सिद्धहेम–सारांश–संस्कृत – व्याकरणम्

सानुवाद-विवरण–विषयवार-प्रकरणम्

गुજરાતીમાં સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ

લેખક : પંડિત શિવલાલ નેમચંદ શાહ પ્રાધ્યાપક
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈનજ્ઞાનમંદિર-પાઠશાળા
પાટણ (ઉ. ગુજરાત)

सिद्धहेम-सारांश-संस्कृत-व्याकरणम्

सानुवाद-विवरणम् [अष्टा-ऽध्यायी]

[विषयवार-प्रकरण-क्रमः]

गुजरातीमां संस्कृत भाषानुं व्याकरण

कर्ता सम्पादकः प्रकाशकश्च

यदुवंशीय-श्रेष्ठिवर्य-श्री-नेमचन्द्रात्मज-शिवलालः

पूर्वं 'महेशान'स्थ-श्रीयशोविजय-जैन-संस्कृत-पाठशालाया

अधुना चा-ऽणहिलपुर-पत्तनस्थ-श्रीहेमचन्द्राचार्य-

जैन-ज्ञानमन्दिर-पाठशालायाः अध्यापकः

लेखक :

पंडित शिवलाल नेमचंद शाह

प्राध्यापक

श्री. हे. ने. जा. मं. अने श्री. ने. ज. सं. पाठशाळा, पाटण.

प्रथमावृत्तिः प्रतम : ३५००

वी. सं. २४१३ वि. सं. २०४३ ई. स. १९८७.

પ્રાપ્તિસ્થાન

પંડિત શિવલાલ નેમચંદ શાહ
કાકાની પાડો, પાટણ (ઉ. ગુ.)

શ્રી નગીનભાઈ જૈન પૌષધશાળા
પંચાસરા પાસે, પાટણ (ઉ. ગુ.)

જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ
જીવન નિવાસ સામે, પાલીતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી વિજયદાનસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
મનસુખભાઈની પોળ-કાળુપુર રોડ, અમદાવાદ

શ્રી વિજય સુરેન્દ્રસૂરિ જૈન પાઠશાળા
ઝવેરીવાડ, પટણીની ખડકી, અમદાવાદ

શ્રી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા
સ્ટેશન રોડ, મહેસાણા (ઉ. ગુ.)

શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર જગદ્‌ગુરુ હીરસૂરિ જૈન પાઠશાળા
૧૨, પાયધુની, મુંબઈ નં. ૩

કિંમત પઠન-પાઠન

આ પુસ્તકના પુનઃપ્રકાશનાદિ સર્વહક્ક તેના કર્તાએ
સ્વાધીન રાખ્યા છે.

મુદ્રક :
પૂજા પ્રિન્ટર્સ એન્ડ ટ્રેડર્સ
મહેંદીકુવા ચાર રસ્તા, શાહપુર, અમદાવાદ.

સિદ્ધ હેમ સારાંશ નકલ ૫૦૦

પૂજ્યપાદ પરમશાસન પ્રભાવક તપગચ્છગગન-નભોમણિ સંઘ સ્થવિર સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજના, પોતાના કુટુંબ ઉપરના પુણ્યોપકારની સ્મૃતિ નિમિત્તે, તેઓશ્રીના પટ્ટધર પ્રશાંતમૂર્તિ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય મહોદય સૂ. મ. સા. ના સદુપદેશથી પાટણ-હાલ-મુંબઈ-નિવાસી ગં.સ્વ. લીલાવતી બેન રમણીકલાલ બાપુલાલ ઝવેરી પરિવાર તરફથી શ્રુતભક્તિ અર્થે.

પ્રસ્તાવના

પ. પૂ. પરમ તપસ્વી પં. શ્રી કાન્તિવિજયજી ગણિવરેભ્યો નમઃ

હેમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા પ્રથમા મધ્યમા અને ઉત્તમા તથા તે દરેકની માર્ગદર્શિકા અને ત્યાર બાદ પ્રથમા મધ્યમા અને ઉત્તમાની નિયમાવલિ સૂત્ર સહિત અથવા સિદ્ધહેમ સારાંશ સંસ્કૃત વ્યાકરણ અનુવાદ પ્રક્રિયા પ્રકાશિત કર્યા બાદ, આ "સિદ્ધહેમ સારાંશ સંસ્કૃત વ્યાકરણ સાનુવાદ વિવરણ વિષયવાર પ્રકરણ" પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે, આમાં ત્રણે પુસ્તકના નિયમોને વિષયવાર એકત્રિત કરીને પ્રકરણ રૂપે સૂત્ર સાથે મૂકવામાં આવેલા છે, તેથી અભ્યાસી તે વિષય એક સામટો જોઈ પ્રમોદિત થશે અને વ્યાકરણનો આસ્વાદ પ્રાપ્ત કરશે, વળી તે તે પ્રકરણમાં—કોઈ મહત્વના નિયમો રહી ગયેલા જણાયા છે, તે પણ આમાં ઉમેરવામાં આવેલા છે અને એકંદર આ ગ્રન્થને ઘણો સમૃદ્ધ બનાવવામાં આવેલો છે.

ઉદાહરણોની સિદ્ધિને માટે તેમાં સાધનતા બીજા નિયમોના અંકો તેની સાથે જોડવામાં આવેલા છે તેથી વિદ્યાર્થી સ્વયં તે તે ઉદાહરણની સાધનિકા કરી શકશે અને અધ્યાપકોને પણ તે અંકો ઉપયોગી થશે; એ રીતે પણ આ ગ્રન્થ ઘણો સમૃદ્ધ છે અને અભ્યાસીના અભ્યાસને પુષ્ટ કરવામાં ઘણો મદદગાર થશે.

આ એક જ ગ્રન્થમાં બધા વિષયો સારાંશ રૂપે અભ્યાસીને મળી રહેશે. અને તે તે વિષયોને ટૂંકમાં કંઠસ્થ કરવા માટે તે તે પ્રકરણના નિયમોના સૂત્રોને એક સામટા બેચાર ઉદાહરણ સાથે જુદા તારવીને પણ મૂકવામાં આવ્યા છે, તેથી અભ્યાસીને વ્યાકરણનો થોડા સમયમાં અભ્યાસ કરવામાં આ ગ્રન્થ એક મહત્વનો ગણાશે.

પ્રત્યેક પ્રકરણોમાં વિષયના વિભાગ દર્શક ——— આવી રેખા મૂકી વિષયના વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે, તેથી વિભાગ વાર તે તે વિષયો તારવી શકાશે, જેથી વિદ્યાર્થિને વિષયોની સ્પષ્ટતા અને પરિપકવતા વધુ થશે, તેમજ વિષયાનુક્રમ અને વિશેષ વિષયાનુક્રમ આપેલો છે, તે જોવાથી વિષયો અને નિયમોનું પૃથક્કરણ થશે.

આ રીતે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને પુષ્ટ કરવામાં, સંસ્કૃત વ્યાકરણને ગુજરાતી ભાષામાં ગુંથવામાં આવ્યું છે. અને સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓના કર કમળમાં મૂકવામાં આવ્યું છે, તેનો ઉપયોગ કરી, આ પ્રયત્નને સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ અને સંસ્કૃતજ્ઞ અધ્યાપકો સંપૂર્ણ સફળ બનાવશે, એવી મને દઢ શ્રદ્ધા છે.

છેલ્લું પ્રુફ પં. રતિભાઈ ચિમનલાલ દોશીએ જોયું છે.

પ્રશાન્ત વિદુષી સાધ્વીજી પદ્મલતાશ્રીજી મ. ના શિષ્યા સાધ્વીજી જયવર્ધના શ્રી મ. લઘુવૃત્તિનો અભ્યાસ કરતા હતા, તેઓએ ચાર અધ્યાય સુધીની નિયમોની ટ્રાપી કરી છે. સુશ્રાવક વકીલ રતિભાઈ અમૃતલાલ અભ્યાસીઓને પુસ્તકો રવાના કરે છે. શ્રી રસિકભાઈ તથા કેશવલાલ ભંડારોમાંથી પુસ્તકો તુરત કાઢી આપે છે. પ્રકાશનમાં સૂત્ર મહાનુભાવોએ સુંદર સહકાર આપ્યો છે. વળી મારા પ્રેરિકાશ્રીઓનો પ્રયત્ન, પૂ. પાદ આચાર્ય ભગવંતો આદિ મુનિવરોએ તથા પૂ. સાધ્વીજી મહારાજોએ તથા પંડિતોએ અધ્યાપકોએ અને અધ્યેતૃઓએ સફળ બનાવ્યો છે. આ અવસરે તેઓ, દરેકને કૃતજ્ઞભાવે સ્મૃતિપથમાં લાવું છું.

પાટણ ૨૦૪૩ જ્યેષ્ઠ શુકલ પ્રતિપદ્ રસિકલાલ નેમચંદ શાહ

સંસ્કૃત અભ્યાસ ક્રમ અંગે—

૧ હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા પ્રથમા
૨ ,, મધ્યમા
૩ ,, ઉત્તમા
૪ સિદ્ધહૈમ સારાંશ અનુવાદ પ્રક્રિયા અથવા સસૂત્ર નિયમાવલિ
૫ સિદ્ધહૈમ સારાંશ અનુવાદ વિવરણ–સસૂત્ર વિષયવાર પ્રકરણ
૬ તદન્તર્ગત, અલ્પ દૃષ્ટાન્તોપેત સિદ્ધહૈમ સારાંશ સંસ્કૃત વ્યાકરણ
૭ હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા પ્રથમા માર્ગદર્શિકા
૮ ,, મધ્યમા ,,
૯ ,, ઉત્તમા ,,

માર્ગદર્શિકાઓની રચનાઓ, પ્રવેશિકાઓ સાથે જ કરેલી છે.

આ ક્રમે નવ નવ રચનાઓ કરી કૃતજ્ઞજનોના કરકમળમાં મૂકુ છું.

અનુક્રમે ત્રણ પ્રવેશિકાઓનો અભ્યાસ કરવો. પછી સસૂત્ર નિયમાવલિ જોવી, સાથે સૂત્રો સમજવાં. પછી સિદ્ધહૈમ સારાંશ અનુવાદ વિવરણ સસૂત્ર વિષયવાર પ્રકરણ, ક્રમે જોવું અને સૂત્રો સમજવાં. ત્યારબાદ અલ્પ દૃષ્ટાન્તોપેત સિદ્ધહૈમ સારાંશ સંસ્કૃત વ્યાકરણ કંઠસ્થ કરવું. પ્રથમા મધ્યમા અને ઉત્તમાની માર્ગદર્શિકાઓ છે, તેમાં પણ ઘણું સમજાવ્યું છે, તેનું પણ અવસરે વાંચન કરી લેવું.

આ ક્રમે અભ્યાસ કરવાથી અને કરાવવાથી વ્યાકરણનો સારભાગ તૈયાર થઇ જશે, પછી વિશેષ જિજ્ઞાસુએ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણનું વાંચન કરવું, જેથી સંપૂર્ણ વ્યાકરણનો અભ્યાસ અનાયાસે અલ્પ સમયમાં થઇ જશે. સિદ્ધહૈમના અભ્યાસમાં ક્રમિક પ્રગતિ કરાવવા માટે આ ઉપર મુજબના ક્રમે રચનાઓ કરેલી છે, એમાં જેનાથી જેટલું થાય તેટલું કરવું. આ ક્રમે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવાથી અને કરાવવાથી થોડા સમયમાં અલ્પ આયાસે સારું સંસ્કૃત ભાષા જ્ઞાન થશે, સિદ્ધહૈમના અને સંસ્કૃતના અધ્યાપકો સારા પ્રમાણમાં તૈયાર થશે, સિદ્ધહૈમનો અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ સારા પ્રમાણમાં વધશે ઉત્તમ સંસ્કૃત સાહિત્યના સ્વાધ્યાયનો સારો લાભ પ્રાપ્ત થશે. પરિણામે માર્ગાનુસારિતા દ્વારા જીવો શિવપદ પ્રાપ્ત કરશે.

(અનુસંધાન પેઈજ ૧૯)

શિવલાલ નેમચંદ શાહ

આ પ્રકાશનમાં સહકાર આપનાર મહાનુભાવોની શુભ નામાવલિ

નકલ

૧૦૦ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય જિનપ્રભસૂરિજી મ. ના ઉપદેશથી
પૂજ્ય શ્રી ની આચાર્ય પદવી નિમિત્તે શ્રી ઢીસા જૈન સંઘ

૧૨૫ પ. પૂ. મુનિશ્રી નરચન્દ્ર વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી
(પ. પૂ. પં. શ્રી કાન્તિ વિજયજી ગણિવર્યના શિષ્ય)
૫૦ શ્રી અવિનાશ પુનમચંદ મહેતા ઈરલા મુંબઇ ૫૬
૫૦ કોકિલાબેન બાલચંદ વોરા ,,
૨૫ શ્રી કેશવલાલ ટી. ગાંધી વાલકેસર મુંબઈ ૬

૩૦ પ. પૂ. મુનિશ્રી મોક્ષરતિ વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી
(પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય રામચન્દ્રસૂરિજી મ. ના શિષ્ય)
૧૫ સુશ્રાવક શ્રી જયંતિલાલ કુંવરજી મહેતા મુલુન્ડ
૧૦ સુશ્રાવિકા શ્રી દક્ષાબેન હિંમતલાલ દોશી પારલા
૫ સુશ્રાવિકા શ્રી મંજુલાબેન ભૂપતરાય દોશી મુલુન્ડ

૫૦ પ. પૂ. મુનિશ્રી આત્મરતિ વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી
(પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય રામચંદ્ર સૂરિજી મ. ના શિષ્ય)
૨૫ પન્નાબેન અજીતભાઈ કોઠારી સુરત
૨૫ સુવર્ણાબેન મંગુકાન્તભાઇ મુંબઈ

૨૫ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય પ્રદ્યોતન સૂરિજી મ. ના ઉપદેશથી
ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથ જૈન પેઢી પાડીવ. સિરોહી

૮૫ પ. પૂ. મુનિશ્રી વજ્રસેન વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી
૨૫ રીખવચંદ મુલતાનમલજી એન્ડ કું૦ અમદાવાદ–૨
૨૫ લલિતકુમાર શાન્તિલાલ શાહ સુરત
૨૫ એક સદ્‌ગૃહસ્થ
૧૦ આઠકોટી મોટીપક્ષ સ્થાનકવાસી સંઘ ભુજ (કચ્છ)

૧૨ સુલાષચંદ્ર છગલાની હસ્તક ૫૭૦, રસ્તા ઠાકુર પંચોવર
રામગંજ બજાર જયપુર (રાજ૦)

૧૦૦ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય વિક્રમ સૂરજી મ. ના ઉપદેશથી
શ્રી લબ્ધિ વિક્રમ સૂરિ સંસ્કૃતિ કેન્દ્ર
પ. પૂ. પં. શ્રી રાજયશ વિજયજી ગણિવર્ય હસ્તક

૫૦ પ. પૂ. પં. શ્રી અભયસાગરજી ગણિવર્ય ના ઉપદેશથી
સાગર જૈન ઉપાશ્રય પાટણ હ. કાન્તિભાઈ મશરૂવાળા

૨૦ શ્રી કેશરબાઇ જ્ઞાનમંદિર પાટણ હા. નંદુભાઇ મશરૂવાળા

૨૫ લહેરૂભાઈ ભોગિલાલ ગ્રન્થાવલિ પાટણ હા. નંદુભાઇ

૧૦૦ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય ઉંકાર સૂરિજી મ. ના ઉપદેશથી
શ્રી વાવ જૈન મૂર્તિ પૂજક સંઘ જ્ઞાનખાતાની

૧૦૦ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય ભુવનભાનુ સૂરિજી મ. ના ઉપદેશથી
સહસ્ત્ર ફણા પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ
બાબુલનાથ મુંબઇ. ૭ હા. કુમારપાળ વિ. શાહ

૧૫ પ. પૂ. હેમ પ્રભ વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી
આઠકોટી મોટીપક્ષ સ્થાનક વાસી સંઘ ભુજ (કચ્છ)

૫૦ પ. પૂ. પં. શ્રી પ્રદ્યુમ્ન વિજયજી ગણિવર્ય ના ઉપદેશથી
પારલાના ભાઈઓ તરફથી

૩૫ પ. પૂ. મુનિ શ્રી તત્ત્વદર્શન વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી
૨૫ શ્રીમુલુંડ ઉપધાનતપના આરાધક ભાઇઓ
૧૦ ભાનુભાઈ ચંદુલાલ શાહ મુંબઇ

૧૦૦ પ. પૂ. પં. શ્રી હેમચંદ્ર વિજયજી ગણિવર્ય ના ઉપદેશથી

૧૦ પ. પૂ. મુનિશ્રી કીર્તિસેન વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી
નવાડીસા જૈન સંઘ જ્ઞાનખાતાની હા. નવીનભાઇ પંડિત

૫૦ શ્રી બેંગલોર આદિનાથ જૈન દેરાસર પેઢી જ્ઞાનખાતાની
હા. તિલકભાઇ અને સુરેશભાઇ પંડિત બેંગલોર

૨૫ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય ભદ્રંકર સૂરિજી મ. ના ઉપદેશથી
શ્રી વિશોજ જૈન સંઘ

૫ પ. પૂ. મુનિશ્રી રત્નભૂષણ વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી
જ્ઞાનખાતાની હા. જે. એમ. મહેતા વકોદરા

૫૦ પંડિત અમુલખ ભાઇની પ્રેરણાથી મનફરા
૧૦ દોઢીયા નરપાલ ભાઇ માંયાભાઇ મનફરા
૧૦ ,, ગાંગજીભાઈ લધાભાઈ ,,
૧૦ છેડા ગેલાભાઇ અરજણભાઈ ,,
૫ દોઢીયા હંસરાજભાઈ લધાભાઈ ,,
૫ ,, એચરભાઇ મૂળજીભાઈ ,,
૫ ,, ખીમજીભાઈ અખાભાઇ ,,
૫ સાવલા રતિલાલભાઈ હીરજીભાઈ ,,

૫૦ ૫. પૂ. મુનિશ્રી મહાસેન વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી
વડાલીયા સિંહણ સંઘ તરફથી જ્ઞાન ખાતાની
હા. શાહ ચિમનલાલ પોપટલાલ

૨૫ શેઠ રીખવચંદ મૂળચંદભાઈ
હા. હસમુખભાઈ પડીગુંદીનો પાડો પાટણ

૫૫ ૫. પૂ. મુનિશ્રી પૂર્ણાનન્દ સાગરજી મ. ના ઉપદેશથી
૫૦, ઉંઝા જૈન સંઘ જ્ઞાન ખાતાની હ. રસિકલાલભાઈ
૫ શ્રી રસિકલાલ છગનલાલ ઉંઝા

૫૦૦ ૫. પૂ. મુનિશ્રી ભદ્રશીલ વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી કલકત્તા
૧૨૫ ૯૬, કેનીંગ સ્ટ્રીટ જૈન ઉપાશ્રયના જ્ઞાન ખાતાની
૧૨૫ જુદાજુદા ગૃહસ્થો ૯૬ કેનીંગ સ્ટ્રીટ જૈન ઉપાશ્રય
૧૨૫ શ્રીભવાનીપુર જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. સંઘ જ્ઞાન ખાતાની
૨૫ શેઠશ્રી નટવરલાલ છોટાલાલ શાહ
૫ જયસુખલાલ પ્રભુદાસ ખખાઈ
૫ એક શ્રાવિકાબેન હા. પ્રેમલકુમાર
૫ જશવંતરાય નરભેરામ શેઠ
૫ નરભેરામ પાનાચંદ મહેતા
૫ ચંદુલાલ નેમચંદ મહેતા
૫ ખુશાલચંદ વનેચંદ શાહ

૫ હેમતલાલ છગનલાલ મહેતા
૫ મંગળદાસ કાનજીભાઈ પારેખ
૫ અનંતરાય મૂળચંદ દોશી
૫ કાન્તિલાલ હરજીવન વોરા
૫ શશીકાન્ત ધીરજલાલ શાહ
૫ રમેશચંદ્ર કનૈયાલાલ શાહ
૫ ચિમનલાલ મોહનલાલ શાહ
૫ રસિકલાલ વાડીલાલ શાહ
૫ ગિરીશભાઈ રતિલાલ શેઠ
૫ સુધીરભાઈ કેશવલાલ ભણુશાલી
૫ ત્રિભુવનદાસ વિઠ્ઠલદાસ શાહ
૫ છોટાલાલ દેવચંદ મહેતા
૫ પ્રવીણચંદ્ર જશરાજ મહેતા
૫ રામચંદ્ર મનમોહનભાઈ શાહ
૨૫૦ શ્રીમદ્યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા મહેસાણા
હા. મંત્રી બાબુલાલ જેશિંગલાલ મહેતા.

---

૧૦ પૂ. સાધ્વીજી હર્ષપૂર્ણા શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
(પૂ. સાધ્વીજી દર્શન શ્રીજી મ. ના શિષ્યા)
૫ બહેનોનો ઉપાશ્રય જામનગર
૫ એક સુશ્રાવિકા બહેન ,,

૧૦ પૂ. વાગડવાલા સાધ્વીજી વિજયલતા શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
૫ પૂ. વાગડવાલા સાધ્વીજી નયમાલા શ્રીજી મ.ના ઉપદેશથી
હા. શ્રી છગનભાઈ હીંગવાલા રાજકોટ

૧૫ પૂ. સાધ્વીજી મહિમાશ્રીજી મ. ના પ્રશિષ્યા પૂ. સાધ્વીજી
નિરુપમા શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
૫ મંજુબેન ચંદુલાલ શાહ. ૫ જ્ઞાનખાતાની
૫ શાન્તાબેન ગીરધરલાલ શાહ

૩૧ પૂ. સાધ્વીજી મહિમાશ્રીજી મ. ના શિષ્યા પૂ. સાધ્વીજી કલ્પજ્ઞા
શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી–૧૫ જ્ઞાનખાતાની
૧૬ મહાલક્ષ્મીમાતાના પાડાના બહેનો પાટણ
૮ પૂ. સાધ્વીજી સુમંગલા શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી મોહનલાલ
ઉત્તમચંદ ધર્મશાળા જ્ઞાનખાતાની હા. ભગવતીબેન
૨૦ પૂ. સાધ્વીજી પદ્મલતા શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
૧૦ વખારના પાડાના શ્રાવિકાના ઉપાશ્રયના જ્ઞાન ખાતાની
હા. ભાનુમતીબેન તથા જશવંતીબેન પાટણ
૧૦ આડકોટિ મોટીપક્ષ સ્થાનક વાસી સંઘ લુણી (કચ્છ)
૬૩ પૂ. સાધ્વીજી ઉદયપ્રભાશ્રીજી તથા યશપ્રભાશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
(પૂ. આ. મ. શ્રી ભુવનરત્ન સૂરિજીના સમુદાયના) અધ્યાપક
નવીનભાઇ ચિમનલાલ મારફત નોંધાઇ તે, નવા ડીસા
૧૦ શાન્તિનગર સોસાયટીના બહેનોના જ્ઞાનખાતાની
૫ કલાબેન ભોગિલાલ ડો. શાન્તિનગર સોસાયટી
૫ શૈલેશકુમાર જેસિંગલાલ સુરતવાલા
૫ દીવાળીબેન અમૃતલાલ શાન્તિનગર સોસાયટી
૧૧ એક સદ્‌ગૃહસ્થ
૨૨ શાન્તિનગર સોસાયટીના બેનો
૫ પ્રફુલ્લાબેન સુરેશકુમાર સુરતવાળા
૫ પૂ. સાધ્વીજી શ્રીમતીશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી જ્ઞાનખાતાની
નવાડીસા
૧૦ પૂ. સાધ્વીજી શુભંકરાશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
સંઘના જ્ઞાનખાતાની ઉંદરા
૧૦ પૂ. સાધ્વીજી પ્રિયદર્શનાશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
ડામના પાડાના શ્રાવિકાબેનોના મોટા ઉપાશ્રયના જ્ઞાનખાતાની
હા. સરસ્વતીબેન અને લીલીબેન પાટણ

૭ પૂ. સાધ્વીજી કુમુદ શ્રીજી મ. વાગડવાળાના ઉપદેશથી
જ્ઞાનખાતાની રાધનપુર

૪૦ પૂ. સાધ્વીજી ભવ્યપ્રજ્ઞા શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
શ્રાવિકા બેનો ઘાટકોપર મુંબઇ

૭૨ પૂ. સાધ્વીજી સૂર્યમાલાશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
૧૧ શા. દીપચંદજી ભભૂતમલજી કુસાજી
બંગારપેઠ દોરડા (રાજ૦)
૧૧ ડો. કીશનલાલ છોગમપેરાજી મુદ્દેબિહાલ રામસીન૦
૫ ગં. સ્વ. સુશીલાબેન હીરાચંદ શાહ
૧૦ સંઘવી બાબુલાલ ગુલાબચંદ વિજાપુર
૫ શ્રીમતી રમાબેન તારાચંદ મુદ્દેબિહાલ
૨૫ શ્રીમતી ધર્મીબેન વીરચંદ શાહ બંગારપેઠ કર્ણાટક
૫ પાર્શ્વજિન મહિલા મંડલ સાંગલી જ્ઞાનખાતાની

૧૦ પૂ. સાધ્વીજી જયપૂર્ણાશ્રીજી તથા ભાવપૂર્ણાશ્રીજી મ. ના
ઉપદેશથી રાજપુર-ડીસા

૨૫ પૂ. સાધ્વીજી જિનમતિ શ્રીજી મ. ના શિષ્યા પૂ. સાધ્વીજી
પ્રેમલતાશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
ધાનેરા તપગચ્છ જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. સંઘપેઢી

૫૦ પૂ. સાધ્વીજી લાવણ્યશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી (પ.પૂ. આ.
શ્રી નીતિ સૂરિજી મ. ના સમુદાયના-સરકારી ઉપાશ્રયવાળા)
૧૦ લીલીબેન જયંતિલાલ પરિવાર લીંબડીનોપાડો પાટણ
૫ સ્વ. શ્રીમતીબેન મનહરભાઈ કસુંબીઆવાડો પાટણ
૫ ભગવતીબેન વિજુભાઈ માટલીવાળા કનાસાનોપાડો
૫ રસવંતીબેન સારાભાઇ કુંભારીયાવાડો પાટણ
૫ સારદાબેન ધીરૂભાઈ રાધનપુરવાળા
૫ જ્યોતિબેન ધીરૂભાઈ મુંબઈ (મુલુંડ)
૧૫ કનાસાનાપાડાના બહેનોના ઉપાશ્રયના જ્ઞાનખાતાની

૮ પૂ. સાધ્વીજી સૂર્યલતા શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી ડંખ મહેતા
ના પાડાના બહેનોનો ઉપાશ્રય પાટણ હ. દેવીલાબેન

૧૨ પૂ. સાધ્વીજી નિત્યોદયાશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી

૫૦ પૂ. સાધ્વીજી હેમલતાશ્રીજી મ. ના શિષ્યા પૂ. સાધ્વીજી નયપ્રજ્ઞા
શ્રીજી મ. ના ૧૦૦ ઓળીના પારણા વખતે જ્ઞાનખાતાની

૨૫ પૂ. સાધ્વીજી જ્ઞાનશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી (પૂ. કેશરસૂરિ મ. ના
સમુદાયના) પાલનપુર નિવાસી રતિલાલ મલુકચંદ ભણશાલી

૨૦ પૂ. સાધ્વીજી મનોરંજના શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
૫ રમણીકલાલ જુઠાભાઈ વાંકાનેર
૫ શાહ લાધાભાઈ દેવચંદભાઈ ,,
૧૦ જુદા જુદા ગૃહસ્થો તરફથી ,,

૧૦ પૂ. સાધ્વીજી દીપ્તિપ્રજ્ઞા શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી શિવલાલ
તારાચંદ ચાણસ્મા. રીટાબેનની દીક્ષા નિમિત્તે

૫૦ પૂ. સાધ્વીજી ત્રિલોચના શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
૫ શેઠ છોટાલાલ મણિલાલ સાવરકુંડલા
૫ કલાબેન રમણીકલાલ ,,
૫ પ્રવીણાબેન અમૃતલાલ જામનગર
૯ જ્ઞાનખાતાની
૨૬ જુદા જુદા ભાઈઓ તથા બહેનો તરફથી

૩૦૮ પૂ. સાધ્વીજી પુષ્પચૂલા શ્રીજી (પૂ. આ. શ્રી કલાપૂર્ણ
સૂરિજી મ. ના આજ્ઞાવર્તી) મ. ના ઉપદેશથી બેંગલોર
સંઘમાંથી શ્રીનેમિદાસભાઇ તથા સુંદરબેને કરેલ ફાળાની
૫૦ શ્રી જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. મંદિર ગાંધીનગર જ્ઞાનખાતાની
૧૫ શ્રી ચંપાલાલજી મંગળચંદજી બેંગલોર
૧૫ મે. પારસ અગરબત્તી કું૦ ,,
૧૧ શ્રી માંગીલાલજી સાગરમલજી ,,
૧૧ શ્રી ભંવરલાલજી કટારીયા ,,
૧૦ શ્રી ઓસ દેવરાજજી ,,

૧૦ શ્રીમતી બચુબેન ભાણજી સાવલા (અલ્હાબાદ)
૧૦ શ્રીમતી શાન્તાબેન હિંમતલાલ બેંગલોર
૧૦ મે. સ્વસ્તિક ડ્રેસમેન્યુ કું૦ ,,
૭ મે. હંસાપીક્ચર્સ ,,
૫ શ્રીમતી તારાબેન બાલુભાઇ ,,
૫ શ્રીમતી ચાંદુબેન નેણસી ,,
૫ શ્રીમતી જશવંતીબેન પ્રતાપભાઈ ,,
૫ શ્રીમતી વસંતબેન ચન્દ્રકાન્ત ,,
૫ શ્રીમતી ભંવરીબેન ધેવરચંદ સુરાણા ,,
૫ શ્રીમતી વિમળાબેન ચોપટલાલ પારેખ ,,
૫ શ્રીમતી મંજુલાબેન મણિલાલ પારેખ ,,
૫ મે. એ. આર એન્ડ બ્રધર્સ ,,
૫ શ્રીમતી કુસુમબેન ભંવરલાલ પંચશીલ બીલ્ડીંગ ,,
૫ એક શ્રાવિકાબેન ,,
૫ મે. સીનીયર સાયકલ ઇમ્પોર્ટીંગ કું૦ ,,
૫ શ્રીમતી જ્યોતિબેન નવીનચંદ્ર ,,
૫ શ્રીમતી સુધાબેન દિનેશભાઈ ,,
૫ શ્રીમતી મધુબેન તલકશી ,,
૫ શ્રીમતી નીતાબેન હરીશભાઈ ,,
૫ શ્રીમતી પુષ્પાબેન ધનજીભાઈ ,,
૫ શ્રીમતી નવલબેન લધુભાઈ ,,
૫ શ્રીમતી વસંતબેન જયંતિભાઈ ,,
૫ શ્રીમતી સીતાબેન રતનચંદજી નાહર ,,
૫ શ્રી સૂર્યકાન્ત રતિલાલ ,,
૫ શ્રીમતી લક્ષ્મીબેન હીરજીભાઈ ,,
૫ શ્રીમતી જશવંતીબેન પ્રાણલાલ ,,
૫ એક સાધર્મિકભાઈ ,,
૫ શ્રીમતી નિર્મળાબેન ચન્દ્રકાન્ત ઝવેરી ,,

૫ શ્રીમતી પ્રભાબેન બાલુભાઇ ,,
૫ શ્રીમતી ઇન્દિરાબેન રમેશચંદ્ર ,,
૫ શ્રીમતી પવનબેન છગનલાલજી ,,
૨૪ જુદા જુદા નામના બહેનો ,,

૪૦ પૂ. સાધ્વીજી ભૂષણશ્રીજી મ. વાગડવાળાના ઉપદેશથી
ડીસા નેમનાથ નગરની બહેનો. હા. દલસુખભાઇ એફ શેઠ

૧૫ પૂ. સાધ્વીજી પુષ્પચૂલા શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
૧૦ અંજાર તપગચ્છ જ્ઞાનખાતાની હા. ગુલાબચંદભાઈ
૫ શા. પ્રભુદાસ વીરપાળ સુરેન્દ્રનગર

૫૦ પૂ. સાધ્વીજી ચન્દ્રપ્રભા શ્રીજી મ. (પાટણવાળા)ના ઉપદેશથી
૨૫ સુલસામાં આરાધના કરતી બહેનો સુરત
૨૫ ,, ના જ્ઞાનખાતાની સુરત

૫ પૂ. સાધ્વીજી હંસપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી લીલાવતી
ચંપકલાલ સરૂપચંદ વસાવાડો પાટણ

૯ પૂ. સાધ્વીજી મનોરંજના શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી વાંકાનેર

૨૫ પૂ. સાધ્વીજી ક્ષમાશીલા શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
ભોગિલાલ ક્રમચંદ મંત્રી કનાસાનોપાડો પાટણ

૫૦ સાધ્વીજી વિશ્વપ્રભા શ્રીજી તથા પુણ્યવર્ધના શ્રીજી મ. ના ઉપદેશથી
(આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના
આચાર્યપદ પર્યાયના ૫૦ વર્ષની અનુમોદનાર્થે)
૨૫ જ્ઞાનખાતાની હા. ગુણવંતભાઈ બી. શાહ અમદાવાદ
૫ કુંડલીયા લલિતાબેન ત્રિભવનદાસ જામનગર
૫ મનસુખલાલ રામજીભાઈ ચોલાવાળા
૫ ભવસુખલાલ જમનાદાસ જામનગર (હાલાર)
૭ મહેતા મનસુખલાલ અમરશીભાઈ જામનગર
૩ ભદ્રકુમાર રોણીયા જુનાગઢ

શુદ્ધિ-પત્રમ્

પૃષ્ઠ	નિ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૨૫	૩	ધર્મો વા રક્ષતુ	ધર્મો વો રક્ષતુ
૧૦	૨૫	૯	શીલં મે સ્યમ્	શીલં મે સ્વમ્
૧૨	૩૮	૪	ડત્યત્	ડત્યતુ ૭-૧-૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦
૧૮	૨	૧	હ્રસ્ચો	હ્રસ્વો
૧૯	૧	૫	પઞ્ચમે	પઞ્ચમે (વાઽનુનાસિકઃ)
૨૪	૨૮	૪	૧।૩।૫૭	૧।૩।૪૭
૨૪	૨૯	૪	૧।૩।૪૪	૧।૩।૪૮
૨૬	૩૮	૭	નાપાઞ્	નૃપાઞ્
૨૮	૯	૧	ત્વઞ્ચરસિ	ત્વઞ્ચરસિ
૩૩	૧૧	૬	વા	વા (સર્વાદિઃ)
૩૫	૨૬	૧	ઉકારાન્ત	ઊકારાન્ત
૩૭	૩૭	૪	ગુણઃ	ગુણઃ (સિનાઽઽમન્ચ્યે)
૩૯	૪૬	૪	નિય આમ્	નિય (ઙેઃ) આમ્
૪૩	૬૯	૧	પાથિન્	પથિન્
૪૭	૨૦	૧	ઙિત્યદિતિ	ઙિત્યદિતિ
૫૯	૫૬	૨	કુશ્વો	કુશ્વો
૬૧	૬૬	૨	૪-૩-૮૨	૩-૪-૮૨
૬૧	૮૩	૧૨	દો-કૃચ્-શકૃ-તો	દો-ર્યકૃચ્-શકૃતો
૬૫	૮૮	૧	વ્ નૌ	વ નૌ

૫૬	૩૯	૨	નિયૌ । લુવૌ ।	ઉદાહરણ વધારવાં,
૫૬	૪૧	૩	યવક્રિયૌ ।	,,
૬૦	૬૦	૨	વાક્, વાણ્ ।	,,

६०	६१	५	पर्णघुट् ।	,,
६१	६६	८	मधुलिट् ।	,,
६१	६७	६	गोधुक् ।	,,
६१	६८	७	मित्रघुक्, घुट् । चेलस्निक्, स्निट् ।	,,
६२	६९	२	उपानत् ।	,,
६२	७०	५	अर्ध-भाग् ।	,,
६२	७१	७	देवेट् । मूलवृट् । शब्दप्राट् ।	,,
६२	७२	३	यवभृट् ।	,,
६३	७३	२	पुंभिः	,,
६६	९३	२	भ्रूणघ्नी स्त्री ।	,,

७१	५३	१	मा नो	मो नो
७१	६७	१	र्धः	र्धः
७२	७९	१	अम्धौ	अन्धौ
७३	८९	१	विश्पा	विश्पा
७६	७	३	राज	राजा
८०	२८	९	लक्षणे	लक्षणे (तृतीया)
८१	३२	२	चतुर्थी	(संप्रदाने) चतुर्थी
९७	२१	५	सिसेवयिषति	सिसेविषति
९९	२८	१	कार्य्य	कार्य्य
१०३	१६	१	मातु स्वसा	मातुः स्वसा
१०९	२५	४	६-१-१५	७-१-१५
१११	१२	१	शोणा, शोणा ।	शोणी, शोणा ।
११३	२	२	च्वि प्रत्ययान्त	च्वि प्रत्ययान्त डाच् प्रत्ययान्त
११४	७	१	च्वि	च्वि
११५	१०	९	बहुव्रीहि	बहुव्रीहिः

१७	१४	९	कण्ठे स्थिताः	(२) कण्ठे स्थिताः
२०	२४	४	नाभः	नाभेः
२४	४२	१	द्वितीयान्त	व्याप्तिर्भा द्वितीयान्त
२६	५२	१	शतात् परः	शतात् परे,
२९	६७	८	व्यघ्रः	व्याघ्रः
२९	६७	१०	व्याघ्राद्यै	व्याघ्राद्यैः
३०	६९	१२	(एकः शेषः)	अहीं न लेवुं
३१	७१	३		अहीं लेवुं
४२	२३	३	३।२।६२	३।२।६१
४५	४४	४	रात्रः	रात्रेः
४५	४५	२	द नो	द् नो
४६	४७	५	डद्रयन्तः	डद्रिः
४८	६०	२	सपुत्र	सपुत्रः
४८	६३	१	तद्	त्वद् तद्
५१	४७	१	डद्रयन्तः	डद्रिः
६८	५६	१	३।३।८४	३।३।८८
६९	३	२	ऋतायतै	ऋतीयतै
६९	४	२	गापायितः	गोपायिता
८१	५०	७	४-४-१२, ७१	४-४-१२, ४-३-७१
८२	५७	३	आह्वास्त	आह्वास्त
८८	३	१	ऋते ख्यः	ऋतेः ख्यः
८८	५	१	क्षन्तौ	क्षान्तौ
९०	३६	१	उपच्छयते	उत्पच्छयते
९०	५०	१	घा	वा
९८	२९	५	ख्योरिडव्	योरियुव्
०१	४७	१	ऊ	३

२०६	७२	३	श्वेः वा	श्वेः वा
२१५	१४	१	ज (ग. ४)	जृ (ग. ४)
२१६	१९	५	४-१-३	४-१-४
२१८	२७	२	[ङ]	[अङ्]
२१८	२७	२	अनंगत्	जनगत्
२३४	२	४	चिनाति	चिनोति
२४२	४४	३	नामिना	नामिनो
२४३	५१	३	४-१-८२	२-१-८२
२५४	४५	१	जागु	जागुः
२५९	१३	१	दृ	दृ
२६३	३५	१	आञ्चता	अञ्चिता
२७१	७१	१	म्	न्
२९५	८९	४	३-१-१३	३-२-१३
२९८	४८	१	शकृत्करि	शकृत्करिः
३०२	६	८	ते	तें
३१०	४५	२०	क्विपः	क्विपः
३११	११	१	मासं	मांसं
३१३	४२	१	इत्वरीः	इत्वरी
३१३	४५	२	क्विपूः	क्विपः
३१५	६	४	वृक्षनी शाखा	साहडो साहडीने आटेनां वीरणु
३१९	२५	१	धातुथी	धातुथी भावमां
३३२	१५	२	अनधनी	अद्यतनी
३३५	२८	४	विलप्र	विलप्रं
३४०	४६	८	प्रक्रमते	प्रक्रमते
३४५	५	२	६-१-४८	६-२-४९
३८५	५७	१	६।१।१२६	६।३।१२६

૨૮૫	૭૧	૧	શોલ્કશાલિકમ્	શૌલ્કશાલિકમ્
૨૮૮	૧૩	૩	સહા–	સહો–
૨૮૯	૨૧	૧	પ્રભૂત બ્રૂતે	પ્રભૂતં બ્રૂતે
૨૯૨	૩૯	૧	યૌજનશત	યોજનશત
૨૯૩	૪૪	૩	શોભમાને	(તિન) શોભમાને
૨૯૩	૪૬	૧	આહ્વા	અહ્વા
૨૯૪	૪૮	૨	દ્વિવર્ષા	દ્વિવર્ષો
૨૯૪	૫૨	૧	અસ્ય	સોઽસ્ય
૨૯૪	૫૨	૩	પ્રયોજનમ્	(સોઽસ્ય) પ્રયોજનમ્
૪૦૧	૪૧	૧	યૌજનશતિક દૂતઃ	યૌજનશતિકો દૂતઃ
૪૦૭	૨૨	૮	માષાય	માષાદ્—

સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલું ઉત્તમ સાહિત્ય

પ્રતિક્રમણમાં આવતા સૂત્રો–સંસારદાવા શ્રુતદેવતા ભુવનદેવતા ક્ષેત્ર દેવતાની સ્તુતિઓ નમોઽસ્તુ લઘુશાન્તિ સકલકુશલ સકલાર્હત્ સ્નાતસ્યા બૃહત્શાન્તિ તથા ભક્તામર કલ્યાણ મંદિર આ સૂત્રો મુખપાઠ હોય છે માટે પ્રથમ આના અર્થ કરી લેવા, કરાવવા, મુખપાઠ હોવાથી સંસ્કૃત પાકું થશે, પછી બોલવામાં મજા આવશે.

ચૈત્યવંદન–વમલકેવલ, સ્તવન–આદિ જિનં વન્દે

સ્તુતિ–શ્રીનેમિઃ પંચરૂપ, શ્રીભાગ્ નેમિર્ણભાષે વિગેરે

શાસ્ત્ર ગ્રન્થો–તત્ત્વાર્થસૂત્ર યોગશાસ્ત્ર જ્ઞાનસાર ઉપમિતિ વિગેરે

ચરિતગ્રન્થો–ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત પરિશિષ્ટપર્વ તિલકમંજરી વિગેરે

કાવ્યગ્રન્થો–દ્વ્યાશ્રય હીરસૌભાગ્ય શાન્ત સુધારસ વિગેરે

ચરિત્રગ્રન્થો–પાર્શ્વનાથચરિત્ર-કુમારપાલચરિત્ર વસ્તુપાલતેજપાલ ચરિત્ર

ઉપદેશગ્રન્થો–ઉપદેશ તરંગિણી વિગેરે

પ્રબન્ધગ્રન્થો–પ્રબન્ધ ચિંતામણિ–ભોજપ્રબંધ કુમારપાલ પ્રબંધ

યથારુચિ સાહિત્યનું વાંચન કરવું–સ્વાધ્યાય કરવો, અભ્યાસ કરવો. જેથી સમાધિ–શાન્તિની પ્રાપ્તિ થશે. **શિવલાલ નેમચંદ શાહ**

सिद्धहेम-सारांश: विषयाऽनुक्रमः

				पृष्ठ
प्रथमोऽध्यायः	प्रथमः पादः	संज्ञा प्रकरणम्		१३–१७
,, ,,	द्वितीयः पादः	स्वरसंधि-प्रकरणम्		१८
,, ,,	तृतीयः पादः	व्यञ्जनसंधि-प्रकरणम्		२८–३९
,, ,,	चतुर्थः पादः	नामरूप-प्रकरणम्	१	४६–५८
द्वितीयोऽध्यायः	प्रथमः पादः	,, ,,	२	६८–७९
,, ,,	द्वितीयः पादः	कारक-विभक्ति-प्रकरणम्		८७–९९
,, ,,	तृतीयः पादः	षत्व-णत्व-प्रकरणम्		१०२–१०९
,, ,,	चतुर्थः पादः	स्त्रीप्रत्यय-प्रकरणम्		१११–११९
तृतीयोऽध्यायः	प्रथमः पादः	समास-प्रकरणम्	१	१३३–१३९
,, ,,	द्वितीयः पादः	,, ,,	२	१४९–१५९
,, ,,	तृतीयः पादः	धातुरूप-प्रकरणम्	१	१६५–१६९
,, ,,	चतुर्थः पादः	,, ,,	२	१८८–१९९
चतुर्थोऽध्यायः	प्रथमः पादः	,, ,,	३	२०९–२१९
,, ,,	द्वितीयः पादः	,, ,,	४	२२९–२३९
,, ,,	तृतीयः पादः	,, ,,	५	२५२–२५९
,, ,,	चतुर्थः पादः	,, ,,	६	२७४–२७९
पञ्चमोऽध्यायः	प्रथमः पादः	कृदन्त-प्रकरणम्	१	२९६–३०९
,, ,,	द्वितीयः पादः	,, ,,	२	३११–३१९
,, ,,	तृतीयः पादः	,, ,,	३	३२५–३२९
,, ,,	चतुर्थः पादः	,, ,,	४	३४१–३४९
षष्ठोऽध्यायः	प्रथमः पादः	तद्धित-प्रकरणम्	१	३५६–३५९
,, ,,	द्वितीयः पादः	,, ,,	२	३६६–३६९
,, ,,	तृतीयः पादः	,, ,,	३	३८२–३८९
,, ,,	चतुर्थः पादः	,, ,,	४	३९९–४०९
सप्तमोऽध्यायः	प्रथमः पादः	,, ,,	५	४२३–४२९
,, ,,	द्वितीयः पादः	,, ,,	६	४४५–४४९
,, ,,	तृतीयः पादः	,, ,,	७	४६१–४६९
,, ,,	चतुर्थः पादः	,, ,,	८	४७५–४७९

વિશેષ વિષયાનુક્રમ

		પૃષ્ઠ
મંગળ–પ્રસ્તાવના		૧
સંજ્ઞા પ્રકરણ	વર્ણોની સંજ્ઞાઓ	૨–૮
	પ્રથમાદિવિભક્તિ સંજ્ઞાઓ	૯–૧૨
સ્વરસંધિ પ્રકરણ	સ્વરોની સંધિ	૧૫–૧૭
વ્યંજનસંધિ પ્રકરણ	વ્યંજનોની સંધિ	૧૯–૨૭
નામરૂપ પ્રકરણ ૧		
	પુંલિંગ સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગનાં રૂપો	૩૧–૪૫
નામરૂપ પ્રકરણ ૨		
	સ્વરાન્ત વ્યંજનાન્ત નામોનાં વિશેષ રૂપો	૫૧–૬૭
કારક વિભક્તિ પ્રકરણ	૭ કારક સાત વિભક્તિ	૭૪–૮૮
ષત્વ–ણત્વ પ્રકરણ	સ નો ષ અને ન નો ણ	૯૪–૧૦૧
સ્ત્રીપ્રત્યય પ્રકરણ	સ્ત્રીલિંગમાં થતા પ્રત્યયો	૧૦૫–૧૧૦
સમાસ પ્રકરણ ૧	ઉપસર્ગ સંજ્ઞા	૧૧૩
	ગતિ સંજ્ઞા	૧૧૩–૧૧૪
	સામાન્ય સમાસ	૧૧૪
	બહુવ્રીહિ સમાસ	૧૧૪–૧૧૮
	અવ્યયી ભાવ સમાસ	૧૧૮–૧૨૧
	તત્પુરુષ સમાસ	૧૨૧–૧૨૮
	,, કર્મધારય સમાસ	૧૨૮–૧૨૯
	,, ,, દ્વિગુસમાસ	૧૨૯
	તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ	૧૨૯–૧૩૦
	દ્વન્દ્વ સમાસ	૧૩૦–૧૩૧
	એક શેષ	૧૩૧
	સમાહાર દ્વન્દ્વ	૧૩૧–૧૩૨

સમાસ પ્રકરણ ૨	સ્યાદિ ના આદેશ	૧૩૮
	સ્યાદિ નો લુપ્	૧૩૮
	અલુપ્ સમાસ	૧૩૯–૧૪૦
	પૂર્વપદનો આ	૧૪૦
	પૂર્વપદનો પુંવદ્ ભાવ	૧૪૧–૧૪૨
	પૂર્વપદના ફેરફારો	૧૪૨–૧૪૫
	પૂર્વપદથી મ્ દ્ અને ડદ્રિ આગમ	૧૪૫–૧૪૬
	પર્વપદના આદેશો	૧૪૬–૧૪૮
ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૧	વૃદ્ધિ, ગુણ, ધાતુ અને દા	૧૫૩
	વર્તમાના વિગેરે સંજ્ઞાઓ	૧૫૪–૧૫૮
	આત્મનેપદ પરસ્મૈપદ	૧૫૮–૧૬૪
ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૨	ધાતુથી થતા આયાદિ પ્રત્યયો	૧૬૯–૧૮૭
	સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્ત ગુપાદિ–કણ્ડ્વાદિ	૧૬૯–૧૭૦
	યઙન્ત–યઙ્લુબન્ત–ચુરાદિ-યુજાદિ	૧૭૧–૧૭૨
	ણિગન્ત–સન્નન્ત–નામધાતુ	૧૭૩–૧૭૯
	પરોક્ષા આમ્, અદ્યતની સિચ્ સક્ ઙ અઙ્	૧૭૯–૧૮૩
	ભાવ–કર્મ ઞિચ્ ઞિટ્ ક્ય	૧૮૪
	ગણ વિકરણ શવ્ શ્ય શ્નુ શ્ના શ શ્ન ઉ	૧૮૫–૧૮૭
	કર્મકર્તા ઞિચ્ ક્ય આત્મનેપદ	૧૮૭
ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૩	દ્વિત્વ કાર્ય	૧૯૩–૧૯૪
	ધાતુમાં ફેરફાર અને દ્વિત્વનિષેધ	૧૯૪–૧૯૭
	દ્વિત્વમાં પરનું કાર્ય	૧૯૭–૧૯૮
	,, પૂર્વનું કાર્ય	૧૯૮–૨૦૩
	ઋવૃત્	૨૦૩–૨૦૬
	દીર્ઘ	૨૦૬–૨૦૭
	ચ્છ્નું શ્, વ્નું ઊટ્ અને લોપ કાર્ય	૨૦૭
	ચ્, જ્નો ક્, ગ્	૨૦૮

ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૪ ધાતુઓનું આ કાર્ય	૨૧૪
ણિ પર છતાં આ વિગેરે કાર્ય	૨૧૪–૨૧૫
,, હ્રસ્વ કાર્ય	૨૧૫–૨૧૬
,, ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ વિગેરે કાર્ય	૨૧૬–૨૧૯
ધુટ્ કિત્ ઙિત્ પર છતાં કાર્ય	૨૧૯–૨૨૧
ક્તિ ક્ત ક્તવતુ ના ત નો ન મ ક વ	૨૨૧–૨૨૨
શિત્ પ્રત્યયો અને ધાતુઓનું વિવિધ કાર્ય	૨૨૨–૨૨૮
ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૫ ગુણ ઙિત્ કિત્ અને વૃદ્ધિ	૨૩૪–૨૪૨
પ્રત્યયોનું ધાતુઓનું અને નામોનું કાર્ય	૨૪૨–૨૫૧
ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૬ અશિત્ પ્રત્યયોમાં ધાતુના આદેશો	૨૫૭–૨૬૦
અદ્યતની ક્રિયાતિપત્તિ અને હ્યસ્તનીમાં અટ્ અને વૃદ્ધિ	૨૬૦–૨૬૧
સેટ્ વેટ્ અને અનિટ ધાતુઓ	૨૬૧–૨૬૯
શિત્ પ્રત્યયો પૂર્વે ઇટ્ ઈટ્ અટ્ અને સ્સટ્	૨૭૦
ન્ અ ત્ મ્ આગમો અને ઇર્ ઉર્ આદિ કાર્ય	૨૭૦–૨૭૩
કૃદન્ત પ્રકરણ ૧ કર્તરિ કર્મણિ ભાવે પ્રયોગ	૨૭૮–૨૮૦
કૃત્ય કૃદન્તો	૨૮૧–૨૮૩
સામાન્ય કૃદન્ત શબ્દો	૨૮૪–૨૮૫
ઉપપદ કૃદન્ત સમાસો	૨૮૬–૨૯૪
ભૂત કૃદન્ત શબ્દો	૨૯૪–૨૯૫
કૃદન્ત પ્રકરણ ૨ પરોક્ષ ભૂત કૃદન્ત	૩૦૧
અદ્યતની હ્યસ્તની પરોક્ષા અને વર્તમાના	૩૦૧–૩૦૩
વર્તમાન કૃદન્ત ભવિષ્ય કૃદન્ત	૩૦૩
વર્તમાન કૃદન્ત શબ્દો	૩૦૩–૩૦૪
શીલાદ્યર્થક વર્તમાન કૃદન્ત શબ્દો	૩૦૫–૩૧૦
વર્તમાન કૃદન્ત શબ્દો	૩૧૦

કૃદન્ત પ્રકરણ ૩ ભવિષ્યકૃતશબ્દો ભવિષ્યન્તી શ્વસ્તનીવ ૩૧૪–૩૨૫

પુંલિંગ કૃદન્ત શબ્દો ૩૧૫–૩૧૮

સ્ત્રીલિંગ કૃદન્ત શબ્દો ૩૧૮–૩૨૧

નપુંસક લિંગ કૃદન્ત શબ્દો ૩૨૨

ભિન્ન ભિન્ન કારકમાં સ્ત્રીલિંગ, નપુંસક

પુંલિંગ કૃદન્ત શબ્દો ૩૨૨–૩૨૩

ક્વલર્થ કૃદન્ત શબ્દો ૩૨૩–૩૨૪

કૃદન્ત પ્રકરણ ૪ ક્રિયાતિપત્તિ, સપ્તમી, પંચમી,

કૃત્ય, ણિન્, આશીઃ, અદ્યતની ૩૨૮–૩૩૧

ક્ત્વા ણમ્ ણમ્ અને તુમ્ અન્ત કૃદન્તો ૩૩૨–૩૪૦

તદ્ધિત પ્રકરણ ૧ સંજ્ઞાઓ ૩૪૫

અપત્યાદિ સામાન્ય અર્થોમાં પ્રત્યયો અણાદિ ૩૪૬–૩૪૯

અપત્ય અર્થમાં પ્રત્યયો ૩૪૯–૩૫૫

તદ્ધિત પ્રકરણ ૨ રક્તાદિ સંસ્કૃત ભક્ષ્ય

પર્યન્ત અર્થોમાં પ્રત્યયો ૩૫૯–૩૬૫

તદ્ધિત પ્રકરણ ૩ શેષ સામાન્ય અર્થોમાં

પ્રત્યયો ઇકણાદિ ૩૬૮–૩૭૪

શેષ અર્થો (કૃત લબ્ધ વિગેરે)માં પ્રત્યયો ૩૭૪–૩૮૭

તદ્ધિત પ્રકરણ ૪ જિત વિગેરે અર્થોમાં

પ્રત્યયો ઇકણાદિ ૩૮૭–૩૯૮

તદ્ધિત પ્રકરણ ૫ વહતિ વિગેરે અર્થોમાં પ્રત્યયો ૪૦૪–૪૨૨

તદ્ધિત પ્રકરણ ૬ અવર્ણ ણાદિ અર્થોમાં પ્રત્યયો ૪૨૯–૪૩૪

તમુ વિગેરે પ્રત્યયાન્ત અવ્યયો ૪૩૫–૪૪૩

કાર વિગેરે સ્વાર્થિક પ્રત્યયો ૪૪૩–૪૪૪

તદ્ધિત પ્રકરણ ૭ પ્રકૃત વિગેરે અર્થોમાં પ્રત્યયો ૪૫૦–૪૫૪

ચ્વિ વિગેરે નામધાતુ પ્રત્યયો ૪૫૪–૪૬૦

તદ્ધિત પ્રકરણ ૮ [illegible] ૪૬૫–૪૭૦

ધૂપકવ્યાકરણ ધુસ્ત અને પરિભાષા ૪૭૧–૪૭૪

सिद्धहेमसारांश-संस्कृतव्याकरण

अनुवाद-विवरण सूत्र-सहित

[विषयवार-प्रकरण-क्रम]

ગૂજરાતીમાં સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ

कर्ता

अध्यापक शिवलाल नेमचन्द शाह

મંગળ

૧ મંગળને માટે પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવું.

अर्हम् १।१।१

પ્રસ્તાવના

૨ એકજ પદાર્થમાં જુદી જુદી અપેક્ષાએ જુદા જુદા અનેક ધર્મોનો સ્વીકાર તે **સ્યાદ્વાદ**. સ્યાદ્વાદથી શબ્દોની સિદ્ધિ–ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન થાય છે.

અથવા

શુદ્ધ શબ્દના **વાદથી**–પ્રયોગથી **સિદ્ધિ**–સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે અને સમ્યગ્ જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે.

सिद्धिः स्याद्वादात् १।१।२

૩ અહીં જે કહેવામાં ન આવ્યું હોય તે **લોકથી**–તેના જ્ઞાતા પાસેથી જાણવું.

लोकात् १।१।३

---

*૧।૧।૧ એટલે–પ્રથમ અધ્યાય। પ્રથમ પાદ। પ્રથમ સૂત્ર

સંજ્ઞા પ્રકરણ

૪ સ્વરો ૧૪

અ આ, ઇ ઈ, ઉ ઊ, ઋ ૠ, ઌ ૡ,

એ ઐ ઓ ઔ

ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ ૧।૧।૪

૫

	હ્રસ્વ ૫	દીર્ઘ ૯	પ્લુત--	
અ-વર્ણ-	અ	આ	*અ ૩	આ ૩
ઇ-વર્ણ -	ઇ	ઈ	ઇ ૩	ઈ ૩
ઉ-વર્ણ-	ઉ	ઊ	ઉ ૩	ઊ ૩
ઋ-વર્ણ-	ઋ	ૠ	ઋ ૩	ૠ ૩
ઌ-વર્ણ-	ઌ	ૡ	ઌ ૩	ૡ ૩
		એ		એ ૩
		ઐ		ઐ ૩
		ઓ		ઓ ૩
		ઔ		ઔ ૩

*અ પ્લુત થાય છે અને આ પણ પ્લુત થાય છે. એ પ્રમાણે ઇ ઈ, ઉ ઊ, ઋ ૠ અને ઌ ૡ હ્રસ્વ દીર્ઘ બન્ને પ્લુત થાય છે.

હ્રસ્વ–જે સ્વર ટૂંકા બોલાય છે તે **હ્રસ્વ**– કહેવાય છે. **અ ઇ વિગેરે**

દીર્ઘ–જે સ્વરને બોલતાં લંબાવવા પડે છે તે **દીર્ઘ** કહેવાય છે. **આ ઈ વિગેરે**

પ્લુત–સ્વર જ્યારે દીર્ઘ કરતાં પણ વધારે લંબાવીને બોલાય છે ત્યારે તે **પ્લુત** કહેવાય છે અને સ્વરની આગળ ત્રણ માત્રા સૂચક ૩ (ત્રણનો આંક) મૂકીને તે લખવાની રીત છે. **અ૩ આ૩** વિગેરે

માત્રા–આંખ મીંચતાં કે ઉઘાડતાં જે સમય થાય તેને માત્રા કહેવાય છે. **હ્રસ્વ**ની ૧ માત્રા, **દીર્ઘ**ની ૨ માત્રા, **પ્લુત**ની ૩ માત્રા.

एक-द्वि-त्रि-मात्रा ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः १।१।५

૬ **અ** વર્ણ સિવાય **હ્રસ્વ** **ઇ** થી **ઔ** સુધીના ૧૨ **સ્વરો** **નામી** કહેવાય છે. **ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ૠ ઌ ૡ એ ઐ ઓ ઔ.**

अनवर्णा नामी १।१।६

૭ **અ** થી લઈને દીર્ઘ **ૡ** સુધીના ૧૦ સ્વરો **સમાન** કહેવાય છે.

અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ૠ ઌ ૡ

ॡदन्ताः समानाः १।१।७

૮ **એ ઐ ઓ ઔ** ૪ સ્વરો **સન્ધ્યક્ષર** કહેવાય છે.

ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् १।१।८

૯ [**અં**] **અનુસ્વાર** અને [**અઃ**] **વિસર્ગ** કહેવાય છે.

अं अः अनुस्वार-विसर्गौ १।१।९

१० क् ख् ग् घ् ङ्
च् छ् ज् झ् ञ्
ट् ठ् ड् ढ् ण्
त् थ् द् ध् न्
प् फ् ब् भ् म्
य् र् ल् व्
श् ष् स् ह्

कादि र्व्यञ्जनम् १।१।१०

११ वर्गोनो पांचमो अक्षर अने **अन्तस्था** सिवायना २४ व्यंजनो धुट् कहेवाय छे.

क् ख् ग् घ् च् छ् ज् झ् ट् ठ् ड् ढ्
त् थ् द् ध् प् फ् ब् भ् श् ष् स् ह्

अ-पञ्चमा-ऽन्तस्थो धुट् १।१।११

१२ २५ स्पर्श व्यंजन

क-वर्ग- क् ख् ग् घ् ङ्
च-वर्ग- च् छ् ज् झ् ञ्
ट-वर्ग- ट् ठ् ड् ढ् ण्
त-वर्ग- त् थ् द् ध् न्
प-वर्ग- प् फ् ब् भ् म्

पञ्चको वर्गः १।१।१२

१३ दरेक वर्गनो पहेलो अने बीजो अक्षर तथा श् ष् स् आ १३ **अघोष** कहेवाय छे. क् ख्, च् छ्, ट् ठ्, त् थ्, प् फ्, श् ष् स्

आद्य-द्वितीय-शषसा अघोषाः १।१।१३

૧૪ અઘોષ સિવાયના અન્ય ૨૦ વ્યંજનો ઘોષવાન્ કહેવાય છે.
ગ્ ઘ્ ઙ્, જ્ ઝ્ ઞ્, ડ્ ઢ્ ણ્, દ્ ધ્ ન્, બ્ ભ્ મ્,
ય્ ર્ લ્ વ્, હ્

અન્યો ઘોષવાન્ ૧।૧।૧૪

૧૫ ય્ ર્ લ્ વ્ આ ૪ વ્યંજનો અન્તસ્થા કહેવાય છે.

ય-ર-લ-વા અન્તસ્થાઃ ૧।૧।૧૫

૧૬ ં અનુસ્વાર: વિસર્ગ ઃ જીહ્વામૂલીય (ઉપધ્માનીય
અને શ્ ષ્ સ્ આ ૭ વ્યંજનો શિટ્ કહેવાય છે. ૧-૩-૫

અં-અઃ-ક-(પ-શ-ષ-સાઃ શિટ્ ૧।૧।૧૬

૧૭ જે વર્ણોના પરસ્પર-એકબીજાની સાથે **સ્થાન** અને **આસ્ય પ્રયત્ન** તુલ્ય-સરખા છે, તે વર્ણો પરસ્પર **સ્વ** કહેવાય છે.

વર્ણોનાં ઉચ્ચાર સ્થાન ૮

વર્ણોનાં ઉચ્ચાર સ્થાન આઠ છે-**ઉર** (છાતી) **કંઠ શિર જિહ્વામૂલ દાંત નાસિકા ઓષ્ઠ** અને **તાલુ**

અ વર્ણ હ્ : વિસર્ગ ક વર્ગ ...કંઠ્ય
ઇ વર્ણ ચ વર્ગ ય્ શ્ ... ...તાલવ્ય
ઉ વર્ણ પ વર્ગ)(ઉપધ્માનીય ...ઓષ્ઠ્ય
ઋ વર્ણ ટ વર્ગ ર્ ષ્ ... ...મૂર્ધન્ય
ઌ વર્ણ ત વર્ગ લ્ સ્ ... ...દન્ત્ય
એ ઐ ... ...તાલવ્ય
ઓ ઔ ... ...ઓષ્ઠ્ય
જ જિહ્વામૂલીય... ... ...જિહ્વ્ય
ં અનુસ્વાર ... ...નાસિક્ય
ઙ્ ઞ્ ણ્ ન્ મ્... ... ...પોત પોતાના **વર્ગનું**
સ્થાન ઉપરાંત **નાસિકા સ્થાન** એટલે **અનુનાસિક**

વર્ણોના આસ્ય પ્રયત્ન

આસ્ય એટલે મુખ, મુખમાં થતો પ્રયત્ન તે **આસ્ય પ્રયત્ન** આસ્ય પ્રયત્ન **ચાર** છે—

સ્પૃષ્ટતા ઈષત્સ્પૃષ્ટતા વિવૃતતા ઈષદ્વિવૃતતા

પાંચ વર્ગના પચીશ વ્યંજનોનું કરણ સ્પૃષ્ટ છે.

અંતસ્થા **ય ર લ વ** નું ,, ઈષત્સ્પૃષ્ટ છે.

ઉષ્માક્ષર **શ ષ સ હ** નું ,, ઈષદ્વિવૃત છે.

સ્વરો **અ** વિગેરેનું ,, વિવૃત છે.

સ્પૃષ્ટ કરણ ને પણ સ્પૃષ્ટતા કહેવાય છે, ઉપચારથી.

કરણ ને પણ પ્રયત્ન કહેવાય છે, ઉપચારથી.

જે વર્ણોને બોલતાં મુખમાં સ્પર્શ થાય છે તે **સ્પર્શ વ્યંજન** કહેવાય છે.

જે વર્ણોને બોલતાં મુખમાં વિવર-પોલાણ થાય છે તે વિવૃત કહેવાય છે

અનુનાસિક

સ્વર જ્યારે **નાસિકા**ની મદદથી બોલાય છે ત્યારે **અનુનાસિક** કહેવાય છે અને સ્વર ઉપર ઁ અર્ધ ચન્દ્રાકાર અને બિંદુ મૂકી તે લખવાની રીત છે. જેમકે **અઁ આઁ અઁરૂ આઁરૂ** વિગેરે **વ્યંજનોમાં પણ ય્ ર્ લ્ વ્ નાસિકા**ની મદદથી બોલાય છે ત્યારે **અનુનાસિક** કહેવાય છે. જેમકે-**યઁ લઁ વઁ**

અનુનાસિક થાય એટલે, अ વર્ણના ૬ ભેદ થાય છે.
જેમકે--

હ્રસ્વ अ अँ ૨

દીર્ઘ आ आँ ૨

પ્લુત अ૩ अँ૩, आ૩ आँ૩ ૨

अ વર્ણના એ સર્વે ભેદો પરસ્પર સ્વ છે.

अ વર્ણ–પરસ્પર સ્વ
इ વર્ણ–પરસ્પર સ્વ
उ વર્ણ–પરસ્પર સ્વ
ऋ વર્ણ–પરસ્પર સ્વ
ऌ વર્ણ–પરસ્પર સ્વ
ए કાર–પરસ્પર સ્વ
ऐ કાર–પરસ્પર સ્વ
ओ કાર–પરસ્પર સ્વ
औ કાર–પરસ્પર સ્વ
क વર્ગ–પરસ્પર સ્વ
च વર્ગ–પરસ્પર સ્વ
ट વર્ગ–પરસ્પર સ્વ
त વર્ગ–પરસ્પર સ્વ
प વર્ગ–પરસ્પર સ્વ
य् યૂઁ–પરસ્પર સ્વ
ल् लूँ–પરસ્પર સ્વ
व् वूँ–પરસ્પર સ્વ

र् श् ष् स् અને ह् નો કોઇ સ્વ નથી,

तुल्य-स्थाना-ऽऽस्यप्रयत्नः स्वः ૧।૧।૧૭

૧૮ વિભક્તિના પ્રત્યયો—

स् [सि]	औ	अस् [जस्]	પ્રથમા
अम्	,,	,, [शस्]	દ્વિતીયા
आ [टा]	भ्याम्	भिस्	તૃતીયા
ए [ङे]	,,	भ्यस्	ચતુર્થી
अस् [ङसि]	,,	,,	પંચમી
,, [ङस्]	ओस्	आम्	ષષ્ઠી
इ [ङि]	,,	सु [सुप्]	સપ્તમી

* ૧-૧-૩૭ સૂત્રનો નિયમ જુઓ.

स्यौजसमौशस्-टाभ्याम्भिस्-ङेभ्याम्भ्यस्-ङसिभ्याम्-भ्यस्-ङसोसाम्-ङ्योस्सुपां त्रयी त्रयी प्रथमादिः १।१।१८

૧૯ स् [सि] વિગેરે અને ति [तिव्] વિગેરે પ્રત્યયો વિભક્તિ કહેવાય છે.

स्त्यादि र्विभक्तिः १।१।१९

૨૦ स् વિગેરે અને ति વિગેરે વિભક્તિના પ્રત્યયો જેને લાગેલા હોય છે, તે **પદ** કહેવાય છે, **बाल+स्=बालः પદ** છે. **नम्+ति-नम्+अ+ति=नमति પદ** છે. ૨-૧-૨૧

तदन्तं पदम् १।१।२०

૨૧ स् ઇત્ વાળા પ્રત્યયો પર છતાં તેમજ **य** સિવાય વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, પૂર્વનું **नाम પદ** થાય છે. **भवतः इदम्-भवत्+ईय [ईयस्] भवदीयः** ૬-૩-૩૦, ૨-૧-૭૬ । **मरुत्+भ्याम्=मरुद्भ्याम्** ।

नाम सिदय्-व्यञ्जने १।१।२१

---

* હવે પછી સૂત્રનો નંબર જ લખેલો આવશે ત્યાં તે સૂત્રનો નિયમ જોવો એમ સમજવું. પેઇજના મથાળે સૂત્રનો નંબર આપેલો છે તે જોઈ તે તે સૂત્રનો નંબર શોધી શકાશે.

૨૨ **न्** કારાન્ત નામ, **क्य** [**क्यन् क्यङ् क्यङ्ष्**] પર છતાં **पद** થાય છે. પદ થવાથી **न्** નો લોપ થાય છે. ૨-૧-૬૧
राजानमिच्छति राजीयति ૩-૪-૨૩, ૪-૩-૧૧૨। **राजेवाचरति राजायते** ૩-૪-૨૬, ૪-૩-૧૦૮। **अचर्म (अचर्मवान्) चर्म (चर्मवान्) भवति चर्मायति, चर्मायते** ૩-૪-૩૦।

नं क्ये १।१।२२

૨૩ **मत्वर्थ** પ્રત્યય પર છતાં **स्** કે **त्** અંતવાળું નામ પદ થતું નથી. **यशस्वी** ૭-૨-૪૭। **तडित्वान्** ૧-૧-૨૧નો અપવાદ

न स्तं मत्वर्थे १।१।२३

૨૪ સમાસના અંતે રહેલ શબ્દની પદ સંજ્ઞા થતી નથી. **दीर्घसक्थि+अ [ट]=दीर्घसक्थः** ૭-૩-૧૨૬, ૭-૪-૬૮

वृत्त्यन्तोऽस-षे १।१।२५

૨૫ ક્રિયાપદના અર્થમાં વિશેષતા બતાવનાર (વિશેષણ) પદો સહિત જે ક્રિયાપદ તે **वाक्य** કહેવાય છે.
धर्मो वा रक्षतु, धर्मो युष्मान्रक्षतु। ૨-૧-૨૧
કોઇ વખત કર્તા વિગેરે પદો ચાલુ વાત ઉપરથી સમજી જવાય છે, તેથી એકલું ક્રિયાપદપણ વાક્ય બને છે. **पिब।** કોઇ વખત ક્રિયાપદ ચાલુ અર્થ ઉપરથી સમજી જવાય છે તેથી સાક્ષાત્ ક્રિયાપદ વિના એકલા વિશેષણ પદો પણ વાક્ય બને છે.
शीलं मे स्यम्, शीलं मम स्वम्। ૨-૧-૨૩

स-विशेषणमाख्यातं वाक्यम् १।१।२६

૨૬ **धातु विभक्ति** અને **वाक्य** સિવાયના બાકીના અર્થવાળા શબ્દને **नाम** કહેવાય છે. **वृक्षः** ૨-૨-૩૧।

अ-धातु-विभक्ति-वाक्यमर्थवन्नाम १।१।२७

૨૭ નપુંસક લિંગમાં પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો **इ** [**शि**] પ્રત્યય **धुट्** છે. **कमलानि** ૧-૪-૫૫ ૧-૪-૬૫, ૧-૪-૮૫

शि धुट् ૧।૧।૨૮

૨૮ પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં વિભક્તિના પહેલા પાંચ પ્રત્યયો **धुट्** કહેવાય છે. **राजा** । **राजानौ** । **सीमा** । ઇ. ૧-૪-૮૫

पुं-स्त्रियोः स्यमौजस् ૧।૧।૨૯

૨૯ **स्वर् अन्तर् प्रातर्** વિગેરે અવ્યયો છે.

स्वरादयोऽव्ययम् ૧।૧।૩૦

૩૦ **च** વિગેરે અવ્યયો છે. **वृक्षश्च** ઇત્યાદિ

चादयोऽसत्त्वे ૧।૧।૩૧

૩૧ **घ** [**घण्**] સિવાય **तस्** [**तसु**] વિગેરે **शस्** પર્યન્ત પ્રત્યયો જેના અન્તે છે તે શબ્દો **અવ્યય** છે. ૭-૨-૮૧થી૭-૨-૧૫૧

अघण्-तस्वाद्याशसः ૧।૧।૩૨

૩૨ વિભક્ત્યન્ત જેવા અને **थम्** સુધીના **तस्** વિગેરે પ્રત્યયાન્ત જેવા શબ્દો **અવ્યય** છે. **अहंयुः** । **शुभंयुः** । ૭-૨-૧૭ **अस्ति-क्षीरा गौः** । ૩-૧-૨૨

कुतः । **यथा** । **तथा** । **कथम्** । ૭-૨-૮૬ થી ૭-૨-૧૦૩

विभक्ति-थमन्त-तसाद्याभाः ૧।૧।૩૩

૩૩ **वत् तस् [तसि]** અને **आम्** પ્રત્યયાન્ત શબ્દો **અવ્યય** છે. **क्षत्रिववद्** ૭-૧-૫૨ । **उरस्तः** ૬-૩-૨૧૨ **उच्चैस्तराम्** । ૭-૩-૮

वत्-तस्याम् ૧।૧।૩૪

૩૪ **त्वा** [**क्त्वा**] **तुम्** અને **अम्** [**णम् ख्णम्**] પ્રત્યયાન્ત શબ્દો **અવ્યય** છે. **कृत्वा** ૫-૪-૪૭ । **कर्तुम्** ૫-૩-૧૩ । **यावज्जीवमदात्** ૫-૪-૫૫ । **स्वादुंकारं भुङ्क्ते** ૫-૪-૫૩ ।

क्त्वा-तुमम् ૧।૧।૩૫

૩૫ **ગતિ** સંજ્ઞક શબ્દો અવ્યય છે. **પ્રકૃત્ય** ૩-૨-૧૫૪

गतिः १।१।३६

૩૬ પ્રયોજન (કાર્ય કે ફળ) ને માટે પ્રત્યયો વિગેરેને નિશાની તરીકે લગાડાતા **વર્ણ** કે **વર્ણો** પ્રયોગમાં રખાતા નથી, તે **ઇત** કહેવાય છે. **इत्—एति—गच्छति इति इत्** કાર્ય કરીને જાય છે માટે ઇત્ કહેવાય છે. આવા [ ] કૌંસમાં પ્રત્યયો વિગેરે ઇત્ વર્ણ સહિત આપેલા છે. ૨-૧-૧૧૪

अप्रयोगीत् १।१।३७

૩૭ પંચમીથી કરેલ **પ્રત્યય** કહેવાય છે, **પણ** જો તે **અન્ત** શબ્દથી જોડાયેલ ન હોય તો **અન્ત** શબ્દથી જોડાયેલ હોય તો તે **આગમ** કહેવાય છે. ૪-૪-૬૮

बाल + स = बालः ૨-૨-૩૧

પ્રત્યય થવાથી પ્રકૃતિ **बाल** પછી **स्** થયો ૭-૪-૧૧૮

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः १।१।३८

૩૮ **अति** [**डति**] અને **अत्** [**अतु**] પ્રત્યયાન્ત શબ્દો **संख्यावत्** છે.

कतिभिः क्रीतम्—**कति + क = कतिकम्** ।

यावद्भिः क्रीतम्—**यवत् + क = यावत्कम्** । ૬-૪-૧૩૦

डत्यतू संख्यावत् १।१।३९

૩૯ અનેક અર્થવાળા **बहु** અને **गण** શબ્દ **संख्यावत्** થાય છે. ૭-૧-૧૬૦, ૭-૨-૮૬

बहुभिः क्रीतः बहुकः । गणैः क्रीतः गणकः । ૬-૪-૧૩૦

बहु-गणं भेदे १।१।४०

सिद्धहेम–सारांश संस्कृत-व्याकरणम्

[अष्टाध्यायी–क्रमः]

प्रथमोऽध्यायः प्रथमः पादः

संज्ञा–प्रकरणम्

१ अर्हम् १।१।१

२ सिद्धिः स्याद्वादात् १।१।२

३ लोकात् १।१।३

४ औदन्ताः स्वराः १।१।४

५ एक-द्वि-त्रिमात्रा ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः १।१।५

६ अनवर्णा नामी १।१।६

७ ऌदन्ताः समानाः १।१।७

८ ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् १।१।८

९ अं अः अनुस्वार-विसर्गौ १।१।९

१० कादि र्व्यञ्जनम् १।१।१०

११ अ-पञ्चमा-ऽन्तस्थो धुट् १।१।११

१२ पञ्चको वर्गः १।१।१२

१३ आद्य-द्वितीय-श-ष-सा अघोषाः १।१।१३

१४ अन्यो घोषवान् १।१।१४

१५ य-र-ल-वा अन्तस्थाः १।१।१५

१६ अं-अः-⟩(क-)⟨ प-श-ष-साः शिट् १।१।१६

१७ तुल्य-स्थाना-ऽऽस्य-प्रयत्नः स्वः १।१।१७

१८ स्यौजसमौशस्-टाभ्यामभिस्-ङेभ्याम्भ्यस्-ङसिभ्याम्-भ्यस्-ङसोसाम्-ङ्योस्सुपां त्रयी त्रयी प्रथमादिः १।१।१८

१९ स्त्यादि र्विभक्तिः १।१।१९

२० तदन्तं पदम् १।१।२० बालः । नमति

२१ नाम सिदय्-व्यञ्जने १।१।२१ भवदीयः । मरुद्भ्याम्

२२ नं क्ये १।१।२२ राजीयति । राजायते । चर्मायति, ते

२३ न स्तं मत्वर्थे १।१।२३ यशस्वी । तडित्वान्

२४ वृत्र्यन्तोऽस-षे १।१।२५ दीर्घसक्थः

२५ स-विशेषणमाख्यातं वाक्यम् १।१।२६ धर्मो वो रक्षतु

२६ अ-धातु-विभक्ति-वाक्यमर्थवन्नाम १।१।२७ बालः

२७ शि र्घुट् १।१।२८ कमलानि

२८ पुं-स्त्रियोः स्यमौजस् १।१।२९ राजा । राजानौ । सीमा

२९ स्वरादयोऽव्ययम् १।१।३० स्वर् । अन्तर् । प्रातर्

३० चादयोऽसत्त्वे १।१।३१ वृक्षश्च । इत्यादि

३१ अ-धण्-तस्वाद्याशसः १।१।३२ ततः । तत्र । बहुशः

३२ विभक्ति-थमन्त-तसाद्याभाः १।१।३३ अहंयुः
अस्तिक्षीरा गौः । कथम् । कुतः

३३ वत्-तस्याम् १।१।३४ क्षत्रियवद् । उरस्तः । उच्चैस्तराम्

३४ क्त्वा-तुमम् १।१।३५ कृत्वा । कर्तुम् । यावज्जीवमदात्

३५ गतिः १।१।३६ प्रकृत्य

३६ अ-प्रयोगीत् १।१।३७ सर्वस्यै

३७ अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः १।१।३८ बालः

३८ डत्यतू संख्यावत् १।१।३९ कतिकम् । यावत्कम्

३९ बहु-गणं भेदे १।१।४० बहुकः । गणकः

સ્વર સંધિ પ્રકરણ

૧ **સમાન સ્વરનો** તેની પછી આવેલા **સ્વ સમાન** સ્વર સાથે મળીને **સ્વ દીર્ઘ** સ્વર થાય છે. **बाल+अस्**—
૧–૪–૧ **बाला + अस्** = **बालाः** ।

समानानां तेन दीर्घः ૧।૨।૧

૨ **સમાન સ્વરનો ऋ** અને **ऌ** પર છતાં વિકલ્પે **હ્રસ્વ** થાય છે. **महांश्चासौ ऋषिश्च**–૩–૨–૭૦ **महा + ऋषिः** = **महऋषिः, महर्षिः** ।

ऋ-ऌति ह्रस्वो वा ૧।૨।૨

૩ **अ** વર્ણનો, તેની પછી આવેલા **इ** વર્ણ **उ** વર્ણ **ऋ** વર્ણ અને **ऌ** વર્ણ સાથે મળીને અનુક્રમે **ए ओ अर् अने अल्** થાય છે.

वन्द् + अ + इते—**वन्द् + एते** = **वन्देते** ।

अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ૧।૨।૬

૪ **प्र दशन् ऋण** વિગેરેના **अ** વર્ણનો **ऋण** પર છતાં તેના **ऋ** ની સાથે **आर्** થાય છે.

प्रगतम् ऋणम् प्रार्णम् । **दशानाम् ऋणम् दशार्णम्** ।

ऋणे प्र-दशार्ण-वसन-कम्बल-वत्सर-वत्सतरस्याऽऽर्
૧।૨।૭

૫ **अ** વર્ણનો **ऋत** પર છતાં તેના **ऋ** ની સાથે **તૃતીયા સમાસમાં आर्** થાય છે.

शीतेन ऋतः शीतार्तः । ઠંડી વડે પ્રાપ્ત–જેને ઠંડી લાગી છે, તે.

ऋते तृतीया-समासे ૧।૨।૮

૬ અ વર્ણનો તેની પછી આવેલા ए કે ऐ તથા ओ કે औ સાથે મળીને અનુક્રમે ऐ તથા औ થાય છે.

बाला + एषा = बालैषा । बाल + औ = बालौ ।

ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः १।२।१२

૭ અ વર્ણનો ऊ [ऊट्] સાથે औ થાય છે.

धाव् + त — धा ऊ [ऊट्] + त = धौतः ४-१-१०८ ।

ऊटा १।२।१३

૮ ओष्ठ અને ओतु પર છતાં **समासमां** अ વર્ણનો વિકલ્પે લોપ થાય છે. ओतु પું. બિલાડો

बिम्बवत् ओष्ठौ यस्याः सा बिम्बोष्ठी, बिम्बौष्ठी ।

स्थूलश्रासौ आतुश्च स्थूलोतुः, स्थूलौतुः ।

वौष्ठौतौ समासे १।२।१७

૯ इ વર્ણ उ વર્ણ ऋ વર્ણ અને ऌ વર્ણનો **અસ્વ** (સ્વ સિવાયનો) સ્વર પર છતાં અનુક્રમે य् व् र् અને ल् થાય છે. अस्ति + अत्र = अस्त्यत्र ।

ग्रामेषु + अटन्ति = ग्रामेष्वटन्ति ।

इवर्णादेरस्वे स्वरे य-व-र-लम् १।२।२१

૧૦ ए ऐ નો તેની પછી કોઇપણ સ્વર આવે તો, તેઓને ઠેકાણે અનુક્રમે अय् ને आय् થાય છે.

जि + अ + ति ४-३-१—ज् + ए + अ + ति = जयति ।

एदैतोऽयाय् १।२।२३

૧૧ ओ औ નો તેની પછી કોઇપણ સ્વર આવે તો અનુક્રમે अव् અને आव् થાય છે.

भू + अ + ति—भ् + ओ + अ + ति = भवति ।

ओदौतोऽवाव् १।२। २४

૧૨ ओ અને औ નો કર્મણિના य [क्य] सिवाय य કારાદિ પ્રત્યય પર છતાં અનુક્રમે अव् અને आव् થાય છે.

गो, गामिच्छति—गो + य [क्यन्] गव्य— ૩-૪-૨૩
गव्य + अ [शव्] + ति = गव्यति । नौ, नाव्यति ।

य्यक्ये ૧।૨।૨૫

૧૩ ऋકારનો य કારાદિ तद्धित પર છતાં र् થાય છે.

पितृ, पितुरागतम्—पितृ + य = पित्र्यम् । ૬-૩-૧૫૧

ऋतो रस् तद्धिते ૧।૨।૨૬

૧૪ પદાન્તે રહેલા ए કે ओ પછી अ આવે તો अ નો લોપ થાય છે. अ નો લોપ થયો છે તેમ સમજવા આવું ऽ અવગ્રહ ચિહ્ન મૂકાય છે.

बालस्—बालर् + अटति—बालउ + अटति— ૧-૨-૬
बालो + अटति=बालोऽटति ।

एदोतः पदान्ते ऽस्य लुक् ૧।૨।૨૭

૧૫ દ્વિવચનના છેડે રહેલા ई ऊ અને ए પછી સ્વર આવે તો સંધિ થતી નથી.

फले इच्छति । फले अत्र । पचेते अन्नम् ।

ईदूदेद् द्वि-वचनम् ૧।૨।૩૪

प्रथमोऽध्यायः द्वितीयः पादः

स्वर-संधि-प्रकरणम्

१ समानानां तेन दीर्घः १।२।१ बालाः

२ ऋ-ॠति ॡस्चो वा १।२।२ महऋषिः, महर्षिः

३ अ-वर्णस्ये-वर्णादिनैदोदरल् १।२।६ वन्देते

४ ऋणे प्र-दशार्ण-वसन-कम्बल-वत्सर-वत्स-
तरस्याऽऽर् १।२।७ प्रार्णम् । दशार्णम्

५ ऋते तृतीया-समासे १।२।८ शीतार्तः

६ ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः १।२।१२ बालैषा । बालौ

७ ऊटा १।२।१३ धौतः

८ वौष्ठौतौ समासे (लुग्) १।२।१७ बिम्बोष्ठी, बिम्बौष्ठी
स्थूलोतुः, स्थूलौतुः

९ इवर्णादेरस्वे स्वरे य-व-र-लम् १।२।२१
अस्त्यत्र । ग्रामेष्वटन्ति

१० एदैतो ऽया-ऽऽय् १।२।२३ जयति

११ ओदौतो ऽवा-ऽऽव् १।२।२४ भवति

१२ य्य-क्ये १।२।२५ गव्यति । नाव्यति

१३ ऋतो रस् तद्धिते १।२।२६ पित्र्यम्

१४ एदोतः पदान्ते ऽस्य लुक् १।२।२७ बालोऽटति

१५ ईद्देद् द्वि-वचनम् (स्वरे असंधिः) १।२।३४
फले इच्छति । फले अत्र । पचेते अन्नम्

વ્યંજન સંધિ પ્રકરણ

૧ વર્ગનો પાંચમો અક્ષર પર આવતાં, પદાન્તે રહેલા વર્ગના ત્રીજા વ્યંજનને ઠેકાણે, તેના વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન વિકલ્પે થાય છે.

चौरो ग्रामान् नश्यति, चौरो ग्रामाद् नश्यति ।

तृतीयस्य पञ्चमे १।३।१

૨ પ્રત્યયનો પાંચમો અક્ષર પર આવતાં, ત્રીજા વ્યંજનને ઠેકાણે પાંચમો વ્યંજન નિત્ય થાય છે.

षष्+नाम्—षड्+नाम्—षण्+नाम्=षण्णाम्। ૧-૩-૬૦

प्रत्यये च: १।३।२

૩ પદને અન્તે રહેલા વર્ગના ત્રીજા વ્યંજનની પછી **ह्** આવે તો **ह्** ને ઠેકાણે, **ह्**ની પૂર્વના વ્યંજનના વર્ગનો ચોથો વ્યંજન થાય છે.

उद्+हरति=उद्धरति ।

ततो हश्चतुर्थः १।३।३

૪ પદને અંતે રહેલા પ્રથમ અક્ષરની પછી **श्** આવે અને **श्** ની પછી પણ **धुट्** સિવાયનો વર્ણ હોય તો **श्** નો વિકલ્પે **छ्** થાય છે.

अरक्षच्छीलम्, अरक्षच्शीलम् ।

प्रथमादधुटि शश्छः १।३।४

૫ ≍ જિહ્વામૂલીય, **क** કે **ख** ની પહેલાં જ અને)(ઉપધ્માનીય **प** કે **फ** ની પહેલાં જ વિસર્ગને બદલે વિકલ્પે ક્વચિત્ લખાય છે.

दु≍खम्, दुःखम् । अन्त)(पातः, अन्तःपातः ।

रः कख-पफयोः ≍क-)(पौ १।३।५

૬ પદાન્ત **र्** પછી **श्** **ष्** કે **स्** આવે તો **र्** ને ઠેકાણે અનુક્રમે **श् ष् કે स्** વિકલ્પે થાય છે—થાય કે ન થાય.
बालश्शाम्यति । बालस्सरति । प्रातस्स्मरति ।
ન થાય ત્યારે ૧–૩–૫૩ થી વિસર્ગ થાય—
बालः शाम्यति । बालः सरति । प्रातःस्मरति ।

श-ष-से श-ष-सं वा १।३।६

૭ પદાન્ત **र्** પછી **च् छ्, ट् ठ् કે त् थ्** આવે તો **र्** ને ઠેકાણે અનુક્રમે **श् ष्** અને **स्** નિત્ય થાય છે.
बालश्चरति । बालस्तिष्ठति । प्रातश्चलति ।

च-ट-ते स-द्वितीये १।३।७

૮ પદાન્ત **न्** પછી **च् छ्, ट् ठ् કે त् थ्** હોય અને તેની પછી પણ **अधुट्** (ધુટ્ સિવાયનો) વર્ણ હોય તો એ **न्** ને ઠેકાણે અનુક્રમે **श् ष् स्** થાય છે અને પૂર્વના સ્વર ઉપર અનુસ્વાર મૂકાય છે અથવા પૂર્વનો સ્વર અનુનાસિક થાય છે.
बिडालान्+ताडयति—
बिडालांस्ताडयति, बिडालाँस्ताडयति ।

नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याऽधुट्परे १।३।८

૯ (૧) પદાન્ત **म्** પછી કોઇ પણ વ્યંજન આવે તો એ **म्** ને બદલે પૂર્વના અક્ષર ઉપર **अनुस्वार** મૂકાય છે અથવા **म्** ને ઠેકાણે પછીના વ્યંજનનો **स्व** અનુનાસિક થાય છે.
त्वं रक्षसि । त्वं चरसि, त्वञ्चरसि ।
अहंवदामि, अहँवदामि
(૨) **म्** [મુ] આગમના **म्** નો વ્યંજન પર છતાં અનુસ્વાર અને **स्व** અનુનાસિક થાય છે.
बंभण्यते, बम्भण्यते ।

तौ मु-मो व्यञ्जने स्वौ १।३।१४

૧૦ પદાન્ત ड् પછી स् નો વિકલ્પે त्स् થાય છે.

देवं यजते देवेट्, ड्। देवेड्त्सु, देवेट्सु ।

ड्-नः सः त्सोऽश्चः १।३।१८

૧૧ स् ના र् પૂર્વે अ હોય અને પછી अ આવે તો र् નો उ થાય છે.

बालस्—बालर् + अटति – बालउ + अटति—૧–૨–૬ થી बालो + अटति = बालोऽटति ।

अतोऽति रोः उः १।३।२०

૧૨ स् ના र् પૂર્વે अ હોય અને પછી घोषवान् વ્યંજન આવે તો र् નો उ થાય છે.

बालर् + जयति—बालउ + जयति—बालो जयति ।

घोषवति १।३।२१

૧૩ स् ના र પૂર્વે आ હોય અને પછી घोषवान् વ્યંજન આવે તો र् લોપાય છે.

बालर् + गच्छन्ति = बाला गच्छन्ति ।

भोस् અવ્યયના स् નો र् ૨–૧–૭૨ થી થશે, घोषवान् વ્યંજન પર છતાં તે र् નો લોપ થાય છે. भो भो भव्याः ।

अ-वर्ण-भो-भगो-अघो र्लुगसन्धिः १।३।२२

૧૪ પદાન્ત व् અને य् પૂર્વે अ વર્ણ હોય અને પછી કોઈ પણ સ્વર આવે આવે તો व् અને य् વિકલ્પે લોપાય છે અને પછી પાસે આવેલા સ્વરોની સંધિ થતી નથી.

बालौ इच्छतः-बालाव् इच्छतः—

बाला इच्छतः, बालाविच्छतः ।

ते इच्छन्ति—तय् इच्छन्ति—त इच्छन्ति, तयिच्छन्ति ।

स्वरे वा १।३।२४

૧૫ સ્ ના ર્ પૂર્વે અ વર્ણ હોય અને પછી સ્વર આવે તો, ર્ નો ય્ થાય છે. (ર્ નો ય્ થઈ ૧-૩-૨૪ થી ય્ લોપાય છે.) भोस् અવ્યયના સ્ ના ર્ નો સ્વર પર છતાં ય્ થાય છે. (ર્ નો ય્ થઈ ૧-૩-૨૪ થી ય્ લોપાય છે.) અને પછી પાસે આવેલા સ્વરોની સંધિ થતી નથી.

बाल इच्छति । बाला इच्छन्ति । बाला अटन्ति ।
भो ईश्वर ! ।

रो र्यः १।३।२६

૧૬ હ્રસ્વ સ્વર પછી પદને અંતે રહેલા ङ् ण् અને न् સ્વર પર છતાં બેવડાય છે.

तस्मिन् + उद्याने = तस्मिन्नुद्याने बालाः क्रीडन्ति ।

ह्रस्वाद् ङ-ण-नो द्वे १।३।२७

૧૭ आ ઉપસર્ગ અને मा અવ્યય સિવાય પદને અંતે રહેલા દીર્ઘ સ્વર પછી छ् વિકલ્પે બેવડાય છે.

कन्याच्छत्रम्, कन्याछत्रम् ।

अनाङ्-माङो दीर्घाद् वा छः १।३।२८

૧૮ સ્વર પછી छ બેવડાય છે. इच्छति । गच्छति ।

तरु + छाया = तरुच्छाया ।

૧-૩-૫૦ થી પહેલા छ् નો च् થયો છે.

स्वरेभ्यः १।३।३०

૧૯ સ્વરની પછી રહેલા ર્ અને હ્ ની પછી આવેલો, ર્ હ્ અને સ્વર સિવાયનો વર્ણ વિકલ્પે ડબલ થાય છે.

अर्क्क;, अर्कः । ब्रह्म्म, ब्रह्म ।

रहादर्ह-स्वरस्याऽनु नवा १।३।३१

૨૦ પદને અંતે હોય નહિં એવા **મ્** અને **ન્** નો વર્ગીય ધુટ્ વ્યંજન પર છતાં, પર વ્યંજનના વર્ગનો અન્ત્ય અક્ષર જ થાય છે. **गम् + तृ = गन्तृ, गन्ता । मुञ्चति ।** **लुम्पति** ઇ. ૪-૪-૯૯ **कुर्वन्ति** આવા પ્રયોગોમાં આ નિયમથી **न्** નો **न्** જ થાય છે. પણ ૨-૩-૬૩ નિયમાનુસાર **ण्** કરવો નહિં. **पिंशति** ૧-૩-૪૦ થી અનુસ્વાર

म्नां धुट्-वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते १।३।३९

૨૧ પદને અંતે હોય નહિં એવા **म्** અને **न्** નો **शिट्** વ્યંજન અને **ह्** પર છતાં અનુસ્વર થાય છે. **पुंसि । पटींयांसौ ।**

शिड्-हेऽनुस्वारः १।३।४०

૨૨ **र्** પછી **र्** આવે તો પૂર્વનો **र्** લોપાય છે અને તેની પૂર્વે રહેલા **अ इ उ** દીર્ઘ થાય છે.

पुनर् + रिपुः = पुना रिपुः ।
इन्दुर् + राजते = इन्दू राजते ।

रो रे लुग् दीर्घश्चाऽदिदुतः १।३।४१

૨૩ **ढ** ના નિમિત્તથી બનેલો **ढ्** પર છતાં પૂર્વના **ढ्** નો લોપ થાય છે અને તેની પૂર્વના **अ इ उ** દીર્ઘ થાય છે.

तृणेह् + ति—तृणेढ् + धि—तृणेढ् + ढि = तृणेढि ।
मुह् + त—मुढ् + ध—मुढ् + ढ = मूढः ।
आरुह् + त = आरूढः ।

ढस्तड्-ढे १।३।४२

૨૪ **सह** અને **वह्** ધાતુના (૨-૧-૮૨) **ढ्** નો **ढ्** ના નિમિત્તથી થયેલો **ढ्** પર છતાં લોપ થાય છે અને તેની પૂર્વના **अ** વર્ણનો **ओ** થાય છે.

सह् + ता—सद्ध् + ता—सद्ध् + धा—सद्ध् + ढा =
सोढा । એ પ્રમાણે **सोढुम्**,
सोढव्यम् । **वह्—वोढा** । **वोढुम्** । **वोढव्यम** ।

सहि-वहेरोच्चाऽवर्णस्य १।३।४३

૨૫ **उद्** પછી **स्था** અને **स्तम्भ्** નો **स्** લોપાય છે.
उत्थानम् । **उत्तभ्नाति** ।

उदः स्था-स्तम्भः सः १।३।४४

૨૬ **तद्** પછી **स्** [**सि**] નો સ્વર પર છતાં લોપ થાય છે, આ લોપ **पाद** પૂર્તિ માટે છે.
सस् + **एषः—स** + **एषः—सैष दाशरथी रामः** । **स्** ના **ट्** નો ૧-૩-૨૬ થી **य्** થઈ ૧-૩-૨૪ થી લોપ થાય તો સંધિ ન થાય અને પાદપૂર્તિ ન થાય.

तदः सेः स्वरे पादार्थो १।३।४५

૨૭ **एतद्** અને **तद्** થી પર આવેલ **स्** પ્રત્યયનો વ્યંજન પર છતાં લોપ થાય છે. **एष गच्छति** । **स पठति** ।

एतदश्च व्यञ्जनेऽनञ्-नञ्समासे १।३।४६

૨૮ વ્યંજન પછી, પંચમ અને અન્તસ્થાનો, સરૂપ-સરખો વર્ણ પર છતાં વિકલ્પે લોપ થાય છે.
आदित्यो देवताऽस्य आदित्यः, आदित्य्यः ६-१-१५

व्यञ्जनात् पञ्चमाऽन्तस्थायाः सरूपे वा १।३।५७

૨૯ વ્યંજનની પછી રહેલા **धुट्** વ્યંજનો **स्व** **धुट्** વ્યંજન પર છતાં વિકલ્પે લોપ થાય છે.
रुन्धि, रुन्द्धि । **रुन्धः, रुन्द्धः** ।

धुटो धुटि स्वे वा १।३।४४

૩૦ વર્ગનો ત્રીજો કે ચોથો વ્યંજન પર છતાં, પૂર્વના ધુટ્ વ્યંજનને બદલે તેને મળતો ત્રીજો વ્યંજન થાય છે.

सस्ज् ૧-૩-૬૧ થી **सश्ज्**—આ નિયમથી **सज्ज् + अ + ति = सज्जति** । **दुह्, दोग्धा** । ૨-૧-૮૩

तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे १।३।४९

૩૧ અઘોષ વ્યંજન પર છતાં, શિટ્ સિવાયના ધુટ્ વ્યંજનને બદલે તેના વર્ગનો પહેલો વ્યંજન થાય છે.

रथाद् + पतति = रथात्पतति ।

अघोषे प्रथमोऽशिटः १।३।५०

૩૨ વિરામ પર છતાં, શિટ્ સિવાયના ધુટ્ વ્યંજનને બદલે તેના વર્ગનો પહેલો વ્યંજન વિકલ્પે થાય છે.

पतति रथात् । **पतति रथाद्** ।

विरामे वा १।३।५१

૩૩ વાક્ય બોલતાં વક્તા જ્યાં વિરામ લે છે-થોભે છે, ત્યાં સંધિ થતી નથી. જ્યાં વિરામ લેતો નથી ત્યાં સંધિ થાય છે.

बालः, अटति । **बालोऽटति** । **बालः, जयति** । **बालो जयति**। એક પદમાં, ધાતુ અને ઉપસર્ગમાં તથા સમાસમાં વિરામ નથી, માટે ત્યાં સંધિ કરવી જ જોઈએ.

नयति। **अपेक्षते** । **सज्जनः** ।

न सन्धिः १।३।५२

૩૪ પદને અંતે રહેલા **र्** નો જો તેની પછી **વિરામ** (એટલે કશું જ ન) આવે અથવા **અઘોષ** વ્યંજન આવે તો **વિસર્ગ** થાય છે.

नमतः । **नमतः पठतः** ।

रः पदान्ते विसर्गस्तयोः १।३।५३

૩૫ પદને અંતે રહેલા **ર્** નો જો તેની પછી **અઘોષ** થી પર રહેલો **શિટ્** વ્યંજન આવે તો **વિસર્ગ** જ થાય છે.
पुरुषः त्सरुकः । ૬-૩-૬૭

शिटचघोषात् १।३।५५

૩૬ પદને અંતે રહેલા **ર્** નો જો તેની પછી **શિટ્** થી પર રહેલો **અઘોષ** વ્યંજન આવે તો વિકલ્પે લોપ થાય છે.
प्रच्युत् ગ. ૧. ૫૨. ઝમવું.
चक्षु प्रच्योतति, चक्षुः प्रच्योतति ।

व्यत्यये लुग् वा १।३।५६

૩૭ **र** અંતવાળા નામના **र्** નો **सु** પ્રત્યય પર છતાં **र्** જ રહે છે.

चतुर्षु । **गीर्षु** । **धूर्षु** । **पूर्षु** । **द्वार्षु** । ૨-૩-૧૫
પણ **आशीष्षु, आशीःषु** । **पयस्सु, पयःसु** । વિગેરે નામોમાં **र्** રહેતો નથી કેમકે એ નામો **र्** કારાન્ત નથી પણ **स** કારાન્ત છે.

अरोः सुपि रः १।३।५७

૩૮ (અ) **त** વર્ગ જ્યારે **श्** કે **च** વર્ગ સાથે જોડાય છે ત્યારે તેને ઠેકાણે તેને મળતો **च** વર્ગ મૂકાય છે, એટલે કે-**त् थ् द् ध्** અને **न्** ને ઠેકાણે અનુક્રમે **च् छ् ज् झ्** અને **ञ्** મૂકાય છે.

अरक्षत् + शीलम् = अरक्षच्छीलम् ।
आगच्छद् + जन = अगच्छज्जनः ।
नृपान् + जयति = नृपाञ् जयति ।

(આ) **त** વર્ગ જ્યારે **ष्** કે **ट** વર્ગ સાથે જોડાય છે ત્યારે તેને ઠેકાણે તેને મળતો **ट** વર્ગ મૂકાય છે.

उद् + डयते = उड्डयते ।

अपश्यन् + डिम्भम् = अपश्यण्डिम्भम् ।

त-वर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-ट-वर्गौ १।३।६०

૩૯ **स्** નો, **श्** કે **च** વર્ગના યોગમાં **श्** અને **ष्** કે **ट** વર્ગના યોગમાં **ष्** થાય છે. **श्च्युत्**, **प्रच्योतति** ।

आयुस् + सु + आयुर् + सु ૧–૩–૬ થી **आयुस् + सु**— ૨–૩–૧૫ થી **आयुस् + षु** = આ નિયમથી **आयुष्षु** ।

सस्य श-षौ १।३।६१

૪૦ **श्** પછી **त** વર્ગનો **च** વર્ગ થાય નહિં અજ્ઞાત ।

न शात् १।३।६२

૪૧ (૧) પદાન્ત **ट** વર્ગ પછી રહેલા **त** વર્ગ અને **स्** નો **ट** વર્ગ અને **ष्** થાય નહિં. **षण्नयाः** ૧–૩–૧

द्विष् + सु—૨–૧–૭૬ અને ૧–૩–૫૦ થી **द्विट्सु** ।

(૨) પદાન્ત **ट** વર્ગ પછી આવેલા **नाम् नगरी** અને **नवति** ના **न** નો **ण्** થાય છે. ૧–૩–૬૦

षष् + नाम्—૨–૧–૭૬ થી **षड् + नाम्**— ૧–૩–૨ થી **षण् + नाम् = षण्णाम्** । ૧–૩–૬૦

पदान्ताट् टवर्गादनाम्-नगरी-नवतेः १।३।६३

૪૨ **ल्** પર છતાં પદને અંતે રહેલા **त** વર્ગને ઠેકાણે **ल्** થાય છે પણ **न्** ને ઠેકાણે અનુનાસિક **लँ्** થાય છે.

वृक्षाद् लता पतति = वृक्षाल्लता पतति ।

वृक्षान् लता आरोहन्ति = वृक्षाल्लँ्लता आरोहन्ति ।

लि लौ १।३।६५

प्रथमोऽध्यायः तृतीयः पादः

व्यञ्जन-संधि-प्रकरणम्

१ तृतीयस्य पञ्चमे (वाऽनुनासिकः) १।३।१

ग्रामान् नश्यति, ग्रामाद् नश्यति

२ प्रत्यये च १।३।२ षण्णाम्

३ ततो हश्चतुर्थः १।३।३ उद्धरति

४ प्रथमादधुटि शश्छः १।३।४ अरक्षच्छीलम्, अरक्षच्शीलम्

५ रः कख-पफयोः ≍ क- ≍ पौ १।३।५

दु≍खम्, दुःखम्

६ श-ष-से श-ष-सम् वा १।३।६।

बालश्शाम्यति, बालः शाम्यति

७ च-ट-ते स-द्वितीये १।३।७ बालश्चरति

८ नोऽप्रशनो ऽनुस्वारा-ऽनुनासिकौ च
पूर्वस्याऽधुट्-परे १।३।८ बिडालांस्ताडयति, बिडालाँस्ताडयति

९ तौ मु-मो व्यञ्जने स्वौ १।३।१४ त्वं चरसि, त्वञ्चरसि

बंभण्यते, बम्भण्यते

१० डु-नः सः त्सो ऽश्वः १।३।१८ देवेडुत्सु, देवेट्सु

११ अतोऽति रोः उः १।३।२० बालोऽटति

१२ घोषवति १।३।२१ बालो जयति

१३ अ-वर्ण-भो-भगो-अघो र्लुगसन्धिः १।३।२२

बाला गच्छन्ति । भो भो भव्याः

१४ स्वरे वा (व्योः) १।३।२४ बाला इच्छतः, बालाविच्छतः
तइच्छन्ति, तयिच्छन्ति

१५ रो र्यः १।३।२६ बाल इच्छति । भो ईश्वर

१६ ह्रस्वाद् ङ–ण–नो द्वे १।३।२७ तस्मिन्नुद्याने

१७ अनाङ्–माङो दीर्घाद् वा छः १।३।२८
कन्याच्छत्रम्, कन्याछत्रम्

१८ स्वरेभ्यः १।३।३० इच्छति । गच्छति । तरुच्छाया

१९ र्–हाद–र्ह–स्वरस्याऽनु नवा १।३।३१ अर्क्कः, अर्कः

२० म्नां धुट्–वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते १।३।३९ गन्ता । मुञ्चति

२१ शिड्–हे ऽनुस्वारः १।३।४० पुंसि । पटीयांसौ

२२ रो रे लुग् दीर्घश्चा–ऽदिदुतः १।३।४१ पुनारिपुः

२३ ढस् तड्–ढे १।३।४२ तृणेढि । मूढः

२४ सहि–वहेः ओत्वा–ऽवर्णस्य १।३।४३ सोढा । वोढा

२५ उदः स्था–स्तम्भः सः १।३।४४ उत्थानम् । उत्तम्भाति

२६ तदः सेः स्वरे पादार्था १।३।४५ सैष दाशरथी रामः

२७ एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्–नञ्समासे १।३।४६
एष गच्छति । स पठति

२८ व्यञ्जनात् पञ्चमा–ऽन्तस्थयाः स–रूपे वा १।३।४७
आदित्यः, आदित्यः

२९ धुटो धुटि स्वे वा १।३।४८ रुन्धि, रुन्द्धि

३० तृतीयस्तृतीय–चतुर्थे १।३।४९ सज्जति । दोग्धा

३१ अघोषे प्रथमोऽशिटः १।३।५० रथात्पतति

३२ विरामे वा १।३।५१ रथात्, रथाद्

३३ न सन्धिः १।३।५२ बालः, अटति

३४ रः पदान्ते विसर्गस्तयोः १।३।५३ नमतः। नमतः पठतः

३५ शिटचघोषात् १।३।५५ पुरुषः त्सरुकः

३६ व्यत्यये लुग् वा १।३।५६ चक्षु श्च्योतति, चक्षुः श्च्योतति

३७ अरोः सुपि रः १।३।५७ चतुर्षु। गिर्षु

३८ त-वर्गस्य श्च-वर्ग-ष्ट-वर्गाभ्यां योगे च-ट-वर्गौ १।३।६०

अरक्षच्छीलम्। अगच्छज्जनः

उड्डयते। अपश्यण्डिम्भम्

३९ सस्य श–षौ १।३।६१ श्च्योतति। आयुष्षु

४० न शात् १।३।६२ अश्नाति

४१ पदान्ताट् ट–वर्गाद–नाम्–नगरी–नवतेः १।३।६३

षण्नयाः। द्विट्सु। षण्णाम्

४२ लि लौ १।३।६५ वृक्षाल्लतापतति। वृक्षाल्लँलता आरोहन्ति

નામરૂપ પ્રકરણ

૧ પ્રથમા વિભક્તિનો **अस्** તથા **भ्याम्** અને **य** પ્રત્યય પર (પછી) છતાં પૂર્વના **अ** નો **आ** થાય છે.
(હવે અહીં ૨–૧–૧૧૩ નહિં લાગે)
बाल + अस् – बाला + अस् = बालाः ૧–૨–૧ ।
बालाभ्याम् । **बालाय** ।

अत आः स्यादौ जस्–भ्याम्–ये ।१।४।१

૨ **अ** કાર પછી **भिस्** નો **ऐस्** થાય છે.
बाल + भिस्—बाल + ऐस् = बालैः ૧–૨–૧૨ ।

भिस ऐस् १।४।२

૩ **इदम्** અને **अदस्** ને **भिस्** નો **ऐस्** થતો નથી. **अक्** પ્રત્યય થાય ત્યારે જ **भिस्** નો **ऐस्** થાય છે.
इदम् + भिस्—૨–૧–૪૧ **इद + भिस् – इम + भिस्**
अ + भिस् — ૧–૪–૪ **ए + भिस् = एभिः** ।
अदस् + भिस् — अद + भिस् — अम – भिस्
अमे + भिस् – अमी + भिस् = अमीभिः । ૨–૧–૪૯

इदमदसोऽकचेञ १।४।३

૪ **स्** અને **भ्** થી શરુ થતા બહુવચનના પ્રત્યયો તેમજ **ओस्** પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વના **अ** નો **ए** થાય છે.
बाल + ओस् – बाले + ओस् = बालयोः ૨ ।
बाल + सु – बाले + सु — बाले + षु = बालेषु ।

एद् बहु-स्-भ् – ओसि १।४।४

૫ અ કાર પછી આ [ટા] નો **इन** થાય છે અને ષષ્ઠી એકવચન **अस्** (ङस्) નો **स्य** થાય છે.
बालेन । **बालस्य** ।

टा – ङसोरिन—स्यौ १।४।५

૬ અ કાર પછી **ए** (ङे) નો **य** થાય છે અને **अस्** (ङसि) પંચમી એકવચનનો **आत्** થાય છે. **बालाय** । **बालात्** ।

ङे – ङस्यो र्या-ऽऽतौ १।४।६

૭ **सर्व** વિગેરે **अ** કારાન્ત સર્વનામના– ચતુર્થી એક વચન **ए** (ङे) અને પંચમી એકવચન **अस्** (ङसि) નો અનુક્રમે **स्मै** અને **स्मात्** થાય છે.
सर्वस्मै । **सर्वस्मात्** ।

सर्वादेः स्मै–स्मातौ १।४।७

૮ **इ** (ङि) નો **स्मिन्** થાય છે. **सर्वास्मन्**

ङेः स्मिन् १।४।८

૯ **अस्** (जस्) પ્રથમા બહુવચનનો **इ** થાય છે. **सर्वे** ।

जस इः १।४।९

૧૦ **नेम** (सर्व) **अर्ध प्रथम चरम** તેમજ **तय** (तयट्) અને **अय** (अयट्) પ્રત્યય જેને અંતે છે એવા નામો **अने अल्प** તથા **कतिपय** થી **अस्** (जस्) પ્રથમા બહુવચનનો વિકલ્પે **इ** થાય છે. **नेमे नेमाः** । **अर्धे अर्धाः** ।
प्रथमे प्रथमाः । **चरमे चरमाः** । **द्वितये द्वितयाः**
त्रये त्रयाः । **अल्पे अल्पाः** । **कतिपये** । **कतिपयाः** ।

नेमार्ध-प्रथम-चरम-तयायाल्प–कतिपयस्य वा १।४।१०

૧૧ **तीय** પ્રત્યયાન્ત નામ, ચતુર્થી પંચમી ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચનમાં (**ङित्** ના કાર્યમાં) વિકલ્પે સર્વનામ થાય છે. **द्वितीयस्मै द्वितीयाय । द्वितीयस्मात् द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् द्वितीये ।** ૭-૧-૧૬૫, ૭-૧-૧૬૬
द्वितीयस्याः द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् द्वितीयायाम् ।

तीयं ङित्कार्ये वा ૧।૪।૧૪

૧૨ અ વર્ણાન્ત સર્વનામના **आम्** નો **साम्** થાય છે.
सर्व + आम्—सर्व + साम् - सर्वे + साम्— ૨-૩-૧૫ **सर्वे + षाम् = सर्वेषाम् । सर्वासाम् ।**

अवर्णस्याऽऽमः साम् ૧।૪।૧૫

૧૩ પૂર્વ વિગેરે **नव** શબ્દોથી **इ स्मात् स्मिन्** વિકલ્પે થાય છે. **पूर्वे पूर्वाः । पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वे ।**

नवभ्यः पूर्वेभ्यः इ स्मात् स्मिन् वा ૧।૪।૧૬

૧૪ આ [**आप्**] પ્રત્યયાન્ત નામના **ए अस् अस्** અને **इ** (**ङित्** પ્રત્યયો) નો અનુક્રમે **यै यास् यास्** અને **याम्** થાય છે. **मालायै । मालायाः २ । मालायाम् ।**

आपो ङितां यै यास् यास् याम् ૧।૪।૧૭

૧૫ **सर्वा** વિગેરે સર્વનામના **यै यास् यास्** અને **याम् पूर्वे** **अस्** [**डस्**] થાય છે. **सर्वा+अस्यै** [**डस्यै**] ૨-૧-૧૧૪ **सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । सर्वस्याम् ।**

सर्वादे र्डस्-पूर्वाः ૧।૪।૧૮

૧૬ આ [**टा**] અને **ओस्** પ્રત્યય પર છતાં **आ** [**आप्**] પ્રત્યયાન્ત નામોના **आ** નો **ए** થાય છે.

माला + आ — माले + आ = मालया ।
माला + ओस् — माले + ओस्=मालयोः २ ।

टौस्येत् १।४।१९

૧૭ आ [आप्] પ્રત્યયાન્ત નામના आ નો औ પ્રત્યય સાથે ए થાય છે. माला + औ = माले ।

औता १।४।२०

૧૮ ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામોના અન્ત્ય इ અને उ નો પ્રથમા દ્વિતીયાના औ પ્રત્યય સહિત દીર્ઘ ई અને ऊ થાય છે.
मुनि + औ = मुनी । भानू । मती । धेनू ।

इदुतो ऽस्त्रेःईदूत् ।१।४।२१

૧૯ પ્રથમાનો अस् પ્રત્યય પર છતાં, ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામોના અન્ત્ય इ અને उ નો અનુક્રમે ए અને ओ થાય છે.
मुनि + अस् — मुने + अस् = मुनयः । भानवः । धेनवः । मतयः ।

जस्येदोत् । १।४।२२

૨૦ ચતુર્થીનો ए અને પંચમી ષષ્ઠીનો अस् (ङित्) પ્રત્યય પર છતાં इ કારાન્ત અને उ કારાન્ત નામોના અન્ત્ય इ અને उ નો અનુક્રમે ए અને ओ થાય છે.
मुनि + ए — मुने + ए = मुनये । भानवे । मतये । धेनवे । मुनि + अस् — मुने + अस् — १-४-३५ मुने + र् = मुनेः । मुनेः । भानोः । भानोः । मतेः । मतेः । धेनोः । धेनोः ।

ङित्यदिति । १।४।२३

૨૧ ઇ કારાન્ત અને ઉ કારાન્ત નામથી પુંલિંગમાં **આ** [ટા] નો **ના** થાય છે. **મુનિના** । **ભાનુના** ।

ટઃ પુંસિ ના ૧।૪।૨૪

૨૨ ઇ કારાન્ત અને ઉ કારાન્ત નામથી સપ્તમી એકવચન **ઇ** [ઙિ] **ઔ** [ઔ] થાય છે. **મુનૌ** । **ધેનૌ** । ૨-૧-૧૧૪

ઙિ ઔં ૧।૪।૨૫

૨૩ **સખિ** અને **પતિ** શબ્દ જ્યારે એકલા-છૂટા વપરાય છે ત્યારે સપ્તમી એકવચન ઇ [ઙિ] **ઔ** થાય છે. **સખ્યૌ**। **પત્યૌ**।

કેવલ-સખિ-પતેઃ ઔઃ ૧।૪।૨૬

૨૪ છૂટા **સખિ પતિ** ના **આ** (તૃ. એ. વ.) નો **ના** થતો નથી. ૧-૪-૨૪ નો અપવાદ **સખ્યા**। **પત્યા** । તથા **ઙ** (ચ. એ. વ.) અને **અસ્** (પં.ષ.એ.વ.નો) પ્રત્યય પર છતાં **ઇ** નો **ઙ** થતો નથી. ૧-૪-૨૩ નો અપવાદ **સખ્યે**। **પત્યે** । **સખ્યુઃ** ૨। **પત્યુઃ** ૨।૧-૪-૩૬

ન ના-ઙિદ્-એત્ ૧।૪।૨૭

૨૫ (૧) સ્ત્રીલિંગ ઇ કારાન્ત **ઉ** કારાન્ત હ્રસ્વથી ચતુર્થી પંચમી ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચન **ઙ અસ્ અસ્** અને **ઇ** નો અનુક્રમે **ઐ** [**ૈ**] **આસ્ આસ્** [**દાસ્ ૨**] અને **આમ્** [**દામ્**] વિકલ્પે થાય છે. **મત્યૈ, મતયે** । **મત્યાઃ મતેઃ** ૨। **મત્યામ્ મતૌ** । **ધેન્વામ્, ધેનૌ** ।

સ્ત્રિયા ઙિતાં વા ઐ દાસ્ દાસ્ દામ્ ૧।૪।૨૮

૨૬ (૨) સ્ત્રીલિંગે જ હોય એવા ઈ કારાન્ત અને ઉ કારાન્ત દીર્ઘથી **યે આસ્ આસ્ આમ્** નિત્ય થાય છે. **નદ્યૈ** । **નદ્યાઃ** ૨। **નદ્યામ્**। **વધ્વૈ**। **વધ્વાઃ** ૨। **વધ્વામ્** ।

સ્ત્રીદૂતઃ ૧।૪।૨૯

૨૭ (૧) **इय्** અને **उव्** જેઓમાં થાય છે, તેવા **ई** કારાન્ત અને **ऊ** કારાન્ત સ્ત્રીલિંગે જ હોય એવા નામોથી– ચતુર્થી પંચમી ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યયોના અનુક્રમે **ये आस् आस् आम्** વિકલ્પે થાય છે.

दधाति ध्यायति वा धीः । श्रयति इति श्रीः । भवति इति भूः । श्रियै श्रिये । श्रियाः श्रियः । श्रियाम् श्रियि । भुवै, भुवे । भुवाः भुवः । भुवाम्, भुवि । २–१–५०

वेयुवोऽस्त्रियाः १।४।३०

૨૮ (૨) **आम्** ष. બ. વ. નો વિકલ્પે **नाम्** થાય છે.

श्रीणाम् श्रियाम् भूनाम् भुवाम् ।

आमो नाम् वा १।४।३१

૨૯ હ્રસ્વસ્વરાન્ત, **आ**કારાન્ત [**आप्** પ્રત્યયાન્ત], તેમજ સ્ત્રીલિંગે જ હોય એવા દીર્ઘ **ई** કારાન્ત **ऊ** કારાન્ત નામથી **आम्** નો **नाम्** થાય છે. **बालानाम् । मुनीनाम् । धेनूनाम् । मालानाम् । नदीनाम् । वधूनाम्। १–४–४७**

ह्रस्वाऽऽपश्च १।४।३२

૩૦ **र्** કારાન્ત **ष्** કારાન્ત અને **न्** કારાન્ત સંખ્યાવાચિ નામના **आम्** નો **नाम्** થાય છે. **चतुर्णाम् । षण्णाम् । पञ्चानाम्।**

संख्यानां र्ण्णाम् १।४।३३

૩૧ ષષ્ઠી બહુવચનના **त्रि** નો **त्रय** થાય છે. **त्रयाणाम् ।**

त्रेस्त्रयः । १।४।३४

૩૨ **ए** અને **ओ** પછી પંચમી ષષ્ઠીના **अस्** નો **र्** થાય છે.

मुनि + अस् — १–४–२३ થી मुने + अस् —

मुने + र् = मुनेः २ । भानोः २ ।

एदोद्भ्यां ङसि-ङसो रः । १।४।३५

૩૩ **सखि** અને **पति** ના **इ** ના **य्** પછી પં.૫. એકવચન **अस्** નો **उर्** થાય છે. **सखि + अस् — १-२-२१ सख्य् + अस् — सख्य् + उर् = सख्युः । पत्युः ।**

खि-ति-खी-ती-य उर् १।४।३६

૩૪ **ऋ** થી પં. ૫. એ. વ. **अस्** નો **उर्** [**डुर्**] થાય છે. **पितुः २ । २–१–११४**

ऋतो डुर् १।४।३७

૩૫ **तृ** [**तृच्** કે **तृन्**] કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નામો તથા **स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पोतृ प्रशास्तृ** આ નામોના **ऋ** નો **घुट्** પ્રત્યય પર છતાં **आर्** થાય છે. **कर्त्तारौ २ ।**

तृ-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्त्रो घुट्यार् १।४।३८

૩૬ **घुट्** પ્રત્યયો અને સપ્તમી એકવચનનો **इ** પ્રત્યય પર છતાં **ऋ** નો **अर्** થાય છે. **पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरि ।**

अर् ङौ च १।४।३९

૩૭ સંબોધનમાં હ્રસ્વ સ્વરાન્ત નામોના અન્ત્ય સ્વરનો **स्** પ્રત્યય સહિત ગુણ થાય છે.

हे मुने ! । हे भानो ! । हे पितः ! ।

ह्रस्वस्य गुणः । १।४।४१

૩૮ સંબોધનમાં આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામના **आ** નો **स्** પ્રત્યયની સાથે **ए** થાય છે. **हे माले ! ।**

एदापः १।४।४२

૩૯ સંબોધનમાં દીર્ઘ **ई**કારાન્ત અને **ऊ**કારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોનો (૧–૪–૨૯) અને બે સ્વરવાળા માતા અર્થવાળા **आ** [**आप्**] પ્રત્યયાન્ત નામનો અન્ત્યસ્વર **स्** પ્રત્યય સહિત હ્રસ્વ થાય છે.

नदी + स्=हे नदि । वधू + स् = हे वधु । हे अम्ब ।

नित्य-दिद्-द्विस्वरा-ऽम्बार्थस्य ह्रस्वः १।४।४३

૪૦ अ કારાન્ત નામથી સંબોધનાર્થ **स्** અને **अम्** નો ० લોપ થાય છે. हे देव ! । हे कमल !। ૧-૪-૫૭

अदेतः स्यमो र्लुक् १।४।४४

૪૧ દીર્ઘ ઈકારાન્ત [ङी પ્રત્યયાન્ત] આકારાન્ત [**आप्** પ્રત્યયાન્ત] અને વ્યંજનાન્ત નામથી **स्** નો લોપ० થાય છે. नदी । माला । मरुत् ।

दीर्घ-ङ्याब्-व्यञ्जनात् सेः १।४।४५

૪૨ સમાનસ્વર પછી **अम्** નો **म्** થાય છે. बालम् । मुनिम् ।

समानादमोऽतः १।४।४६

૪૩ **नाम्** પ્રત્યય પર છતાં **तिसृ, चतसृ,** ઋકારાન્ત અને ૠકારાન્ત સિવાય પૂર્વનો સમાન સ્વર **दीर्घ** થાય છે. बाल + नाम् = बालानाम् । मुनीनाम् । धेनूनाम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् । षण्णाम् । चतुर्णाम् । ન્કારાન્તના સમાન સ્વરનો **दीर्घ** થાય છે. पञ्चानाम् ।

दीर्घो नाम्यतिसृ-चतसृ-षृः १।४।४७

૪૪ **नाम्** પ્રત્યય પર છતાં नृ શબ્દનો **ऋ** વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે. नॄणाम्, नृणाम् ।

नु र्वा १।४।४८

૪૫ દ્વિતીયા વિભક્તિના **अस्** પ્રત્યયના **अ** સહિત પૂર્વનો સમાન સ્વર દીર્ઘ થાય છે અને તે વખતે પુંલિંગ નામોમાં **अस्** પ્રત્યયના **स्** નો **न्** થાય છે.

बाल + अस् – बालास्—बालान् । मुनीन् । पितॄन् ।

शसोऽता सश्च नः पुंसि १।४।४९

૪૬ **नी** શબ્દથી इ (સ. એ. વ.) નો **आम्** થાય છે.
ग्रामं नयति इति ग्रामणीः, ग्रामण्याम् સ. એ. વ.
नयति इति नीः, नियाम् સ. એ. વ.

निय आम् १।४।५१

૪૭ વિભક્તિના પ્રત્યયો પર છતાં **अष्टन्** ને બદલે વિકલ્પે **अष्टा** થાય છે. **अष्ट २। अष्टौ २।**

वाऽष्टनः आः स्यादौ १।४।५२

૪૮ **अष्टा** થયા પછી પ્રથમા દ્વિતીયાના **अस्** પ્રત્યયનો **औ** થાય છે. **अष्टौ २।**

अष्ट औ जस्-शसोः १।४।५३

૪૯ यति तति कति ષકારાન્ત અને **न्** કારાન્ત સંખ્યાવાચિ નામોના પ્રથમા દ્વિતીયાના **अस्** પ્રત્યયનો૰ લોપ થાય છે. **यति २।** ૭-૧-૧૫૦, ૧-૧-૩૯ **षट् २। पञ्च २।** ૨-૧-૬૧.

डति-ष्णः संख्याया लुप् १।४।५४

---

૫૦ નપુંસક નામના પ્ર. દ્વિ. ના **अस्** નો इ [**शि**] થાય છે. **कमलानि २।** ૧-૪-૬૫, ૧-૧-૨૮, ૧-૪-૮૫

नपुंसकस्य शिः १।४।५५

૫૧ નપુંસકનો **औ, ई** થાય છે. **कमले २।**

औरीः १।४।५६

૫૨ **अ** કારાન્ત નપુંસકલિંગના **स्** અને **अम्** નો **अम्** થાય છે. **कमलम् २।** ૧-૪-૪૬

अतः स्यमोऽम् १।४।५७

૫૩ નપુંસકલિંગમાં **अन्य, अन्यतर, इतर** તથા **डतर** અને **डतम** પ્રત્યય જેને અંતે છે એવા, એ પાંચ સર્વનામોનો, **स्** અને **अम्** નો **द्** થાય છે, પણ **एकतर** સિવાય.

अतर [डतर] **अतम** [डतम] પ્રત્યયાંત **सर्वनाम** છે.

अन्यत्, द्	अन्ये	अन्यानि	પ્ર. દ્વિ.
इतरत्, द्	इतरे	इतराणि	,,
कतरत्, द्	कतरे	कतराणि	,, ૭–૩–૫૩
कतमत्, द्	कतमे	कतमानि	,, ૭–૩–૫૪
एकतरम्	एकतरे	एकतराणि	,, ૭–૩–૫૨

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः १।४।५८

૫૪ **अ** કારાન્ત સિવાયના નપુંસક નામથી **स्** અને **अम्** નો લોપ ० થાય છે. **जगत्** । **वारि** । **मधु** ।

अनतो लुप् १।४।५९

૫૫ સંબોધન એક વચનમાં નામ્યન્ત નપુંસક નામોના અંત્ય સ્વરનો વિકલ્પે ગુણ થાય છે. ૧–૪–૪૧ જુઓ પક્ષે ૧–૪–૫૯ **वारे, वारि** । **मधो, मधु** ! ।

नामिनो लुग् वा १।४।६१

૫૬ અન્યથી–વિશેષ્યના વશથી થયેલ નપુંસકનામ, તૃ. વિ. ના **आ** વિગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે પુંલિંગ થાય છે. **कर्त्रा, कर्तृणा कुलेन** । **शुचये शुचिने कुलाय** ।

वाऽन्यतः पुमांष्टादौ स्वरे १।४।६२

૫૭ **दधि अस्थि सक्थि** અને **अक्षि** આ નપુંસક નામોના અંત્ય સ્વરનો તૃ. એ. વ. થી માંડીને સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં **अन्** થાય છે.

दधि + आ — दधन् + आ = दध्ना । अस्थ्ना । सक्थ्ना । अक्ष्णा । अक्ष्णे । अक्ष्णः । ૨–૧–૧૦૮

दध्यस्थि-सक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्याऽन् ૧।૪।૬૩

૫૮ નામ્યન્ત નપુંસક નામોને **आम्** સિવાય સ્વરાદિ પ્રત્યયોની પૂર્વે **न्** ઉમેરવામાં આવે છે.

वारि + ई – वारि + न् ई = वारिणी । वारीणि । मधुनी । मधूनि । ૧–૧–૨૮ અને ૧–૪–૮૫ **आम्**નો **नाम्** આદેશ થાય છે. ૧–૪–૩૨, ૪૭ **वारीणाम् ।**

अनाम् स्वरे नोऽन्तः । ૧।૪।૬૪

૫૯ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો ~~ઇ~~ પ્રત્યય લાગતાં સ્વરાન્ત નપુંસક નામોની પછી **न्** ઉમેરવામાં આવે છે.

कमल न् + इ । ૧–૧–૨૮ ૧–૪–૮૫ થી **न्** ની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. **कमलानि ।**

स्वराच्छौ ૧।૪।૬૫

૬૦ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનનો **इ** પ્રત્યય પર છતાં નપુંસક નામના છેલ્લા સ્વરની પછી રહેલા **ધુટ્** વ્યંજનની પૂર્વે **न्** ઉમેરાય છે. **जगत् + इ — जगन्त् + इ = जगन्ति ।**

धुटां प्राक् ૧।૪।૬૬

---

૬૧ હવે આગળ જે કાર્ય આ પ્રકરણમાં (પાદમાં) થશે, તે **ધુટ્** પ્રત્યય પર છતાં જાણવું.

(જ્યાં વિશેષ નિમિત્ત કહ્યું હોય ત્યાં તે **પ્રમાણે** જાણવું, સિવાય **ધુટ્** પ્રત્યય પર છતાં જાણવું.)

घुटि ૧।૪।૬૮

૬૨ ધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં, **अच्** ને ધુટ્ વ્યંજનની પહેલાં **न्** ઉમેરાય છે. **प्राच् + स्** — **प्रान्च् + स्** ૧-૪-૪૫ **प्रान्च् + ०**—૨-૧-૮૯ **प्रान्**— ૨-૧-૭૧ **प्राङ्** । **प्राञ्चौ** ।

अचः ૧।૪।૬૯

૬૩ ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં, **ऋ** [**ऋत्**] અને **उ** [**उत्**] ઈત્વાળા નામોના છેલ્લા વ્યંજનની પૂર્વે **न्** ઉમેરાય છે.
गच्छत् [**गच्छतृ**] + ० (પ્ર. એ. વ.) – **गच्छन्त्**–૨–૧–૮૯ **गच्छन्** । **भवत्** [**भवतु**], **भवान्** । ૧-૪-૬૦

ऋदुदितः ૧।૪।૭૦

૬૪ **स्** પ્રત્યય પર છતાં, **अनडुह्** શબ્દના **ह्** ની પૂર્વે **न्** ઉમેરાય છે.
अनडुह् + स् — **अनडुन्ह् + स्** — ૧-૪-૮૨ **अनड्वान्**।

अनडुहः सौ ૧।૪।૭૨

૬૫ ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં **पुंस्** શબ્દનો **पुमन्स्** આદેશ થાય છે, **पुमन्स् + स्** ૧-૪-૪૫ **पुमन्स् + ०** — ૧-૪-૮૬ **पुमान्स् + ०** ૨-૧-૮૯ **पुमान्** । **पुमांसौ** । **पुमांसः** ।

पुंसोः पुमन्स् ૧।૪।૭૩

૬૬ **ओ** કારાન્ત નામોના **ओ** નો–ધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં, **औ** થાય છે **गो, गौः** । **गावौ** । **गावः** । **द्यो, द्यौः**। **द्यावौ** ।

ओत औः ૧।૪।૭૪

૬૭ **अम्** તથા **अस्** દ્વિ. બ. વ. ના **अ** ની સાથે **आ** થાય છે.
गाम् । **गावौ** । **गाः** । **द्याम्** । **द्यावौ** । **द्याः** ।

आ अम्शसो ऽता ૧।૪।૭૫

૬૮ **पथिन् मथिन्** અને **ऋभुक्षिन्** શબ્દોના **न्** નો **स्** [**सि**] પ્રત્યય પર છતાં, **आ** થાય છે.

पन्थाः । **मन्थाः** । **ऋभुक्षाः** । ૧-૪-૭૭, ૭૮

पथिन्-मथिन्-ऋभुक्षः सौ १।४।७६

૬૯ ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં **पाथिन्** **मथिन्** અને **ऋभुक्षिन्** ના इ નો आ થાય છે. **पन्थाः** । **पन्थानौ** । **पन्थानः** । **पन्थानम्** । **ऋभुक्षाः** । **ऋभुक्षाणौ** । **ऋभुक्षाणः** ।

एः १।४।७७

૭૦ थ् નો न्थ् થાય છે. **पन्थाः** । **मन्थाः** ।

थो न्थ् १।४।७८

૭૧ ई [ङी] અને સ્વરાદિ અધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં **पथिन्** **मथिन्** અને **ऋभुक्षिन्** ના **इन्** નો લોપ થાય છે. **शोभनः पन्था यस्याः सा** (**सुपथिन्** + ई) **सुपथी** स्त्री । **पथः** । **मथः** । **ऋभुक्षः** ।

इन् ङी-स्वरे लुक् १।४।७९

૭૨ સંબોધન એકવચનનો **स्** પ્રત્યય પર છતાં **उशनस्** ના **स्** નો **न्** અને લોપ વિકલ્પે થાય છે. **हे उशनन्** । **हे उशन** । **हे उशनः** ।

वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ १।४।८०

૭૩ સં. એ. વ. **स्** પ્રત્યય પર છતાં **अनडुह्** ના उ નો **व** થાય છે. **अनडुह् + स् = अनड्वन्** । ૨-૧-૮૬ થી **ह्** લોપ.

उतोऽनडुच्-चतुरो वः १।४।८१

૭૪ સં. એ. વ. સિવાય ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં **अनडुह्** અને **चतुर्** ના उ નો **वा** થાય છે. **अनड्वान्** । **चत्वारः** પું. પ્ર. બ. । **चत्वारि** ન પ્ર. દ્વિ. બ. ।

वाः शेषे १।४।८२

૭૫ **सखि** શબ્દના **इ** નો શેષ (સં. એ. વ. સિવાય) ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં **ऐ** થાય છે. **सखायौ । सखायः । सखायम् ।**

सख्युरितोऽशावैत् १।४।८३

૭૬ **उशनस् पुरुदंशस् अनेहस्** અને **सखि** શબ્દથી પર રહેલ **स्** (પ્ર. એ. વ.) નો **आ** [ડા] થાય છે. **पिता । कर्ता । उशना । पुरुदंशा । अनेहा । सखा ।**

ऋदुशनस्-पुरूदंसोऽनेहसश्च से र्डाः १।४।८४

૭૭ ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં **न्** ની પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે, પણ સંબોધન એકવચનમાં દીર્ઘ થતો નથી. **राजन् + ०** પ્ર. એ. વ. —**राजान्**– ૨–૧–૬૧ **राजा ।**

नि दीर्घः १।४।८५

૭૮ **न्स्** અંતવાળાં નામો તેમજ **महत्** [**महत्** વિશેષણ] નો સ્વર ધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં, સં. એ. વ. સિવાય દીર્ઘ થાય છે. **पटीयस् [पटीयसु] + ०** (પ્ર. એ. વ.) ૧–૪–૭૭ થી **स्**ની પૂર્વે **न्** ઉમેરાય છે. **पटीयन्स् + ०** — **पटीयान्स्**—૨–૧–૮૬ થી **पटीयान्**। એ પ્રમાણે **महत्** નું **महान्** ।

न्स्-महतोः १।४।८६

૭૯ **इन्** અને **हन्** અંતવાળા તથા **पूषन्** અને **अर्यमन्** નામોનો **न्** ની પહેલાંનો સ્વર, નપુંસક પ્ર. દ્વિ. બ. વ. નો **इ** પ્રત્યય અને પુંલિંગ પ્ર. એ. વ. નો પ્રત્યય પર છતાં જ દીર્ઘ થાય છે. ૧–૪–૮૫ નો **अपवाद** **भावीनि । शशी ।**
वृत्रं हतवान् वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहणः । वृत्रहणम् ।

भ्रूणं हतवान् भ्रूणहा ।
भ्रूणघ्नः । भ्रूणघ्नौ । २-१-१०८, २-१-११२
पूषा । पूषणौ । अर्यमा । अर्यमणौ ।

इन्-हन्-पूषार्यम्णः शि-स्योः १।४।८७

૮૦ ધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં **अप्** નો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. **आपः ।**

अपः १।४।८८

૮૧ નામને અંતે રહેલા **अत्** [**अतु**] નો **अ** સ્વર પુંલિંગ પ્રથમા એકવચનમાં દીર્ઘ થાય છે પણ સંબોધનમાં દીર્ઘ થતો **નથી**. **नीतवत् + ०** (પ્ર. એ. વ.) – **नीतवात् + ०** १-४-७० **नीतवान्त्** – २-१-८९ થી **नीतवान् । भवत् , भवान् ।** સ્ત્રીલિંગ **नीतवती** તથા **भवती** २-४-२ થી **ई** પ્રત્યય.

શબ્દને અંતે રહેલા **अस्** નો **अ** સ્વર, પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગના પ્રથમા એકવચનમાં દીર્ઘ થાય છે પણ સંબોધનમાં દીર્ઘ થતો નથી. **चन्द्रमाः** પ્ર. એ. વ. ।
भू વિગેરે (દશગણના) ધાતુ ઉપર થી બનેલા શબ્દના **अस्** નો **अ** દીર્ઘ થતો નથી. **पिण्डग्रः** ।

अभ्वादेरत्वसः सौ १।४।९०

૮૨ શેષ ધુટ્ પ્રત્યયો પર છતાં, **क्रोष्टु** નો **क्रोष्टृ** થાય છે **क्रोष्टा**

क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि १।४।९१

૮૩ તૃતીયા એકવચનથી સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં વિકલ્પે **कोष्टृ** થાય છે. **क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना ।**

टादौ स्वरे वा १।४।९२

૮૪ સ્ત્રીલિંગમાં **क्रोष्ट्री** થાય છે.

स्त्रियाम् १।४।९३

प्रथमोऽध्यायः चतुर्थः पादः
नाम-रूप-प्रकरणम् १

१ अत आः स्यादौ जस्-भ्याम्-ये १।४।१
बालाः । बालाभ्याम् । बालाय

२ भिस ऐस् १।४।२ बालैः

३ इदमदसोऽक्येव १।४।३ एभिः । अमीभिः

४ एद् बहु-स्-भ्-ओसि १।४।४ बालेषु । बालेभ्यः । बालयोः

५ टा-ङसोरिन-स्यौ १।४।५ बालेन । बालस्य

६ ङे-ङस्यो र्या-ऽऽतौ १।४।६ बालाय । बालात् ।

७ सर्वादेः स्मै-स्मातौ १।४।७ सर्वस्मै । सर्वस्मात् । विश्वस्मै

८ ङेः स्मिन् १।४।८ सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन्

९ जस इः १।४।९ सर्वे । विश्वे

१० नेमा-ऽर्ध-प्रथम-चरम-तया-ऽऽया-ऽल्प-कतिपयस्य वा
१।४।१० नेमे, नेमाः । द्वितये, द्वितयाः । त्रये, त्रयाः

११ तीयं ङित्कार्ये वा (सर्वादिः)१।४।१४ द्वितीयस्मै, द्वितीयाय

१२ अवर्णस्या-ऽऽमः साम् १।४।१५ सर्वेषाम् । सर्वासाम्

१३ नवभ्यः पूर्वेभ्यः इ स्मात् स्मिन् वा १।४।१६
पूर्वे, पूर्वाः । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे

१४ आपोङिताम् यै यास् यास् याम् १।४।१७
मालायै । मालायाः २ । मालायाम्

१५ सर्वादे र्डस्-पूर्वाः १।४।१८ सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याम्

१६ टौस्येत् १।४।१९ मालया। मालयोः
१७ औता १।४।२० माले २
१८ इदुतो ऽ-स्त्रेरीदूत् १।४।२१ मुनी। भानू। मती। धेनू
१९ जस्येदोत् १।४।२२ मुनयः। धेनवः
२० ङित्यदिति १।४।२३ मुनये। धेनवे
२१ टः पुंसि ना १।४।२४ मुनिना। भानुना
२२ ङि डौं १।४।२५ मुनौ। धेनौ
२३ केवल-सखि-पतेरौः १।४।२६ सख्यौ। पत्यौ
२४ न ना-ङिदेत् १।४।२७ सख्या। पत्या। सख्ये। पत्ये। सख्युः। पत्युः
२५ स्त्रिया ङितां वा दे दास् दास् दाम् १।४।२८ मत्यै मतये। मत्याः मतेः। धेन्वाम्। धेनौ
२६ स्त्रीदूतः १।४।२९ नद्यै। नद्याः। नद्याम्। वध्वाम्
२७ वेयुवोऽस्त्रियाः १।४।३० श्रियै, श्रिये। भुवाम्, भुवि
२८ आमो नाम् वा १।४।३१ श्रीणाम्, श्रियाम्
२९ ह्रस्वा-ऽऽपश्च १।४।३२ बालानाम्। मालानाम्। मालानाम्
३० संख्यानां ष्णाम् १।४।३३ चतुर्णाम्। षण्णाम्। पञ्चानाम्
३१ त्रेः त्रयः १।४।३४ त्रयाणाम्
३२ एदोद्भ्यां ङसि-ङसो रः १।४।३५ मुनेः। भानोः
३३ खि-ति-खी-ती-य उर् १।४।३६ सख्युः। पत्युः
३४ ऋतो डुर् १।४।३७ पितुः २

३५ तृ-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्तॄ घुट्यार्
१।४।३८ कर्तारम्। कर्तारौ २। कर्तारः

३६ अर् ङौ च १।४।३९ पितरौ। पितरम्। पितरि

३७ ह्रस्वस्य गुणः (सिना-ऽऽमन्त्र्ये) १।४।४१ मुने। पितः

३८ एदापः १।४।४२ माले

३९ नित्य-दिद्-द्वि-स्वरा-ऽम्बा-ऽर्थस्य ह्रस्वः १।४।४३
नदि। वधु। अम्ब

४० अदेतः स्यमो लुक् १।४।४४ बाल। कमल

४१ दीर्घ-ङ्याब्-व्यञ्जनात् सेः १।४।४५ नदी। माला। मरुत्

४२ समानादमोऽतः १।४।४६ बालम्। मुनिम्

४३ दीर्घो नाम्यतिसृ-चतसृ-पूः १।४।४७
बालानाम्। मुनीनाम्। पञ्चानाम्

४४ नु वा १।४।४८ नृणाम् नृणाम्

४५ शसो ऽता सश्च नः पुंसि १।४।४९ बालान्। मुनीन्

४६ निय आम् (ङेः) १।४।५१ नियाम्। ग्रामण्याम्

४७ वाऽष्टन आः स्यादौ १।४।५२ अष्ट, अष्टौ

४८ अष्ट औ जस्शसोः १।४।५३ अष्टौ २

४९ डति-ष्णः संख्याया लुप् १।४।५४ कति। षट्। पञ्च

---

५० नपुंसकस्य शिः १।४।५५ कमलानि

५१ औरीः १।४।५६ कमले

५२ अतः स्यमोऽम् १।४।५७ कमलम् २

५३ पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः १।४।५८ अन्यत्
५४ अनतो लुप् १।४।५९ जगत् । वारि । मधु
५५ नामिनो लुग् वा १।४।६१ वारे, वारि
५६ वाऽन्यतः पुमांष्ट्रादौ स्वरे १।४।६२ कर्त्रा, कर्तृणा कुलेन
५७ दध्यस्थि-सक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्याऽन् १।४।६३ दध्ना ।
दध्नि, दधनि । अस्थ्ना । सक्थ्ना । अक्ष्णा
५८ अनाम् स्वरे नोऽन्तः १।४।६४ वारिणी । वारीणि
५९ स्वराच्छौ १।४।६५ कमलानि
६० धुटां प्राक् १।४।६६ जगन्ति

---

६१ घुटि १।४।६८
६२ अचः १।४।६९ प्राङ्
६३ ऋदुदितः १।४।७० गच्छन् । भवान्
६४ अनडुहः सौ १।४।७२ अनड्वान्
६५ पुंसोः पुमन्स् १।४।७३ पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः
६६ ओत औः १।४।७४ गौः । गावौ । गावः
६७ आ अम्-शसोऽता १।४।७५ गाम् । गाः
६८ पथिन्-मथिन्-ऋभुक्षः सौ १।४।७६ पन्थाः । ऋभुक्षाः
६९ एः १।४।७७ पन्थानौ । मन्थानौ । ऋभुक्षाणौ
७० थोन्थ् १।४।७८ पन्थाः । मन्थाः
७१ इन् ङी-स्वरे लुक् १।४।७९ सुपथी । मथः । ऋभुक्षः

७२ वोशनसो नश्चाऽऽमन्त्ये सौ १।४।८०

हे उशनन् । उशन । उशनः

७३ उतोऽनडुच्-चतुरो वः १।४।८१ हे अनड्वन्

७४ वाः शेषे १।४।८२ अनड्वान् । चत्वारः

७५ सख्युरितो ऽ शावैत् १।४।८३ सख्यौ ।

७६ ऋदुशनस्-पुरुदंशो ऽ नेहसश्च से र्डाः १।४।८४

उशना । पुरुदंशा । अनेहा । सखा

७७ नि दीर्घः १।४।८५ राजा । राजानौ । राजानः

७८ न्स्-महतोः १।४।८६ पटीयान् । महान्

७९ इन्-हन्-पूषा-ऽर्यम्णः शि-स्योः १।४।८७

भावीनि । शशो । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा

८० अपः १।४।८८ आपः

८१ अभ्वादेः अत्वसः सौ १।४।९० नीतवान् । चन्द्रमाः

८२ क्रुशः तुनः तृच् पुंसि १।४।९१ क्रोष्टा

८३ टादौ स्वरे वा १।४।९२ क्रोष्ट्रा , क्रोष्टुना

८४ स्त्रियाम् १।४।९३ क्रोष्ट्री

इति सिद्ध-हेम-सारांश-संस्कृत-व्याकरणे
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः

નામરૂપ પ્રકરણ ૨

૧ સ્ત્રીલિંગમાં **त्रि** અને **चतुर्** નો **तिस्** અને **चतस्** આદેશ થાય છે. **तिसृभिः** । **चतसृभिः** ।

त्रि-चतुरस् तिस्-चतस्र स्यादौ २।१।१

૨ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં **तिस्** અને **चतस्** ના **र्** નો **र्** થાય છે. **तिस्रः** । **चतस्रः** । પ્ર. દ્વિ, બ. વ.

ऋतो रः स्वरेऽनि २।१।२

૩ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં **जरा** નો વિકલ્પે **जरस्** આદેશ થાય છે. **जरसौ, जरे** । **जरसः जराः**

जराया जरस् वा २।१।३

૪ **भ्** થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં **अप्** નો **अद्** થાય છે પ્ર. સં. **आपः** । દ્વિ. **अपः** । તૃ. **अद्भिः** । ચ. પં. **अद्भ्यः** । ષ. **अपाम्** । સ. **अप्सु** । **अप्** બહુવચનમાં વપરાય છે.

अपोऽद् भे २।१।४

૫ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં **रै** શબ્દના અન્ત્ય સ્વરનો **आ** થાય છે. **राः** । **राभ्याम्** । **रासु** ।

आ रायो व्यञ्जने २।१।५

૬ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં **युष्मद्** અને **अस्मद्** ના-અંતનો **आ** થાય છે. **त्वाम्** । **माम्** । **युवाभ्याम्** । **आवाभ्याम्** । **युष्मासु** । **अस्मासु** ।

युष्मदस्मदोः २।१।६

૭ **आ इ** અને **ओस्** પર છતાં, અંતનો **य्** થાય છે. **त्वया** । **मया** । **त्वयि** । **मयि** । **युवयोः २** । **आवयोः २** ।

टा-ङ्योसि यः २।१।७

૮ બાકીના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, અંતનો લોપ થાય છે.
યુષ્મભ્યમ્ । અસ્મભ્યમ્ । ત્વદ્
શેષે લુક્ ૨।૧।૮

૯ દ્વિવચનમાં **યુવદ્** અને **આવદ્** થાય છે.
યુવામ્ । આવામ્ ।
મન્તસ્ય યુવાવૌ દ્વયોઃ ૨।૧।૧૦

૧૦ સ્યાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, ખીજા પ્રત્યયો પર છતાં અને ઉત્તર પદ પર છતાં, એકવચનમાં **ત્વદ્** અને **મદ્** થાય છે.
ત્વામ્ । મામ્ । તવાયં ત્વદીયઃ । મદીયઃ ૬-૧-૭, ૬-૩-૩૨ । તવ પુત્રઃ ત્વત્પુત્રઃ । મત્પુત્રઃ ।
ત્વમૌ પ્રત્યયોત્તરપદે ચૈકસ્મિન્ ૨।૧।૧૧

૧૧ પ્રથમા એકવચન **ત્વમ્** અને **અહમ્** થાય છે.
ત્વમહં સિના પ્રાક્ ચાકઃ ૨।૧।૧૨

૧૨ પ્રથમા બહુવચન **યૂયમ્** અને **વયમ્** થાય છે.
યૂયં વયં જસા ૨।૧।૧૩

૧૩ ચતુર્થી એકવચન **તુભ્યમ્** અને **મહ્યમ્** થાય છે.
તુભ્યં મહ્યમ્ ઙયા ૨।૧।૧૪

૧૪ ષષ્ઠી એકવચન **તવ** અને **મમ** થાય છે.
તવ મમ ઙસા ૨।૧।૧૫

૧૫ **અમ્** અને **ઔ** નો **મ્** થાય છે.
ત્વામ્ । મામ્ । યુવામ્ । આવામ્ ।
અમૌ મઃ ૨।૧।૧૬

૧૬ **અસ્** દ્વિ. બ. વ. નો **ન્** થાય છે. **યુષ્માન્** । **અસ્માન્** ।
શસો નઃ ૨।૧।૧૭

૧૭ ચતુર્થી भ्यस् નો अभ्यम् થાય છે.

युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

अभ्यम् भ्यसः ૨।૧।૧૮

૧૮ પંચમી अस् અને भ्यस् નો अद् થાય છે.

त्वद् । मद् । युष्मद् । अस्मद् ।

ङसेश्चाऽद् ૨।૧।૧૯

૧૯ आम् નો आकम् થાય છે. युष्माकम् । अस्माकम् ।

आम आकम् ૨।૧।૨૦

૨૦ युष्मद् અને अस्मद् સર્વનામના, દ્વિતીયા ચતુર્થી[૧] અને ષષ્ઠી વિભક્તિના બહુવચનમાં અનુક્રમે वस् અને नस् થાય છે. આ આદેશો-રૂપો એક વાક્યની અંદર પદની પછી વિકલ્પે વપરાય છે.

જેમકે-धर्मो वो रक्षतु, धर्मो युष्मान्रक्षतु ।

पदाद् युग्—विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे ૨।૧।૨૧

૨૧ દ્વિવચનમાં અનુક્રમે वाम् અને नौ આદેશ થાય છે.

धर्मो वां रक्षतु, धर्मो युवां रक्षतु ।

द्वित्वे वाम् नौ ૨।૧।૨૨

૨૨ એકવચનમાં અનુક્રમે ते અને मे આદેશ થાય છે.

शीलं मे स्वम्, शीलं मम स्वम् ।

ङे-ङसा ते मे ૨।૧।૨૩

૨૩ દ્વિતીયાના એક વચનમાં અનુક્રમે त्वा અને मा થાય છે.

धर्मो मा रक्षतु, धर्मो मां रक्षतु ।

धर्मः त्वा रक्षतु, धर्मः त्वां रक्षतु ।

अमा त्वा मा ૨।૧।૨૪

૨૪ કોઈના સંબંધમાં કાંઈ કહીને પછીથી-ફરી તેના જ સંબંધમાં બીજું કહેવું, તે અન્વાદેશ કહેવાય છે. અન્વાદેશ હોય ત્યારે ઉપર જણાવેલી રીતે **वस् नस्** વિગેરે નિત્ય થાય છે.

यूयं विनीताः तद् वो गुरवो मानयन्ति ।

नित्यमन्वादेशे २।१।३१

૨૫ અન્વાદેશ હોય ત્યારે દ્વિતીયા વિભક્તિના પ્રત્યયો, તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય અને **ओस्** પ્રત્યય પર છતાં **एतद्** નો **एनद्** આદેશ થાય છે.

सुशीलौ एतौ तदेनौ गुरवो मानयन्ति ।

द्वि. पुं. **एनम्, एनौ, एनान् ।**

स्त्री. **एनाम्, एने, एनाः ।** न. **एनद्, एने, एनानि ।**

तृ. ऐ. व. पुं. न. **एनेन ।** स्त्री. **एनया ।**

ष. स. द्वि-व. पुं. न. स्त्री. **एनयोः ।**

सुशीलौ इमौ तदेनौ गुरवो मानयन्ति ।

त्यदामेनदेतदो द्वितीया-टौस्यवृत्त्यन्ते २।१।३३

૨૬ એ પ્રમાણે **इदम्** નો **एनद्** આદેશ થાય છે.

सुशीलौ इमौ तदेनौ गुरवो मानयन्ति

इदमः २।१।३४

૨૭ **अक्** રહિત **इदम्** નો વ્યંજનાદિમાં **अ** થાય છે.

आभ्याम् । आभिः । एषु । आसु

अनक् (अद् व्यञ्जने) २।१।३६

૨૮ તૃતીયા એકવચન અને ષષ્ઠી સપ્તમી દ્વિવચનમાં **अन** થાય છે.

अनेन । अनयोः ।

टौस्यनः २।१।३७

૨૯ પ્રથમા એકવચન પું. **अयम्** અને સ્ત્રીલિંગ **इयम्** થાય છે.

अयमियं पुं-स्त्रियोः सौ २।१।३८

૩૦ વિભક્તિના પ્રત્યયો પર છતાં **इद** નો **इम** થાય છે. **इमौ**

दो मः स्यादौ २।१।३९

૩૧ વિભક્તિના પ્રત્યયો અને **तसादि** પ્રત્યયો પર છતાં, **किम्** ને **क** થાય છે. **कः** । **कदा** । **कर्हि** ।

किमः कस्तसादौ च २।१।४०

૩૨ **तद्** નો **त**, **यद्** નો **य**. **अदस्** નો **अद**. **इदम्** નો **इद**, **एतद्** નો **एत** અને **द्वि** નો **द्व** થાય છે.

सः । **यः** । **एषः** । **द्वौ** । **ततः** । **तत्र** । **तथा** । **तर्हि** । **यतः** । **यत्र** । **यदा** । **यथा** ।

आद्वेरः २।१।४१

૩૩ **स्** પ્રત્યય પર છતાં **तद्** અને **एतद्** ના **त्** નો **स्** થાય છે. **सः** । **एषः** २-३-१५

तः सौ सः २।१।४२

૩૪ **अदस्** નું પ્રથમા એકવચનમાં **असौ** થાય છે.

अदसो दः सेस्तु डौ २।१।४३

૩૫ **अद** નો **अम** થાય છે. **अमू नरौ स्त्रियौ कुले वा**

मोऽबर्णस्य २।१।४५

૩૬ **म्** પછીના હ્રસ્વ સ્વરનો હ્રસ્વ **उ** અને દીર્ઘ સ્વરનો દીર્ઘ **ऊ** થાય છે. **अमुम्** । **अमून्** ।

मादुवर्णोऽनु २।१।४७

૩૭ તૃતીયા એક વચન **अमुना** થાય છે.

प्रागिनात् २।१।४८

૩૮ બહુવચનમાં **म्** પછી જ્યાં **ए** હોય ત્યાં દીર્ઘ **ई** થાય છે. **अमी** । **अमीषु** ।

बहुष्वेरीः २।१।४९

---

૩૯ ધાતુના ઇ વર્ણ અને ઉ વર્ણનો, સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં અનુક્રમે **इय्** અને **उव्** થાય છે.

रि + अ + ति = रियति । धू + अ + ति = धुवति ।

धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये २।१।५०

૪૦ **इ** (જવું ગ. ૨) ધાતુના ઇ નો સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, **इय्** થાય છે-

इ + अतुस् – इ इ + अतुस् – इ इय् + अतुस् = ईयतुः ।
(૨–૧–૫૬ નો અપવાદ.) **इयय, इयाय** ૧. પુ. એ. વ. ।
ईयिव । इयियिथ इयेथ ।

इणः २।१।५१

૪૧ સંયુક્ત વ્યંજનની પછી આવેલા ધાતુના ઇ વર્ણ અને ઉ વર્ણનો, સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, અનુક્રમે **इय्** અને **उव्** થાય છે

ह्री + अति – जिह्री + अति = जिह्रियति ૨–૧–૫૬ નો અપવાદ। **कटप्रुवौ ।**

संयोगात् २।१।५२

૪૨ **भ्रू** (સ્ત્રી.) શબ્દના **ऊ** નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં **उव्** થાય છે. (**भ्रू** શબ્દ ધાતુરૂપ નથી, એટલે ૨–૧–૫૦ ન લાગે.) **भ्रूः भ्रूवौ भ्रूवः**

પૂર્વે, સંયોગ હોય તો, **नु** [**श्नु**] પ્રત્યયના **उ** નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં **उव्** થાય છે.

शक् + नु = शक्नु + अन्ति = शक्नुवन्ति ।
अश्–अश्नुवे વ. પ્ર. એ. વ. **आश्नुवि** લ. પ્ર. પુ. એ. વ.

भ्रू–श्नोः २।१।५३

૪૩ સ્ત્રી શબ્દના ई નો સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં इय् થાય છે. स्त्रियः । स्त्रियौ ।

स्त्रियाः २।१।५४

૪૪ अम् તથા अस् દ્વિ. બ. વ. પર છતાં વિકલ્પે इय् થાય છે स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः ।

वाऽम्शसि २।१।५५

૪૫ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં અનેક સ્વરી ધાતુના इ વર્ણનો य् થાય છે. ૨–૧–૫૦ નો અપવાદ

भी + अति – बिभी + अति = बिभ्यति ।

सखायमिच्छति सखीयति क्विप् सखीः ધાતુ શબ્દ. सख्युः । सख्यि । ष स. એ. વ. એવં पतीः । पत्युः । पत्यि ।

योऽनेकस्वरस्य २।१।५६

૪૬ સ્વરાદિ स्यादि પ્રત્યય પર છતાં અનેક સ્વરી ધાતુના उ વર્ણનો व् થાય છે. ૨–૧–૫૦ નો અપવાદ. वसु પું. અગ્નિ. वसुमिच्छति–૩–૪–૨૩ वसु + य [क्यन्]–૪–૩–૧૦૮ वसू + य = वसूय નામ ધાતુ, વસુને ઇચ્છવું. वसूर्यति इति वसूय + ० [क्विप्]—૪–૩–૮૨ वसूय् + ० [क्विप्]—૪–૪–૧૨૧ वसू + ० [क्विप्] = वसू ધાતુ શબ્દ, वसूः । वसू + औ = वस्वौ । वस्वः ।

स्यादौ वः २।१।५७

૪૭ વિભક્તિ વિનાના क्विप् પ્રત્યયાન્ત જ નામની સાથે જે સમાસ થયેલો હોય, તે સમાસ સંબંધી ધાતુના इ વર્ણ અને उ વર્ણનો, સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, અનુક્રમે य् અને व् થાય છે, પણ सुधी શબ્દમાં य् થતો નથી. ૨–૧—૫૦ નો

અપવાદ. ग्रामं नयति इति ग्रामणीः ग्रामण्यौः ग्रामण्यः
खलं पुनाति इति खलपूः खलप्वौः खलप्वः ।
सुष्ठु ध्यायति दधाति वा सुधीः । सुधियौ । सुधियः ।

क्विब्-वृत्तेरसुधियस्तौ २।१।५८

૪૮ दन्भू, पुनर्भू, वर्षाभू, अने कारभू, આ શબ્દો સંબંધી જ भू ધાતુના ऊ નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં व् થાય છે. दन्भ्वौ । અહીં ન થાય— स्वयंभुवौ ।

दन्-पुन-र्वर्षा-कारे र्भुवः २।१।५९

---

૪૯ स् પર છતાં, ष् અને ढ् નો क् થાય છે.
पिष् + सि-पिनष् + सि-पिनक्+सि – २-३-१५ पिनक्षि ।
लिह् + स्यति-लेढ् + स्यति=लेक्ष्यति । २-१-८२

ष-ढोः कः सि २।१।६२

૫૦ भू વિગેરે દશ ગણના ધાતુઓના र् અને व् પછી વ્યંજન આવે તો र् અને व् ની પૂર્વનો નામિ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.
दिव् + य + ति = दीव्यति । सिव्, सीव्यति । ष्ठीव्यति

भ्वादेर्नामिनो दीर्घो र्वो व्यञ्जने २।१।६३

૫૧ भू વિગેરે દશેય ગણોના ધાતુઓ ઉપરથી બનેલા શબ્દોના પદાન્ત र् પર છતાં, પૂર્વનો નામિ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.
गीर्यते इति क्विप्-गीः । गीर्भ्याम् । ५-३-११४
गिरः अर्थः गीरर्थः । आशास्यते इति आशीः
आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् ५-३-११४
पिपर्ति इति पूः पुरौ पुरः । पूर्भ्याम् । ५-२-८३
धूर्वति इति धूः धुरौ धुरः । धूर्भ्याम् ।

पदान्ते २।१।६४

૫૨ य કારાદિ તદ્ધિત પર છતાં નામિનો રેફ પર છતાં દીર્ઘ થતો નથી. धुरं वहति धुर्यः ૭-૧-૩।
૨-૧-૬૩ નો અપવાદ. गिरि साधुः गिर्यः ૭-૧-૧૫
न यि तद्धिते ૨।૧।૬૫

૫૩ म् નો પદને અન્તે તથા म् व् પર છતાં न् થાય છે.
प्रशाम्यति इति क्विप् प्रशान् । चङ्क्रन्मि । जगन्वस् ।
मो नो म्वोश्च ૨।૧।૬૭

૫૪ वस् [क्वसु] ના स् નો પદને અંતે द् થાય છે.
विद्वद्भ्याम् । विद्वत्सु । तस्थिवद्भ्याम् ।
ન. तस्थिवत् तस्थुषी तस्थिवांसि ।
अनडुह् ના ह् નો પદને છેડે द् થાય છે. अनडुद्भ्याम् ।
सँस्-ध्वँस्-क्वस्स्-अनडुहो दः ૨।૧।૬૮

૫૫ ऋत्विज् दिश् दृश् स्पृश् स्रज्, दधृष् उष्णिह्,
આ શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો પદાન્તે ग् થાય છે.
ऋत्विक्, ग् । ऋत्विक्षु । दिक्, ग् दिशौ । दिग्भ्याम् ।
ऋत्विज्-दिश्-दृश्-स्पृश्-स्रज्-दधृषुष्णिहो गः ૨।૧।૬૯

૫૬ अञ्च् ધાતુના न् નો પદને અંતે ङ् થાય છે. प्राङ् ।
युजञ्च-कुञ्चो नो ङः ૨।૧।૭૧

૫૭ પદને અંતે स् હોય તો એનો र् થાય છે. नमतस्-नमतः ।
सो रुः ૨।૧।૭૨

૫૮ अहन् શબ્દના न् નો પદને અંતે र् થાય છે.
अहन् + भ्याम् - अहर् + भ्याम् - अहोभ्याम् ।
स् ના र् ને જે નિયમો લાગે છે, તે નિયમો આ નિ. થી થયેલા र् ને પણ લાગે છે. अहोभ्याम् (૧-૩-૨૧)
अह्नः ૨।૧।૭૪

૫૯ પ્રત્યયનો લોપ થયા પછી, પદને અંતે રહેલા **अहन्** શબ્દના **न्** નો **र्** થાય છે. **अहरेति । अहर्गच्छति ।** પણ **र्** પર છતાં, આ નિયમ ન લાગે. ઉપરનો લાગે. **गतमहो रात्रिरागता ।**

रो लुप्यरि २।१।७५

૬૦ પદને અંતે રહેલા ધુટ્ વ્યંજનને ઠેકાણે તેના સ્થાનના વર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન થાય છે. **बालात् – बालाद् ।**

धुटस्तृतीयः २।१।७६

૬૧ **ग् ड् द्** કે **ब्** આદિમાં હોય અને ચોથો અક્ષર અન્તે હોય, એવા એક સ્વરવાળા ધાતુરૂપ અવયવના આદિ (ત્રીજા) અક્ષરનો, પદને અંતે અથવા **स्** કે **ध्व्** થી શરૂ થતો પ્રત્યય પર છતાં, ચોથો અક્ષર થાય છે. **दुह् + सि** ૨–૧–૮૩ થી **दुघ् + सि** – આ નિયમથી **धुघ् + सि** —
धोघ् + सि – धोक् + सि – धोक् + षि = धोक्षि ।

ग–ड–द–बादेश्चतुर्थाऽन्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये २।१।७७

૬૨ **धा** ધાતુને અંતે ચોથો અક્ષર હોય ત્યારે, **त् थ्** કે **स्** **ध्व्** થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં, આદિ **द्** નો **ध्** થાય છે.
धा + तस् – दधा + तस् – ४–२–९६ दध् + तस्–१–३–५०
धत्तः धत्थः । धत्से । धद्ध्वे । १–३–४९

धागस्तथोश्च २।१।७८

૬૩ **धा** સિવાયના ધાતુના ચોથા અક્ષરની પછી પ્રત્યયના **त्** અને **थ्** નો **ध्** થાય છે. **रुध् + ति – ३–४–८२**
रुनध् + ति – रुनध् + धि—१–३–४९ रुनद् + धि = रुणद्धि । लभ् + त – लभ् + ध = लब्धः । लब्धवान् ।

अधश्चतुर्थात् त-थो र्धः २।१।७९

૬૪ ર્ કારાન્ત ધાતુથી અને નામ્યન્ત ધાતુથી પરોક્ષા અદ્યતની અને આશીર્વદના પ્રત્યયના ધ્ નો ઢ્ થાય છે. **चकृढ्वे ।**

र्–नाम्यन्तात् परोक्षा-ऽद्यतन्याशिषो धो ढः २।१।८०

૬૫ હ અને અન્તસ્થા અંતવાળા ધાતુઓની પછી ઇ [**झिट्**] કે ઇ [**इट्**] હોય તો તેની પછી રહેલા પરોક્ષા અદ્યતની અને આશીર્વાદના પ્રત્યયના ધ્ નો ઢ્ વિકલ્પે થાય છે. **जगृहिढ्वे, ग्वे । शिश्रियढ्वे, ध्वे ।**

हा-ऽन्तस्थाद् झीड्भ्याम् वा २।१।८१

૬૬ ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદને અંતે હ્ નો ઢ્ થાય છે. **तृह् + ति**— ૪–૩–૮૨, ૪–૩–૬૨ **तृणेह्+ति**— **तृणेढ् + ति** – ૨–૧–૭૯ **तृणेढ् + धि** – ૧–૩–૬૦ **तृणेढ् + ढि = तृणेढि । मुह् + त** — (ભૂ. કૃ.) **मूढ् + त = मुह्+ध –मुढ् + ढ = मूढः** । ૧–૩–૪૨

हो धुट् पदान्ते २।१।८२

૬૭ દ્ આદિમાં હોય, એવા ભૂ વિગેરે દરેક ગણના ધાતુઓના હ્ નો ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદાન્તે ઘ્ થાય છે.

दह् + त – दघ् + त – दघ + ध् = दग्धः । दग्धवान् ભૂ.કૃ. ।
दुह् + ति – दुघ + धि = दोग्धि ૩. પુ. એ. વ.
પદાન્તે, **अधोक्** હ્યા. ૩. પુ. એ. વ. ૨–૧–૭૭ થી **द्** નો **ध्**.

भ्वादे र्दादे र्घः २।१।८३

૬૮ ધુટ્ પ્રત્યય પર છતાં, અને પદને અંતે — **मुह्, द्रुह्, स्नुह्** અને **स्निह्** ધાતુઓના હ્ નો વિકલ્પે ઘ્ થાય છે.
मोग्धा, मोढा । द्रोग्धा, द्रोढा । स्नोग्धा, स्नोढा । स्नेग्धा, स्नेढा । मोक्ष्यति । ध्रोक्ष्यति । स्नोक्ष्यति ।

स्नेक्ष्यति । આ ચારે ધાતુઓ વેટ્ છે એટલે इ આવે ત્યારે मोहिता । मोहिष्यति । ४.

मुह-द्रुह-स्नुह-स्निहो वा २।१।८४

६९ नह् અને आह् ધાતુના ह् નો ध् અને त् થાય છે. नद्धा आत्थ।

नहा-ऽऽहो धं तौ २।१।८५

७० ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ પદને અંતે, क् અને ज નો અનુક્રમે क् અને ग् થાય છે. मुक्तः। त्यक्तः वाच् + सु १-१-२१ થી वाच् પદ બનશે, પછી च् નો क् થશે वाक् + सु २-३-१५ થી ष्, वाक् + षु = वाक्षु ।

च-जः क-गम् २।१।८६

७१ यज् सृज् मृज् राज् भ्राज् भ्रस्ज् व्रश्च् परि-व्राज् આ ધાતુઓના च् અને ज् નો તથા श् અંતવાળા ધાતુઓના श् નો ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અને પદાન્તે ष् થાય છે. मार्ष्टि । यज् + तुम् = यष्टुम् । यज् + त्वा = इष्ट्वा । स्रष्टुम् । भ्रस्ज् - भ्रष्टुम् । व्रष्टुम् । यज् + तृ = यष्टा । स्पृश् + त = स्पृष्टः भू. कृ. । दृष्ट्वा । उपदेष्टा । પદાન્તે परिवाट् પ્ર. એ. વ.

यज-सृज-मृज-राज-भ्राज-भ्रस्ज-व्रश्च-परिव्राजः

शः षः २।१।८७

७२ સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો અક્ષર स् કે क् હોય તો તેનો ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અથવા પદાન્તે લોપ થાય છે.
भ्रस्ज् + तुम् = भ्रष्टुम् । ज् નો ष् થયો છે.
वक्ष् (क् + ष् = क्ष्) + ते - चष् + ते = चष्टे । चक्ष् + से - चष् + से २-१-६२ चक् + से - चक् + षे = चक्षे ।

संयोगस्याऽऽदौ स्को लुक् २।१।८८

૭૩ પદને અંતે વ્યંજનનો સંયોગ હોય તો સંયોગના અન્ત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય છે. **गच्छन्त् – गच्छन्** ।

पदस्य २।१।८९

૭૪ **र्** પછી **स्** નો જ લોપ થાય છે.
मृज् + स् – अ – मर्ज् + स् – ૪–૩–૭૯ **अमर्ज्** – ૪–૩–૪૨ **अमार्ज्** – ૨–૧–૮૭ **अमार्ष्**—૨–૧–૬૬ અને ૧–૩–૫૧ **अमार्ट्, अमार्ड्** અહિં ૨–૧–૮૯ લાગશે નહિં.

रात् सः २।१।९०

૭૫ પદને અંતે રહેલા નામના **न्** નો લોપ થાય છે, **राजा** ।
राज्ञः पुरूषः राजपुरुषः । **राजन् + भ्याम् = राजभ्याम्** ।

नाम्नो नोऽनह्नः २।१।९१

૭૬ સંબોધનમાં નામના **न्** નો લોપ થતો નથી. **हे राजन्!** ।

नाऽऽमन्त्र्ये २।१।९२

૭૭ નપુંસકમાં સંબોધનમાં **न्** નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.
हे दाम, दामन् !

क्लीबे वा २।१।९३

૭૮ નામમાં ઉપાન્તે કે અન્તે **म्** કે **अ** વર્ણ હોય અથવા અંતે પાંચમા સિવાયનો વર્ગનો કોઇ વ્યંજન હોય, તો **मत्** ના **म्** નો **व्** થાય છે. **वृक्षाः सन्ति अस्मिन् वृक्षवान्** ।
વૃક્ષો છે. એમાં (જેમાં) તે, **वृक्षवान्**–વૃક્ષવાળો । **मरुत्वान्** ।

मा-ऽवर्णा-ऽन्तोपान्तापञ्चमवर्गान् मतोर्मोवः २।१।९४

૭૯ જલાધાર અને સંજ્ઞામાં, **मतु** પર છતાં **उदक** ના **उदन्वान्** થાય છે. જલાધાર–**उदन्वान् घटः मेघश्च** ।
સંજ્ઞા–**उदन्वान् समुद्रः ऋषिः आश्रमश्च** ।

उदन्वान् अब्धौ (नाम्नि) च २।१।९७

૮૦ સારો રાજા છે જેનો એવા અર્થમાં **मतु** પર છતાં **राजन्** શબ્દનો **न्** લોપાતો નથી. **शोभनो राजाऽस्य राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी ।** ૨-૧-૬૧નો અપવાદ

राजन्वान् सुराज्ञि २।१।९८

૮૧ ઊર્મિ વિગેરે કેટલાક શબ્દોથી **मत्** ના **म्** નો **व्** થતો નથી. **ऊर्मिमान् । भूमिमान् । यवमान् । द्राक्षामान् । ककुद्मान्।**

नोर्म्यादिभ्यः २।१।९९

---

૮૨ **मास निशा** અને **आसन** શબ્દનો, **अस्**, દ્વિ.બ.વ. વિગેરે પ્રત્યયો પર છતાં, વિકલ્પે **मास् निश्** અને **आसन्** થાય છે. **मासः, मासान् । माभ्याम्, मासाभ्याम् । मासु मास्सु मासेषु । निशः निशाः । निग्भ्याम्, निशाभ्याम् । निक्षु, निच्छु, निशासु । आसानि, आसनानि । आसभ्याम्, आसनाभ्याम् । आस्नः आसनस्य ।**

मास-निशा-ऽऽसनस्य शसादौ लुग्वा २।१।१००

૮૩ દન્ત વિગેરે શબ્દો ના, **अस्** દ્વિ.બ.વ. વિગેરે પ્રત્યયો પર છતાં **दत्** વિગેરે આદેશો વિકલ્પે થાય છે. **दन्त** પું **दत् । पाद** પું **पद् । नासिका** સ્ત્રી. **नस् । हृदय** ન. **हृद् । असृज्** ન. **असन् । यूष** પું **यूषन् । उदक** ન. **उदन् । दोस्** પું **दोषन् । यकृत्** ન. **यकन् । शकृत्** ન. **शकन्।**

दतः	दता	दद्भ्याम्	दति	दत्सु
नसः	नसा	नोभ्याम्	नसि	नस्सु, नःसु।
हृन्दि	हृदा	हृद्भ्याम्	हृदि	हृत्सु
असानि	अस्ना	असभ्याम्	अस्नि-असनि	अससु
यूष्णः	यूष्णा	यूषभ्याम्	यूष्णि-यूषणि	यूषसु
दोष्णः	दोष्णा	दोषभ्याम्	दोष्णि-दोषणि	दोषसु

दन्त-पाद-नासिका-हृदया-ऽसृग्-यूषोदक-दो-कृच्-शकृ-तो दत्-पन्-नस्-हृद्-सन्-यूषन्नुदन्-दोषन्-यकन्-शकन् वा २।१।१०१

૮૪ णि क्य અને घुट् સિવાયના य કારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં–**पाद्** નો **पद्** થાય છે. **व्याघ्रस्येव पादौ यस्य व्याघ्रपाद्, व्याघ्रपादः अपत्यम् वैयाघ्रपद्यः** य પ્રત્યય ૬–૧–૪૨। **द्वौ पादौ यस्य द्विपाद्, द्विपदः पश्य। द्विपदे हितम् द्विपदीयम्** । ૭–૧–૩૫

य–स्वरे पादः पद् अ-णि-क्य-घुटि २।१।१०२

૮૫ उदच् નો **उदीच्** થાય છે. **उदीचि भवः उदीच्यः** ૬–૩–૮। **उदीचः पश्य** ।

उदच उदीच् २।१।१०३

૮૬ अच् નો **च्** થાય છે અને પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. **प्राच्यः** । **प्रतीच्यः** । **प्राची** । **प्रतीची** ।

अच् चः प्राग् – दीर्घश्च २।१।१०४

૮૭ य કારાદિ સ્વરાદિ અને **मतु** પર છતાં **क्वस्, उष्** થાય છે. **विदुषि साधुः विदुष्यः** । **विदुष इदम् वैदुषम्** ૬–૩–૧૬૦ अण् પ્રત્યય। **विदुष्मान्** ।

क्वस् उष् मतौ च २।१।१०५

૮૮ **श्वन्** युवन् અને **मघवन्** શબ્દોના **व्** નો, સ્ત્રીલિંગનો **ई** [**ङी**] અને अघुट् (घुट् વિનાનો) સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં **उ** થાય છે.

श्वन् + ई = शुनी । **मघोनी** । **शुनः** । **यूनः** । **मघोनः** ।

श्वन् – युवन् – मघोनो ङी–स्याद्यघुट्स्वरे व उः २।१।१०६

૮૯ ઘુટ્ સિવાયના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, **આ** [**આપ્**] પ્રત્યય સિવાયના **આ** કારાન્ત નામોના **આ** નો લોપ થાય છે. **વિશ્વપાઃ** દ્વિ. બ. વ.। **વિશ્વપા** તૃ. એ. વ.

લુગાતો ऽનાપઃ ૨।૧।૦૭

૯૦ સ્વરાદિ અઘુટ્ (ઘુટ્ સિવાયના) પ્રત્યયો પર છતાં **અન્** ના **અ** નો લોપ થાય છે. **રાજન્ + અસ્** – **રાજ્ન્ + અસ્** – ૧–૩–૬૦ થી **રાજ્ – ઞ્ + અસ્ = રાજ્ઞઃ**

અનોऽસ્ય ૨।૧।૦૮

૯૧ ન. પ્ર. દ્વિ. દ્વિ વચનનો **ઈ** પ્રત્યય અને સપ્તમીનો **ઇ** પ્રત્યય પર છતાં **અન્** ના **અ** નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.
ન. **દામન્ + ઈ = દામ્ની, દામની** । (પ્ર. દ્વિ. દ્વિ. વ.)
દામન્ + ઇ = દામ્નિ, દામનિ। **રાજ્ઞિ, રાજનિ**। (સ.એ.વ.)

ઈ-ङૌ વા ૨।૧।૦૯

૯૨ **અન્** અંતવાળાં નામોના **અન્** ની પહેલાં **વ્** કે **મ્** અંતવાળો સંયુક્ત વ્યંજન હોય, તો **અન્** ના **અ** નો લોપ થતો નથી.
આત્મન્ + અસ્ = આત્મનઃ । **કર્મન્ + ઈ = કર્મણી** ।
પર્વન્ + ઈ = પર્વણી । પરંતુ **મૂર્ધન્ + અસ્ = મૂર્ધ્નઃ** ।
સ. એ. વ. **મૂર્ધ્નિ, મૂર્ધનિ** । અહીં લોપ થશે.

ન વમન્તસંયોગાત્ ૨।૧।૧૧

૯૩ **હન્** ધાતુના **હ્ન્** નો **ઘ્ન્** થાય છે.
ઘ્નન્તિ । **આઘ્નાતે** વ. ૩. દ્વિ. વ.

હનો હ્નો ઘ્નઃ ૨।૧।૧૨

૯૪ અની પછી **અ** કે **ए** આવે તો પહેલાંનો **અ** લોપાય છે, પણ જો પદની શરૂઆતમાં રહેલો **અ** કે **ए** આવે તો પહેલાંનો **અ** લોપાતો નથી.

नम् + अ + अन्ति – नम् + अन्ति = नमन्ति ।
दण्ड + अग्रम् = दण्डाग्रम् । अग्रम् પદ છે.

लुगस्याऽदेत्यपदे २।१।११३

૯૫ ड् ઇત્ વાળો પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય સ્વર અને તેની પછીના વ્યંજનો લોપાય છે.
सर्वा + अस्यै [डस्यै] सर्वस्यै । અહીં અન્ત્ય સ્વર **आ** નો લોપ થયો છે, અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ કરવો એ જ ड् ઇત્ નું પ્રયોજન (ફળ) છે, ઇત્ વર્ણ પ્રયોગમાં રાખતો નથી. **सर्वस्यै** આ પ્રયોગમાં ड् રહ્યો નથી.

ङित्यन्त्यस्वरादेः २।१।११४

૯૬ સ્ત્રીલિંગનો ई પ્રત્યય તેમજ નપુંસક દ્વિવચનનો ई પ્રત્યય પર છતાં–**ना** [**आ**] વિકરણ સિવાય **अ** વર્ણથી પર રહેલા **अत्** પ્રત્યયનો વિકલ્પે **अन्त्** થાય છે.
यान्ती, याती । विशन्ती, विशती ।

अवर्णादश्नोऽन्तो वाऽतुरीङ्योः २।१।११५

૯૭ **अ** અને **य** વિકરણ પછી રહેલા **अत्** પ્રત્યયનો **अन्त्** થાય છે.
नृत्यन्ती । गच्छन्ती । चोरयन्ती ।

श्य–शवः २।१।११६

૯૮ **स्** પ્રત્યય પર છતાં, **दिव्** ના
પ્ર. સં. द्यौः । दिवौ ।

दिव औः सौ २।१।११७

૯૯ પદને અંતે **दिव्** ના **व्** નો હ્રસ્વ **उ** થાય
द्युभ्याम् । द्युषु ।

उः पदान्तेऽनृते २।१।११८

द्वितीयोऽध्यायः प्रथमः पादः

नामरूप-प्रकरणम् २

१ त्रि-चतुरस् तिस्र-चतसृ स्यादौ २।१।१

तिसृभिः । चतसृभिः

२ ऋतो रः स्वरे ऽनि २।१।२ तिस्रः । चतस्रः

[illegible] वा २।१।३ जरसौ, जरे

१८ ङसेश्चाऽद् २।१।१९ त्वद् । मद् । युष्मद् । अस्मद्

१९ आम आकम् २।१।२० युष्माकम् । अस्माकम्

२० पदाद् युग्–विभक्त्यैक–वाक्ये वस्नसौ बहुत्वे
२।१।२१ धर्मो वो रक्षतु, युष्मान्रक्षतु

२१ द्वित्वे वाम्–नौ २।१।२२ धर्मो वां रक्षतु, युवां रक्षतु
धर्मो नौ रक्षतु, आवां रक्षतु

२२ ङे–ङसा ते मे २।१।२३ शीलं ते स्वम्, तव स्वम्
शीलं मे स्वम्, मम स्वम्

२३ अमा त्वा मा २।१।२४ धर्मो मा रक्षतु, मां रक्षतु
धर्मस्त्वा रक्षतु, त्वां रक्षतु

२४ नित्यमन्वादेशे २।१।३१ यूयं विनीताः तद् वो गुरवोमानयन्ति

२५ त्यदामेनदेतदो द्वितीया–टौस्यवृत्त्यन्ते २।१।३३
सुशीलौ ऐतौ तदेनौ गुरवो मानयन्ति

२६ इदमः २।१।३४ सुशीलौ इमौ तदेनौ गुरवो मानयन्ति

२७ अनक् (अद् व्यञ्जने) २।१।३६ आभ्याम्, आभिः

२८ टौस्यनः २।१।३७ अनेन । अनयोः

२९ अयमियम् पुं–स्त्रियोः सौ २।१।३८

३० दो मः स्यादौ २।१।३९ इमौ

३१ किमः कस् तसादौ च २।१।४० कः । कदा

३२ आ-द्वेः अः २।१।४१ सः । यः । अमू । इमौ । एषः

३३ तः सौ सः २।१।४२ सः । एषः

३४ अदसो दः सेस्तु डौ २।१।४३ असौ
३५ मोऽवर्णस्य २।१।४५ अमू नरौ स्त्रियौ कुले वा
३६ माद् उवर्णोऽनु २।१।४७ अमुम् । अमू
३७ प्रागिनात् २।१।४८ अमुना
३८ बहुष्वेरीः २।१।४९ अमी

---

३९ धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये २।१।५०
रियति । धुवति
४० इणः २।१।५१ ईयतुः
४१ संयोगात् २।१।५२ जिह्रियति । कटप्रुवौ
४२ भ्रू–श्नोः २।१।५३ भ्रुवौ । शक्नुवन्ति
४३ स्त्रियाः २।१।५४ स्त्रियौ
४४ वाऽम्–शसि २।१।५५ स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः
४५ योऽनेकस्वरस्य २।१।५६ बिभ्यति । सख्यि
४६ स्यादौ वः २।१।५७ वस्वौ । वस्वः
४७ क्विब्–वृत्तेः असुधियः तौ २।१।५८ ग्रामण्यौ । खलप्वः
४८ दृन्–पुन–र्वषा–कारै भुवः २।१।५९ दृभ्वौ

---

४९ ष–ढोः कः सि २।१।६२ पिनक्षि । लेक्ष्यति
५० भ्वादे र्नामिनो दीर्घो र्–वो व्यञ्जने २।१।६३
दीव्यति । सीव्यति

५१ पदान्ते २।१।६४ गीः । गीर्भ्याम्

५२ न यि तद्धिते २।१।६५ गिर्यः । धुर्यः

५३ मा नो म्वोश्च २।१।६७ प्रशान् । चंक्रन्वः

५४ स्रंस्–ध्वंस्–क्वस्सनडुहो दः २।१।६८
विद्वद्भ्याम् । अनड्वद्भ्याम्

५५ ऋत्विज्–दिश्–दृश्–स्पृश्–स्रज्–दधृषुष्णिहो गः
२।१।६९ ऋत्विग् । दिग् । दृग् । स्पृग्भिः

५६ युजश्च–क्रुञ्चो नो ङः २।१।७१ प्राङ्

५७ सो रुः २।१।७२ नमतः

५८ अहः २।१।७४ अहोभ्याम्

५९ रो लुप्यरि २।१।७५ अहरेति । अहर्गच्छति

६० धुटस्तृतीयः २।१।७६ बालाद्

६१ ग–ड–द–बादेश्चतुर्थान्तस्यैक–स्वरस्यादेश्चतुर्थः
स्–ध्वोश्च प्रत्यये २।१।७७ धोक्षि ।

६२ धागस्तथोश्च २।१।७८ धत्थः । धत्से । धद्ध्वे

६३ अधश्चतुर्थात् त–थो र्धः २।१।७९ रुणद्धि । लब्धः

६४ र्–नाम्यन्तात् परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढः २।१।८०
चकृढ्वे

६५ हाऽन्तस्थाऽ ऊड्भ्यां वा २।१।८१ जगृहिढ्वे, ध्वे ।

६६ हो धुट्-पदान्ते २।१।८२ तृणेढि । मूढः

६७ भ्वादे र्दादे र्धः २।१।८३ दोग्धि । दुग्धः । अधोक्

६८ मुह-दुह-स्नुह्-स्निहो वा २।१।८४ मोग्धा, मोढा

६९ नहाऽऽहो र्ध-तौ २।१।८५ नद्धा । आत्थ

७० च-जः क-गम् २।१।८६ मुक्तः । त्यक्तः । वाक्षु

७१ यज-सृज-मृज-राज-भ्राज-भ्रस्ज-ब्रश्च-परिव्राजः शः षः २।१।८७ यष्टुम् । स्रष्टुम् । मार्ष्टि

७२ संयोगस्यादौ स्को र्लुक् २।१।८८ भ्रष्टुम् । चष्टुम् ।

७३ पदस्य २।१।८९ गच्छन्

७४ रात् सः २।१।९० अमार्ट्

७५ नाम्नो नोऽनहः २।१।९१ राजा । राजभ्याम्

७६ नाऽऽमन्त्र्ये २।१।९२ राजन्

७७ क्लीबे वा २।१।९३ दाम, दामन्

७८ मा-ऽवर्णा-ऽन्तोपान्ता-ऽपञ्चम-वर्गान्मतो मौ वः २।१।९४ वृक्षवान् । मरुत्वान्

७९ उदन्वान् अन्धौ (नाम्नि) च २।१।९७

८० राजन्वान् सुराज्ञि २।१।९८ राजन्वान् देशः

८१ नोर्म्यादिभ्यः २।१।९९ ऊर्मिमान् । यवमान् । ककुभान्

---

८२ मास-निशा-ऽऽसनस्य शसादौ लुग् वा २।१।१०० मासः, मासान् । निशः, निशाः । आसानि, आसनानि

८३ दन्त-पाद-नासिका-हृदया-ऽसृक्-यूषोदक-दोर्-यकृत्-शकृतो दत्-पद्-नस्-हृदसन्-यूषन्-उदन्-दोषन्-यकन्-शकन् वा २।१।१०१ दतः, दन्तान्

८४ य-स्वरे पादः पदऽणि-क्य-घुटि २।१।१०२
वैयाघ्रपद्यः । द्विपदःपश्य

८५ उदच उदीच् २।१।१०३ उदीच्यः । उदीचः पश्य

८६ अच् च प्राग् दीर्घश्च २।१।१०४ प्राच्यः । प्रतीच्यः
प्राची । प्रतीची

८७ क्वसु उष् मतौ च २।१।१०५ विदुष्यः । विदुषा ।
विदुष्मान्

८८ श्वन्-युवन्-मघोनो ङी-स्याद्यघुट्-स्वरे व उः
२।१।१०६ शुनी । मघोनी । शुनः । यूनः

८९ लुगाऽऽतो ऽनाऽऽपः २।१।१०७ विश्वपः । विश्पा

९० अनोऽस्य २।१।१०८ राज्ञः

९१ ई-ङौ वा २।१।१०९ दाम्नी, दामनी । राज्ञि, राजनि

९२ न वमन्त-संयोगात् २।१।१११ पर्वणा । आत्मनः । कर्मणी

९३ हनो ह्नो घ्नः २।१।११२ घ्नन्ति

९४ लुगस्याऽदेत्यपदे २।१।११३ नमन्ति । वन्दे

९५ डित्यन्त्य-स्वरादेः २।१।११४ सर्वस्यै

९६ अ-वर्णादश्नोऽन्तो वाऽतुरी-ङ्योः २।१।११५
यान्ती, याती । विशन्ती, ती

९७ श्य-शवः २।१।११६ नृत्यन्ती । गच्छन्ती । चोरयन्ती

९८ दिव औः सौ २।१।११७ द्यौः

९९ उः पदान्तेऽनूत् २।१।११८ द्युभ्याम्

કારક-વિભક્તિપ્રકરણ

૧ ક્રિયાનો હેતુ–નિમિત્ત હોય અને ક્રિયાને કરે, તે **કારક** કહેવાય છે.

क्रिया–हेतुः कारकम् २।२।१

૨ સ્વતંત્રપણે, જે ક્રિયાને કરે, તે કર્તા.
आचार्यो धर्मं कथयति । કહેવાની ક્રિયા કોણ કરે છે? આચાર્ય, માટે આચાર્ય, એ કર્તા છે.

स्वतन्त्रः कर्ता २।२।२

૩ (૧) કર્તા ક્રિયા વડે જેને ખાસ પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે,તે કર્મ.
ग्रामं गच्छति । જવાની ક્રિયા વડે શું પ્રાપ્ત કરવાને ઈચ્છે છે? ગામ, માટે ગામ એ કર્મ છે. (૨) જે કરાય તે કર્મ.
हारं रचयति । શું રચાય છે? (શું કરાય છે?) હાર, માટે હાર એ કર્મ છે. (૩) **काष्ठं दहति** શું બળાય છે? કાષ્ઠ માટે કાષ્ઠ એ કર્મ છે.
જે ધાતુને કર્મ ન હોય, તે ધાતુ અકર્મક કહેવાય અને જે ધાતુને કર્મ હોય, તે ધાતુ સકર્મક કહેવાય છે.
चैत्रस्तिष्ठति । देवदत्तस्तण्डुलान्पचति ।
જે ધાતુને બે કર્મ હોય છે, તે ધાતુ દ્વિકર્મક કહેવાય છે. જેને ઉદ્દેશીને ક્રિયા કરવામાં આવે, તે મુખ્ય કર્મ અને મુખ્ય કર્મની ખાતર જે બીજા ઉપર પણ ક્રિયાની અસર પહોંચે, તે ગૌણકર્મ. **याचका नृपं धनं याचन्ते** યાચકો રાજા પાસે ધન માગે છે **गोपोऽजां ग्रामं नयति** ગોવાળ બકરીને ગામ તરફ લઈ જાય છે. **धन** અને **अजा** મુખ્ય કર્મ છે, **नृप** અને **ग्राम** ગૌણ કર્મ છે.

અર્થ બદલાય છે ત્યારે કોઇ વખત સકર્મક ધાતુ અકર્મક થાય છે અને અકર્મક ધાતુ સકર્મક થાય છે.

किंकरो भारं वहति । નોકર ભાર વહન કરે છે. **नदी वहति** । નદી વહે છે.

देवदत्तस्य सुखं भवति । देवदत्तः सुखमनुभवति । કર્મ મૂકવામાં ન આવ્યું હોય ત્યારે સકર્મક ધાતુ અકર્મક કહેવાય છે. **चैत्रोऽन्नं पचति । चैत्रः पचति ।**

दुह्, भिक्ष, रुध् प्रच्छ् चि ब्रू शास् याच् जि दण्ड् मथ् વિગેરે તેમજ **नी हृ कृष्** અને **वह्** આ ધાતુઓ દ્વિકર્મક છે. કર્મણિ-પ્રયોગમાં **दुहादि** ધાતુઓના ગૌણ કર્મને અને **न्यादि** ધાતુઓના મુખ્યકર્મને પ્રથમા થાય છે. એટલે જે કર્મ સાથે કર્તાનો પ્રથમ સંબંધ થાય છે, તે કર્મને પ્રથમા થાય છે. **याचका नृपं धनं याचन्ते । याच्यते नृपो धनं याचकैः । किङ्करा भारं ग्रामं वहन्ति । उह्यते भारो ग्रामं किङ्करैः ।** કર્મણિ પ્રયોગમાં, ગત્યર્થક, અને અકર્મક પ્રેરક ધાતુઓનું પ્રધાન કર્મ પ્રથમામાં આવે છે.

गमयति मैत्रं ग्रामम्-गम्यते मैत्रो ग्रामं चैत्रेण । आसयतिमासं मैत्रम्, आस्यते मासं मैत्रश्चैत्रेण । गमितो मैत्रो ग्रामं चैत्रेण બોધાર્થ આહારાર્થ તથા શબ્દ કર્મક પ્રેરક ધાતુઓનું કોઇ પણ કર્મ પ્રથમામાં આવે છે.

बोधयति शिष्यं धर्मम् - बोध्यते शिष्यो धर्मम्, शिष्यं धर्म इति वा । भोजयत्यतिथिमोदनम्-भोज्यतेऽतिथिरोदनम्, अतिथिमोदन इति वा । पाठयति शिष्यं ग्रन्थम्-पाठ्यते शिष्यो ग्रन्थम्, शिष्यं ग्रन्थ इति वा ।

कर्तुर्व्याप्यं कर्म २।२।३

૪ સકર્મક ધાતુઓનો મૂળકર્તા, જે કર્મ ન વાપર્યું હોય તો પ્રેરક ભેદમાં વિકલ્પે કર્મ થાય છે. **पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा।**

वा-ऽकर्मणामणिक्-कर्ता णौ २।२।४

૫ ગત્યર્થ, બોધાર્થ, આહારાર્થ, શબ્દ કર્મક (જે ધાતુઓની ક્રિયા, અથવા કર્મ, શબ્દ રૂપ હોય તે) અને નિત્ય અકર્મક, ધાતુઓનો મૂળ કર્તા પ્રેરક ભેદમાં કર્મ થાય છે. પણ **नी, खाद्, अद्, ह्वे, शब्दाय्** અને **क्रन्द्** સિવાય. **गमयति चैत्रं ग्रामम्।** ચૈત્રને ગામ મોકલે છે. **बोधयति शिष्यं धर्मम्।** શિષ્યને ધર્મ જણાવે છે. **भोजयति बटु-मोदनम्।** બાળકને ભાત જમવરાવે છે. ૧. **जल्पयति मैत्रं द्रव्यम्।** મૈત્રને દ્રવ્ય બોલાવે છે. ૨. **अध्यापयति बटुं वेदम्।** બાળકને વેદ ભણાવે છે. **शाययति मैत्रं चैत्रः।** ચૈત્ર મૈત્રને સુવાડે છે. વિરુદ્ધ ઉદાહરણો—
पाचयत्योदनं चैत्रेण मैत्रः। મૈત્ર ચૈત્ર પાસે ભાત રંધાવે છે.
नाययति भारं चैत्रेण मैत्रः। મૈત્ર ચૈત્ર પાસે ભાર ખેંચાવે છે.
અહીં મૂળ કર્તાને તૃતીયા રહેશે. ૨-૨-૪૪

गति-बोधा-ऽऽहारार्थ-शब्दकर्मणामनीखाद्यदि-ह्वा-शब्दाय-क्रन्दाम् २।२।५

૬ હૃ અને કૃ ધાતુનો મૂળકર્તા પ્રેરકમાં વિકલ્પે કર્મ થાય છે. **विहारयति देशं गुरुं गुरूणा वा। आहारयति ओदनं बालं बालेन वा। कारयति कटं चैत्रं चैत्रेण वा।**

हृ-कृो र्नवा २।२।८

૭ દૃશ્ અને અભિ-વદ્ ધાતુનો મૂળકર્તા પ્રેરકમાં, આત્મનેપદ હોય તો વિકલ્પે કર્મ થાય છે. **पश्यन्ति भृत्या राजानम्-दर्शयते राज भृत्यान् भृत्यै र्वा।** ૩-૩-૮૮

अभिवदति गुरुं शिष्यः – अभिवादयते गुरुः शिष्यं शिष्येण वा ૩–૩–૮૮

दृश्यभिवदोरात्मने ।૨।૨।૯

૮ **अधि** ઉપસર્ગની સાથે જોડાએલા **शी स्था** અને **आस्** ધાતુનો આધાર, કર્મ થાય છે. **अध्यास्त रथम् ।**

अधेः शीङ्–स्था-ऽऽसाम् आधारः ૨।૨।૨૦

૯ જેના વડે ક્રિયા કરાય તે કરણ, એટલે કે ક્રિયા કરવામાં બહુ જ ઉપયોગી સાધન. **पादाभ्यां गच्छति ।**

साधकतमं करणम् ૨।૨।૨૪

૧૦ (અ) જેને આપવામાં આવે, તે સંપ્રદાન. **याचकाय ।**
(આ) કર્મ અથવા ક્રિયાવડે કરીને જેની સાથે શ્રદ્ધા, ઉપકાર, પ્રીતિ, દુઃખનાશ વિગેરેની ઈચ્છાથી ખાસ વિશિષ્ટ સંબંધ કરવામાં આવે, તે સંપ્રદાન.
शिष्याय धर्मं कथयति । देवेभ्यो नमति ।

कर्मा-ऽभिप्रेयः सम्प्रदानम् ૨।૨।૨૫

૧૧ **स्पृह्** ધાતુનુ કર્મ વિકલ્પે સંપ્રદાન થાય છે.
पुष्पेभ्यः स्पृहयति । पुष्पाणि स्पृहयति ।

स्पृहे र्व्याप्यं वा ૨।૨।૨૬

૧૨ ક્રોધ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા અને અસૂયા અર્થવાળા ધાતુઓના યોગમાં જેના પ્રત્યે કોપ થાય, તે નામ સંપ્રદાન થાય છે.
मैत्राय क्रुध्यति । मैत्राय कुप्यति । मैत्राय द्रुह्यति ।

क्रुद्-द्रुहेर्ष्या-सूयार्थै र्यं प्रति कोपः ૨।૨।૨૭

૧૩ ઉપસર્ગ પૂર્વક **क्रुध्** અને **द्रुह्** ધાતુ હોય, તો જેના પ્રત્યે કોપ હોય, તે નામ સંપ્રદાન ન થાય, પણ કર્મ છે.
मैत्रमभिक्रुध्यति ।

नोपसर्गात्कुद्-द्रुहा २।२।२८

૧૪ જેનાથી છૂટું પડવાનું હોય તે, **અપાદાન. वृक्षात्पर्णं पतति ।**

अपायेऽवधिरपादानम् २।२।२९

૧૫ વસ્તુનો આધાર-વસ્તુને રહેવાનું સ્થાન તે, **અધિકરણ.** **घटे जलम् । गृहे तिष्ठति । तिलेषु तैलम् ।**

क्रिया-ऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् २।२।३०

---

૧૬ વાક્યમાંનું જે નામ ક્રિયાપદનીસાથે ખાસ સીધો (સમાન) સંબંધ રાખતું હોય, તે નામ મુખ્ય કહેવાય છે અને બાકીનાં ગૌણ કહેવાય છે. મુખ્ય નામને નામાર્થે (નામના પોતાના અર્થમાં) પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે.

बालः पठति । बालौ पठतः । बालाः पठन्ति । ૧-૧-૩૮

नाम्नः प्रथमैक-द्वि-बहौ २।२।३१

૧૭ સંબોધનના અર્થમાં નામને પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. કાંઇ પણ કહેવા માટે કોઈને બોલાવવો, સન્મુખ કરવો તે, **સંબોધન. हे बाल ! त्वं क्व गच्छसि ?। हे कमल ! कथं न स्फुटसि ?**

आमन्त्र्ये २।२।३२

૧૮ **धिक् अन्तरेण** વિગેરે અવ્યયની સાથે જોડાયેલા નામને દ્વિતીયા થાય છે. **धिग् जालमम्** લુચ્ચાને ધિક્કાર થાઓ. **अन्तरेण धर्मं सुखं न भवति** ધર્મ વિના સુખ થતું નથી.

गौणात् समया-निकषा-हा-धिगन्तरा-ऽन्तरेणा-ऽति-येन-तेनै र्द्वितीया २।२।३३

૧૯ દ્વિત્વમાં વર્તમાન **अधो अधि** અને **उपरि** સાથે દ્વિતીયા થાય છે. **उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः ।** ७-४-७૬

द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः २।२।३४

૨૦ **तस्** પ્રત્યયાન્ત **सर्व उभय अभि** અને **परि** થી યુક્ત ગૌણ નામને દ્વિતીયા થાય છે. **सर्वतो ग्रामं वनानि । उभयतो ग्रामं वनानि । अभितो ग्रामं क्षेत्राणि. अभितः—उभयतः । परितो ग्रामं क्षेत्राणि. परितः-सर्वतः ।**

सर्वोभया-ऽभि-परिणा तसा २।२।३५

૨૧ લક્ષણ, વીપ્સ્યર્થ, અને ઇત્થંભૂત અર્થમાં વર્તમાન નામને **अभि**ના યોગમાં દ્વિતીયા થાય છે. **वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । वृक्षं वृक्षमभि सेकः । साधु देवदत्तो मातरमभि ।**

लक्षण-वीप्स्येत्थंभूतेष्वभिना २।२।३६

૨૨ ભાગી અર્થમાં વર્તમાન નામને તથા પૂર્વોક્ત નામને **प्रति परि** અને **अनु** ના યોગમાં દ્વિતીયા થાય છે.
यदत्र मां प्रति मां परि मामनु स्यात्तद् दीयताम् ।
वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्योतते विद्युत् ।
साधु देवदत्तो मातरं प्रति परि अनु वा

भागिनि च प्रति-पर्यनुभिः २।२।३७

૨૩ હેતુમાં અને સહાર્થમાં વર્તમાન **अनु** સાથે રહેલા નામને દ્વિતીયા થાય છે. **जिन-जन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः** જિન જન્મોત્સવના હેતુએ દેવો આવ્યા.
गिरिमन्वव-सिता सेना પર્વત સાથે સેના પડેલી છે.

हेतु-सहार्थेऽनुना २।२।३८

૨૪ ઉત્કૃષ્ટ અર્થમાં વર્તમાન **अनु** અને **उप** સાથે રહેલા ગૌણ નામને દ્વિતીયા થાય છે. **अनु सिद्धसेनं कवयः** બીજા કવિઓ સિદ્ધસેન કરતાં હીન છે. **उपोमास्वातिं संग्रहीतारः** શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરનારા બીજા, ઉમાસ્વાતિ કરતાં હીન છે.

उत्कृष्टेऽनुपेन २।२।३९

૨૫ દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મ નામને થાય છે. **नमामि वीरम्** ।

कर्मणि २।२।४०

૨૬ ક્રિયાનાં વિશેષણો નપુંસક લિંગ એકવચનમાં વપરાય છે. અને તેને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે.

भृशं प्रयतते બહુપ્રયત્ન કરે છે.

क्रिया-विशेषणात् २।२।४१

૨૭ વ્યાપ્તિમાં કાલ અને અધ્વવાચિનામથી દ્વિતીયાવિભક્તિ થાય છે.

'अखिलां रजनीं' न शय्यते 'આખી રાત' સૂઈ શકાતું નથી.

आसताम्मुहूर्त्तम् । દ્વિતીયા, મુહૂર્ત પર્યંત. **क्रोशमधीते** ।

काला-ऽध्वनो व्याप्तौ २।२।४२

૨૮ હેતુ નામને તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. હેતુ એટલે કાર્ય કે ક્રિયા કરવામાં પ્રયોજન રૂપે કે સહાય રૂપે થવાને યોગ્ય હોય તે.

अन्नेन वसति અન્ન મેળવવાના પ્રયોજનથી રહે છે.

धनेन कुलम् કુલની ખ્યાતિમાં ધન સહાય રૂપ થાય છે.

કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. **बालेन मोदकः खाद्यते** ।

તૃતીયા વિભક્તિ કરણને થાય છે. **दण्डेन चलति** ।

ઈત્થંભૂતના લક્ષણને તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે.

अपि त्वं कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीः ? ।

हेतु-कर्तृ-करणेत्थंभूतलक्षणे २।२।४४

૨૯ 'સાથે' એવો અર્થ જણાતો હોય ત્યારે તેના સંબંધ વાળા નામને તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે.

सह [અવ્યય] સાથે, **पुत्रो जनकेन सह गच्छति** ।

पुत्रो जनकेन गच्छति । सह વિના પણ તૃતીયા થાય.

सहार्थे २।२।४५

૩૦ અંગ કે સ્વભાવ વિગેરેનાં વિશેષણો, અંગ કે સ્વભાવ વિગેરે જેના હોય, તેની પ્રસિદ્ધિ માટે વપરાતાં હોય, તો તે અંગ કે સ્વભાવ વિગેરેને તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે.

देवदत्तस्य पादः खञ्जः- देवदत्तः पादेन खञ्जः।
नृपतेः स्वभाव उदारः- नृपतिः स्वभावेनोदारः।

यद्धेदैस्तद्वदाख्या । २।२।४६

૩૧ कृतम्, भवतु, अलम्, किम्, એવા નિષેધાર્થક અવ્યયો જે નામ સાથે જોડાયેલા હોય, તે નામને તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. **कृतं तेन** તેના વડે સર્યું. **किं गतेन**।

कृताद्यैः २।२।४७

૩૨ ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાનને થાય છે. **शिष्याय ज्ञानं यच्छति।**

चतुर्थी २।२।५३

૩૩ માટે, વાસ્તે, સારુ, કાજે, અર્થે, એવા અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે. **कुण्डलाय हिरण्यम्। रन्धनाय स्थाली**

तादर्थ्ये २।२।५४

૩૪ "ગમવું" [રુચિ] અર્થવાળા ધાતુઓના યોગમાં, જેને ગમતું હોય તેને ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે. **मैत्राय रोचते धर्मः। कृप्** ધાતુના યોગમાં, મૂળ વસ્તુના વિકારને ચતુર્થી થાય છે. **तृणमपि धेनूनां दुग्धाय कल्पते। धारि** ધાતુના યોગમાં, લેણદાર-ઉત્તમર્ણ ને ચતુર્થી થાય છે. **धृ.** ગ. ૬ આ. ધરવું-રહેવું. **ध्रियते शतम्। ध्रियमाणं शतं प्रयुङ्क्ते इति धारयति शतम्। चैत्राय शतं धारयति मैत्रः** ચૈત્રના સો રૂપિયા મૈત્ર ધારણ કરે છે-કરજે રાખે છે.

रूचि-कृप्यर्थ-धारिभिः क्रेष्य-विकारोत्तमर्णेषु २।२।५५

૩૫ ઉત્પાત-અકસ્માત્ થતા નિમિત્ત વડે, જ્ઞાપ્ય-જ્ઞાપ્યમાન જણાવાતા નામને તૃતીયા થાય છે. **वाताय कपिला विद्युत्** કપિલા-કાબર ચિતરી વિજળી પવન માટે છે. પવનને જણાવે છે. એવી વિજળી થાય તો પવન ફૂંકાય. કપિલા વિદ્યુત્ ઉત્પાત છે-અકસ્માત્ થતું નિમિત્ત છે. વાત જ્ઞાપ્ય છે.

उत्पातेन ज्ञाप्ये २।२।५९

૩૬ **श्लाघ् हनु स्था** અને **शप्** ધાતુના યોગમાં, જ્ઞાપ્ય એવા પ્રયોજ્ય-પ્રેરણા કરાતા નામને ચતુર્થી થાય છે. **मैत्राय आत्मानं परं वा श्लाघते** મૈત્રની આગળ પોતાની કે બીજાની શ્લાઘા કરે છે-હું કે બીજો સારો છે એમ જણાવે છે, એટલે મૈત્ર, જ્ઞાપ્ય પ્રયોજ્ય છે.

श्लाघ-ह्नु-स्था-शपा प्रयोज्ये २।२।६०

૩૭ **तुम्** ના અર્થમાં થતા ભાવવાચિ **घञ्** વિગેરે પ્રત્યયાન્ત નામથી ચતુર્થી થાય છે. **पाकाय व्रजति** । ૫-૩-૧૫

तुमोऽर्थे भाव-वचनाद् २।२।६१

૩૮ ગમ્ય **तुम्** ના કર્મનામને ચતુર્થી થાય છે. **फलेभ्यो व्रजति** ફળ માટે જાય છે—એટલે ફળ લેવા માટે જાય છે. અહીં લેવા માટે **आहर्तुम्** ગમ્ય છે-જણાય છે.

गम्यस्याऽऽप्ये २।२।६२

૩૯ ગતિના અનાપ્ત-અપ્રાપ્ત કર્મનામને ચતુર્થી વિકલ્પે થાય છે. **ग्रामं गच्छति, ग्रामाय गच्छति** ગામ તરફ જાય છે. **गच्छति पन्थानं, गच्छति पथे** રસ્તા તરફ જાય છે.

गतेर्नवाऽनाप्ते २।२।६३

૪૦ **हित** અને **सुख** થી યુક્ત નામથી ચતુર્થી વિકલ્પે થાય છે.
चैत्राय चैत्रस्य वा हितम् सुखम् वा ।

हित-सुखाभ्याम् २।२।६५

૪૧ **शक्त** અર્થવાળા નામ સાથે તથા **वषड् नमस् स्वस्ति स्वाहा** અને **स्वधा** અવ્યય સાથે જોડાયેલા નામને ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે. **नमस्** નમસ્કાર. **स्वस्ति** કલ્યાણ.
शक्तः प्रभु र्वा मल्लो मल्लाय ।
नमो देवेभ्यः । स्वस्ति संघाय ।

शक्तार्थ-वषड्-नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधाभिः २।२।६८

૪૨ પંચમી વિભક્તિ અપાદાનને થાય છે. **प्रासादात्पतति ।**

पञ्चम्यपादाने २।२।६९

૪૩ 'અવધિ' અર્થમાં વર્તમાન નામથી **आ** ના યોગમાં પંચમી વિભક્તિ થાય છે.
आ मुक्तेः संसारः મુક્તિ સુધી સંસાર છે. મુક્તિમાં નથી.
आ कुमारेभ्यो यशो गतं गौतमस्य કુમારો સુધી (કુમારોમાં પણ) ગૌતમનો યશ વ્યાપી ગયો.
અવધિના બે અર્થ થાય છે. મર્યાદા અને અભિવિધિ.
પ્રથમના દાખલામાં મર્યાદા છે. બીજામાં અભિવિધિ છે.
आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः અહીં બન્ને અર્થ લઈ શકાય.

आङा-ऽवधौ २।२।७०

૪૪ **परि** અને **अप** સાથે જોડાયેલા નામથી પંચમી વિભક્તિ થાય છે, પણ તે નામ 'વર્જ્ય' હોય તો. **परि अप वा पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः** પાટલી પુત્રને વર્જીને મેઘ વરસ્યો.

पर्यपाभ्यां वर्ज्ये । २।२।७१

૪૫ અમુક વસ્તુ લઈને તેને બદલે બીજી વસ્તુ આપવાની હોય, તો જે વસ્તુ લેવાની હોય તેને **प्रति** અવ્યયના યોગમાં પંચમી વિભક્તિ થાય છે. **प्रति**–બદલે. **तिलेभ्यः प्रति माषान्प्रयच्छति** । તલને (લઈને) બદલે અડદ આપે છે.

यतः प्रतिनिधि-प्रतिदाने प्रतिना २।२।७२

૪૬ **प्रभृति** (આરંભીને, શરૂ કરીને) અર્થવાળા શબ્દો, **अन्य** અર્થવાળા શબ્દો. **दिक्** શબ્દો તેમજ **बहिस् आरात्** અને **इतर** શબ્દોના યોગમાં પંચમી વિભક્તિ થાય છે.

ततः प्रभृति । **ग्रीष्मादारभ्य** । **अन्यो मैत्रात्** । **भिन्नश्चैत्रात्** । **ग्रामात्पूर्वस्यां दिशि वसति** । **पश्चिमो रामाद्युधिष्ठिरः** । **प्राग् ग्रामात्** । **बहिर्ग्रामात्**। **आराद् ग्रामात्क्षेत्रम्** । **इतरश्चैत्रात्** ।

प्रभृत्यन्यार्थ-दिग्शब्द-बहिरारादितरैः २।२।७५

૪૭ સ્ત્રીલિંગ નામ સિવાયના ગુણવાચક હેતુ નામને તૃતીયા કે પંચમી વિભક્તિ થાય છે. **धर्मात् सुखम्** । **धर्मेण सुखम्** । **ज्ञानाद् मुक्तः** । **ज्ञानेन मुक्तः** ।

(हेतोः) गुणादस्त्रियाम् नवा २।२।७७

૪૮ જેનાથી 'દૂર' કે 'નજીક' હોય તેને પંચમી કે ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે.

दूरं अन्तिकं वा ग्रामाद् ग्रामस्य वा वसति । २–२–१२०

आरादर्थैः २।२।७८

૪૯ નામનો બીજા નામની સાથે સંબંધ હોય ત્યારે, કર્માદિથી અન્ય–શેષ ગૌણ નામને ષષ્ઠી થાય છે. **वृक्षस्य पर्णम्** ।

शेषे (षष्ठी) २।२।८१

૫૦ **रि रिष्टात्** વિગેરે પ્રત્યયાન્ત નામથી યુક્ત ગૌણ નામને ષષ્ઠી થાય છે. **उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टाद् ग्रामस्य ।** ४. ७-२-११४ થી ७-२-११८

रि-रिष्टात्-स्ताद्-अस्ताद्-अस्-अतस्-आता २।२।८२

૫૧ કૃદન્તના કર્મને ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. **तीर्थस्य कर्ता । गेयो माणवकः साम्नाम् । ग्रामस्य गमनम् ।**

कर्मणि कृतः २।२।८३

૫૨ કૃદન્તના કર્તામાં વર્તમાન નામથી ષષ્ઠી થાય છે. **भवतः शायिका ।** ५-३-१२२

कर्तरि २।२।८६

૫૩ કૃત્ય કૃદન્ત ના કર્તાને ષષ્ઠી વિકલ્પે થાય છે. **मुनेः स्थेयम्, मुनिना स्थेयम् ।**

कृत्यस्य वा २।२।८८

૫૪ કર્તા અને કર્મ એની ષષ્ઠીના હેતુ કૃત્ય કૃદન્તના, કર્તા અને કર્મ બન્નેને ષષ્ઠી થતી નથી. **नेतव्या ग्राममजा मैत्रेण ।**

नोभयो र्हेतोः २।२।८९

૫૫ **तृन्** વિગેરે કૃત્ પ્રત્યયોના કૃદન્તના કર્તા કર્મને ષષ્ઠી થતી નથી. २-२-८३ અને २-२-८६ નો અપવાદ **कर्ता कटम् । वदिता जनापवादान् । कतीह शिखण्डं वहमानाः** ई. ५-२-२७, २४. **ईषत्करः कटो भवता ।** ५-३-१३९

तृन्-उदन्ता-ऽव्यय-क्वसाना-ऽतृश्-शतृ-ङि-णकच्-खलर्थस्य २।२।९०

૫૬ **त** [**क्त**] અને **तवत्** [**क्तवतु**] ના કર્મકર્તાને ષષ્ઠીથતી નથી. **कटः कृतो मैत्रेण । कटं कृतवान् ।** ५-१-१७४

क्तयोः असदाधारे २।२।९१

૫૭ નપુંસક લિંગમાં વિહિત **क्त** પ્રત્યયના કર્તાને ષષ્ઠી વિકલ્પે થતી નથી. **मयूरस्य मयूरेण वा नृत्तम्** । ૫-૩-૧૨૩

वा क्लीबे २।२।९२

૫૮ **कर्म** વિના **उक** પ્રત્યયાન્ત કૃદન્તના કર્મને ષષ્ઠી થતી નથી. **आगामुकः स्वगृहम्** । ૫-૨-૪૦

अकर्मेः उकस्य २।२।९३

૫૯ ભવિષ્યકાળમાં અને ઋણમાં વિહિત **इन्** પ્રત્યયના કર્મને ષષ્ઠી ન થાય. **गमी ग्रामम्** ૫-૩-૧ । **शतं दायी** ૫-૪-૩૬

एष्यद्-ऋणेनः २।२।९४

૬૦ સપ્તમી વિભક્તિ અધિકરણને થાય છે. **स्वर्गे देवाः** ।

सप्तम्यधिकरणे २।२।९५

૬૧ **क्त** પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી **इन्** થાય છે, તે **इन्** પ્રત્યયાન્ત શબ્દના કર્મમાં વર્તમાન નામને સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે. **अधीतं व्याकरणमनेन अधीती व्याकरणे** । ૭-૧-૧૬૮

व्याप्ये क्तेनः २।२।९९

૬૨ જેની ક્રિયા, અન્યનીક્રિયાને ઓળખાવતી હોય-જણાવતી હોય, તે નામને સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે, આ વિભક્તિને સતી સપ્તમી કહે છે. **वर्षति मेघे चौरा आगताः** ।
મેઘ વરસતે છતે, ચોરો આવ્યા હતા.

यद्-भावो भाव-लक्षणम् २।२।१०६

૬૩ સતી સપ્તમી વિભક્તિ થવાને પ્રસંગે જો વાક્યમાં અનાદર જણાતો હોય, તો ષષ્ઠી વિભક્તિ પણ થાય છે.
नन्दाः पर्यायभूताः पशव इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ।
રાક્ષસ નામના મંત્રીના દેખતાં છતાં (મંત્રિને ગણકાર્યા વિના) અનુક્રમે થયેલા નંદોને પશુઓની માફક રેસી નંખાયા.

षष्ठी वाऽनादरे २।२।१०८

૬૪ સમુદાયમાંથી એકને તદ્દન જુદું પાડ્યા વિના (વિભાગ કર્યા વિના), જાતિ ગુણ વિગેરેની મુખ્યતાએ બુદ્ધિથી જુદું કરવું નિર્ધારવું હોય ત્યારે ગૌણ નામને પંચમીને બદલે ષષ્ઠી કે સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે. આ વિભક્તિને નિર્ધારણ ષષ્ઠી સપ્તમી કહેવાય છે. **क्षत्रियो नाराणां नरेषु वा शूरः** ક્ષત્રિય માણસોમાં શૂરવીર છે. અહીં **क्षत्रिय** અને **नर** તદ્દન જુદા પડતા નથી. કેમકે ક્ષત્રિય એ નર છે. **चैत्रान्मैत्रः पटुः** આવા ઉદાહરણોમાં અપાદાન પંચમી થાય છે, અહીં **चैत्र मैत्र** તદ્દન જુદા પડે છે. કેમકે મૈત્ર એ ચૈત્ર નથી.

सप्तमी चाऽविभागे निर्द्धारणे २।२।१०९

---

૬૫ **अधिक** ના યોગમાં, બહુ અર્થવાળા નામને સપ્તમી અને પંચમી વિભક્તિ થાય છે. **अधिका दश येभ्यो येषु वा**

अधिकेन भूयसस्ते (सप्तमी पञ्चमीच) २।२।१११

૬૬ **અધિક**ના યોગમાં અલ્પ અર્થ-વાળા નામને તૃતીયા થાય છે. **अधिका खारी द्रोणेन ।**

तृतीयाऽल्पीयसः २।२।११२

૬૭ **पृथक्** અને **नाना** ના યોગમાં પંચમી અને તૃતીયા થાય છે. **पृथक् मैत्राद् मैत्रेण वा । नाना चैत्रान्चैत्रेण वा ।**

पृथग्-नाना पञ्चमी च २।२।११३

૬૮ **ऋते** અવ્યયના યોગમાં દ્વિતીયા અને પંચમી વિભક્તિ થાય છે. **ऋते धर्मं धर्माद् वा कुतः सुखम्**

ऋते द्वितीया च २।२।११४

૬૯ **विना** અવ્યય સાથે જોડાયેલા નામને દ્વિતીયા, તૃતીયા કે પંચમી વિભક્તિ થાય છે. **विना वातं वातेन वाताद्वा ।**

विना ते तृतीया च २।२।११५

७० **तुल्य** અર્થવાળા નામ સાથે જોડાયેલા નામને તૃતીયા કે ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે.

अयं नृपो दाने कर्णेन तुल्यः, कर्णस्य तुल्यः ।
अयं नृपो दाने कर्णेन समः, कर्णस्य समः ।

तुल्यार्थैस्तृतीया-षष्ठ्यौ । २।२।११६

७१ **एन** પ્રત્યયાન્ત નામથી યુક્ત ગૌણ નામને દ્વિતીયા અને ષષ્ઠી થાય છે, પણ **एन** પ્રત્યય **अञ्च्** થી પર વિહિત ન હોય તો. **पूर्वेण ग्रामम्, पूर्वेण ग्रामस्य । प्राग् ग्रामात् ।** અહિં દિગ્ શબ્દના યોગમાં પંચમી થાય છે. ૨–૨–૭૫

द्वितीया-षष्ठ्यौ एनेन अनञ्चेः २।२।११७

७२ 'દૂર' કે 'નજીક' એવા અર્થવાળા શબ્દોથી દ્વિતીયા તૃતીયા પંચમી અને સપ્તમી એકવચન થાય છે, પણ નામના વિશેષણ તરીકે વપરાયા ન હોય તો.

दूरं दूरेण दूराद् दूरे वा ग्रामाद् ग्रामस्य वा वसति ।
अन्तिकं अन्तिकेन अन्तिकाद् अन्तिके वा वसति ।

असत्त्वा-ऽऽरादर्थात् टा-ङसि-ङ्यम् २।२।१२०

७३ માન આપવાને યોગ્ય નામ બહુવચનમાં પણ વપરાય છે.

आचार्याः कथयन्ति । आचार्यः कथयति ।

गुरावेकश्च (द्वौ, बहुवद् नवा) २।२।१२४

द्वितीयोऽध्यायः द्वितीयः पादः
कारक-विभक्ति प्रकरणम्

१ क्रिया-हेतुः कारकम् २।२।१

२ स्वतन्त्रः कर्ता २।२।२ आचार्यो धर्मं कथयति

३ कर्तुर्व्याप्यं कर्म २।२।३ हारं रचयति । काष्ठं दहति ।
ग्रामं गच्छति

४ वाऽकर्मणामणिक्-कर्त्ता णौ २।२।४ पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा

५ गति-बोधा-ऽऽहारार्थ-शब्दकर्म-नित्या-ऽकर्मणाम्
अ-नी-खाद्यदि-हा-शब्दाय-क्रन्दाम् २।२।५
गमयति चैत्रं ग्रामम् । बोधयति शिष्यं धर्मम्

६ हृ-क्रो-र्नेत्रा २।२।८ विहारयति देशं गुरुं गुरुणा वा

७ दृश्यभिवदोरात्मने २।२।९ दर्शयते राजा भृत्यान्भृत्यै वा

८ अधेः शीङ्-स्थाऽऽसाम् आधारः २।२।२० अध्यास्त रथम्

९ साधकतमं करणम् २।२।२४ पादाभ्यां गच्छति

१० कर्मा-ऽभिप्रेयः संप्रदानम् २।२।२५ याचकेभ्यो धनं यच्छति

११ स्पृहे र्व्याप्यं वा २।२।२६ पुष्पेभ्यः पुष्पाणि वा स्पृहयति

१२ क्रुद्-द्रुहेर्ष्याऽसूयार्थै यं प्रति कोपः २।२।२७
मैत्राय क्रुध्यति

१३ नोपसर्गात् क्रुद्-द्रुहा २।२।२८ मैत्रमभिक्रुध्यति

१४ अपायेऽवधिरपादानम् २।२।२९ वृक्षात्पर्णं पतति

१५ क्रिया-ऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् २।२।३०
घटे जलम्। गृहे तिष्ठति। तिलेषु तैलम्

---

१६ नाम्नः प्रथमैक-द्वि-बहौ २।२।३१ बालः बालौ बालाः
१७ आमन्त्र्ये २।२।३२ हे बाल
१८ गौणात् समया-निकषा-हा-धिगन्तरा-ऽन्तरेणा-ऽति-येन-तेनै र्द्वितीया २।२।३३ धिग् जाल्मम्
१९ द्वित्वे ऽधो-ऽध्युपरिभिः २।२।३४ अधोऽधो ग्रामं ग्रामाः
२० सर्वोभया-ऽभि-परिणा तसा २।२।३५ सर्वतो ग्रामं वनानि
२१ लक्षण-वीप्स्येत्थंभूतेष्वभिना २।२।३६
वृक्षमभि विद्योतते विद्युत्
२२ भागिनि च प्रति-पर्यनुभिः २।२।३७
यदत्र मां प्रति स्यात्तद् दीयताम्
२३ हेतु-सहार्थे ऽनुना २।२।३८ जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः
२४ उत्कृष्टेऽनूपेन २।२।३९ अनु सिद्धसेनं कवयः
२५ कर्मणि २।२।४० नमामि वीरम्
२६ क्रिया-विशेषणात् २।२।४१ भृशं प्रयतते
२७ काला-ऽध्वनो र्व्याप्तौ २।२।४२ अखिलां रजनीं न शय्यते
२८ हेतु-कर्तृ करणेत्थंभूतलक्षणे (तृतीया) २।२।४४
अन्नेन वसति। दण्डेन चलति

२९ सहार्थे २।२।४५ पुत्रो जनकेन सह गच्छति

३० यद्धेदैस्तद्वदाख्या २।२।४६ पादेन खञ्जः

३१ कृताद्यैः २।२।४७ कृतं तेन। किं गतेन

३२ चतुर्थी (सम्प्रदाने) २।२।५३ शिष्याय ज्ञानं यच्छति

३३ तादर्थ्ये २।२।५४ कुण्डलाय हिरण्यम्

३४ रुचि-कुप्यर्थ-धारिभिः प्रेय-विकारोत्तमर्णेषु २।२।५५
जिनदत्ताय रोचते धर्मः

३५ उत्पातेन ज्ञाप्ये २।२।५९ वाताय कपिला विद्युत्

३६ श्लाघ-ह्नु-स्था-शपा प्रयोज्ये २।२।६० मैत्राय आत्मानं
परं वा श्लाघते

३७ तुमोऽर्थे भाव-वचनात् २।२।६१ पाकाय व्रजति

३८ गम्यस्याऽऽप्ये २।२।६२ फलेभ्यो व्रजति

३९ गते र्नवाऽनाप्ते २।२।६३पन्थानं पथे वा गच्छति

४० हित-सुखाभ्याम् २।२।६५ चैत्राय चैत्रस्य वा हितम्

४१ शक्तार्थ-वषड्-नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधाभिः २।२।६८
शक्तः प्रभु र्वा मल्लो मल्लाय। नमो देवेभ्यः

४२ पञ्चम्यपादाने २।२।६९ प्रासादात्पतति

४३ आङाऽवधौ २।२।७० आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः

४४ पर्यपाभ्यां वर्ज्ये २।२।७१ परि अप वा पाटलिपुत्राद्
वृष्टो मेघः

४५ यतः प्रतिनिधि-प्रतिदाने प्रतिना २।२।७२ तिलेभ्यः
प्रति माषान् प्रयच्छति

४६ प्रभृत्यन्यार्थ-दिग्शब्द-बहिरारादितरैः २।२।७५
ततः प्रभृति । अन्योमैत्रात्

४७ (हेतोः) गुणादस्त्रियां नवा २।२।७७ धर्मेण धर्माद् वा सुखम्

४८ आरादर्थैः २।२।७८ दूरम् अन्तिकं वा ग्रामाद् ग्रामस्य वा

४९ शेषे (षष्ठी) २।२।८१ वृक्षस्य पर्णम्

५० रि-रिष्टात्-स्तात्-अस्तात्-अस्-अतस्-आता २।२।८२
उपरि ग्रामस्य

५१ कर्मणि कृतः २।२।८३ गेयो माणवकः साम्नाम्

५२ कर्तरि २।२।८६ भवतः शायिका

५३ कृत्यस्य वा २।२।८८ मुनेः मुनिना वा स्थेयम्

५४ नोभयो र्हेतोः २।२।८९ नेतव्या ग्राममजा मैत्रेण

५५ तृन्-उदन्ता-ऽव्यय-क्वसाना-ऽतृश्-शतृ-
ङि णकच्-खलर्थस्य २।२।९० कर्ता कटम्

५६ क्तयोः असदाधारे २।२।९१ कटः कृतो मैत्रेण । कटं कृतवान्

५७ वा क्लीबे २।२।९२ मयूरस्य मयूरेण वा नृत्तम्

५८ अकमेः उकस्य २।२।९३ आगामुकः स्वगृहम्

५९ एष्यद्-ऋणेनः २।२।९४ गमी ग्रामम् । शतं दायी

६० सप्तम्यधिकरणे २।२।९५ स्वर्गे देवाः

६१ व्याप्ये क्तेनः २।२।९९ अधीती व्याकरणे

६२ यद्भावो भाव-लक्षणम् २।२।१०६ वर्षति मेघे चौरा आगताः

६३ षष्ठी वाऽनादरे २।२।१०८ नन्दाः पर्यायभूताः पशव इव हताः पश्यतो राक्षसस्य

६४ सप्तमी चाऽविभागे निर्धारणे २।२।१०९ क्षत्रियो नराणां नरेषु वा शूरः

---

६५ अधिकेन भूयसस्ते (सप्तमी-पञ्चमी च) २।२।१११ अधिको द्रोणः स्वार्यां स्वार्या वा

६६ तृतीयाऽल्पीयसः २।२।११२ अधिका खारी द्रोणेन

६७ पृथग्नाना पञ्चमी च २।२।११३ पृथग् मैत्राद् मैत्रेण वा

६८ ऋते द्वितीया च २।२।११४ ऋते धर्मं धर्माद् वा कुतः सुखम्

६९ विना ते तृतीया च २।२।११५ धर्मं धर्मेण धर्माद वा विना सुखं न

७० तुल्याऽर्थैः तृतीया-षष्ठ्यौ २।२।११६ कर्णेन कर्णस्य वा तुल्यः समो वा

७१ द्वितीया-षष्ठ्यौ एनेन अनञ्भिः २।२।११७ पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य वा

७२ असत्त्वा-ऽऽरादर्थात् टा-ङसि-ङ्यम् २।२।१२० दूरं दूरेण दूराद् दूरे वा ग्रामात् ग्रामस्य

७३ गुरावेकश्च (द्वौ, बहुवद् नवा) २।२।१२४ आचार्याः, आचार्यः

ષત્વ-ણત્વ પ્રકરણ

૧ ગતિ સંજ્ઞક **નમસ્** અને **પુરસ્** ના **ર્** નો **ક ખ પ ફ** પર છતાં **સ્** થાય છે. ૩-૧-૧૪, ૩-૧-૭, ૩-૧-૪૨. ૩-૨-૧૫૪ **નમસ્કૃત્ય** । **પુરસ્કૃત્ય** । ૨-૧-૭૨

નમસ્પુરસો ગતેઃ ક-ખ-પ-ફિ રઃ સઃ ૨।૩।૧

૨ ગતિ સંજ્ઞક **તિરસ્** ના **ર્** નો ક ખ પ ફ પર છતાં **સ્** વિકલ્પે થાય છે. ૩-૧-૧૦ **તિરસ્કૃત્ય, તિરઃ કૃત્ય**

તિરસો વા ૨।૩।૨

૩ **શિરસ્** અને **અધસ્** શબ્દના **ર્** નો ક ખ પ ફ પર છતાં એક સમાસ હોય તો, **સ્** થાય છે. **શિરસ્પદમ્** । **અધસ્પદમ્**।

શિરોઽધસઃ પદે સમાસૈક્યે ૨।૩।૪

૪ **અ** પછી રહેલા, અવ્યય ભિન્ન શબ્દના **ર્** નો **કૃ કમ્** [**કમિ**] **કંસ કુમ્ભ કુશા કર્ણી** અને **પાત્ર** પર છતાં, એક સમાસ હોય તો **સ્** થાય છે. **અયસ્કૃત્** । **યશસ્કામઃ**। **અયસ્કંસઃ** ઈ.

અતઃ કૃ-કમિ-કંસ-કુમ્ભ-કુશા-કર્ણી-પાત્રેઽનવ્યયસ્ય ૨।૩।૫

૫ પ્રત્યય વિષયક **ક, ખ, પ, ફ** પર છતાં, અવ્યય ભિન્ન શબ્દના **ર્** નો **સ્** થાય છે. **પયસ્પાશમ્** ૭-૩-૪। **પયસ્કલ્પમ્** ૭-૩-૧૧ । **પયસ્કમ્** ૭-૩-૩૩ ।

પ્રત્યયે ૨।૩।૬

૬ **કામ્ય** પ્રત્યય પર છતાં **સ્** ના જ **ર્** [**રુ**] નો **સ્** થાય છે. **પયસ્કામ્યતિ** ૩-૪-૨૨ । પણ **અહઃકામ્યતિ** અહિં **સ્** નો **ર્** નથી. ૨-૧-૭૫

રોઃ કામ્યે ૨।૩।૭

---

૭ નામિ સ્વરથી પર રહેલ **र्** નો પ્રત્યય વિષયઃ **क, ख, प, फ** પર છતાં **ष्** થાય છે. **सर्पिष्पाशम्। सर्पिष्कल्पम् सर्पिष्कम्।** **काम्य** પર છતાં **स्** ના જ **र्** નો **ष्** થાય છે.
सर्पिष्काम्यति । પણ **गीःकाम्यति** અહિં **स्** નો **र्** નથી.

नामिनः तयोः षः । २।३।८

૮ **निस् निर् दुस् दुर् बहिस् आविस् प्रादुस्** અને **चतुर्** ના **र्** નો **क ख प फ** પર છતાં **ष्** થાય છે.
दुष्कृतम् । **आविष्कुर्वन्ति** । અહિં જે શબ્દોને અંતે **स्** છે એનો પણ २-१-७२ થી **र्** થઇ જાય છે.

निर्-दुर्-बहिराविस्-प्रादुस्-चतुराम् २।३।९

૯ **स् [सुच्]** પ્રત્યયાન્તના **र्** નો **क ख प फ** પર છતાં **ष्** વિકલ્પે થાય છે. **द्विष्करोति** । **द्विःकरोति** । ७-२-११०

सुचो वा २।३।१०

૧૦ **इस् उस्** પ્રત્યયાન્તના **र्** નો **क ख प फ** પર છતાં બંને પદોની અપેક્ષામાં **ष्** વિકલ્પે થાય છે.
सर्पिष्करोति, सर्पिःकरोति। धनुष्खादति, धनुः खादति ।

वेसुषोऽपेक्षायाम् २।३।११

૧૧ જેનો પૂર્વપદની સાથે સમાસ થયેલો નથી એવા **इस् उस्** પ્રત્યયાન્ત ના **र्** નો **क ख प फ** પર છતાં સમાસમાં **ष्** થાય છે. **सर्पिष्कुम्भः** । **धनुष्खण्डम्** ।

समासेऽसमस्तस्य २।३।१३

૧૨ **भ्रातुष्पुत्र** વિગેરે અને **कस्क** વિગેરે શબ્દો, **क ख प फ** પર છતાં **र्** નો અનુક્રમે **ष्** અને **स्** વાળા સિદ્ધ થાય છે.
भ्रातुष्पुत्रः ષષ્ઠી અલુપ્ । **कस्कः** વીપ્સામાં દ્વિર્વચન ७-४-८० ३-२-३७ **भास्करः, अहस्करः** ५-१-१०२

भ्रातुष्पुत्र-कस्कादयः २।३।१४

૧૩ નામી, અન્તસ્થા કે **क** વર્ગના કોઈ પણ વ્યંજનની પર રહેલા **स्** નો **ष्** થાય છે પરંતુ—એ **स्** પદની અંદર (આદિમાં કે અંતમાં નહીં) હોવો જોઈએ અને કોઈ પણ નિયમથી કરાએલો - આવેલો હોવો જોઈએ. **बालेषु** ।
નામી, અન્તસ્થા કે **क** વર્ગની પછી રહેલા **स्** ની વચ્ચે શિટ્ વ્યંજન કે **न्** નું અંતર હોય તો પણ **स्** નો **ष्** થાય છે.
आयुस् + सु – आयुर् + सु – आयुः + सु=आयुःषु ।
आयुस् + इ (પ્ર. દ્વિ. બ. વ.) ૧–૪–૬૬ થી **न्**
आयुन्स् + इ – आयुन्ष् + इ = आयूंषि ।

नाम्यन्तस्था-कवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः शिड्-नान्तरेऽपि २।३।१५

૧૪ **अग्नि** થી પર **स्तुत्** ના **स्** નો સમાસમાં **ष्** થાય છે.
अग्निम् स्तौति अग्निष्टुत् ।

समासेऽग्नेः स्तुतः २।३।१६

૧૫ **मातृ** અને **पितृ** થી પર **स्वसृ** શબ્દના **स्** નો સમાસ માં **ष्** થાય છે.**मातुः स्वसा– मातृष्वसा** । **पितृष्वसा** ।

मातृ-पितुः स्वसुः २।३।१८

૧૬ **मातृ** અને **पितृ** થી પર **स्वसृ** શબ્દના **स्** નો અલુપ્ સમાસમાં **ष्** વિકલ્પે થાય છે. ૩–૨–૩૮
मातुःष्वसा, मातुःस्वसा । **पितुःष्वसा, पितुःस्वसा** ।

अलुपि वा २।३।१९

૧૭ **नि** અને **नदी** શબ્દથી પર રહેલા **स्ना** ધાતુના **स्** નો **ष्** થાય છે, કુશળપણું જણાતું હોય તો.
निष्णः निष्णातः । **नदीष्णः नदीष्णातः प्रतरणे** ।

नि-नद्याः स्नातेः कौशले २।३।२०

૧૮ **भीरुष्ठान** વિગેરે, સમાસમાં **ष** વાળા શબ્દો સિદ્ધ છે.
भीरूणाम् स्थानम् भीरुष्ठानम् ।
अङ्गुलिषङ्गः । परमेष्ठिन्, परमे पदे तिष्ठति परमेष्ठिन् । ઇ.

भीरु-ष्ठानादयः २।३।३३

૧૯ નામથી વિહિત-કરાયેલા **तकारादि** પ્રત્યયો પર છતાં, હ્રસ્વ નામિથી પર રહેલ પદાન્ત **स्** નો **ष्** થાય છે.

सर्पिषो भावः सर्पिष्ट्वम् । सर्पिष्टा । त्व तल् ७-१-५५

सर्पिषः इति सर्पिष्टः । तस् प्रत्यय ७-२-८४

निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः चण्डालः । त्य ६-३-१८

चतुष्टयः वेदः (चत्वारोऽवयवा अस्य) तयट् । ७-१-१५१

प्रकृष्टं सर्पिः सर्पिष्टरम् । सर्पिष्टमम् । तरप् तमप्
,, वपुः । वपुष्टरम् । वपुष्टमम् । ७-३-५,६

ह्रस्वाद् , नाम्नः ति २।३।३४

૨૦ નામ્યાદિથી પર **घस्** અને **वस्** ધાતુના **स्** નો **ष्** થાય છે.
जक्षुः । उषितः ।

घस्-वसः २।३।३६

૨૧ નામિ અન્તસ્થા અને **क** વર્ગથી પર રહેલ, **स्वद् स्विद्** અને **सह** સિવાય **ण्यन्त** ધાતુઓના અને **स्तु** ધાતુના **त** **स्** નો, **षन्** પર છતાં **ष्** થાય છે.
सिषेवयिषति । सुष्वापयिषति । तुष्टूषति ।
બીજાનો થતો નથી. **सुसूषति । सिसिक्षति । सिसेवयिषति ।**
सुषूप्सति तिष्ठासति અહીં **षन्** નથી, માટે થયો છે.

णि-स्तोरेवाऽस्वद-स्विद-सहः षणि २।३।३७

૨૨ નામ્યન્ત ઉપસર્ગ પછી રહેલા **सु** ગ.૫. ગ.૬. **सो स्तु** અને **स्तुभ्** ગ.૧ ધાતુના **स्** નો **ष्** થાય છે. **अट्** ના આગમમાં પણ થાય છે. દ્વિત્વમાં થતો નથી.
अभिषुणोति । निःषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिषुवति । अभिष्यति । अभिष्टौति । अभिष्टोभते ।
દ્વિત્વમાં ન થાય, **अभिसुसूषति ।**

उपसर्गात् सुग्-सुव-सो-स्तुस्तुभोऽटचप्यद्वित्वे २।३।३९

૨૩ નામ્યન્ત ઉપસર્ગ પછી રહેલા **स्था सेनि** નામધાતુ **सिध् ગ.૧ सिच्** અને **सञ्ज्** ધાતુના **स्** નો **ष्** થાય છે. દ્વિત્વમાં પણ થાય છે અને **अट्** ના આગમમાં પણ થાય છે.
अधिष्ठास्यति । अधितष्ठौ । अध्यष्ठात् । सेनया अभियाति अभिषेणयति । प्रतिषेधति । अभिषिञ्चति । अभिषि-षिक्षति । अभिषजति । अभिषषञ्ज । अभ्यषजत् ।

स्था-सेनि-सेध-सिच्-सञ्जां द्वित्वेऽपि २।३।४०

૨૪ **अव** ઉપસર્ગ પછી **स्तम्भ्** ધાતુના **स्** નો **आश्रय** ઉર્જ અને **अविदूर** ગમ્યમાન હોય તો **ष्** થાય છે.
दुर्गमवष्टभ्नाति । अहो वृषभस्याऽवष्टम्भः । अवष्टब्धा । शरत् । **उप** થી પણ થાય છે. **उपष्टम्भः ।**

अवाच् चाऽऽश्रयोर्जा-ऽविदूरे २।३।४२

૨૫ **परि नि** અને **वि** ઉપસર્ગથી **सेव्** ધાતુના **स्** નો **ष्** થાય છે. દ્વિત્વમાં અને **अट्** માં પણ થાય છે.
परिषेवते परिषिषेविषते । पर्यषेवत ।

परि-नि-वेः सेवः २।३।४६

૨૬ **प्रादुस्** શબ્દ અને નામ્યન્ત ઉપસર્ગ પછી રહેલા **अस्** ધાતુના **स्** નો, **य** કારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં **ष्** થાય છે. **प्रादुःष्यात्** । **प्रादुःषन्ति** । **निषन्ति** ।

प्रादुरुपसर्गाद् य-स्वरेऽस्तेः २।३।५८

---

૨૭ (અ) એકજ પદમાં **र् ष्** કે **ऋ** વર્ણથી પર રહેલા **न्** નો **ण्** થાય છે. **पूर्णः** ।

(આ) તેમજ **र् ष्** કે **ऋ** વર્ણ અને **न्** ની વચ્ચે **ल, च** વર્ગ, **ट** વર્ગ, **त** વર્ગ, **ह्म** અને **स्** સિવાય કોઈ પણ વર્ણ હોય, તો પણ **न्** નો **ण्** થાય છે. **मित्राणि** । **पुष्पाणि** । પણ, **काष्ठानि** અહિં **न्** નો **ण्** નહીં થાય.

(ઇ) તેમજ–પદને છેડે **न्** હોય, તો **न्** નો **ण्** થતો નથી. **नरान्** ।

रषृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्याऽल-चटतवर्ग-श-सान्तरे २।३।६३

૨૮ **निर् प्र अग्रे अन्तर् खदिर काश्यं आम्र शर इक्षु प्लक्ष** અને **पीयुक्षा** વિગેરે શબ્દોથી પર આવેલા **वन** શબ્દના **न** નો **ण** થાય છે. **अग्रेवणम्** ૩–૧–૩૦ । **अन्तर्वणम्** । **आम्राणां वनम् आम्रवणम्** ।

निष्प्राग्रेऽन्तः-खदिर-काश्यर्याम्र शरेक्षु-प्लक्ष-पीयुक्षाभ्यो वनस्य २।३।६६

૨૯ **गिरि–नदी** વિગેરે શબ્દો ના **न्** નો **ण्** વિકલ્પે થાય છે. **गिरिणदी, गिरिनदी** । **माषोणः, माषोनः** ।

गिरि-नद्यादीनाम् २।३।६८

૩૦ **ग्राम** અને **अग्र** થી પર **नी** ના **न** નો **ण** થાય છે. **ग्रामणीः** । **अग्रणीः** । ૫–૧–૧૪૮

ग्रामाऽग्राद् नियः २।३।७१

૩૧ ર્ વિગેરે જેમાં છે એવા **અ** કારાન્ત પૂર્વપદથી પર રહેલ **અહ્ન** ના **ન્** નો **ણ્** થાય છે. **પૂર્વાહ્ણઃ** । **અપરાહ્ણઃ** ।

अतोऽह्नस्य २।३।७३

૩૨ ર્ વિગેરે જેમાં છે એવા પૂર્વપદથી પર રહેલ **ઉત્તરપદના** અંતે રહેલ **ન** નો, **અગ્રાભના ન** નો અને **સ્યાદિ** ના **ન** નો **ણ** વિકલ્પે થાય છે, પણ **યુવન્ પક્વ** અને **અહન્** શબ્દ સિવાય. **વ્રીહિ-વાપિણૌ, નૌ** । **માષ-વાપાણિ, નિ** । **વ્રીહિ-વાપેણ, ન** ।

वोत्तरपदान्त-न-स्यादेः अयुव-पक्वा-ऽह्नः २।३।७५

૩૩ ર્ વિગેરે જેમાં છે એવા પૂર્વપદથી પર રહેલ **ક** વર્ગવાળું અને એક સ્વર વાળું ઉત્તરપદ હોય, તો ઉપરોક્ત **ન્** નો **ણ્** નિત્ય થાય છે. **સ્વર્ગ-કામિણૌ** । **ક્ષીર-પાણિ** । **યૂષ-પેણ** ।

क-वर्गैक-स्वरवति २।३।७६

૩૪ ર્ વિગેરે જેમાં છે એવા **દુસ્** વર્જ ઉપસર્ગથી અને **અન્તર્** શબ્દથી પર રહેલ **નમ્** [**ણમ્**] વિગેરે **(ણોપદેશ)** ધાતુના **ન** નો, **હિનુ** ના **ન** નો, **મીના** ના **ન** નો અને **આનિ** ના **ન્** નો **ણ્** થાય છે.

પ્રણમતિ । **અન્તર્ણયતિ** । **પ્રહિણુતઃ** । **પ્રમીણીતઃ** । **પ્રયાણિ** ।

अदुरुपसर्गा-ऽन्तरो ण-हिनु-मीना-ऽनेः २।३।७७

૩૫ ર્ વિગેરે જેમાં છે એવા ઉપસર્ગથી અને **અન્તર્** શબ્દથી પર રહેલ **શ** કારાન્ત **નશ્** ધાતુના **ન્** નો **ણ્** થાય છે.

પ્રણશ્યતિ । **અન્તર્ણશ્યતિ** ।

અહીં ન થાય **પ્રનષ્ટ્યતિ** । **પ્રનષ્ટઃ** ।

नशः शः २।३।७८

૩૬ नृत् ધાતુના न નો यङ् ના વિષયમાં ण् થતો નથી. नरीनृत्यते । नरिनर्ति ।

नृते र्यङि (न) २।३।९५

૩૭ क्षुभ्नाति વિગેરેમાં न् નો ण् થતો નથી. क्षुभ्नाति ।

क्षुभ्नादीनाम् २।३।९६

---

૩૮ कृप् ધાતુના ऋ નો ल् અને ॠ નો ल् થાય છે. कृप् + य + ते = क्लृप्यते ઇ. । कृप् + अ + ते – कर्प् + अ + ते – कल्प् + अ + ते = कल्पते ।

ऋर लृलं कृपोऽकृपीटादिषु २।३।९९

૩૯ अय् ધાતુ પર છતાં ઉપસર્ગના ॠ નો ल् થાય છે. परा + अयते = पलायते ।

उपसर्गस्याऽयौ २।३।१००

૪૦ यङ् પર છતાં गॄ ધાતુના र् નો ल् થાય છે. नि + गॄ + यङ् – ૪–૪–૧૧૬ થી – निगिर्य – निगिल्य – निजेगिल्यते ।

ग्रो यङि २।३।१०१

૪૧ गॄ ઇ. પર ધાતુના, સ્વર પર છતાં વિહિત ॠ નો ल् વિકલ્પે થાય છે. गिलति, गिरति ।

नवा स्वरे २।३।१०२

૪૨ ऋफिड વિગેરે શબ્દોના ऋ નો लृ, र નો ल અને ड નો ल વિકલ્પે થાય છે. लृफिडः, लृफिलः । लोमानि, रोमाणि । लोहितम्, रोहितम् ।

ऋफिडादीनां डश्च लः २।३।१०४

द्वितीयोऽध्यायः तृतीयः पादः

षत्व–णत्व प्रकरणम्

१ नमस्पुरसो गतेः क-ख-प-फि रः सः २।३।१

नमस्कृत्य । पुरस्कृत्य

२ तिरसो वा २।३।२ तिरस्कृत्य, तिरः कृत्य

३ शिरोऽधसः पदे समासैक्ये २।३।४ शिरस्पदम् । अधस्पदम्

४ अतः कृ-कमि-कंस-कुंश-कर्णी-पात्रेऽनव्ययस्य २।३।५

अयस्कृत् । यशस्कामः । अयस्कंसः ।

५ प्रत्यये २।३।६ पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । पयस्कम्

६ रोः काम्ये २।३।७ पयस्काम्यति

---

७ नामिनः तयोः षः २।३।८ सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम्

सर्पिष्कम्

८ निर्-दुर्-बहिरावि॒ष्-प्रादुश्चतुराम् २।३।९ दुष्कृतम् ।

आविष्कुर्वन्ति

९ सुचो वा २।३।१० द्विष्करोति, द्विःकरोति

१० वेसुषोऽपेक्षायाम् २।३।११ सर्पिष्करोति, सर्पिःकरोति

११ समासेऽसमस्तस्य २।३।१३ सर्पिष्कुम्भः

१२ भ्रातुष्पुत्र-कस्कादयः २।३।१४

१३ नाम्यन्तस्था-कवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः

शिड्-ना-ऽन्तरेऽपि २।३।१५ बालेषु । आयुःषु । आयूंषि ।

१४ समासेऽग्नेः स्तुतः २।३।१६ अग्निष्टुत्

१५ मातृ-पितुः स्वसुः २।३।१८ मातृष्वसा । पितृष्वसा

१६ अल्लुपि वा २।३।१९ मातुःष्वसा, मातु स्वसा

१७ नि-नद्याः स्नातेः कौशले २।३।२० निष्णः । निष्णातः

१८ भीरु-ष्ठानादयः २।३।३३

१९ ह्रस्वाद् नाम्नः ति २।३।३४ सर्पिष्ट्वम्

२० घस्-वसः २।३।३६ जक्षुः । उषितः

२१ णि-स्तोरेवाऽस्वद-स्विद-सहःषणि २।३।३७
सिषेवयिषति । तुष्टूषति

२२ उपसर्गात् सुग्-सुव-सो-स्तु-स्तुभोऽटचष्यद्वित्वे २।३।३९
अभिषुणोति । निःषुणोति

२३ स्था-सेनि-सेध-सिच-सञ्जां द्वित्वेऽपि २।३।४०
अधिष्ठाष्यति

२४ अवात् चाऽऽश्रयोर्जा-ऽविदूरे २।३।४२ अवष्टम्नाति

२५ परि-नि-वेः सेवः २।३।४६ परिषेवते

२६ प्रादुरुसर्गाद् य-स्वरेऽस्तेः २।३।५८ प्रादुःष्यात् । निषन्ति

---

२७ र-वृ-वर्णाद् नो ण एकपदेऽनन्त्यस्याऽल-च-ट-त-वर्ग-श
-सा-ऽन्तरे २।३।६३ पूर्णः । मित्राणि । पुष्पाणि

२८ निष्प्रा-ग्रे-ऽन्तः-खदिर-काश्यर्या-ऽऽम्र-शरेक्षु-प्लक्ष-
पीयुक्षाभ्यो वनस्य २।३।६६ अग्रेवणम्

२९ गिरि-नद्यादीनाम् २।३।६८ गिरि-णदी, गिरि-नदी ।

माषोण:, नः

३० ग्रामा-ऽग्राद् नियः २।३।७१ ग्रामणीः । अग्रणीः

३१ अतोऽङ्गस्य २।३।७३ पूर्वाङ्गः

३२ वोत्तर-पदान्त-न-स्यादेः अ-युव-पक्वाऽह्नः २।३।७५

व्रीहि-वापिणौ, व्रीहिवापिनौ

३३ क-वर्गैक-स्वरवति २।३।७६ स्वर्ग-कामिणौ

३४ अदुरुपसर्गाऽन्तरो ण-हिनु-मीना-ऽऽनेः २।३।७७

प्रणमति

३५ नशः शः २।३।७८ प्रणश्यति

३६ नृतेर्यङि(न) २।३।९५ नरीनृत्यते

३७ क्षुभ्नादीनाम् २।३।९६ क्षुम्नाति

---

३८ ऋ-र लृ-लं कृपोऽकृपीटादिषु २।३।९९ क्लृप्यते ।

कल्पते

३९ उपसर्गस्याऽयौ २।३।१०० पलायते

४० ग्रो यङि २।३।१०१ निजेगिल्यते

४१ नवा स्वरे २।३।१०२ गिलति, गिरति

४२ ऋफिडादीनां डश्च लः २।३।१०४ लृफिडः, लृफिलः ।

लोहितम्, रोहितम्

સ્ત્રી-પ્રત્યય પ્રકરણ

૧ **न्** કારાન્ત નામને અને **ऋ** કારાન્ત વિષેષણોને સ્ત્રી-લિંગમાં **ई** [**ङी**] પ્રત્યય લાગે છે.
मायिन् + ई = मायिनी । **कर्तृ + ई = कर्त्री** ।

स्त्रियां नृतो ऽस्वस्रादे र्ङीः २।४।१

૨ **उ** અને **ऋ** ઇતવાળા નામોને સ્ત્રીલિંગમાં **ई** [**ङी**] પ્રત્યય લાગે છે. **भवत्** [**भवतु**] **+ ई = भवती** । **गच्छ् अ अत्** [**शत्**] **+ ई** ૨–૧–૧૧૬ **गच्छ् अ अन्त् + ई** – ૨–૧–૧૧૩ **गच्छ् अन्त् + ई = गच्छन्ती** ।

अधातूदृदितः २।४।२

૩ **अञ्च्** જેને અંતે છે એવા નામથી, સ્ત્રી લિંગમાં **ई** [**ङी**] થાય છે. **प्राची प्रतीची अवाची तिरश्ची** ૪–૨–૪૬ ૨–૧–૧૦૪ । **उदीची** ૨–૧–૧૦૩ ।

अञ्चः २।४।३

૪ **ण** કાર, સ્વર અને અઘોષ થી વિહિત **वन्** પ્રત્યયાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં **ई** [**ङी**] થાય છે અને **वन्** પ્રત્યયના **न्** નો **र्** થાય છે. **ओण्**, ૧-૧-૫ દૂર કરવું. **ओणति** । **वन्** ૫–૧–૧૪૭ **ओण् + वन्** – ૪–૨–૬૫ **अवावन् + ई = अवावरी** । **धा,**

ण-स्वरा-ऽघोषाद् वनोरश्च २।४।४

धीवरी । **मेरुदश्वरी** ।

૫ **मन्** અંતવાળા નામને **ई** [**ङी**] પ્રત્યય લાગતો નથી. **सीमन्**

मनः (न) २।४।१४

૬ **अजा** વિગેરે શબ્દોથી સ્ત્રીલિંગમાં **आ** [**आप्**] થાય છે.
अजा । **वाला** ।

अजादेः (आप्) २।४।१६

૭ **अ** કારાન્ત વિશેષણ નામોને સ્ત્રી-લિંગમાં **आ** [**आप्**] પ્રત્યય લાગે છે. **शोभना माला । सर्वा । या । सा ।**

आत् २।४।१८

૮ **गौर** વિગેરે મુખ્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં **ई** [**ङी**] પ્રત્યય થાય છે. **गौरी । शबली ।**

गौरादिभ्यो मुख्याद् ङीः २।४।१९

૯ **अण् अञ् एय इकण्, नञ् स्नञ्** અને **टित्** [**ट् इत्** વાળા] પ્રત્યયોનો **अ** જેને અંતે છે, એવા **अ** કારાન્ત નામથી સ્ત્રી લિંગમાં **ई** [**ङी**] પ્રત્યય થાય છે.
औपगवी ६-१-२८ ઈ. । **टित्, तादृशी** । ५-१-१५२

अणञेयेकण्-नञ्-स्नञ्-टिताम् २।४।२०

૧૦ અત્યરમ વયમાં વર્તમાન **अ** કારાન્ત નામથી સ્ત્રી લિંગમાં **ई** [**ङी**] પ્રત્યય થાય છે. **कुमारी । किशोरी । तरुणी ।**

वयस्यनन्त्ये २।४।२१

૧૧ **अ** કારાન્ત સમાહાર-દ્વિગુથી સ્ત્રી લિંગમાં **ई** [**ङी**] થાય છે.
त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी । ३-१-५६

द्विगोः समाहारात् २।४।२२

૧૨ **शोण** વિગેરે શબ્દોથી સ્ત્રી લિંગમાં **ई** [**ङी**] વિકલ્પે થાય છે. **शोणी, शोणा । चण्डी, चण्डा ।**

नवा शोणादेः २।४।३१

૧૩ **ति** [**क्ति**] અને તેના અર્થવાળા નામ સિવાય **इ** કારાન્ત નામથી સ્ત્રીલિંગમાં **ई** [**ङी**] વિકલ્પે થાય છે.
भूमी, भूमिः ।

इतोऽक्त्यर्थात् २।४।३२

૧૪ સ્વર પછી તરત જ ઉ કારાન્ત વર્ણ હોય, એવા [खरु-સિવાયના] ઉ કારાન્ત ગુણવાચક વિશેષણોને સ્ત્રી લિંગમાં ઈ [ङी] વિકલ્પે થાય છે. **बह्वी, बहुः मृद्।** **साध्वी, साधुः चन्दना । पाण्डुः भूमिः ।** અહીં ઈ ન થાય, વચ્ચે ण् છે.

स्वरादुतो गुणादखरोः २।४।३५

૧૫ **इयेत एत हरित भरत** અને **रोहित** વર્ણવાચિ શબ્દોથી સ્ત્રી લિંગથાં ઈ [ङी] વિકલ્પે થાય છે. અને **त** નો **न** થાય છે. **इयेनी, इयेता। एनी, एता ।**

इयेतैत-हरित-भरत-रोहिताद् वर्णात् तो नश्च २।४।३६

૧૬ **सह न** અને **विद्यमान** સિવાયનું પૂર્વપદ છે જેને એવા **क्रोड** વિગેરે સિવાયના **अ** કારાન્ત **स्वांग** શબ્દથી સ્ત્રી લિંગમાં ઈ [ङी] વિકલ્પે થાય છે. **इभकुम्भस्तनी, स्तना**

असह-नञ्-विद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः २।४।३८

૧૭ **नासिका उदर ओष्ठ जङ्घा दन्त कर्ण शृङ्ग अङ्ग गात्र कण्ठ स्वांग** શબ્દથી ઈ વિકલ્પે થાય છે, આ સિવાયના બહુ સ્વરવાળા અને સંયોગ ઉપાન્ત્યવાળા **स्वाङ्ग** શબ્દથી ઈ થતી નથી. **तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका । कृशोदरी कृशोदरा । सुपार्श्वी**

नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गा-ऽङ्ग-गात्र-कण्ठात् २।४।३९

૧૮ **नख** અને **मुख स्वांग** થી કોઇનું નામ ન હોય ત્યારે વિકલ્પે ઈ થાય છે. **शूर्पनखी, शूर्पनखा । चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा ।**

नख-मुखादनाम्नि २।४।४०

૧૯ અ કારાન્ત જાતિ વાચક નામોને, સ્ત્રીલિંગમાં ઈ [ङी] થાય છે.
सिंह + ई = सिंही । गर्दभी । २–४–८६

जातेरयान्त-नित्यस्त्री-शूद्रात् । २।४।५४

૨૦ य [यञ्] પ્રત્યયાન્ત શબ્દથી સ્ત્રી લિંગમાં ઈ [ङी] થાય છે.
दैव्य + ई – दैवी । ६–१–२१, २–४–८८

यञो ङायन् च वा २।४।६७

૨૧ ઉપમાન વાચક શબ્દની પછી રહેલા ऊरु શબ્દથી સ્ત્રી લિંગમાં ऊ [ऊङ्] પ્રત્યય થાય છે. તથા सहित संहित सह सफ वाम અને लक्ष्मण શબ્દની પછી રહેલા ऊरु શબ્દથી પણ ऊ થાય છે.
करभ इव ऊरू यस्याः सा करभोरूः । रम्भोरूः ।
वामौ (सुन्दरौ) उरू यस्याः सा वामोरूः ।
પણ– वृत्तौ उरू यस्याः सा वृत्तोरुः । पीनोरुः

उपमान-सहित-संहित-सह-सफ-वाम-लक्ष्मणादूरोः (ऊङ्) २।४।७५

---

૨૨ ई [ङी] પર છતાં अ નો લોપ થાય છે.
सिंह + ई = सिंही । मत्स्य, मत्सी

अस्य ङ्यां लुक् २।४।८६

૨૩ ई [ङी] પર છતાં मत्स्य ના य् નો લોપ થાય છે.
मत्स्य, मत्सी ।

मत्स्यस्य यः २।४।८७

૨૪ ई [ङी] પર છતાં, વ્યંજન પછી રહેલા તદ્ધિતના य નો લોપ થાય છે.
देवस्येयं देव + य [यञ्] दैव्य + ई = दैवी वाक् ।

व्यञ्जनात् तद्धितस्य २।४।८८

૨૫ વ્યંજન પછી રહેલા **અપત્યના ય** નો, **ય** કારાદિ તદ્ધિત અને **આ** કારાદિ સિવાય સ્વરાદિ તદ્ધિત પર છતાં લોપ થાય છે.

आदित्ये साधुः आदित्यः ૬-૧-૧૫ । **आदित्यस्येदं आदितीयं मण्डलम्** । ૬-૩-૩૨

(आपत्यस्य) तद्धित-य-स्वरेऽनाति ૨।૪।૯૨

૨૬ તદ્ધિતનો લોપ થયે છતે, ગૌણ એવા **ई** [**ङी**] **आ** [**आप्**] અને **ऊ** [**ऊङ्**] સ્ત્રી પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

सप्तकुमारः (**सप्तकुमार्यो देवता अस्य**) ૬-૨-૧૦૧થી **अण्** ૬-૧-૨૪ થી **अण्** લોપ, પછી **ङी** લોપ ।

ङ्यादे र्गौणस्याऽक्विपः तद्धितलुक्य-गोणी-सूच्योः ૨।૪।૯૫

૨૭ **गो** શબ્દ અને **ई** [**ङी**], **आ** [**आप्**,] અને **ऊ** [**ऊङ्**] પ્રત્યયો જેને અંતે છે એવા સ્ત્રી લિંગ શબ્દો સમાસને અન્તે હોય અને **गौण** હોય, તો તેઓનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. પરંતુ અંશિ સમાસ અને **ईयस्** [**ईयसु**] પ્રત્યયાન્ત બહુવ્રીહિમાં હ્રસ્વ થતો નથી.

चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः । प्रिया खट्वा यस्य स प्रियखट्वः । वाराणस्या निर्गतः निर्वाराणसिः । (પ્રાદિ તત્પુરુષ ૩-૧-૪૭) **खट्वामतिक्रान्तोऽतिखट्वः । वामोरूमतिक्रान्तः अतिवामोरुः ।** ૩-૧-૪૭

પરંતુ **अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली** (અંશિતત્પુરુષ ૩-૧-૫૪ **बहवः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी पुरुषः ।**

गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयो-बहुव्रीहौ ૨।૪।૯૬

૨૮ નપુંસક લિંગ નામોનો અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. **विश्वप** રૂપો **वन** પ્રમાણે કરવાં **विश्वपम्** ।

क्लीबे २।४।९७

૨૯ **ङी, आ, ई** અને **ऊ** નો **क** પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ થાય છે.

कुमारी, कुमारिका । सोमपा, सोमपकः ।

સ્ત્રીલિંગ-**सोमपिका** અ નો **इ** થાય છે. ૨–૪–૧૧૧

लक्ष्मीः, लक्ष्मिका । वधूः, वधुका । ૭–૩–૩૩

ङ्यादीदूतः के २।४।१०४

૩૦ **कन्** પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ થતો નથી.

बहुकुमारीकः । बहुसोमपाकः । बहुलक्ष्मीकः । बहुवधूकः ।

न कचि २।४।१०५

૩૧ **आ** [**आप्**] પ્રત્યયનો, **क** [**कन्**] પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

कान्ता भार्या यस्य स कान्तभार्यकः कान्तभार्याकः ।
लक्ष्मीभार्यकः लक्ष्मीभार्याकः । प्रियखट्वकः । प्रियखट्वाकः ।

नवा·ऽऽपः २।४।१०६

૩૨ સ્ત્રીલિંગ શબ્દથી **आप्** પ્રત્યયનો **का** પર છતાં **इ** પણ થાય છે.

खट्विका खट्वका । खट्वाका प्रियखट्वका ।
प्रियखट्वाका । प्रियखट्विका ।

इच् चा·ऽपुंसोऽनित्क्याप्परे २।४।१०७

૩૩ **पाचक** વિગેરે શબ્દોના **अ** નો સ્ત્રીલિંગમાં **इ** થાય છે. **पाचिका, कारिका** વિગેરે.

अस्याऽयत्-तत्-क्षिपकादीनाम् २।४।१११

द्वितीयोऽध्यायः चतुर्थः पादः

स्त्री-प्रत्यय प्रकरणम्

१ स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः २।४।१ मायिनी । कर्त्री

२ अधातूदृदितः २।४।२ भवती । गच्छन्ती

३ अञ्चः २।४।३ प्राची । प्रतीची । उदीची । तिरश्ची

४ ण-स्वरा-ऽघोषाद् वनो रश्च २।४।४ अवावरी । धोवरी ।

५ मनः (न) २।४।१४ सीमन्

६ अजादेः (आप्) २।४।१६ अजा । बाला

७ आत् २।४।१८ शोभना माला । सर्वा । या । सा

८ गौरादिभ्यो मुख्याद् ङीः २।४।१९ गौरी । शबली

९ अणञोयेकण्-नञ्-स्नञ्-टिताम् २।४।२० औपगवी । तादृशी

१० वयस्यनन्त्ये २।४।२१ कुमारी । किशोरी । तरुणी

११ द्विगोःसमाहारात् २।४।२२ त्रिलोकी

१२ नवा शोणादेः २।४।३१ शोणा, शोणी । चण्डी, चण्डा

१३ इतोऽक्त्यर्थात् २।४।३२ भूमी, भूमिः

१४ स्वरादुतो गुणादखरोः २।४।३५ साध्वी, साधुः

१५ श्येतैत-हरित-भरत-रोहिताद् वर्णात् तो नश्च २।४।३६
श्येनी, श्येता

१६ अ-सह-नञ्-विद्यमान-पूर्वपदात् स्वाङ्गाद-क्रोडादिभ्यः
२।४।३८ इभकुम्भस्तनी, इभकुम्भस्तना

१७ नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गा-ऽऽङ्ग-गात्र-कण्ठात्
२।४।३९ तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका

१८ नख-मुखादनाम्नि २।४।४० शूर्पनखी, शूर्पनखा

१९ जातेः अ-यान्त-नित्यस्त्री-शुद्रात् २।४।५४ सिंही

२० यञो ङायन् च वा २।४।६७ दैवी वाक्

२१ उपमान-सहित संहित-सह-सफ-वाम-लक्ष्मणादूरोः (ऊङ्) २।४।७५ करभोरूः

---

२२ अस्य ङ्यां लुक् २।४।८६ सिंही । मत्सी

२३ मत्स्यस्य यः २।४।८७ मत्सी

२४ व्यञ्जनात् तद्धितस्य २।४।८८ दैवी वाक्

२५ (आपत्यस्य) तद्धित-य-स्वरेऽनाति २।४।९२ आदित्यः ।

२६ ङ्यादेर्गौणस्याऽक्विपः तद्धित-लुक्यगोणी-शूच्योः २।४।९५ सप्तकुमारः

२७ गोश्चाऽन्ते ह्रस्वोऽनंशि-समासेयो-बहुव्रीहौ २।४।९६ चित्रगुः । प्रियखट्वः

२८ क्लीबे २।४।९७ विश्वपम्

२९ ङ्यादीदूतः के २।४।१०४ कुमारिका । सोमपकः

३० न कचि २।४।१०५ बहुकुमारीकः

३१ नवाऽऽपः २।४।१०६ प्रियखट्वकः, प्रियखट्वाकः

३२ इत् चाऽपुसोऽनित्-क्याप्-परे २।४।१०७ प्रियखट्विका

३३ अस्याऽयत्-तत्-क्षिपकादीनाम् २।४।१११ पाचिका

इति सिद्ध-हेम-सारांश-संस्कृत-व्याकरणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः

સમાસ પ્રકરણ ૧

૧ ધાતુ સંબંધી **પ્રાદિ** (**પ્ર** વિગેરે) અવ્યયો, ધાતુની **પૂર્વે** જોડાઈને ધાતુના જુદી જુદી રીતે અનેક **અર્થ** ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે **ઉપસર્ગ** કહેવાય છે, **પૂજાર્થ સુ** અને **અતિ ગતાર્થ અધિ** અને **પરિ** તથા **અતિક્રમાર્થ અતિ** ઉપસર્ગ થતા નથી. **પ્રણયતિ** । ૨-૩-૭૭

(અ) કોઇ ઉપસર્ગ ધાતુના મૂળ અર્થથી જુદો જ અર્થ બતાવે છે. **ગચ્છતિ** તે જાય છે. **આગચ્છતિ** તે આવે છે, **વિશતિ** તે પ્રવેશ કરે છે. **ઉપવિશતિ** તે બેસે છે.

(આ) કોઈ ઉપસર્ગ ધાતુના અર્થને અનુસરે છે અને ધાતુની સાથે આવશ્ય જોડાયેલો જ રહે છે, **અનુરુધ્યતે** તે ઈચ્છે છે.

(ઇ) કોઈ ઉપસર્ગ ધાતુના અર્થમાં વધારો કરે છે. **ઈક્ષતે** તે જુવે છે. **નીરીક્ષતે** તે બારીકાઇથી જુવે છે.

(ઈ) કોઈ ઉપસર્ગ માત્ર ધાતુ સાથે જોડાએલો રહે છે પણ ધાતુના અર્થમાં બીજો કોઈ પણ ફેરફાર કરતો **નથી**. **વિશતિ** તે પ્રવેશ કરે છે. **પ્રવિશતિ**, તે પ્રવેશ કરે છે.

धातोः पूजार्थस्वति-गतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थाति-वर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक् च ३।१।१

૨ ઉપસર્ગો, **ઊરી**, **ઉરરી**, **અત્**, **પ્રાદુસ્ આવિસ્** વિગેરે તથા **ચ્વિ** પ્રત્યયાંત શબ્દો **ગતિ** સંજ્ઞક થાય છે, **ઊરીકૃત્ય** ।

ऊर्याद्यनुकरण-च्वि-डाचश्च गतिः ३।१।२

૩ ભૂષા આદર અને ક્ષેપ અર્થમાં અનુક્રમે **અલમ્**, **સત્** અને **અસત્** શબ્દો, ધાતુ સાથે સંબંધ રાખતા હોય ત્યારે ગતિસંજ્ઞક થાય છે અને ધાતુની પૂર્વે જોડાય છે. **અલંકૃત્ય** ।

भूषा-ऽऽदर-क्षेपेऽलं-सदसत् ३।१।४

૪ **पुरस्** અને **अस्तम्** અવ્યય ગતિસંજ્ઞક થાય છે. **पुरस्कृत्य** । **अस्तंगत्य** ।

पुरोऽस्तमव्ययम् ३।१।७

૫ અન્તર્ધિ અર્થમાં **तिरस्** શબ્દ ગતિસંજ્ઞક થાય છે. **तिरोभूय**

तिरोऽन्तर्धौ ३।१।९

૬ અન્તર્ધિ અર્થમાં **तिरस्** શબ્દ कृ ધાતુસંબંધી હોય તો વિકલ્પે ગતિ થાય છે. **तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य** । २-३-२ **तिरःकृत्वा**

कृगो नवा ३।१।१०

૭ **साक्षात्** વિગેરે શબ્દો, **च्वि** ના અર્થમાં હોય ત્યારે कृ ધાતુના યોગમાં વિકલ્પે ગતિસંજ્ઞક થાય છે. **साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्वा** । **मिथ्याकृत्य, मिथ्याकृत्वा** ।

साक्षादादिश्च्व्यर्थे ३।१।१४

૮ **हस्ते** અને **पाणौ** અવ્યય, ઉદ્વાહ અર્થમાં कृ ધાતુના યોગમાં નિત્ય ગતિ સંજ્ઞક થાય છે. **हस्तेकृत्य** । **पाणौकृत्य** પરણીને

नित्यं हस्ते-पाणावुद्वाहे ३।१।१५

---

૯ **नाम** (પદ) પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા **नाम** (પદ) સાથે જોડાઈને સંક્ષેપ માટે એકપદ બને છે, તે સમાસ કહેવાય છે. **विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः** । **श्रुतः पूर्वं श्रुतपूर्वः** ।

नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ३।१।१८

૧૦ **वार** અર્થમાં અને **विकल्प** કે **संशय** અર્થમાં વર્તમાન સંખ્યાવાચક નામ, સંખ્યેય (વસ્તુના વિશેષણ)માં વર્તમાન સંખ્યાવાચક નામ સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે.

द्विः दश वृक्षाः, द्विदशाः वृक्षाः ૨૦ વૃક્ષો त्रिर्दश त्रिदशाः। द्विः विंशतिः द्विविंशाः वृक्षाः । ૭-૩-૧૨૮. ૭-૪-૬૭
द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः जनाः બે કે ત્રણ માણસ
सप्त वा अष्ट वा सप्ताष्टाः । पञ्च वा षड् वा पञ्चषाः ।
त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः ૭-૩-૧૩૧

सुज्-वा-ऽर्थे संख्या संख्येये संङ्घचया बहुव्रीहि ૩।૧।૧૯

૧૧ आसन्न अदूर अधिक અને अध्यर्ध નામ તથા अर्ध પછી રહેલું પુરણ પ્રત્યયાન્ત નામ, સંખ્યાવાચિ નામ સાથે દ્વિતીયા વિગેરે વિભક્તિવાળા અન્ય પદના સંખ્યેય (વિશેષણ) રૂપ અર્થ હોતે છતે, બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે. आसन्ना दश येषां येभ्यो वा ते आसन्नदशाः वृक्षाः ૯ કે ૧૧ વૃક્ષો એ પ્રમાણે आसन्नविंशाः । आसन्नत्रिंशाः । अदूरदशाः ૯ કે ૧૧ अधिका दश येभ्यो येषु वा ते अधिकदशाः ૧૧ વિગેરે ૨-૨-૧૧૧ । अध्यर्धा विंशतिः येषां ते अध्यर्धविंशाः દોઢ વીશ સંખ્યા છે જેઓની તે, ૩૦. अर्धपञ्चमा विंशतयः येषां ते अर्धपञ्चमविंशाः સાડા ચાર વીશ (સંખ્યા) છે જેઓની તે, ૯૦ । ૭-૩-૧૩૦

आसन्ना-ऽदूरा-ऽधिका-ऽध्यर्धा-ऽर्धादिपूरणं द्वितीया-ऽऽद्यन्यार्थे ૩।૧।૨૦

૧૨ અવ્યય નામ, સંખ્યાવાચક નામ સાથે દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિ-વાળા અન્ય પદના સંખ્યેય (વિશેષણ) રૂપ અર્થ હોતે છતે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે. उप-समीपे दश येषां ते उपदशाः ૯ કે ૧૧ એ પ્રમાણે-उपविंशाः। उपचत्वारिंशा। उपचतुराः।

अव्ययम् ૩।૧।૨૧

१३ એક સરખી વિભક્તિવાળું (એકાર્થ) એક નામ કે અનેક નામ તથા અવ્યય, બીજા નામ સાથે, દ્વિતીયા વિગેરે વિભક્તિવાળા અન્ય પદના અર્થમાં એટલે કે અન્યપદના વિશેષણ તરીકે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે.

(१) आरुढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्षः ।
ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनड्वान् ।
उपहृतो बलिः अस्यै सा उपहृतबलिः यक्षी ।
भीता शत्रवो यस्मात्स भीतशत्रुर्नृपः ।
चित्रा गावो यस्य स चित्रगुश्चैत्रः २-४-६६
अर्ध तृतीयमेषामर्धतृतीयाः अढी-२।।
वीराः पुरुषाः सन्त्यस्मिन् वीरपुरुषको ग्रामः। ७-३-१७५

(२) आरूढा बहवो वानरा यं स आरूढबहुवानरो वृक्षः ।
पञ्च पूला धनमस्य पञ्चपूलधनः
मत्ता बहवो मातङ्गा यत्र तन्मत्तबहुमातङ्गं वनम् ।

(३) उच्चैर्मुखमस्य उच्चैर्मुखः व्यधिकरण
अन्तरङ्गानि यस्य अन्तरङ्गः ,,
कर्त्तुं कामोऽस्य कर्त्तुकामः ,, ३-२-१४०
अस्ति क्षीरमस्याः अस्तिक्षीरा गौः समानाधिकरण

एकार्थं चानेकं च ३।१।२२

१४ उष्ट्रमुख विगेरे બહુવ્રીહિ સમાસો સ્વયંસિદ્ધ છે, જેમ કે-

(१) उष्ट्रस्य मुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः ।
हरिणाक्षिणी इवाक्षिणी यस्याः सा हरिणाक्षी ।
७-३-१२६
हंसगमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना ।

इभकुम्भाविव स्तनौ यस्याः सा इभकुम्भस्तनी–स्तना
चन्द्र इव मुखं यस्याः सा चन्द्रमुखी–मुखा २–४–४०
कमलमिव वदनं यस्याः सा कमलवदना । २–४–३९
कण्ठे स्थिताः काला यस्य स कण्ठेकालः ।

(२) उरसि स्थितानि लोमानि यस्य स उरसिलोमा ।

(३) प्रपतितानि पर्णानि अस्य प्रपर्णः । निर्गतं तेजो यस्मात्स निस्तेजाः । उद्गता कन्धरा यस्य स उत्कन्धरः । विगतो धवो यस्याः सा विधवा ।

(४) अविद्यमानः पुत्रोऽस्य अपुत्रः । न विद्यन्ते चौरा अस्मिन् अचौरः पन्थाः । नास्ति आदिर्यस्य अनादिः संसारः । असन् उत्सेधः अस्य अनुत्सेधः प्रासादः ।

(५) कण्ठे काला अस्य स कण्ठेकालः । इन्दुः मौलौ यस्य इन्दुमौलिः । पद्मं हस्तेऽस्य पद्महस्तः । असिः प्राणौ यस्य असिपाणिः । धनुर्हस्ते यस्य धनुर्हस्तः ।
इन्द्रस्योपमा यस्य यस्मिन् वा स इन्द्रोपमो राजा ।

उष्ट्रमुखादयः ३।१।२३

૧૫ તૃતીયાન્ત નામની સાથે **સહ** અવ્યય સમાસ પામે છે, તે **સહાર્થ** બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય છે.
सह पुत्रेण सपुत्र आगतः । सह छात्रेण सच्छात्रः आगतः ।
सह मदेन वर्तते समदः । सधनः । सस्मयः ।

सहस्तेन ३।१।२४

૧૬ લોક વ્યવહારમાં પ્રચલિત દિશાવાચક નામ, એવાજ બીજા દિશાવાચક નામ સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે, આ સમાસ તે તે દિશાના અંતરાલ અર્થમાં વપરાય છે.
दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् सा दक्षिणपूर्वा

दिक् અગ્નિ કોણ. ૩-૨-૬૧ એ પ્રમાણે **पूर्वोत्तरा** ઈશાન કોણ, **उत्तरपश्चिमा** વાયવ્ય કોણ, **दक्षिणपश्चिमा** નૈઋત્ય કોણ.

दिशो रूढ्यान्तराले ३।१।२५

---

૧૭ (૧) 'પરસ્પર ગ્રહણ કરીને કરેલું યુદ્ધ' એવા અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત નામ, બીજા એવા જ સપ્તમ્યન્ત નામ સાથે તથા-
(૨) 'પરસ્પર પ્રહાર કરીને કરેલું યુદ્ધ' એવા અર્થમાં તૃતીયાન્ત નામ, બીજા એવાજ તૃતીયાન્ત નામ સાથે **अव्ययीभाव** સમાસ પામે છે.

(૧) **केशेषु च केशेषु च मिथः गृहीत्वा कृतं युद्धम्-केशाकेशि** । ૭-૩-૭૪

(૨) **दण्डैश्च दण्डैश्च मिथः प्रहृत्य कृतं युद्धम्-दण्डादण्डि** ।

तत्रादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ३।१।२६

૧૮ **पारे मध्ये अग्रे** અને **अन्तर्** નામ, ષષ્ઠ્યન્ત નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ વિકલ્પે અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

गङ्गायाः पारम्	**पारेगङ्गम्**	પક્ષે **गङ्गापारम्**	(ષષ્ઠીતત્પુરુષ)
गङ्गायाः मध्यम्	**मध्येगङ्गम्**	,, **गङ्गामध्यम्**	,,
वनस्य अग्रम्	**अग्रेवणम्**	,, **वनाग्रम्** ૨-૩-૬૬	,,
गिरेरन्तः	**अन्तर्गिरि**	,, **गिर्यन्तः**	,,

पारे-मध्ये-ऽग्रे-ऽन्तः षष्ठ्या वा (पूर्वार्थे) ३।१।३०

૧૯ અવધારણ જણાતુ હોય તો **यावद्** નામ, બીજા નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

यावन्ति अमत्राणि तावन्त इति यावदमत्रमतिथीनामन्त्र-यस्व । વાસણથી અતિથિનું 'અવધારણ' જણાય છે.

यावदियत्त्वे ३।१।३१

૨૦ **परि, अप आ बहिस्** તથા **अच्** જેને અન્તે છે એવાં અવ્યય નામો, પંચમ્યન્ત નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ **अव्ययीभाव** સમાસ પામે છે.

परि त्रिगर्तेभ्यः परित्रिगर्तम् । अपत्रिगर्तम् । अप विचारात् अपविचारम् । आ गाघ्रात् आग्रामम् । बहि ग्रामात् बहि-र्ग्रामम् । प्राग् ग्रामात् प्राग्ग्रामम् ।

पर्यपाङ्-बहिरच् पञ्चम्या ३।१।३२

૨૧ 'અભિમુખ' અર્થમાં વર્તતું **अभि** અને **प्रति** નામ, લક્ષણ-ચિહ્ન-વાચિ નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે. **अभि अग्निम् अभ्यग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति** । અગ્નિ તરફ પતંગીયાં પડે છે. અગ્નિ વડે પતંગીયાનું પડવું જણાય છે, માટે અગ્નિ લક્ષણ છે.

लक्षणेना-ऽभि-प्रत्याभिमुख्ये ३।१।३३

૨૨ **अनु** નામ, દીર્ઘતા સૂચક લક્ષણ નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

अनु गङ्गां दीर्घा अनुगङ्गम् वाराणसी ગંગા જેમ લાંબી છે તેમ કાશી નગરી લાંબી છે. ગંગાને કાંઠે કાંઠે કાશી છે.

दैर्घ्येऽनुः ३।१।३४

૨૩ 'સમીપ' અર્થમાં વર્તમાન **अनु** નામ, બીજા નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ **અવ્યયીભાવસમાસ** પામે છે.

अनु नृपस्य अनुनृपं पिशुनाः રાજા પાસે ચાડિયા હોય છે.

समीपे ३।१।३५

૨૪ **तिष्ठद्गु** વિગેરે અન્ય અથવા પૂર્વપદના અર્થમાં અવ્યયીભાવ સમાસો થાય છે.

तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु कालः ।
नाभेः अधः अधोनाभं हतः । ઇત્યાદિ

तिष्ठद्गु इत्यादयः ३।१।३६

૨૫ જુદા જુદા અર્થમાં રહેલ અવ્યય નામ, બીજા નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

(૧) स्त्रीषु	अधिस्त्रि निधेहि ।
वेलायाम्	अधिवेलं भुङ्क्ष्व ।
(૨) वनस्य समीपम्	उपवनम् વનની સમીપ
कुम्भस्य समीपम्	उपकुम्भम् । उपारामम् ।
(૩) मक्षिकाणाम् अभावः	निर्मक्षिकम् । निरालोकम् ।
(૪) हिमस्य अत्ययः	अतिहिमम् ।
(૫) रथस्य पश्चात्	अनुरथम् । રથની પાછળ
(૬) ज्येष्ठस्यानुक्रमेण	अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु
वृद्धानुक्रमेण	अनुवृद्धं साधूनर्चय
(૭) तृणमपि अपरित्यज्य	सतृणमभ्यवहरति। सतृषम्।

विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावा-ऽत्यया-ऽसंप्रति पश्चात्-क्रम-रूयाति-युगपद्-सदृक्-सम्पत्-साकल्या-ऽन्तेऽव्ययम् नित्यम्) ३।१।३९

૨૬ યોગ્યતા, વીપ્સા, અર્થની અનતિવૃત્તિ અને સાદૃશ્ય અર્થમાં વર્તમાન અવ્યય નામ, બીજા નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

रूपस्य योग्यम् अनुरूपम् चेष्टते રૂપને યોગ્ય ચેષ્ટા કરે છે.
अर्थं अर्थं प्रति प्रत्यर्थम् દરેક અર્થ પ્રત્યે. **दिनं दिनं प्रति**

प्रतिदिनम् દરરોજ. **शक्तेरनतिक्रमेण यथाशक्ति** પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભણ. **शीलस्य सादृश्यम् सशीलमनयोः** એમનાં શીલનું સાદૃશ્ય છે.

योग्यता–वीप्सा-ऽर्था-ऽनतिवृत्ति–सादृश्ये ३।१।४०

૨૭ સાદૃશ્ય વિના ઉપરોક્ત અર્થમાં **यथा** અવ્યય, બીજા નામ સાથે પૂર્વપદની મુખ્યતાએ નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.
रूपस्य अनुरूपम् यथारूपम् चेष्टते ।
ये ये वृद्धाः तान् यथावृद्धमभ्यर्च्चय ।
सूत्रस्य अनतिवृत्त्या यथासूत्रमनुतिष्ठति । સૂત્ર પ્રમાણે અનુષ્ઠાન (ધર્મક્રિયા) કરે છે.

यथाऽथा ३।१।४१

---

૨૮ ગતિસંજ્ઞક નામો અને કુ નામ, બીજા નામ સાથે નિત્ય **तत्पुरुष** સમાસ પામે છે. **प्रकृत्य । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीभूतम् । अलङ्कृत्य । सत्कृत्य । असत्कृत्य । तिरोभूय ।** કુ અ. પાપ કે અલ્પ અર્થમાં છે. **कुत्सितः ब्राह्मणः कुब्राह्मणः । कुपुरुषः । ईषदुष्णं कोष्णं कवोष्णम्, कदुष्णम् ।** ૩–૨–૧૩૭, ૧૩૦

गति–क्वन्यस्तत्पुरुषः ३।१।४२

૨૯ નિંદા અને કૃચ્છ્ર અર્થમાં રહેલું **दुर्** નામ, બીજા નામ સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે.
निन्दितः पुरुषः दुष्पुरुषः । दुर्जनः । कृच्छ्रेण कृतम् दुष्कृतम् । निन्दितं कृतम् दुष्कृतम् ।

दुर् निन्दा–कृच्छ्रे ३।१।४३

૩૦ પૂજા અર્થમાં રહેલું **સુ** નામ, બીજા નામ સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. **शोभनः राजा सुराजा** ૭–૩–૭૨

सुः पूजायाम् ३।१।४४

૩૧ અતિક્રમ અને પૂજા અર્થમાં **अति** અવ્યય, બીજા નામની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. ૩–૧–૧, ૨–૩–૪૦

अतिसिक्तं भवता । शोभनो राजा अतिराजा । ૭–૩–૭૨

अतिरतिक्रमे च ३।१।४५

૩૨ અલ્પાર્થ **आ** અ. બીજા નામ સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. **ईषत् पिङ्गलः आपिङ्गलः**

आङ् अल्पे ३।१।४६

૩૩ પ્રાદિ તત્પુરુષ– **प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः । प्रवृद्धः गुरुः प्रगुरुः । विरुद्धः पक्षः विपक्षः । खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः । अभिप्रपन्नः मुखम् अभिमुखः । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । अनुगतमर्थेन अन्वर्थं नाम । वियुक्तमर्थेन व्यर्थं वचः । उद्युक्तः संग्रामाय उत्संग्रामः । उत्क्रान्तं सूत्रात् उत्सूत्रम् वचः ।**

प्रा-ऽत्यव–परि–निरादयो गत–क्रान्त–क्रुष्ट–ग्लान-क्रान्ता-ऽर्थाः प्रथमाद्यन्तैः ३।१।४७

૩૪ કૃત્ પ્રત્યય વિધાયક (કરનાર) સૂત્રમાં પંચમ્યન્ત નામથી ઉક્ત નામ, કૃદન્તની સાથે નિત્ય તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. આ સમાસને ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ કહે છે. ૫–૧–૭૨ ઇ.

कुम्भं करोति कुम्भकारः । तन्तून्वयति तन्तुवायः ।
पापं हन्ति पापघातो यतिः । (૪–૩–૧૦૦)
भारं वहति भारवाहः । द्वारं पालयति द्वारपालः अ [अण्]

कुम्भं करोति कुम्भकारः વિગેરે કૃદન્તો, ઉપપદ સમાસ છે.

ङस्युक्तं कृता ३।१।४९

૩૫ તૃતીયોક્ત નામ, કૃદન્ત સાથે વિકલ્પે ઉપપદ સમાસ પામે છે.

मूलकोपदंशम्, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । ५-४-७३ ઇ.

तृतीयोक्तं वा ३।१।५०

૩૬ **न** [**नञ्**] અવ્યય, બીજા નામ સાથે સમાસ પામે છે, તે **नञ्** તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે.

न ब्राह्मणः अब्राह्मणः तत्सदृशः क्षत्रियादिः કોઇ વર્ણ
न शुक्लः अशुक्लः ,, पीतादिः કોઇ વર્ણ
न धर्मः अधर्मः तद्विरुद्धः पाप्मा પાપ
न सितः असितः ,, कृष्णः કાળો
न अग्निः अनग्निः तदन्यः અગ્નિ સિવાય કોઇ
न वायुः अवायुः ,, વાયુ સિવાય કોઇ
न वचनम् अवचनम् तदभावः વચનનો અભાવ
न वीक्षणम् अवीक्षणम् ,, વીક્ષણનો અભાવ

नञ् ३।१।५१

૩૭ અંશિ તત્પુરુષ- અંશ (અવયવ) અર્થવાળા **पूर्व, अपर, अधर** અને **उत्तर** શબ્દો, અભિન્ન (એક) અંશી (અવયવી) નામ સાથે સમાસ પામે છે.

पूर्वं, पूर्वो वा कायस्य पूर्वकायः
अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः ।

पूर्वा-ऽपरा-ऽधरोत्तरम् अभिन्नेनांऽशिना ३।१।५२

૩૮ **सायम् अह्नः सायाह्नः । मध्यमह्नः मध्याह्नः ।**
मध्यं दिनस्य मध्यन्दिनम् । मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः पुं ।
વિગેરે અંશિ તત્પુરુષ સમાસો છે.

सायाद्नादयः ३।१।५३

૩૯ સમ અંશ (સરખાભાગ) માં વર્તમાન **અર્ધ** (ન.) શબ્દ અભિન્ન અંશિ નામ સાથે વિકલ્પે સમાસ પામે છે.
અર્ધપિપ્પલ્યાઃ અર્ધપિપ્પલી । પક્ષે ષષ્ઠી તત્પુરુષ **પીપ્પલ્યર્ધમ્** । એ પ્રમાણે **અર્ધગ્રામઃ, ગ્રામાર્ધમ્** ।
અર્ધાપૂપઃ । અપૂપાર્ધમ્ । અસમ અંશમાં અર્ધ *પું. છે,*
ગ્રામાર્ધઃ નગરાર્ધઃ (ષ તત્પુરુષ)

સમેંઽશે ઽર્ધં નવા ૩।૧।૫૪

૪૦ **મેય તત્પુરુષ**– એકવચનમાં રહેલું કાલવાચિ નામ અને દ્વિગુ સમાસના વિષયમાં રહેલું કાલવાચિ નામ, મેયવાચિ (માપ કરવા યોગ્ય) નામ સાથે સમાસ પામે છે.
માસો જાતસ્ય માસજાતઃ । એવં **સંવત્સરજાતઃ** ।
મહિનાનો જન્મેલો, વરસનો જન્મેલો આ પ્રમાણે **અર્થ** કરવો.
દ્વિગુ–વિષય–**એકો માસો જાતસ્ય એકમાસજાતઃ** એક માસનો જન્મેલ, **દ્વે અહ્ની સુપ્તસ્ય દ્વ્યહ્નસુપ્તઃ** । બે દિવસનો સુતેલો.

કાલો દ્વિગૌ ચ મેયૈઃ ૩।૧।૫૭

૪૧ વિભક્તિ તત્પુરુષ– દ્વિતીયાન્ત **ખટ્વા** નામ, **ક્ષાન્ત** નામ સાથે નિંદામાં સમાસ પામે છે.
ખટ્વામ્ આરૂઢઃ ખટ્વારૂઢઃ જાલ્મઃ ।

દ્વિતીયા ખટ્વા ક્ષેપે (ક્તેન) ૩।૧।૫૯

૪૨ દ્વિતીયાન્ત કાલવાચિનામ, વ્યાપક (તેમાં વ્યાપીને રહેલ) નામ સાથે સમાસ પામે છે.
મુહૂર્તં સુખમ્ મુહૂર્તસુખમ્ મુહૂર્ત પર્યંત સુખ.

વ્યાપ્તૌ (કાલઃ) ૩।૧।૬૧

૪૩ દ્વિતીયાન્ત નામ, **શ્રિત** વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે.
ધર્મંશ્રિતઃ ધર્મશ્રિતઃ । સંસારમ્ અતીતઃ સંસારાતીતઃ।

नरकं पतितः नरकपतितः । निर्वाणं गतः निर्वाणगतः । ओदनं बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुः । हिताशंसुः । सुखेच्छुः । ४.

श्रितादिभिः ३।१।६२

૪૪ તૃતીયાન્ત નામ, તેનાથી કરાએલ ગુણ વાચક વિશેષણ નામો સાથે સમાસ પામે છે. **शङ्कुलया कृतः खण्डः शङ्कुलाखण्डः । कुसुमैः कृतः सुरभिः कुसुमसुरभिः ।**

तृतीया तत्कृतैः ३।१।६५

૪૫ તૃતીયાન્ત નામ, **ઊન** અને તેના અર્થવાળા નામો સાથે તથા પૂર્વ વિગેરે નામો સાથે સમાસ પામે છે. **माषेणोनम् माषोणम्** २-३-६८ । **माषविकलम् । मासेन पूर्वः मासपूर्वः । मासावरः । भ्रात्रा तुल्यः भ्रातृतुल्यः । धान्येनार्थः धान्यार्थः । एकेन अधिका एकाधिका दश ।**

ऊनार्थ-पूर्वाद्यैः ३।१।६७

૪૬ કર્તા અને કરણમાં થએલ તૃતીયા વિભક્તિવાળા નામ, કૃદન્ત નામ સાથે સમાસ પામે છે. **आत्माना कृतम् आत्मकृतम् । नखैः निर्भिन्नः नखनिर्भिन्नः । क्षैत्रनखनिर्भिन्नः । बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । काकपेया नदी** પાણીથી પૂર્ણ નદી ।

कारकं कृता ३।१।६८

૪૭ તૃતીયાન્ત **एक** શબ્દ, **न विंशति** વિગેરે નામ સાથે તત્પુરુષ સમાસ પામે છે અને **एक** શબ્દને **अद्** આગમ થાય છે. **एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः एकादूनविंशतिः ।**

न विंशत्यादिनैकोऽद्चाऽन्तः ३।१।६९

૪૮ વિકારવાચક ચતુર્થ્યન્ત નામ, પ્રકૃતિવાચિ નામ સાથે સમાસ પામે છે. **कुण्डलाय हिरण्यम् कुण्डलहिरण्यम् ।**

હિરણ્ય-સોનું એ મૂળ-પ્રકૃતિ છે, અને કુંડલ તેનો વિકાર છે.
यूपाय दारु यूपदारु ।

चतुर्थी प्रकृत्या ३।१।७०

૪૯ ચતુર્થ્યન્ત નામ, **हित, सुख, रक्षित** અને **बलि** વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે. **गोभ्यः हितम् गोहितम् । अश्वाय घासः अश्वघासः । धर्माय नियमः धर्मनियमः । देवाय देयम् देवदेयम् ।**

हितादिभिः ३।१।७१

૫૦ ચતુર્થ્યન્ત નામ, ચતુર્થીના અર્થ (માટે, વાસ્તે, સારુ)માં વર્તમાન **अर्थ** નામ સાથે સમાસ પામે છે. **पित्रे इदम् पित्रर्थं पयः । आतुराय इयम् आतुरार्था यवागूः । उदकाय अयम् उदकार्थो घटः ।**

तदर्थार्थेन ३।१।७२

૫૧ પંચમ્યન્ત નામ, **भय** વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે, **वृकाद् भयम् वृकभयम् । चौराद् भीतिः चौरभीतिः । भयाद् भीता भयभीता । स्थानात् भ्रष्टः स्थानभ्रष्टः ।**

पञ्चमी भयाद्यैः ३।१।७३

૫૨ **परःशतादि** પંચમી તત્પુરુષ સિદ્ધ છે. **शतात् परः, परः शताः** સોથી વધારે, **सहस्रात् परे परःसहस्राः । परो-लक्षाः ।** સમાસમાં **पर** નું **परस्** થાય છે.

परःशतादिः ३।१।७५

૫૩ કેટલાંક સિવાય ઘણું ખરાં ષષ્ઠ્યન્ત નામ, ભિન્ન નામ સાથે સમાસ પામે છે. (૧) **शङ्खः पुरुषः राजपुरुषः । गवां स्वामी गोस्वामी । मम पुत्रः मत्पुत्रः** પણ **पुरुषाणामुत्तमः** આ ષષ્ઠીનો સમાસ ન થાય.

षष्ठ्ययत्नाच् शेषे ३।१।७६

૫૪ કૃદન્તમાં થયેલી ષષ્ઠીવાળું નામ, નામ સાથે સમાસ પામે છે. **सर्पिर्ज्ञानम् । गणधरस्योक्तिः गणधरोक्तिः** २–२–८३, ८६

कृति ३।१।७७

૫૫ સપ્તમ્યન્ત નામ, **शौण्ड** વિગેરે નામ સાથે સમાસ પામે છે. **पाने प्रसक्तः शौण्डः पानशौण्डः**– દારૂડિયો. **अक्षेषु धूर्तः अक्षधूर्तः । वाचि पटुः वाक्पटुः । अवसाने विरसः अवसानविरसः । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः । नृषु श्रेष्ठः नृश्रेष्ठः ।** ઇ.

सप्तमी शौण्डाद्यैः ३।१।८८

૫૬ **समरे सिंहः इव समरसिंहः । रणव्याघ्रः** ઇ.

सिंहाद्यैः पूजायाम् ३।१।८९

૫૭ **तीर्थे काकः इव तीर्थकाकः । तीर्थसारमेय** ઇ.

काकाद्यैः क्षेपे ३।१।९०

૫૮ **पात्रेसमिताः** વિગેરે સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસો નિંદ્યમાં સિદ્ધ છે. **पात्रे एव समिताः पात्रेसमिताः । गेहेशूरः ।** વિગેરે

पात्रेसमितेत्यादयः ३।१।९१

૫૯ સપ્તમ્યન્ત નામ, **क्तान्त** નામની સાથે નિંદ્યમાં સમાસ પામે છે. **भस्मनि हुतमिव भस्मनिहुतम्** નિષ્ફળ કરેલું, એ પ્રમાણે કહેવાય છે. **अवतप्ते नकुलस्थितमिव अवतप्ते नकुलस्थितम्** કાર્યોમાં અનવસ્થિતપણું, એ પ્રમાણે કહેવાય છે.

क्तेन ३।१।९२

૬૦ સપ્તમ્યન્ત નામ, નામ સાથે સંજ્ઞામાં તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. **अरण्येतिलकाः ।** ૩–૨–૧૮

नाम्नि ३।१।९४

૬૧ સપ્તમ્યન્ત નામ, य પ્રત્યયાન્ત કૃદન્તની સાથે અવશ્ય ભાવગમ્ય હોય તો સમાસ પામે છે. **मासेऽवश्यम् देयम् मासदेयम्। संवत्सरदेयम्। प्रातरध्येयम्**

कृद्येनाऽऽवश्यके ३।१।९५

---

૬૨ એક સરખી વિભક્તિમાં રહેલ વિશેષણ નામ, વિશેષ્ય નામ સાથે તત્પુરુષ **કર્મધારય** સમાસ પામે છે. (૧) **नीलं च तद् उत्पलं च निलोत्पलम्** લીલું કમળ. **नीले च ते उत्पले च नीलोत्पले। नीलानि च तानि उत्पलानि च निलोत्पलानि। पटवी चासौ भार्या च पटुभार्या। कृष्णाश्च ते तिलाश्च कृष्णतिलाः। कृष्णश्चासौ सारङ्गश्च कृष्णसारङ्गः** કાળું હરણ। **शुक्लश्चासौ कृष्णश्च शुक्लकृष्णः कृष्णशुक्लः।**

विशेषणं विशेष्येणैकार्थे कर्मधारयश्च ३।१।९६

૬૩ **पूर्वं स्नातः पश्चाद् अनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः। पूर्वं छिन्नः पश्चाद् प्ररूढः छिन्नप्ररूढो वृक्षः।** ઈત્યા.

पूर्वकालैक-सर्वजरत्-पुराण-नव-केवलम् ३।१।९७

૬૪ **दिग्** વાચિ નામ અને **अधिक** નામ, બીજા નામ સાથે સંજ્ઞામાં, તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં અને ઉત્તર પદ પર છતાં, કર્મધારય સમાસ પામે છે.

૧ **दक्षिणाः कोशलाः दक्षिणकोशला जनपदः** સંજ્ઞામાં **दक्षिणस्यां शालायां भवः दाक्षिणशालः।** તદ્ધિતમાં **दक्षिणो गौः धनमस्य दक्षिणगवधनः।** ઉત્તરપદ પર છતાં

૨ **अधिकया षष्ट्या क्रीतः अधिकषाष्टिकः** તદ્ધિતમાં **अधिको गौः धनमस्य अधिकगवधनः।** ઉત્તરપદમાં

दिगधिकं संज्ञा-तद्धितोत्तरपदे ३।१।९८

૬૫ સંખ્યાવાચિ નામ, બીજા નામ સાથે સંજ્ઞામાં, તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં, ઉત્તરપદ પર છતાં અને સમાહાર કહેવાનો હોય ત્યારે કર્મધારય સમાસ પામે છે અને આ જ સમાસ સંજ્ઞા સિવાય દ્વિગુ સમાસ કહેવાય છે.

૧ **પञ्चाम्राः** । સંજ્ઞામાં કર્મધારય

૨ **द्वयोर्मात्रोरपत्यम् द्वैमातुरः** । દ્વિગુ ૬–૧–૬૬
पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः ओदनः पञ्चकपाल ओदनः । ,,

૩ **पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः** । દ્વિગુ ૭–૩–૧૦૫

૪ **पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली** સ્ત્રી. । દ્વિગુ ૨–૪–૨૨

संख्या समाहारे च द्विगुश्चाऽनाम्ययम् ३।१।९९

૬૬ ઉપમાનવાચિ નામ, સામાન્ય ધર્મવાચિ નામ સાથે કર્મધારય સમાસ પામે છે. **मेघ इव श्यामः मेघश्यामः** । **व्याघ्रशूरः**। **मृगीव (मृगीवत्) चपला मृगचपला** । **तडित्पिशङ्गी** ।

उपमानं सामान्यैः ३।१।१०१

૬૭ ઉપમેયવાચિ નામ, ઉપમાનવાચિ વ્યાઘ્રાદિ શબ્દો સાથે સમાસ પામે છે પણ સાથે બન્નેના સામાન્યધર્મનું કહેવું ન હોય તો.
पुरुषः व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः વાઘ જેવો પુરુષ.
એ પ્રમાણે **नरसिंहः** સિંહ જેવો નર.
मुखं चन्द्रः इव मुखचन्द्रः ચંદ્ર જેવું મુખ.
पादः पद्मम् इव पादपद्मम् ।
शुनी सिंही इव श्वसिंही । ૩–૨–૫૭
પણ–**पुरुषः व्याघ्रः इव शूरः** અહીં સમાસ ન થાય, કેમકે બન્નેના સામાન્ય ધર્મનું કહેવું છે.

उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्या-ऽनुक्तौ ३।१।१०२

૬૮ **किम्** નામ નિંદામાં, બીજા નામ સાથે તત્પુરુષ સમાસ પામે છે. **कः (कुत्सितः) राजा किंराजा । किंगौः ।** ૭–૩–૭૦

किं क्षेपे ३।१।११०

૬૯ **मयूरव्यंसकादि** તત્પુરુષ, **व्यंसकश्चासौ मयूरश्च मयूरव्यंसकः** છેતરનારો મોર. **मूण्डश्चासौ यवनश्च यवनमुण्डः ।** (વિશેષ્ય પૂર્વનિપાત) **शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । घृतप्रधाना रोटिः घृतरोटिः । एकाधिका दश एकादश एवं द्वादश । गुडमिश्रा धानाः गुडधानाः । अश्वयुक्तो रथः अश्वरथः । श्रीवीरः ।** (મધ્યમ પદ લોપી) **मुखमेव चन्द्रः मुखचन्द्रः** મુખ રૂપી ચંદ્ર **स्नेहतन्तुः । प्रेम एव लतिका प्रेमलतिका** પ્રેમ રૂપી લતા. **दण्ड इव माथः दण्डमाथः** દંડ જેવો (સરલ) માર્ગ. **वज्रकायः । तृतीयः भागः त्रिभागः, तृतीयभागः** ત્રીજો ભાગ. **अन्यो देशः देशान्तरम् । आपात एव आपातमात्रम् ।** ઇત્યાદિ.

मयूरव्यंसकेत्यादयः (एकः शेषः) ३।१।११६

---

૭૦ એકથી સાથે બોલતી વખતે, અને **(च)** અવ્યયથી જોડાએલા નામો સમાસ પામે છે, તે **द्वन्द्व** સમાસ કહેવાય છે.

વિગ્રહ	સમાસ
रामश्च लक्ष्मणश्च	**रामलक्ष्मणौ**
રામ અને લક્ષ્મણ	રામલક્ષ્મણ

प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ (ઇતરેતર દ્વન્દ્વ) **वाक् च त्वक् च (अनयोः समाहारः) वाक्त्वचम् ।** (સમાહાર દ્વંદ્વ)

ઘણા નામોનો પણ થાય–**धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः** । (ઇ.) **पीठं च छत्रं च उपानच्च (एतेषां समाहारः) पीठच्छत्रोपानहम्** । ૭–૩–૬૮
સમાહાર દ્વન્દ્વ નપુંસક લિંગ એકવચનમાં જ વપરાય છે.

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ३।१।११७

૭૧ જે શબ્દોનાં વિભક્તિનાં રૂપો સરખાં થતાં હોય, તે શબ્દોમાંનો એક શબ્દ જ શેષ (બાકી) રહે છે. **देवश्च देवश्च देवौ** ।

स्यादावसंख्येयः ३।१।११९

૭૨ **स्वसृ** અર્થવાળા શબ્દો સાથે, **भ्रातृ** અર્થવાળો શબ્દ અને **दुहितृ** અર્થવાળા શબ્દો સાથે **पुत्र** અર્થવાળો શબ્દ શેષ રહે છે. **भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । सोदर्यश्च स्वसाच सोदर्यौ । भ्राता च भगिनी च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । सुतश्च दुहिता च सुतौ । पुत्रश्च सुता च पुत्रौ ।**

भ्रातृ–पुत्राः स्वसृ–दुहितृभिः ३।१।१२१

૭૩ માતા સાથે પિતા વિકલ્પે શેષ રહે છે. **माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ** ।

पिता मात्रा वा ३।१।१२२

૭૪ સેનાનાં અંગ અને ક્ષુદ્ર જંતુનો બહુવચનમાં સમાહાર જ થાય છે. **अश्वाश्च रथाश्च अश्वरथम्** । **रथिकाश्च अश्वारोहाश्च रथिकाश्वारोहम्** । **हस्तिनश्च अश्वाश्च हस्त्यश्वम्** । **यूकाश्च लिक्षाश्च यूकालिक्षम्** । **एवं यूकामत्कुणम्** । **दंशमशकम्** । **कीटपिपीलिकम्** । એક વચનમાં ઇતરેતર થાય–**अश्वरथौ** ।

सेनाङ्ग-क्षुद्रजन्तूनाम् (बहुत्वे द्वन्द्वः एकः स्वैः)३।१।१३४

૭૫ પ્રાણીના અંગોનો અને તૂર્ય (વાજીંત્ર) ના અંગોનો સમાહાર જ થાય છે. **दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तौष्ठम् । पाणी च पादौ च पाणिपादम् । कर्णनासिकम् । शिरोग्रीवम् । शङ्खश्च पटहश्च शङ्खपटहम् । भेरीमृदङ्गम् ।**

प्राणि-तूर्या-ऽङ्गाणाम् ३।१।१३७ (२-३-७६)

૭૬ નિત્ય વૈરવાળા શબ્દોનો સમાહાર જ થાય છે. **अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलम् । एवं, मार्जारमूषिकम् । ब्राह्मणश्रमणम् । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् ।**

नित्यवैरस्य ३।१।१४१

---

૭૭ સમાસ પ્રકરણમાંના નિયમોમાં જે નામ પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકેલું છે, તે નામ સમાસમાં પૂર્વમાં મૂકાય છે. **आसन्न-दशाः । पारेगङ्गम् । ऊरीकृत्व । कष्टश्रितः । शङ्कुला-खण्डः । यूपदारु । वृकभयम् । राजपुरुषः । अक्षशौण्डः । नीलोत्पलम् । पञ्चाम्राः ।**

प्रथमोक्तं प्राक् ३।१।१४८

तृतीयोऽध्यायः प्रथमः पादः

समास-प्रकरणम्

१ धातोः पूजा-ऽर्थ-स्वति-गताऽर्था-ऽधि-पर्यतिक्रमार्था-ऽति-वर्जः प्रादिः उपसर्गः प्राक् च ३।१।१ प्रणयति

२ ऊर्याद्यनुकरण-च्वि-डाचश्च गतिः ३।१।२ ऊरीकृत्य

३ भूषा-ऽऽदर-क्षेपे ऽलं-सदसत् ३।१।४ अलंकृत्य

४ पुरोऽस्तमव्ययम् ३।१।७ पुरस्कृत्य । अस्तंगत्य

५ तिरोऽन्तर्धौ ३।१।९ तिरोभूय

६ कृगो नवा ३।१।१० तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य । तिरः कृत्वा

७ साक्षादादिश्च्व्यर्थे ३।१।१४ साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्वा

८ नित्यं हस्ते-पाणावुद्वाहे ३।१।१५ हस्ते कृत्य । पाणौ कृत्य

---

९ नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ३।१।१८

विस्पष्टपटुः । श्रुतपूर्वः

१० सुज्वाऽर्थे संख्या संख्येये संख्यया बहुव्रीहिः ३।१।१९

द्विदशाः । द्वित्राः

११ आसन्ना-ऽ दूरा-ऽधिका-ऽध्यर्द्धा-ऽर्धाऽऽदि-पूरणं द्वितीया-ऽऽद्यन्या-ऽर्थे ३।१।२० आसन्नदशाः

१२ अव्ययम् ३।१।२१ उपदशाः

१३ एकार्थं चाऽनेकं च ३।१।२२ आरूढवानरो वृक्षः ।

पञ्चपूलधनः उच्चैर्मुखः

१४ उष्ट्र-मुखा-ऽऽदयः ३।१।२३ उष्ट्रमुखः । हरिणाक्षी

१५ सहस्तेन ३।१।२४ सपुत्र आगतः । समदः

१६ दिशो रूढयाऽन्तराले ३।१।२५ दक्षिणपूर्वा दिक्

---

१७ तत्राऽऽदाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ३।१।२६ केशाकेशि । दण्डादण्डि

१८ पारे-मध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा (पूर्वार्थे) ३।१।३० पारेगङ्गम् । गङ्गापारम्

१९ यावदियत्त्वे ३।१।३१ यावदमत्रमतिथीनामत्रयस्व

२० पर्यपा-ऽऽङ्-बहिरञ् पञ्चम्या ३।१।३२ परित्रिगर्त्तम्

२१ लक्षणेनाऽभि-प्रत्याभिमुख्ये ३।१।३३ अभ्यग्नि । प्रत्यग्नि

२२ दैर्घ्येऽनुः ३।१।३४ अनुगङ्गम् वाराणसी

२३ समीपे ३।१।३५ अनुनृपं पिशुनाः

२४ तिष्ठद्गु इत्यादयः ३।१।३६ तिष्ठद्गु कालः । अधोनाभम्

२५ विभक्ति-समीप-समृद्धि—व्यृद्ध्य-र्था-ऽभावा-ऽत्यया -ऽसंप्रति-पश्चात्-क्रम-ख्याति-युगपत्-सदृक्-सम्पत्-साक-ल्या-ऽन्तेऽव्ययम् (नित्यम्) ३।१।३९ अधिस्त्रि । उपकुम्भम् । निर्मक्षिकम्

२६ योग्यता-वीप्सा-ऽर्था-ऽनतिवृत्ति-सादृश्ये ३।१।४० अनुरूपम् । प्रत्यर्थम् । यथाशक्ति

२७ यथा-ऽथा ३।१।४१ यथारूपम् । यथावृद्धम् । यथासूत्रम्

---

२८ गति-क्वन्यस्तत्पुरुषः ३।१।४२ प्रकृत्य । शुक्लीभूतम्
२९ दुर् निन्दा-कृच्छ्रे ३।१।४३ दुष्पुरुषः । दुष्कृतम्
३० सुः पूजायाम् ३।१।४४ सुराजा । सुजनः
३१ अतिरतिक्रमे च ३।१।४५ अतिसिक्तं भवता । अतिराजा
३२ आङ् अल्पे ३।१।४६ आपिङ्गलः
३३ प्रा-ऽत्यव-परि-निरादयो गत-क्रान्त-क्रुष्ट-ग्लान-क्रान्ता-ऽऽद्यर्थाः प्रथमा-ऽऽद्यन्तैः ३।१।४७
प्राचार्यः । अतिखट्वः
३४ ङस्युक्तं कुता ३।१।४९ कुम्भकारः । तन्तुवायः
३५ तृतीयोक्तं वा ३।१।५० मूलकोपदंशम्, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते
३६ नञ् ३।१।५१ अब्राह्मणः
३७ पूर्वा-ऽपरा-ऽधरोत्तरम् अभिन्नेनांऽशिना ३।१।५२
पूर्वकायः
३८ साया-ह्नादयः ३।१।५३ सायाह्नः । मध्याह्नः
३९ समेंऽशेऽर्द्ध नवा ३।१।५४ अर्द्धपिप्पली, पिप्पल्यर्धम्
४० कालो द्विगौ च मेयैः ३।१।५७
मासजातः । एकमासजातः
४१ द्वितीया खट्वा क्षेपे (क्तेन) ३।१।५९ खट्वारूढो जाल्मः
४२ व्याप्तौ (कालः) ३।१।६१ मुहूर्तसुखम्
४३ श्रितादिभिः ३।१।६२ धर्मश्रितः । संसारातीतः
४४ तृतीया तत्कृतैः (गुणवचनैः) ३।१।६५ सङ्कुलाखण्डः ।
कुसुमसुरभिः

४५ ऊना-ऽर्थ-पूर्वाद्यैः ३।१।६७

माषोणम् । मासपूर्वः । भ्रातृतुल्यः

४६ कारकं कृता ३।१।६८ आत्मकृतम् । नखनिर्भिन्नः

४७ न विंशत्यादिनैकोऽचाऽन्तः ३।१।६९ एकान्नविंशतिः

४८ चतुर्थी प्रकृत्या ३।१।७० कुण्डलाय हिरण्यम्

४९ हितादिभिः ३।१।७१ गोहितम् । धर्मनियमः

५० तदर्था-ऽर्थेन ३।१।७२ पित्रर्थं पयः । आतुरार्था यवागूः

५१ पञ्चमी भयाद्यैः ३।१।७३ वृकभयम् । स्थानभ्रष्टः

५२ परःशतादिः ३।१।७५ परःशताः । परोलक्षाः

५३ षष्ठ्यपयत्नात् शेषे ३।१।७६ राजपुरुषः । गोस्वामी

५४ कृति ३।१।७७ सर्पिर्ज्ञानम् । गणधरोक्तिः

५५ सप्तमी शौण्डाद्यैः ३।१।८८ पानशौण्डः

५६ सिंहाद्यैः पूजायाम् ३।१।८९ समरसिंहः

५७ काकाद्यैः क्षेपे ३।१।९० तीर्थकाकः

५८ पात्रेसमितेत्यादयः ३।१।९१ पात्रेसमिताः

५९ क्तेन ३।१।९२ भस्मनिहुतम्

६० नाग्नि ३।१।९४ अरण्येतिलकाः

६१ कृद्येनाऽऽवश्यके ३।१।९५ मासदेयम्

---

६२ विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ३।१।९६

नीलोत्पलम्

६३ पूर्वकालैक-सर्व-जरत्-पुराण-नव-केवलम् ३।१।९७
स्नातानुलिप्तः

६४ दिगधिकं संज्ञा-तद्धितोत्तरपदे ३।१।९८
दक्षिण-कोशलाः। अधिकषाष्टिकः। दक्षिणगवधनः

६५ संख्या समाहारे च द्विगुश्चा-ऽनाम्न्ययम् ३।१।९९
पञ्चाम्राः। द्वैमातुरः। पञ्चगवधनः। पञ्चपूली

६६ उपमानं सामान्यैः ३।१।१०१ मेघश्यामः

६७ उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ३।१।१०२ पुरुषव्याघ्रः

६८ किं क्षेपे ३।१।११० किंराजा। किंगौः

६९ मयूर-व्यंसकेत्यादयः ३।१।११६ मयूरव्यंसकः। शाकपार्थिवः

---

७० चा-ऽर्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ३।१।११७
प्लक्षन्यग्रोधौ। वाक्त्वचम्

७१ स्यादावसंख्येयः (एकः शेषः) ३।१।११९ देवौ। देवाः

७२ भ्रातृ-पुत्राः स्वसृ-दुहितृभिः ३।१।१२१ भ्रातरौ। पुत्रौ

७३ पिता मात्रा वा ३।१।१२२ पितरौ। मातापितरौ

७४ सेनाङ्ग-क्षुद्रजन्तूनाम् (बहुत्वे द्वन्द्वः एकः स्वैः) ३।१।१३४
अश्वरथम्। यूकालिक्षम्

७५ प्राणि-तूर्याङ्गाणाम् ३।१।१३७ दन्तौष्ठम्। शङ्ख-पटहम्

७६ नित्यवैरस्य ३।१।१४१ अहिनकुलम्

---

७७ प्रथमोक्तं प्राक् ३।१।१४८ पारेगङ्गम्

સમાસ પ્રકરણ ૨

૧ **परस्पर** અન્યોઽન્ય અને **इतरेतर** શબ્દોનો સ્ત્રીલિંગમાં અને નપુંસકલિંગમાં પ્રયોગ હોય ત્યારે તેના **स्यादि** નો **आम्** આદેશ વિકલ્પે થાય છે. **इमे सख्यौ कुले वा परस्परां परस्परम् अन्योऽन्याम् अन्योऽन्यम् इतरेतराम् इतरेतरं भोजयतः** । આ શબ્દો પું. એ. વ. માં વપરાય છે.

परस्परा-ऽन्योऽन्येतरेतरस्याम् स्यादे र्वाऽपुंसि ३।२।१

૨ અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસના પંચમી સિવાયના વિભક્તિના પ્રત્યયોનો **अम्** આદેશ થાય છે. **उपवनम्** ।

अमव्ययीभावस्याऽतोऽपञ्चम्याः ३।२।२

૩ અકારાન્ત સિવાયના અવ્યયીભાવ સમાસથી વિભક્તિના પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે. **केशाकेशि** ।

अनतो लुप् । ३।२।६

૪ અવ્યય નામોને લાગેલા વિભક્તિના પ્રત્યયો **લોપાઈ** જાય છે. જેના રૂપમાં વ્યય (એટલે ફેરફાર) થતો નથી તે **अव्यय** કહેવાય છે. **बहुशस् + स् - बहुशस् + ० =बहुशः** ।

अव्ययस्य ३।२।७

૫ અનેક પદોનું જ્યારે એક પદ બને છે, ત્યારે તે દરેક પદોને લાગેલા વિભક્તિના પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે. જેમકે-**रामश्च लक्ष्मणश्च-रामलक्ष्मण + औ = रामलक्ष्मणौ । चित्रगुः । पुत्रीयति** ૩-૪-૨૩ । **उपगोः अपत्यम् औपगवः** । ૬-૧-૨૮

ऐकार्थ्ये ३।२।८

૬ खित् પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પર છતાં, નામ્યન્ત એકસ્વરી પૂર્વપદથી પર રહેલા अम् નો લોપ થતો નથી. स्त्रियंमन्यः । ૫–૧–૧૧૭

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः ३।२।९

૭ અકારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત નામથી પર રહેલી સપ્તમીનો સંજ્ઞામાં બહુધા લોપ થતો નથી. अरण्येतिलकाः । युधिष्ठिरः ।

अद्–व्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् (नाम्नि) ३।२।१८

૮ અકારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત નામથી સપ્તમીનો કૃદન્તઉત્તરપદ પર છતાં, તત્પુરુષમાં બહુધા લોપ થતો નથી. स्तम्बे रमते स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । पात्रेसमितः । प्रवाहेमूत्रितम् । अवतप्तेनकुलस्थितम् । भस्मनिहुतम् । ક્વચિત્ નિષેધ નથી થતો मद्रचरः । ક્વચિત્ વિકલ્પ खचरः, खेचरः ।

तत्पुरुषे कृति ३।२।२०

૯ घञन्त बन्धउત્તરપદ છતાં, અકારાન્ત નામથી સપ્તમીનો લોપ વિકલ્પે થતો નથી हस्तेबन्धः हस्तबन्धः ।

बन्धे घञि नवा ३।२।२३

૧૦ અકારાન્ત કાલવાચિ નામથી, સપ્તમીનો तन, तर, तम પ્રત્યય અને काल શબ્દ પર છતાં, વિકલ્પે લોપ થતો નથી. पूर्वाह्णेतनः । पूर्वाह्णतनः । पूर्वाह्णेतराम् । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमाम् पूर्वाह्णतमे । पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले ।

कालात् तन–तर–तम–काले ३।२।२४

૧૧ ઉત્તરપદ પર છતાં, નિંદામાં ષષ્ઠીનો લોપ થતો નથી. चौरस्य कुलम् ।

षष्ठ्याः क्षेपे ३।२।३०

૧૨ વિદ્યાકૃત કે યોનિકૃત સંબંધ નિમિત્ત છતે પ્રવર્તેલા ઋકારાન્ત શબ્દોની ષષ્ઠીનો તેજ સંબંધ નિમિત્ત છતે પ્રવર્તેલ ઉત્તરપદ પર છતાં લોપ થતો નથી. **होतुःपुत्रः** । **पितुःपुत्रः** । **पितुरन्तेवासी** ।

ऋतां विद्या-योनि-संबन्धे ३।२।३७

૧૩ તેવાજ ઋકારાન્ત શબ્દોની ષષ્ઠીનો **स्वसृ** અને **पति** ઉત્તરપદ પર છતાં વિકલ્પે લોપ થતો નથી. **होतुः स्वसा, होतृस्वसा** । **पितुःष्वसा, पितृष्वसा** । ૨-૩-૧૮, ૧૯ **दुहितुःपतिः, दुहितृपतिः** ।

स्वसृ-पत्योर्वा ३।२।३८

---

૧૪ તેવાજ ઋકારાન્ત નામોના દ્વન્દ્વમાં પૂર્વ પદનો **आ** થાય છે **होतापोतारौ** । **मातादुहितरौ** । **मातापितरौ** ।

आ द्वन्द्वे ३।२।३९

૧૫ તેવા જ ઋકારાન્ત નામના દ્વન્દ્વમાં **पुत्र** ઉત્તરપદ છતે, **आ** થાય છે. **होतापुत्रौ**। **माता च पुत्रश्च मातापुत्रौ**। **पितापुत्रौ**।

पुत्रे ३।२।४०

૧૬ વેદમાં સહશ્રુત દેવતા દ્વન્દ્વમાં પૂર્વપદનો **आ** થાય છે. **इन्द्रासोमौ सूर्याचन्द्रमसौ** । **इन्द्रावरुणौ** ઇ.

वेद-सहश्रुता-ऽवायुदेवतानाम् ३।२।४१

૧૭ **मातृ पितृ** પૂર્વોત્તર પદનો દ્વન્દ્વમાં **ऋ** નો **अर्** વિકલ્પે સિદ્ધ છે **माता च पिता च मातर-पितरौ, माता-पितरौ मातर-पितराभ्याम्, मातर-पितृभ्याम्**।

मातरपितरं वा ३।२।४७

---

૧૮ વિશેષણ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ, સમાન વિભક્તિમાં રહેલું સ્ત્રીલિંગ ઉત્તરપદ પર છતાં **પુંવત્** થાય છે. પરંતુ **ઊ (ઊङ्)** પ્રત્યાન્ત શબ્દ પુંવત્ થતો નથી. **दर्शनीया भर्या यस्य स दर्शनीय-भार्यः** । **पट्वी भार्या यस्य स पटुभार्यः** । પણ **करभोरूभार्यः** અહીં પુંવત્ નહિં થાય.

परतः स्त्री पुंवत् स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ३।२।४९

૧૯ **क्यङ् मानिन्** અને **पित्** તદ્ધિત પર છતાં, પરતઃ–વિશેષ્યના વશથી થયેલ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ, પુંવત્–પુલિંગ જેવો થાય છે.

૧ **इयेनीवाचरति इयेतायते** । **इयेत**–સફેદ સ્ત્રીલિંગે **इयेनी**

૨ **दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानीं अयम् अस्याः** ।

૩ **अजायै हितम् अजथ्यं यूथम्** । ૭–૧–૩૮

भूत पूर्वा पट्वी पटुचरी । ૭–૨–૭૮

क्यङ्–मानि–पित्तद्धिते ३।२।५०

૨૦ પરતઃ સ્ત્રીલિંગ અને પરતઃ જાતિ સ્ત્રીલિંગ, **णि** પ્રત્યય અને તદ્ધિતનો **यञ्ञञादि** તથા **स्वराद्दि** પ્રત્યય પર છતાં પુંવત્ થાય છે.

૧ **पट्वीमाचष्टे पटयति** । **इयेन्यां साधुः इयेत्यः** । **भवत्या इदम् भावत्कम्** । **भवदीयम्** ૬–૩–૩૦

૨ **हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्** । ૬–૨–૧૪

जतिश्च णि–तद्धित-य–स्वरे ३।२।५१

૨૧ કર્મધારયમાં પૂર્વનું પદ પુંવત્ થાય છે. પરંતુ **ઊ [ઊङ्]** પ્રત્યયાન્ત પદ પુવંત્ થતું નથી. **रक्ता चासौ माला च रक्तमाला** । **कल्याणप्रिया** । **मद्रकभार्या** । ૬–૩–૩૮

पुंवत् कर्मधारये ३।२।५७

૨૨ **रित्** પ્રત્યય પર છતાં, પરતઃ સ્ત્રીલિંગ પુંવત્ થાય છે, **ऊङ्** સિવાય. **पट्वी प्रकारोऽस्याः पटु-जातीया** । ૭–૩–૧૧

ईषद्-अपरिसमाप्ता पट्वी पटुदेशाया । ७-३-११

रिति ३।२।५८

२३ सर्वनाम स्त्रीलिंग शब्दो पुंवत् थाय छे. दक्षिणपूर्वा । भवत्याः पुत्रः भवत्पुत्रः ।

सर्वादयो ऽस्यादौ ३।२।६२

---

२४ जातीयर् अने एकार्थ उत्तरपद पर छतां महत् नो महा थाय छे. महाजातीयः । महच्च तत्सुखं च महासुखम् ।

जातीयैकार्थेऽच्चेः (महतः डाः) ३।२।७०

२५ इ [इच्] प्रत्ययान्त व्यंजनादि उत्तरपद पर छतां, पूर्वपदनो स्वर दीर्घ थाय छे अथवा तो तेने ठेकाणे आ थाय छे. केशाकेशि । मुष्टीमुष्टि । मुष्टामुष्टि । अस्यसि ।

इच्यस्वरे दीर्घ आच् च । ३।२।७२

२६ वलच् प्रत्यय पर छतां पित्रादि सिवाय शब्दोनो अन्त्य स्वर दीर्घ थाय छे. आसुतिः सुरा सास्यास्तीत्यासुतीवलः ।

वलच्यपित्रादेः ३।२।८२

२७ घञन्त शब्द पर छतां, उपसर्गनो बहुलं दीर्घ थाय छे. प्राकारः । ५-३-१८

घञि उपसर्गस्य बहुलम् ३।२।८६

२८ एकश्च दश च एकादशन् । षट् च दश च षोडशन् । बीजी रीते पण आ समासो करी शकाय छे. एकाधिका दश एकादश । एकोत्तरा दश एकादश । षड् दन्ता अस्य षोडत् । षड्भिः प्रकारैः षोढा षड्ढा शब्दो स्वयंसिद्ध छे.

एकादश-षोडश-षोडत्-षोढा-षड्ढा ३।२।९१

---

૨૯ **शत** પહેલાંની સંખ્યા ઉત્તરપદમાં હોય તો **द्वि त्रि** અને **अष्टन्** ને બદલે **द्वा त्रयस्** અને **अष्टा** થાય છે, પણ **अशीति** ઉત્તરપદ હોય ત્યારે અને બહુવ્રીહિ સમાસ હોય ત્યારે તેમ થતું નથી. જુઓ ૩-૧-૧૯ **द्वौ च दश च द्वादशन्** એ પ્રમાણે **त्रयोदशन्**, **अष्टादशन्**, **द्वाविंशति**। **त्रयोविंशति**। **अष्टाविंशति**। **द्वात्रिंशत्**। **त्रयस्त्रिंशत्**। **अष्टात्रिंशत्**। પણ, **द्व्यशीति**। **त्र्यशीति**। **अष्टाशीति**।

द्वि-त्र्यष्टानां द्वा-त्रयोऽष्टाः प्राक् शताद् अनशीति-बहुव्रीहौ ३।२।९२

૩૦ **चत्वारिंशत् पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति** અને **नवति** ઉત્તરપદ હોય ત્યારે **द्वा त्रयस्** અને **अष्टा** વિકલ્પે થાય છે. **द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत्। त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत्। अष्टचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत्। द्वापञ्चाशत्, द्विपञ्चाशत्। त्रयः पञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत्। अष्टापञ्चाशत् अष्टपञ्चाशत्। द्वाषष्टि द्विषष्टि। त्रयष्षष्टि, त्रयः षष्टि, त्रिषष्टि। अष्टषष्टि अष्टाषष्टि। द्वासप्तति, द्विसप्तति। त्रयस्सप्तति, त्रयःसप्तति, त्रिसप्तति। अष्टासप्तति, अष्टसप्तति। त्रयोनवति, त्रिनवति** ઇ.

चत्वारिंशदादौ वा ३।२।९३

૩૧ **हृदय** નો **लास्** અને **लेख** ઉત્તરપદ પર છતાં તેમજ **अण्** અને **य** પ્રત્યય પર છતાં, **हृद्** થાય છે. **हृदयस्य लासः हृल्लासः। हृदयं लिखति हृल्लेखः। हृदयस्येदम् हार्दम्। हृदयस्य प्रियः हृद्यः। हृदये भवं, हृदयाय हितम् हृद्यम्।**

हृदययस्य हृद् लास-लेखा-ऽण्-ये ३।२।९४

૩૨ **पाद** નો **आजि आति ग** અને **उपहत** ઉત્તરપદ છતે **पद** થાય છે. **पादाभ्याम् अजति अतति पदाजिः पदातिः।**

पादाभ्याम् गच्छति पदगः ५-१-१३१ । पादाभ्याम् उपहतः पदोपहतः ३-१-६८ ।

पदः पादस्या-ऽऽज्याति-गोपहते ३।२।९५

૩૩ हिम हति काशि અને य પ્રત્યય પર છતાં, **पाद** નો **पद्** થાય છે. पादयो र्हिमम् पद्धिमम् । पादाभ्यां हतिः पद्धतिः । पादाभ्यां साधु कषति पत्काषी ५-१-१८५। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ७-१-८ । पादयोर्भवाः पद्याः पांशवः ६-३-१२४ । पादाभ्यां हितम् पद्यम् घृतम् ।

हिम-हति-काषि-ये पद् ३।२।९६

૩૪ नासिका નો — **तस्** પ્રત્યય અને **क्षुद्र** પર છતાં **नस्** થાય છે. नासिकायाः नासिकायां वा नस्तः । नासिकायाः क्षुद्रः नःक्षुद्रः ।

नस् नासिकायाः तस्-क्षुद्रे ३।२।९९

૩૫ **य** પ્રત્યય પર છતાં વર્ણ સિવાય **नस्** થાય છે. **नासिकायै** हितम् तत्र भवं वा नस्यम् । वर्णो नासिक्यः । ७-४-६८

येऽवर्णे ३।२।१००

૩૬ सिरस् નો— **य** પ્રત્યય પર છતાં, **शीर्षन्** થાય છે, शिरसि भवः शीर्षण्यः स्वरः व्रणो वा । शिरसे हितम् शीर्षण्यं तैलम् । ७-१-३७

शिरसः शीर्षन् ३।२।१०१

૩૭ **केश** માં વિકલ્પે થાય છે. **शीर्षण्याः** शिरस्याः केशाः ।

केशे वा ३।२।१०२

૩૮ स्वरादि तद्धित પર છતાં, **शीर्ष** થાય છે. शिरसि कृतम् शैर्षम् ६-३-८४ । शिरसा तरति शीर्षिकः । ६-४-१०

शीर्षः स्वरे तद्धिते ३।२।१०३

૩૯ उदक નો पेषम् धि वास અને वाहन ઉત્તરપદ પર છતાં उद થાય છે. उदकेन पिनष्टि उदपेषं पिनष्टि तगरम् । ૫-૪-૬૫ । उदकं धीयते अस्मिन्निति उदधि र्घटः ૫-૩-૮૮। उदकस्य वासः उदवासः । उदवाहनः ।

उदकस्य उदः पेष-धि-वास-वाहने ૩।૨।૧૦૪

૪૦ उदक પૂર્વપદનો અને ઉત્તરપદનો સંજ્ઞામાં उद થાય છે. उदधिः समुद्रः । लवणोदः । कालोदः । क्षीरोदः ।

नाम्न्युत्तरपदस्य च ૩।૨।૧૦૭

૪૧ સંજ્ઞામાં પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ વિકલ્પે લોપાય છે. देवदत्तः । देवः । दत्तः ।

ते लुग् वा ૩।૨।૧૦૮

---

૪૨ અવ્યય સિવાય સ્વરાન્ત નામથી અને अरूस् શબ્દથી खित् પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પર છતાં, म् આગમ થાય છે અને હ્રસ્વ થાય છે कुक्षिंभरिः ૫ ૧-૬૦ । ઇત્યાદિ

खित्यनव्यया-ऽरूषो मोन्तो ह्रस्वश्च ૩।૨।૧૧૧

૪૩ कार ઉત્તરપદ પર છતાં सत्य अगद અને अस्तु ને म् આગમ થાય છે. सत्यंकारः । अगदंकारः । अस्तुंकारः ।

सत्या-ऽगदाऽस्तोः कारे ૩।૨ ૧૧૨

૪૪ રાત્રિ શબ્દથી खित् વર્જિત કૃદન્ત ઉત્તરપદ પર છતાં म् નો આગમ વિકલ્પે થાય છે. रात्रौ चरति रात्रिंचरः । रात्रिचरः । तीर्थंकरः तीर्थकरः । અહીં પણ વિકલ્પે થાય છે.

नवाऽखित्-कृदन्ते रात्रः ૩।૨।૧૧૭

૪૫ ષષ્ઠ્યન્ત અને તૃતીયાન્ત સિવાય अन्य શબ્દથી अर्थ ઉત્તરપદ છતે વિકલ્પે द નો આગમ થાય છે. अन्य श्चासौ अर्थश्च अन्यदर्थः अन्यार्थः । अन्योऽर्थो यस्य स अन्यदर्थः अन्यार्थः ।

अषष्ठी-तृतीयादन्याद् दोऽर्थे ३।२।११९

૪૬ **ईय** પ્રત્યય અને **कारक** પર છતાં, **अन्य** નો **अन्यद्** થાય છે. **अन्यस्येदम् अन्यदीयम्** ६-३-६३ । **अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः**

ईय-कारके ३।२।१२१

૪૭ **सर्वादि** તથા **विश्वक्** અને **देव** શબ્દથી ક્વિબન્ત **अञ्च्** ઉત્તરપદ છતે **अद्रि [डद्रि]** આગમ થાય છે. **सर्वमञ्चति-सर्वद्र्यङ्ः** । **विश्वगञ्चति-विश्वद्र्यङ्** । **देवानञ्चति देवद्र्यङ्** ।

सर्वादि-विष्वग्-देवाद् डद्र्यन्तः क्व्यञ्चौ ३।२।१२२

---

૪૮ **सह** અને **सम्** નો ક્વિબન્ત **अञ्च्** ઉત્તરપદ છતે **सध्रि** અને **समि** થાય છે. **सहाञ्चति सध्र्यङ्** । **समञ्चति सम्यङ्**

सह-समः सध्रि-समि ३।२।१२३

૪૯ અકારાદિ **अञ्च्** ઉત્તરપદ હોય ત્યારે **तिरस्** નો **तिरि** થાય છે. **तिरः अञ्चति तिर्यञ्च्, तिर्यङ्** । **तिर्यञ्चौ** । **तिर्यञ्चः** । **तिरश्चः** द्वि. બ. વ. २-१-१०४-नपुं. **तिर्यक्, ग्, तिरश्ची तिर्यञ्चि** ।

तिरसस्तिर्यति ३।२।१२४

૫૦ **न [नञ्]** નો વ્યંજનાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં **अ** થાય છે. **न धर्मः-अधर्मः** પાપ

नञत् ३।२।१२५

૫૧ સ્વરાદિ ઉત્તરપદ પર છતાં, **न [नञ्]** નો **अन्** થાય છે. **न अर्थः अनर्थः अनर्थ**, દુઃખ

अन् स्वरे ३।२।१२९

૫૨ સ્વરાદિ ઉત્તરપદ છતાં તત્પુરુષ સમાસમાં **કુ** નો **કદ્** થાય છે. જેમકે-**કુત્સિતોશ્વઃ કદશ્વઃ** ।

કોઃ કત્ તત્પુરુષે ૩।૨।૧૩૦

૫૩ **અક્ષ** અને **પથિન્** ઉત્તરપદ પર છતાં, **કુ** નો **કા** થાય છે. **કુત્સિતમક્ષિ અસ્ય કાક્ષઃ** । **કુત્સિતઃ પન્થાઃ કાપથમ્** ।

કાઽક્ષ-પથોઃ ૩।૨।૧૩૪

૫૪ **પુરુષ** પર છતાં, **કુ** નો વિકલ્પે **કા** થાય છે, **કાપુરુષઃ કુપુરુષઃ** ।

પુરુષે વા ૩।૨।૧૩૫

૫૫ **અલ્પ** અર્થમાં **કુ** નો, ઉત્તરપદ પર છતાં, **કા** થાય છે. **ઈષન્મધુરમ્ કામધુરમ્** ।

અલ્પે ૩।૨।૧૩૬

૫૬ **ઉષ્ણ** શબ્દ પર છતાં **કુ** નો **કા** અને **કવ** વિકલ્પે થાય છે **ઈષદુષ્ણમ્ કોષ્ણમ્** । **કવોષ્ણમ્** । **કદુષ્ણમ્** ।

કા-કવૌ વોષ્ણે ૩।૨।૧૩૭

૫૭ કૃત્ય કૃદન્ત પરછતાં **અવશ્યમ્** શબ્દના અન્તનો લોપ થાય છે, **અવશ્યકાર્યમ્** ।

કૃત્યેઽવશ્યમો લુક્ ૩।૨।૧૩૮

૫૮ **તત** અને **હિત** પર છતાં **સમ્** શબ્દના અંતનો વિકલ્પે લોપ થાય છે. **સતતમ્, સંતતમ્** । **સહિતમ્, સંહિતમ્** ।

સમઃ તત-હિતે વા ૩।૨।૧૩૯

૫૯ **તુમ્** અને **સમ્** ના **મ્** નો **મનસ્** અને **કામ** ઉત્તરપદ પર છતાં લોપ થાય છે. **ભોક્તું મનોઽસ્ય ભોક્તુમનાઃ** । **ગન્તું કામોઽસ્ય ગન્તુકામઃ** । **સમ્-સમ્યગ્ મનોઽસ્ય સમનાઃ** । **સકામઃ** ।

તુમશ્ચ મનઃ કામે ૩।૨।૧૪૦

૬૦ બહુવ્રીહિ સમાસમાં, **सह** અવ્યય નો વિકલ્પે **स** થાય છે.

पुत्रेण सह गतः सपुत्र सहपुत्रः गतः ।
शोकेन सह वर्तते सशोकः, सहशोकः ।

सहस्य सोऽन्यार्थे (नवा) ३।२।१४३

૬૧ ધર્મ વિગેરે ઉત્તરપદમાં હોય તો **समान** નો **स** થાય છે.

समानो धर्मो यस्य सधर्मा । सनामा । सरूपः । सवयाः ।

समानस्य धर्मादिषु ३।२।१४९

૬૨ **दृक् दृश** અને **दृक्ष** ઉત્તરપદ છતે—**समान**નો **स** થાય છે.

समान इव दृश्यते सदृक् । सदृशः । सदृक्षः । ५-१-१५२

दृक्-दृश-दृक्षे ३।२।१५१

૬૩ અન્ય અને **तद् यद् अदस् इदम् एतद् एक द्वि, युष्मद्, अस्मद् भवत् किम्** સર્વનામના અન્તનો **आ** થાય છે.

अन्य इव दृश्यते		**अन्यादृशः**	**अन्यादृक्षः**	**अन्यादृक् ग्**
स	,, ,,	**तादृशः**	**तादृक्षः**	**तादृक् ग्**
अयम्	,, ,,	**ईदृशः**	**ईदृक्षः**	**ईदृक्, ग्**
क	,, ,,	**कीदृशः**	**कीदृक्षः**	**कीदृग् क्**
वयम्	,, ,,	**अस्मादृशः**	**अस्मादृक्षः**	**अस्मादृक्, ग्**

अन्य-त्यदादेराः ३।२।१५२

૬૪ **इदम्** નો **ई.** અને **किम्** નો **की** થાય છે **ईदृक्। कीदृक् ।**

इदं-किमीत्की ३।२।१५३

૬૫ જે ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ વિગેરે કોઈ અવ્યય જોડાયેલો હોય તો **त्वा** ને ઠેકાણે **य** થાય છે. **आ + नी + त्वा = आनाय ।**

अनञः क्त्वो यप् ३।२।१५४

तृतीयोऽध्यायः द्वितीयः पादः

समास-प्रकरणम् २

१ परस्पराऽन्योऽन्येतरेतरस्याम् स्यादे र्वाऽपुंसि ३।२।१
इमे सख्यौ कुले वा परस्परां परस्परं भोजयतः

२ अमव्ययीभावस्याऽतोऽपञ्चम्याः ३।२।२ उपवनम्

३ अनतो लुप् ३।२।६ केशाकेशि ।

४ अव्ययस्य ३।२।७ बहुशः

५ ऐकार्थ्ये ३।२।८ चित्रगुः । पुत्रीयति । औपगवः

---

६ न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरदेऽमः ३।२।९ स्त्रियंमन्यः

७ अद्व्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् (नाम्नि)
३।२।१८ अरण्येतिलकाः

८ तत्पुरुषे कृति ३।२।२० स्तम्बेरमः । कर्णेजपः

९ बन्धे घञि नवा ३।२।२३ हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः

१० कालात् तन-तर-तम-काले ३।२।२४ पूर्वाह्णेतनः ।
पूर्वाह्णतनः

११ षष्ठ्याः क्षेपे ३।२।३० चौरस्य कुलम्

१२ ऋतां विद्यायोनि-सम्बन्धे ३।२।३७ होतुःपुत्रः । पितुःपुत्रः

१३ स्वसृ-पत्यो र्वा ३।२।३८ होतुः स्वसा, होतृस्वसा ।

१४ आ द्वन्द्वे ३।२।३९ होतापोतारौ । मातापितरौ

१५ पुत्रे ३।२।४० होतापुत्रौ । मातापुत्रौ

१६ वेद-सह-श्रुता-ऽवायुदेवतानाम् ३।२।४१ सूर्याचन्द्रमसौ
१७ मातर-पितरं वा ३।२।४७ मातरपितरौ, मातापितरौ

---

१८ परतःस्त्री पुंवत् स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ३।२।४९ दर्शनीयभार्यः
१९ क्यङ्-मानि-पित्तद्धिते ३।२।५० श्येतायते । दर्शनीयमानी अजथ्यं यूथम्
२० जातिश्च णि-तद्धित-य-स्वरे ३।२।५१ पटयति । श्येत्यः हास्तिकम्
२१ पुंवत् कर्मधारये ३।२।५७ रक्तमाला
२२ रिति ३।२।५८ पटुजातीया
२३ सर्वादयोऽस्यादौ ३।२।६१ दक्षिणपूर्वा

---

२४ जातीयैकार्थेऽच्वेः (महतः डाः) ३।२।७० महासुखम्
२५ इच्यस्वरे दीर्घ आच्च ३।२।७२ मुष्टोमुष्टि, मुष्टामुष्टि
२६ वलच्यपित्रादेः ३।२।८२ आसुतीवलः
२७ घञि उपसर्गस्य बहुलम् ३।२।८६ प्राकारः
२८ एकादश-षोडश-षोडत्-षोढा-षड्ढा ३।२।९१
२९ द्वि-त्र्यष्टानां द्वा-त्रयोऽष्टाः प्राक्शताद् अनशीति बहुव्रीहौ ३।२।९२ द्वाविंशतिः । त्रयोविंशतिः । अष्टाविंशतिः
३० चत्वारिंशदादौ वा ३।२।९३ द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत्
३१ हृदयस्य हृद् लास-लेखा-ऽण्-ये ३।२।९४ हृल्लासः हार्दम् । हृद्यम्

३२ पदः पादस्या-ऽऽज्याति-गोपहते ३।२।९५ पदाजिः ।
पदातिः । पदगः

३३ हिम-हति-काशि-ये पत् ३।२।९६ पद्धिमम् । पद्याः शर्कराः

३४ नस् नासिकायाः तस्-क्षुद्रे ३।२।९९ नस्तः

३५ येऽवर्णे ३।२।१०० नस्यम्

३६ शिरसः शीर्षन् ३।२।१०१ शीर्षण्यम् तैलम्

३७ केशे वा ३।२।१०२ शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः

३८ शीर्षः स्वरे तद्धिते ३।२।१०३ शैर्षम् । शीर्षिकः

३९ उदकस्य उदः पेषं-धि-वास-वाहने ३।२।१०४
उदपेषं पिनष्टि

४० नाम्न्युत्तरपदस्य च ३।२।१०७ उदधिः । लवणोदः

४१ ते लुग् वा ३।२।१०८ देवदत्तः, देवः, दत्तः

---

४२ खित्यनव्ययाऽरूषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ३।२।१११ कुक्षिंभरिः

४३ सत्या-ऽगदा-ऽस्तोः कारे ३।२।११२ सत्यंकारः

४४ नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः ३।२।११७ रात्रिंचरः, रात्रिचरः

४५ अषष्ठी-तृतीयादन्याद् दोऽर्थे ३।२।११९ अन्यदर्थः,
अन्यार्थः

४६ ईय-कारके ३।२।१२१ अन्यदीयम् । अन्यत्कारकः

४७ सर्वादि-विष्वग्-देवाद् डद्रयन्तःक्व्यञ्चौ ३।२।१२२
सर्वद्रयङ्

---

४८ सह-समः सध्रि-समि ३।२।१२३सध्र्यङ्। सम्यङ्
४९ तिरसः तिरि अति ३।२।१२४ तिर्यङ्
५० नञ् अत् ३।२।१२५ अधर्मः
५१ अन् स्वरे ३।२।१२९ अनर्थः
५२ कोः कत् तत्पुरुषे ३।२।१३० कदश्वः
५३ काऽक्ष-पथोः ३।२।१३४ काक्षः। कापथम्
५४ पुरुषे वा ३।२।१३५ कापुरुषः, कुपुरुषः
५५ अल्पे- ३।२।१३६ कामधुरम्
५६ का-कवौ वोष्णे ३।२।१३७ कोष्णम्, कवोष्णम्, कदुष्णम्
५७ कृत्येऽवश्यमो लुक् ३।२।१३८ अवश्यकार्यम्
५८ समः तत-हिते वा ३।२।१३९ सततम्, संततम्
५९ तुमश्च मनः-कामे ३।२।१४० भोक्तुमनाः। सकामः
६० सहस्य सोऽन्यार्थे (नवा) ३।२।१४३ सपुत्रः, सहपुत्रः
६१ समानस्य धर्मादिषु ३।२।१४९ सधर्मा
६२ दृक्-दृश-दक्षे ३।२।१५१ सदृक्। सदृशः। सदक्षः
६३ अन्य-त्यदादेराः ३।२।१५२ अन्यादृक्। तादृशः।
६४ इदं-किमीत्-की ३।२।१५३ ईदृक्। कीदृक्
६५ अनञः क्त्वो यप् ३।२।१५४ प्रकृत्य

ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૧

આત્મનેપદ પરસ્મૈપદ

૧ અ ની વૃદ્ધિ **આ**, ऋ વર્ણની વૃદ્ધિ **આર્**, इ વર્ણની વૃદ્ધિ **ઐ** અને उ વર્ણની વૃદ્ધિ **ઔ** થાય છે. **તડ્ + इ = તાડિ – તાડયતિ** । **પૃ + इ = પારિ – પારયતિ** ।

વૃદ્ધિરારૈદૌત્ ૩।૩।૧

૨ ऋ વર્ણનો ગુણ **અર્**, इ વર્ણનો ગુણ **એ**, અને उ વર્ણનો ગુણ **ઓ** થાય છે. **વૃષ્ + અ + તિ – વ્ + અર્ + ષ્ + અ + તિ = વર્ષતિ** । **જિમ્ + અ + તિ = જેમતિ** । **શુષ્ + અ + તિ = શોચતિ** ।

ગુણોऽરેદોત્ ૩।૩।૨

૩ ક્રિયાવાચક શબ્દને **ધાતુ** કહેવાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણીનો **ખાવું પીવું જવું ચાલવું** હોવું વિગેરે વ્યવહાર-વ્યાપાર એને **ક્રિયા** કહેવાય છે. **ભવતિ** વગેરે । **ગોપાયતિ** વગેરે। **સ્તભ્નાતિ** વગેરે । **ચુલુમ્પતિ** વગેરે । **પ્રેઙ્ખોલયતિ** વગેરે।

ક્રિયાર્થો ધાતુઃ ૩।૩।૩

૪ ઉપસર્ગો ધાતુ નથી માટે ઉપસર્ગની પછી **અને** ધાતુની પૂર્વે **અ** મૂકાય છે. **પ્ર + વિશ્ + અ + ત્ = પ્ર + અ + વિશ્ + અ + ત્ = પ્રાવિશત્** ।

ન પ્રાદિરપ્રત્યયઃ ૩।૩।૪

૫ **દા** કે **ધા** આવું સ્વરૂપ (આકૃતિ) જેનું હોય છે, તે ધાતુ **દા** સંજ્ઞાવાળા કહેવાય છે. **દા** પર. ગ.૨ (કાપવું) અને **દૈ** પર. ગ. ૧ (શુદ્ધ કરવું) આ બે ધાતુ **દા** સંજ્ઞાવાળા નથી. ૪–૨–૧ **દા + તસ્ – દદા + તસ્ – અહિં** ૪–૨–૯૭ લાગશે નહિ.

(કેમકે તેમાં **दा** સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓ બાદ કર્યા છે) પણ ૪–૨–૯૬ લાગશે એટલે **दद् + तस् = दत्तः । ददति ।**

अवौ दा-धौ दा ३।३।५

---

૬ વર્તમાના વિભક્તિના પ્રત્યયો—

પુરુષ	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો.	मि [मिव्]	वस्	मस्	ए	वहे	महे
૨ જો	सि [सिव्]	थस्	थ	से	आथे	ध्वे
૩ જો	ति [तिव्]	तस्	अन्ति	ते	आते	अन्ते

वर्तमाना, तिव् तस् अन्ति सिव् थस् थ मिव् वस् मस्
ए वहे महे से आथे ध्वे ते आते अन्ते ३।३।६

૭ સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયો—

૧ લો.	याम्	याव	याम	ईय	ईवहि	ईमहि
૨ જો	यास्	यातम्	यात	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
૩ જો	यात्	याताम्	युस्	ईत	ईयाताम्	ईरन्

सप्तमी-यात् याताम् युस् यास् यातम् यात
याम् याव याम ईत ईयाताम् ईरन्
ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि ३।३।७

૮ પંચમી વિભક્તિના પ્રત્યયો

૧ લો.	आनि [आनिव्]	आव [आवव्]	आम [आमव्]
૨ જો	हि	तम्	त
૩ જો	तु [तुव्]	ताम्	अन्तु
૧ લો.	ऐ [ऐव्]	आवहै [आवहैव्]	आमहै [आमहैव्]
૨ જો	स्व	आथाम्	ध्वम्
૩ જો	ताम्	आताम्	अन्ताम्

પઞ્ચમી·તુવ્ તામ્ અન્તુ હિ તમ્ ત આનિવ્ આવવ્ આમવ્
તામ્ આતામ્ અન્તામ્ સ્વ આથામ્ ધ્વમ્
ઐવ્ આવહૈવ્ આમહૈવ્ ૩।૩।૮

૯ હ્યસ્તની વિભક્તિના પ્રત્યયો.

૧ લો	અમ્ [અમ્વ્]	વ	મ	ઇ	વહિ	મહિ
૨ જો	સ્ [સિવ્]	તમ્	ત	થાસ્	આથામ્	ધ્વમ્
૩ જો	દ્ [દિવ્]	તામ્	અન્	ત	આતામ્	અન્ત

હ્યસ્તની-દિવ્ તામ્ અન્ સિવ્ તમ્ ત અમ્વ્ વ મ
ત આતામ્ અન્ત થાસ્ આથામ્ ધ્વમ્ ઇ વહિ મહિ ૩।૩।૯

૧૦ વર્તમાના સપ્તમી પંચમી અને હ્યસ્તની વિભક્તિના પ્રત્યયો
શિત્ જાણવા. भवति । भवेत् । भवतु । अभवत् । ૩-૪-૭૧
एताः शितः ૩।૩।૧૦

૧૧ અદ્યતની

૧ લો	અમ્	વ	મ	ઇ	વહિ	મહિ
૨ જો	સ્ [સિ]	તમ્	ત	થાસ્	આથામ્	ધ્વમ્
૩ જો	દ્ [દિ]	તામ્	અન્	ત	આતામ્	અન્ત

અદ્યતની દિ તામ્ અન્ સિ તમ્ ત અમ્ વ મ,
ત આતામ્ અન્ત થાસ્ આથામ્ ધ્વમ્ ઇ વહિ મહિ ૩।૩।૧૧

૧૨ પરોક્ષા.

૧ લો	અ [ણવ્]	વ	મ	એ	વહે	મહે
૨ જો	થ [થવ્]	અથુસ્	અ	સે	આથે	ધ્વે
૩ જો	અ [ણવ્]	અતુસ્	ઉસ્	એ	આતે	ઇરે

પરોક્ષા, ણવ્ અતુસ્ ઉસ્ થવ્ અથુસ્ અ ણ્ વ મ
એ આતે ઇરે સે આથે ધ્વે એ વહે મહે ૩।૩।૧૨

૧૩ આશીઃ

૧ એ।	यासम्	यास्व	यास्म
૨ જો	यास्	यास्तम्	यास्त
૩ જો	यात्	यास्ताम्	यासुस्

પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો કિત્ છે.

૧ એ।	सीय	सीवहि	सीमहि
૨ જો	सीष्ठास्	सीयास्थाम्	सीध्वम्
૩ જો	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्

आशीः–क्यात् क्यास्ताम् क्यासुस् क्यास् क्यास्तम् क्यास्त क्यासम् क्यास्व क्यास्म, सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम् सीय सीवहि सीमहि ૩।૩।૧૩

૧૪ શ્વસ્તની

૧ એ।	तास्मि	तास्वस्	तास्मस्	ताहे	तास्वहे	तास्महे
૨ જો	तासि	तास्थस्	तास्थ	तासे	तासाथे	ताध्वे
૩ જો	ता	तारौ	तारस्	ता	तारौ	तारस्

श्वस्तनी–ता तारौ तारस् तासि तस्थस् तास्थ तास्मि तास्वस् तास्मस् ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे ૩।૩।૧૪

૧૫ ભવિષ્યન્તી

૧ એ।	स्यामि	स्यावस्	स्यामस्	स्ये	स्यावहे	स्यामहे
૨ જો	स्यसि	स्यथस्	स्यथ	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
૩ જો	स्यति	स्यतस्	स्यन्ति	स्यते	स्येते	स्यन्ते

भविष्यन्ती–स्यति स्यतस् स्यन्ति स्यसि स्यथस् स्यथ स्यामि स्यावस् स्यामस् स्यते स्येते स्यन्ते स्यसे स्येथे स्यध्वे स्ये स्यावहे स्यामहे ३।३।१५

१६ क्रियातिपत्ति विभक्तिना प्रत्ययो

१ लो	स्यम्	स्याव	स्याम
२ जो	स्यस्	स्यतम्	स्यत
३ जो	स्यत्	स्यताम्	स्यन्
१ लो	स्ये	स्यावहि	स्यामहि
२ जो	स्यथास्	स्येथाम्	स्यध्वम्
३ जो	स्यत	स्येताम्	स्यन्त

क्रियातिपत्तिः स्यत् स्यताम् स्यन् स्यस् स्यतम् स्यत स्यम् स्याव स्याम स्यत स्येताम् स्यन्त स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम् स्ये स्यावहि स्यामहि ३।३।१६

१७ अस्मद्- हुं એ પહેલો પુરુષ છે. युष्मद्–तुं, એ બીજો પુરુષ છે, આ બે શબ્દો સિવાય अन्य ત્રીજો કોઈ પણ શબ્દ તે ત્રીજો પુરુષ છે. એકેક પુરુષમાં ત્રણ ત્રણ વચનો છે. **पचति । पचतः । पचन्ति ।**

[अ] વાકયમાં ત્રણે પુરુષ એકી સાથે વપરાયા હોય તો પહેલા પુરુષની મુખ્યતા રહે છે, એટલે ક્રિયાપદ પહેલા પુરુષમાં મૂકાય છે. **स च त्वं चाहं च पचामः ।**

[आ] બે પુરુષ એકી સાથે વપરાયા હોય અને જો તેમાં પહેલો પુરુષ હોય તો પહેલાની મુખ્યતા રહે છે અને પહેલો પુરુષ ન હોય તો બીજાની મુખ્યતા રહે છે. **त्वं चाहं च पचावः ।**

स चाहं च पचावः । स च त्वं च पचथः ।
त्रीणि त्रीण्यन्य-युष्मदस्मदि ३।३।१७

૧૮ એકેક પુરુષમાં ત્રણ ત્રણ વચનો છે, તે અનુક્રમે એકવચન દ્વિવચન અને બહુવચનમાં થાય છે. **पचति । पचतः । पचन्ति ।**

एक-द्वि-बहुषु ३।३।१८

૧૯ સર્વ વિભક્તિના પહેલા નવ નવ વચનો પરસ્મૈ પદ છે તથા પરસ્મપદી ધાતુથી – **अत्** [**शतृ**] પ્રત્યય લાગીને વર્તમાન કૃદન્ત બને છે **गम् + अत्** – ૩–૪–૭૧ થી **अ** વિકરણ, **गम् + अ + अत्**— ૪–૨–૧૦૬ થી **गच्छ् + अ + अत्** – ૨–૧–૧૧૩ **गच्छत् । नृत्यत् । विशत् । चोरयत्** । પ્ર. એ.વ. **गच्छन् । नृत्यन् । विशन् । चोरयन्** । **अने वस्** [**क्वसु**] પ્રત્યય લાગીને પરોક્ષ ભૂત કૃદન્ત બને છે. **स्था–तस्थिवस्**, પ્ર. એ.વ. **तस्थिवान्** ।

नवाद्यानि शतृ-क्वसू च परस्मैपदम् ३।३।१९

૨૦ સર્વવિભક્તિના પછીના નવ નવ વચનો આત્મનેપદ છે તથા આત્મને પદી ધાતુથી–**आन** [**आनश्**] પ્રત્યય લાગીને વર્તમાન કૃદન્ત બને છે **वर्त्तमानः** અને **आन** [**कान**] પ્રત્યય લાગીને પરોક્ષભૂત કૃદન્ત બને છે **स्वञ्ज्, सस्वजानः** ।

पराणि काना-ऽऽनशौ चात्मनेपदम् ३।३।२०

---

૨૧ ધાતુ સકર્મક હોય તો કર્મણિ પ્રયોગ થાય છે અને અકર્મક હોય તો ભાવે પ્રયોગ થાય છે. કર્મણિ પ્રયોગમાં કે ભાવે પ્રયોગમાં ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે. **खाद् + ते – खाद्यते । क्षुभ + ते – क्षुभ्यते** । સકર્મક ધાતુને ભૂતકાળમાં કર્મણિ પ્રયોગમાં **त** [**क्त**] પ્રત્યય લાગીને કર્મણિ ભૂત કૃદન્ત થાય છે અને તે કર્મનું વિશેષણ બને છે.

जि + त = जित । रामेण रावणो जितः । રામ વડે રાવણ જીતાયો–રામે રાવણ જીત્યો. અકર્મક ધાતુને ભૂતકાળમાં ભાવે પ્રયોગમાં **त** [**क्त**] પ્રત્યય લાગીને ભાવેભૂત કૃદન્ત થાય છે અને તે નપુસંકલિંગ એકવચનમાં વપરાય છે. **भू + त = भूत । दिवसेन भूतम्** દિવસ વડે થવાયું (દિવસ થયો.) **रामेण जितम् ।** સકર્મક ધાતુને કર્મણિ પ્રયોગમાં અને અકર્મક ધાતુને ભાવે પ્રયોગમાં કૃત્ય પ્રત્યયો લાગીને કૃત્ય (વિધ્યર્થ) કૃદન્ત બને છે. **कथ्यते इति कथनीयः कथनीया कथनीयम्** કહેવાય, તે. **स्थीयते** (स्था. ભાવે પ્ર.) **इति स्थातव्यम्** રહેવું, તે. કૃત્ય પ્રત્યયો સકર્મક ધાતુથી કર્મમાં અને અકર્મક ધાતુથી ભાવમાં થાય છે. **कार्यः कर्तव्यः करणीयः** कृत्यः **कटो भवता** કર્મમાં. **भवता शयितव्यम् शयनीयम् शेयम् भवता कार्यम् कर्तव्यम् करणीयम् कृत्यम्, भवता देयम् ।** ભાવમાં. સકર્મક ધાતુથી કર્મમાં અને અકર્મક ધાતુથી ભાવમાં **अ** (**खल्**] પ્રત્યય થાય છે. **दुःखेन क्रियते इति दुष्करः सुखेन क्रियते इति सुकरः कटो भवता । दुःखेन शय्यते इति दुःशयम् सुखेन शय्यते इति सुशयम् । दुष्करम् । सुकरम् भवता ।**

तत् साप्यानाप्यात् कर्म-भावे कृत्य-क्त-खलर्थाश्च ३।३।२१

૨૨ **इ** ઇત્ વાળા અને **ङ** ઇત્ વાળા ધાતુથી કર્તરિ પ્રયોગમાં (કર્તામાં) આત્મનેપદ પ્રત્યયો થાય છે આત્મનેપદી ધાતુઓને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે. **स्पर्धि – स्पर्ध् + अ + ते = स्पर्धते । वदुङ्-वन्द् + अ + ते = वन्दते ।** ४-४-९८

इङ्नितः कर्तरि ३।३।२२

૨૩ **नि + विश्** આ. પ્રવેશ કરવો. **निविशते**

नि-विशः ३।३।२४

૨૪ ઉપસર્ગપૂર્વક **अस्** અને **ऊह** ધાતુ ઉભયપદી છે. **विपर्यस्यते, ति । समूहते, ति ।**

उपसर्गाद् अस्योहो वा ३।३।२५

૨૫ **परि वि** અને **अव** પૂર્વક **क्री** આત્મનેપદી છે. **परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।**

परि-व्यवात् क्रियः ३।३।२७

૨૬ **परा** અને **वि** પછી **जि** આત્મનેપદી છે. **पराजयते । विजयते ।**

परा-वे-र्जेः ३।३।२८

૨૭ **भुज्** ધાતુ ખાવા અર્થમાં આત્મનેપદી છે. **ओदनं भुङ्क्ते**

भुनजो ऽ त्राणे ३।३।३७

૨૮ **शद् [शीय्]** ધાતુ, **शित्** પ્રત્યયો પર છતાં આત્મનેપદી થાય છે. **शीयते ।**

शदेः शिति ३।३।४१

૨૯ **मृ** ધાતુ અદ્યતની આશીઃ અને શિત્ પ્રત્યયોમાં આત્મનેપદી છે. **अमृत । अमृषाताम् । मृषीष्ट । म्रियते । ममार ।**

म्रियतेरद्यतन्याशिषि च ३।३।४२

૩૦ **क्यङ्** અન્તવાળો ધાતુ વિકલ્પે આત્મનેપદી છે **अपटत् पटत् भवति पटपटायति, पटपटायते ।** ૩-૪-૩૦

क्यङ्पो नवा ३।३।४३

૩૧ **द्युतादि** ધાતુઓ અદ્યતનીમાં આત્મનેપદ પ્રત્યયો વિકલ્પે લે છે. **अद्यतत् । अद्योतिष्ट ।**

द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् ३।३।४४

૩૨ **वृत् स्यन्द् वृध् शृध्** અને **कृप्** આ પાંચ ધાતુઓ, **स्य** આદિવાળા પ્રત્યયોમાં અને **ઇચ્છાદર્શક (सन्नन्त)** માં ઉભયપદી છે. **वर्त्स्यति वर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्तिषते ।**

वृद्भ्यः स्य-सनोः ३।३।४५

૩૩ कृप् ધાતુ, श्वस्तनीમાં પણ ઉભયપદી છે. **कल्प्तास्मि** ४-४-५५. **कल्प्ताहे, कल्पिताहे** । વેટ્ છે.

कृपः श्वस्तन्याम् ३।३।४६

૩૪ क्रम् ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ ન હોય, તો આત્મનેપદી પણ થાય છે, **क्रमते, क्रामति**

क्रमोऽनुपसर्गात् ३।३।४७

૩૫ 'પસરવુ", 'ઉત્સાહ કરવો' 'વધવુ" એવા અર્થોમાં क्रम् આત્મનેપદી થાય છે. **शास्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः** ।

वृत्ति-सर्ग-तायने ३।३।४८

૩૬ 'આરંભ કરવો' એવા અર્થમાં **प्र** અને **उप** પૂર્વક क्रम् આત્મનેપદી થાય છે. **प्रक्रमते, उपक्रमते, रन्तुम्** ।

प्रोपादारम्भे ३।३।५१

૩૭ 'સૂર્ય ચન્દ્ર વિગેરેનું ઉગવુ" એવા અર્થમાં **आ** પૂર્વક क्रम् આત્મનેપદી થાય છે. **आक्रमते सूर्यः** ।

आङो ज्योतिरुद्गमे ३।३।५२

૩૮ **आ** પૂર્વક **नु** અને **प्रच्छ** આત્મનેપદી છે. **आनुते शृगालः** શિયાળ રડે છે. **आपृच्छते गुरून्** ગુરુને પૂછે છે.

नु-प्रच्छः ३।२।५४

૩૯ **आ** પૂર્વક ह्वे ધાતુ સ્પર્ધામાં આત્મનેપદી થાય છે. **मल्लो मल्लमाह्वयते** ।

ह्वः स्पर्द्धे ३।३।५६

૪૦ **उप** પૂર્વક ह्वे આત્મનેપદી છે. **उपह्वयते** ।

उपात् ३।३।५८

४१ उप+यम् स्वीकार करवो, परणवुं. એવા અર્થમાં આત્મને-પદી છે. **कन्यामुपयच्छते ।**

यमः स्वीकारे ३।३।५९

४२ देवार्चा, मैत्री, संगम, पथिकर्तृक अने मंत्रकरण अर्थमां **स्था** धातु आत्मनेपदी थाय छे. **जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । रथिकानु-पतिष्ठते । यमुना गङ्गामुपतिष्ठते । स्रुघ्नमुपतिष्ठते पन्थाः**

देवा-ऽर्चा-मैत्री-सङ्गम-पथिकर्तृक-मन्त्रकरणे स्थः ३।३।६०

४३ **सम् वि प्र** अने **अव** पछी **स्था** आत्मनेपदी छे. **प्रतिष्ठते ।**

सं-वि-प्रा-ऽवात् ३।३।६३

४४ पोतानुं प्रकाशन करवुं अने स्थेय-सभ्य अर्थमां **स्था** धातुथी आत्मनेपद थाय छे. **तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः २-२-६० । त्वयि तिष्ठते विवादः ।**

ज्ञीप्सा-स्थेये ३।३।६४

४५ 'छुपावबुं' એ અર्थमां **ज्ञा** धातु आत्मनेपदी थाय छे. **ज्ञातमपजानीते ।**

निह्नवे ज्ञः ३।३।६८

४६ **सम्** तथा **प्रति** उपसर्ग पूर्वक **ज्ञा** धातु, स्मृतिभिन्न अर्थमां, आत्मनेपदी थाय छे. **संजानीते** જાણે छे, **प्रतिजानीते** प्रतिज्ञा करे छे. पण स्मृति अर्थमां **संजानाति** ते स्मरण करे छे.

सम्-प्रतेरस्मृतौ ३।३।६९

४७ सन्नन्त **ज्ञा** धातुथी आत्मनेपद थाय छे पण **अनु** उपसर्ग सिवाय. **धर्मं जिज्ञासते ।**

अननोः सनः ३।३।७०

४८ **आ** अने **प्रति** उपसर्ग सिवाय **सन्नन्त श्रु** धातुथी आत्मने-पद थाय छे. **शुश्रूषते गुरून् । आशुश्रूषति प्रतिशुश्रूषति ।**

श्रुवोऽनाङ्प्रतेः ३।३।७१

૪૯ **स्मृ** અને **दृश्** નાં ઇચ્છાદર્શક રૂપ આત્મનેપદમાં થાય છે. **सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ।**

स्मृ-दृशः ३।३।७२

૫૦ સન્નન્ત ધાતુથી, પૂર્વના ધાતુની જેમ પદ થાય છે. **शिशयिषते ।**

प्राग्वत् ३।३।७४

૫૧ **आम्** પૂર્વે ધાતુ પરસ્મૈપદી હોય તો પરસ્મૈપદી **कृ** નાં અને આત્મનેપદી હોય તો આત્મનેપદી **कृ** નાં રૂપો જોડાય છે. **ईहांचक्रे । बिभयांचकार ।**

आमः कृगः ३।३।७५

૫૨ **उप + स्था** અકર્મક હોય ત્યારે આત્મનેપદી છે. **उपतिष्ठते ।**

उपात् स्थः (कर्मण्यसति) ३।३।८३

૫૩ **सम् + गच्छ्** વિગેરે ધાતુ જ્યારે અકર્મક હોય ત્યારે આત્મનેપદી છે. **सङ्गच्छते । संपृच्छते । संपश्यते ।**

समो गमृच्छि-प्रच्छि-श्रु-वित्-स्वरत्यर्ति-दृशः ३।३।८४

૫૪ **आ** ઉપસર્ગ પછી અકર્મક **यम्** અને **हन्** આત્મનેપદી છે. **आयच्छते । आहते । आघ्नाते । आघ्नते ।**

आङो यम-हनः स्वेऽङ्गे च ३।३।८६

૫૫ **वि** અને **उद्** પછી **तप्** આત્મનેપદી છે. **वितपते उत्तपते रविः ।** સૂર્ય ઘણો તપે છે.

व्युदस्तपः ३।३।८७

૫૬ **अणिग्** અવસ્થાનું કર્મ, **णिग्** અવસ્થામાં જેનો કર્તા હોય એવા **णिगन्त** ધાતુથી આત્મનેપદ થાય છે **आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः—आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् ।**

अणिक्-कर्म-णिक्-कर्तृकाद् णिगो अस्मृतौ ३।३।८८

૫૭ ई અને गृ ઇત્ વાળા ધાતુથી, ક્રિયાનું મુખ્ય ફળ પોતાને મળતું હોય તો આત્મનેપદ થાય છે, સિવાય પરસ્મૈપદ થાય છે, એટલે કે **ઉભય** પદ થાય છે. **यजीं, यजते । यजन्ति । डुकृंग्, कुरुते । कुर्वन्ति ।**

ईगितः (फलवति) ३।३।९५

૫૮ ज्ञा (जा) ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ ન હોય તો, ઉપર મુજબ ઉભયપદ થાય છે. **गां जानीते । परस्य गां जानाति ।**

ज्ञोऽनुपसर्गात् ३।३।९६

---

૫૯ અન્ય ધાતુઓથી—પરસ્મૈપદી ધાતુઓથી પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લાગે છે. **नमति ।**

शेषात् परस्मै ३।३।१००

૬૦ वि आ અને परि પછી रम् પરસ્મૈપદી છે. **विरमति ।**

व्याङ्परे रमः ३।३।१०५

૬૧ अणिच् અવસ્થામાં પ્રાણિ-કર્તૃક અને અકર્મક ધાતુ હોય એવા ણિગન્ત ધાતુથી પરસ્મૈપદ થાય છે. **आस्ते चैत्रः आसयति चैत्रम् । शेते मैत्रः शाययति मैत्रम् ।**

अणिगि प्राणिकर्तृका-ऽनाप्याद् णिगः ३।३।१०७

૬૨ હલનચલન અર્થવાળા, આહાર અર્થવાળા, इ आ. **बुध् युध् प्रु द्रु स्रु नश्** અને जन् ણિગન્તધાતુથી પરસ્મૈપદ થાય છે. **चलयति शाखाम् । भोजयति चैत्रमन्नम् । सूत्रमध्यापयति शिष्यम् । बोधयति पद्मं रविः । योधयति काष्ठानि । प्रावयति राज्यम् । द्रावयत्ययः । स्रावयति तैलम् । नाशयति पापम्। जनयति पुण्यम् ।**

चल्याहारार्थेड्-बुध-युध-प्रु-द्रु-स्रु-नश-जनः ३।३।१०८

तृतीयोऽध्यायः तृतीयः पादः

धातुरूप-प्रकरणम् १

[आत्मनेपद-परस्मैपदे]

१ वृद्धिरारैदौत् ३।३।१ ताडयति। पारयति

२ गुणोऽरेदोत् ३।३।२ वर्षति। जेमति। शोचति

३ क्रिया-ऽर्थौ धातुः ३।३।३ भवति। गोपायति

४ न प्रादिः अप्रत्ययः ३।३।४ प्राविशत्

५ अवौ दा-धौ दा ३।३।५ दत्तः। ददति

---

६ वर्त्तमाना-तिव तस् अन्ति सिव् थस् थ मिव् वस् मस्, ते आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे ३।३।६

७ सप्तमी-यात् याताम् युस् यास् यातम् यात याम् याव याम, ईत ईयाताम् ईरन् ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि ३।३।७

८ पञ्चमी-तुव् ताम् अन्तु हि तम् त, आनिव् आवव् आमव्, ताम् आताम् अन्ताम् स्व आथाम् ध्वम् ऐव् आवहैव् आमहैव् ३।३।८

९ ह्यस्तनी-दिव् ताम् अन् सिव् तम् त अम्व् व म, त आताम् अन्त थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि ३।३।९

१० एताः शितः ३।३।१० भवति। भवेत्। भवतु। अभवत्

११ अद्यतनी-दि ताम् अन् सि तम् त अम् व म, त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम् इ वहि महि ३।३।११

१२ परोक्षा-णव् अतुस् उस् थव् अथुस् अ णव् व म, ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे ३।३।१२

१३ आशीः-क्यात् क्यास्ताम् क्यासुस्, क्यास् क्यास्तम् क्यास्त, क्यासम् क्यास्व क्यास्म, सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि ३।३।१३

१४ श्वस्तनी-ता तारौ तारस् तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस्, ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे ३।३।१४

१५ भविष्यन्ती-स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस्, स्यामस् स्यते स्येते स्यन्ते स्यसे स्येथे स्यध्वे स्ये स्यावहे स्यामहे ३।३।१५

१६ क्रियातिपत्तिः-स्यत् स्यताम् स्यन् स्यस् स्यतम् स्यत स्यम् स्याव स्याम स्यत स्येताम् स्यन्त, स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्, स्ये स्यावहि स्यामहि ३।३।१६

१७ त्रीणि त्रीणि अन्य-युष्मदस्मदि ३।३।१७ पचति-तः-न्ति

१८ एक-द्वि-बहुषु ३।३।१८ स पचति तौ पचतः ते पचन्ति

१९ नवाद्यानि शतृ-क्वसू च परस्मैपदम् ३।३।१९ गच्छन्।

२० पराणि काना-ऽऽनशौ चात्मनेपदम् ३।३।२० वर्तमानः।

---

२१ तत् साप्याऽनाप्यात् कर्म-भावे कृत्य-क्त-खलर्थाश्च ३।३।२१ स्राव्यते। क्षुभ्यते। कार्यः। कृतः। सुकरः

२२ इ-ङितः कर्तरि ३।३।२२ स्पर्धते। वन्दते। पापच्यते

२३ निविशः ३।३।२४ निविशते

४४ उपसर्गाद् अस्योहो वा ३।३।२५ विपर्यस्यते, ति ।
२५ परिव्यवात् क्रियः ३।३।२७ परिक्रीणीते । विक्रीणीते
२६ परा-वे र्जेः ३।३।२८ पराजयते । विजयते
२७ भुनजोऽत्राणे ३।३।३७ ओदनं भुङ्क्ते
२८ शदेः शितिं ३।३।४१ शीयते
२९ म्रियतेरद्यतन्याशिषि च ३।३।४२ अमृत । मृषीष्ट । म्रियते
३० क्यङ्वो नवा ३।३।४३ पटपटायति, पटपटायते
३१ द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् ३।३।४४ अद्युतत्, अद्योतिष्ट
३२ वृद्भ्यः स्य-सनोः ३।३।४५ वर्त्स्यति, वर्तिष्यते
३३ कृपः ध्वस्तन्याम् ३।३।४६ कल्प्तास्मि कल्पिताहे कल्प्ताहे
३४ क्रमोऽनुपसर्गात् ३।३।४७ क्रमते, क्रामति
३५ वृत्ति-सर्ग-तायने ३।३।४८ शास्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः
३६ प्रोपाद् आरम्भे ३।३।५१ प्रक्रमते उपक्रमते रन्तुम्
३७ आङो ज्योतिरुद्गमे ३।३।५२ आक्रमते सूर्यः
३८ नु-प्रच्छः ३।३।५४ आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरून्
३९ हः स्पर्द्धे ३।३।५६ मल्लो मल्लमाह्वयते
४० उपात् ३।३।५८ उपह्वयते
४१ यमः स्त्रीकारे ३।३।५९ कन्यामुपयच्छते
४२ देवा-ऽर्चा-मैत्री-सङ्गम-पथिकर्तृक-मन्त्रकरणे स्थः
३।३।६० जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठते ।
४३ सम्-वि-प्रा-ऽवात् ३।३।६३ प्रतिष्ठते
४४ ज्ञीप्सा-स्थेये ३।३।६४ तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः
४५ निह्नवे ज्ञः ३।३।६८ शतमपजानीते

४६ सम्-प्रतेः अस्मृतौ ३।३।६९ शतं संजानीते, प्रतिजानीते
४७ अननोः सनः ३।३।७० धर्मं जिज्ञासते
४८ श्रुवोऽनाङ्-प्रतेः ३।३।७१ शुश्रूषते गुरून्
४९ स्मृ-दृशः ३।३।७२ सुस्मूर्षते । दिदृक्षते
५० प्राग्वत् ३।३।७४ शिशयिषते
५१ आमः कृगः ३।३।७५ ईहांचक्रे । बिभयांचकार
५२ उपात् स्थः (कर्मण्यसति) ३।३।८३ उपतिष्ठते
५३ समो गमृच्छि-प्रच्छि-श्रु-वित्-स्वरत्यर्ति-दृशः ३।३।८८
संगच्छते । संपश्यते
५४ आङो यम-हनः स्वेऽङ्गे च ३।३।८६ आयच्छते । आहते
५५ व्युदस्तपः ३।३।८७ वितपते
५६ अणिकर्म-णिकर्तृकाद् णिगोऽस्मृतौ ३।३।८४ आरोहयते
हस्ती हस्तिपकान्
५७ ई-गितः (फलवति) ३।३।९५ यजते, यजन्ति ।
५८ ज्ञोऽनुपसर्गात् ३।३।९६ जानीते, जानाति

---

५९ शेषात् परस्मै ३।३।१०० भवति । अत्ति
६० व्याङ्-परे रमः ३।३।१०५ विरमति
६१ अणिगि प्राणिकर्तृकाऽनाप्याद् णिगः ३।३।१०७
आसयति चैत्रम्
६२ चल्याहारार्थेङ्-बुध-युध-प्रु-द्रु-स्रु-नश-जनः ३।३।१०८
चलयति शास्त्राम् । भोजयति चैत्रमन्नम्

ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૨

आयादि प्रत्ययो

૧ **गुप्** રક્ષણ કરવું, **धूप्**, **विच्छ** ગ. ૬, **पण्** અને **पन्** ધાતુથી સ્વાર્થમાં **आय** પ્રત્યય થાય છે. **गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पण्** અને **पन्** ધાતુ **आय** પ્રત્યય લાગ્યા પછી, પરસ્મૈપદી છે **पणायति । पनायति** ક્વચિત્ **पणायते । पनायते ।** વ્યાપાર અર્થમાં **पण्** ધાતુને અન્યમતે **आय** લાગતો નથી. **शतस्य पणते ।** સો રૂપીઆનો વેપાર કરે છે.

गुपौ-धूप-विच्छि-पणि-पनेरायः ३।४।१

૨ **कम्** ગ. ૧ આ. અભિલાષા કરવી, આ ધાતુથી સ્વાર્થમાં **इ** [**णिङ्**] પ્રત્યય થાય છે. **कम् + इ** [**णिङ्**] = **कामि । कामि + अ + ते=कामयते**

कमेर्णिङ् ३।४।२

૩ **ऋत्** ધાતુથી સ્વાર્થમાં **ईय** [**ङीय**] પ્રત્યય થાય છે અને આત્મનેપદી થાય છે. **ऋतीयते ।**

ऋतेः ङीयः ३।४।३

૪ વિકરણ પ્રત્યય થવાનો ન હોય ત્યારે **आय** વિગેરે (ઉપર કહેલા) પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. **गोपायिता गोपिता गोप्ता ।** ક. **गोपाय्यते** (૪–૩–૮૨) **गुप्यते । गोपायांचकार** જુગોપ । **पणायांचकार** પેણે । **कामयिता कमिता । ऋतीयिता अर्तिता । ऋतीयांचक्रे आनर्त ।**

अशवि ते वा ३।४।४

૫ 'ગર્હા કરવી' એ અર્થમાં **गुप्** ધાતુથી અને 'ક્ષમા કરવી' એ અર્થમાં **तिज्** ધાતુથી સ્વાર્થમાં **स** [**सन्**] પ્રત્યય થાય છે. **जुगुप्सते गर्हते इत्यर्थः । तितिक्षते सहते**

गुप्-तिजो गर्हा-क्षान्तौ सन् ३।४।५

૬ 'સંશય' અને 'પ્રતિકાર' એ બે અર્થમાં **कित्** ધાતુથી સ્વાર્થમાં **सन्** પ્રત્યય થાય છે. **विचिकित्सति मे मनः संशेते इत्यर्थः** મારું મન સંશય કરે છે. **व्याधिं चिकित्सति प्रतिकरोतीत्यर्थः** વ્યાધિનો પ્રતિકાર કરે છે.

कितः संशय-प्रतिकारे ३।४।६

૭ 'નિશાન' એ અર્થમાં **शान्** ધાતુથી 'આર્જવ' એ અર્થમાં **दान्** ધાતુથી 'વિચાર' એ અર્થમાં **मान्** ધાતુથી અને "વૈરૂપ્ય" એ અર્થમાં **बध्** ધાતુથી સ્વાર્થમાં **सन्** પ્રત્યય થાય છે. અને (દ્વિરુક્તિ થયે છતે પૂર્વનો) **इ** દીર્ઘ થાય છે. **शीशांसते, शीशांसति शस्त्रम्** । શસ્ત્રને તીક્ષ્ણ કરે છે. **दीदांसते, दीदांसति** સરળતા રાખે છે. **मीमांसते धर्मम्** ધર્મને વિચારે છે. **बीभत्सते** । વિરૂપતા કરે છે,

शान्-दान्-मान्-बधाद् निशानार्जव-विचार-वैरूप्ये दीर्घश्चेतः ३।४।७

૮ **कण्डू** વિગેરે ધાતુઓથી સ્વાર્થમાં **य** (**यक्**) પ્રત્યય થાય છે. **कण्डू + यक् + शव् + ति** = ૩-૪-૭૧ થી **अ** [**शव्**] ૨-૧-૧૧૩ થી પહેલાંનો **अ** લોપાય છે. **कण्डूयते** । ૪-૩-૮૨ થી **अ** લોપાય છે – **मगध + य + अ + ति = मगध्यति** । ૪-૩-૮૦ **मगधिता । मगधिष्यति** । ક. **मगध्यते** ।

धातोः कण्ड्वादे र्यक् ३।४।८

---

૯ વ્યંજનાદિ એક સ્વરવાળા ધાતુથી, ભૃશ–રીતસર અથવા અતિશય અર્થમાં તથા આભીક્ષ્ણ્ય–વારંવાર અર્થમાં **य** [यङ्] પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. **भृशं पचति–पच् + य** [यङ्] **पच्य**—૪–૧–૩, ૪૮. ૩–૩–૨૨ ૩–૪–૭૧ **पापच्यते**। **पुनः पुनः पचति–पच् + य पच्य–पापच्यते**।

व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् वा ३।४।९

૧૦ **अट्, ऋ, सूत्र, मूत्र, सूच, अश्** અને **ऊर्णु** ધાતુથી, ભૃશ અને આભીક્ષ્ણ્ય અર્થમાં **यङ्** વિકલ્પે થાય છે.

भृशं पुनः पुन वा		अटति	अटाट्यते।
,,	,,	इयर्ति ऋच्छति वा	अरार्यते। ૪–૩–૧૦
,,	,,	सूत्रयति	सोसूत्र्यते। ૪–૧–૪૮
,,	,,	मूत्रयति	मोमूत्र्यते।
,,	,,	सूचयति	सोसूच्यते।
,,	,,	अश्नुते अश्नाति वा	अशाश्यते। ૪–૧–૪
,,	,,	ऊर्णोति	ऊर्णोनूयते। ૪–૩–૧૦૮

अटयर्ति-सूत्रि-मूत्रि-सूच्य-शूर्णोः ३।४।१०

૧૧ ગતિ અર્થવાળા ધાતુથી કુટિલ અર્થમાં **यङ्** થાય છે. **कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते**। વાંકો ચાલે છે. ૪–૧–૫૧

,, **द्रमति दन्द्रम्यते**। આડો અવળો રખડે છે.

गत्यर्थात् कुटिले ३।४।११

૧૨ **गृ, लुप्, सद्, चर्, जप्, जभ्, दंश्**, અને **दह्** ધાતુથી **गर्ह्य**–નિન્દ્ય અર્થમાં **यङ्** થાય છે. **गर्ह्यम् निगरति निजेगिल्यते**। નિંદ્ય ખાય, તેમ ખાય છે. ૨–૩–૧૦૧

,, **लुम्पति लोलुप्यते**। ૪–૧–૪૮

,, **सीदति सासद्यते**। ,,

„ चरति चञ्चूर्यते । ४-१-५३
„ जपति जञ्जप्यते । ४-१-५२
„ जम्भति-ते जञ्जभ्यते । „
„ दशति दन्दश्यते । „
„ दहति दन्दह्यते । „

गृ-लुप-सद-चर-जप-जभ-दश-दहो गर्हे ३।४।१२

૧૩ गृ ગ ૯. ૫૨ शुभ् અને रुच् ધાતુને यङ् થતો નથી. गर्हितं गृणाति । भृशं शोभते । भृशं रोचते ।

न गृणा-शुभ रुचः ३।४।१३

૧૪ यङ् નો બહુલતાએ લોપ (लुप्) થાય છે. (પણ દ્વિત્વ થાય છે) यङ् लुप् ધાતુઓ બીજા ગણમાં ગણાય છે અને પરસ્મૈપદી છે. भृशं पुनः पुन र्वा भवति – भू + यङ् – भू-(यङ् लुप्) = बोभू – बोभू + ति = बोभोति । ४-३-१

बहुलं लुप् ३।४।१४

---

૧૫ દશમાગણના ધાતુઓને પોતાનો इ [णिच्] પ્રત્યય લાગે છે. चुर + इ [णिच्] ४-३-४ चोरि । चोरि + अ [शव्] + ति – ३-४-७१, ४-३-१ चोरयति । વ. કૃ. चोरयत् ।

चुरादिभ्यो णिच् ३।४।१७

૧૬ દશમા ગણના युज् વિગેરે (युजादि) ધાતુઓને इ [णिच्] વિકલ્પે લાગે છે. युज् + इ = योजि – योजयति, योजति । सह – साहयति, सहति । तापयति, तपते ।

युजादे र्नवा ३।४।१८

૧૭ ક્રિયા કરે તે કર્તા. ક્રિયા કરનારને જે અનેક રીતે પ્રેરણા કરે તે, પ્રેરક કર્તા, પ્રેરક કર્તાની ક્રિયા બતાવવી હોય તો ધાતુથી इ [णिच्] પ્રત્યય થાય છે અને ધાતુ ઉભયપદ લે છે, ૩-૩-૯૫

कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते (प्रेरयति) **इति** – कृ + इ [णिग्] = कारि । कारि + अ [शव्] + ति = **कारयति, ते** । **शिष्यः धर्मं बोधति.** મૂળભેદ **धर्मं बोधन्तं शिष्यं गुरुः प्रयुङ्क्ते** (प्रेरयति) **इति** – **गुरुः शिष्यं धर्मं बोधयति** પ્રેરકભેદ. ગુરૂ શિષ્યને ધર્મ જણાવે છે.

प्रयोक्तृ-व्यापारे णिग् ३।४।२०

૧૮ **तुम्** પ્રત્યયને યોગ્ય ધાતુથી, ઇચ્છાના અર્થમાં **स [सन्]** પ્રત્યય થાય છે. (**स [सन्]** પૂર્વે ધાતુને સેટ્, અનિટ્ અને વેટ્, પ્રમાણે **इ** લગાડવી ન લગાડવી કે વિકલ્પે લગાડવી.) **शोभितुमिच्छति, शुभ् इ स – शुशुभ् इ स–शुशोभिष + अ [शव्] + ते = सुशोभिषते** । **शयितुमिच्छति– शी इ स – शिशयिषते** । ૪–૧–૩

तुमर्हादिच्छायां सन् अतत्सनः ३।४।२१

---

૧૯ દ્વિતીયાન્ત નામથી ઇચ્છામાં **काम्य** પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. **पुत्रमिच्छति – पुत्र + काम्य = पुत्रकाम्य** (**धातु**) પુત્રને ઇચ્છવું. **पुत्रकाम्य + अ + ति = पुत्रकाम्यति** પુત્રને ઇચ્છે છે.

इदमिच्छति **इदंकाम्यति** એને ઇચ્છે છે.
स्वरिच्छति **स्वःकाम्यति** સ્વર્ગને ઇચ્છે છે.
પક્ષે **इदमिच्छति** આ પ્રમાણે સર્વત્ર વાક્ય રહે છે.

द्वितीयायाः काम्यः ३।४।२२

૨૦ **म्** કારાન્ત અને અવ્યય સિવાય દ્વિતીયાન્ત નામથી ઇચ્છાના અર્થમાં **य (क्यन्)** અને **काम्य** વિકલ્પે થાય છે.
पुत्रमिच्छति पुत्रीयति પુત્રને ઇચ્છે છે. ૪–૩–૧૧૨
नावमिच्छति नाव्यति નાવને ઇચ્છે છે. ૧–૨–૨૫

वाचमिच्छति वाच्यति વાણીને ઇચ્છે છે. ૧-૧-૨૧
એ પ્રમાણે **पुत्रकाम्यति । वाक्काम्यति ।** ૧-૧-૨૧

अमाव्ययात् क्यन् च ३।४।२३

૨૧ **म्** કારાન્ત અને અવ્યય સિવાય ઉપમાન ભૂત દ્વિતીયાન્ત અને આધાર નામથી આચાર અર્થમાં **क्यन्** પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. **पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम्** છાત્રને પુત્રની જેમ રાખે છે. **प्रासादे इवाचरति प्रासादीयति कुट्याम्** । ઝુંપડીમાં મહેલની જેમ આચરણ કરે છે. વર્તે છે. રહે છે.

आधाराच्चोपमानाद् आचारे ३।४।२४

૨૨ ઉપમાન કર્તા નામથી આચાર અર્થમાં ० (**क्विप्**) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. **गल्भ क्लीब** અને **होड** શબ્દથી **क्विप्** પ્રત્યય આત્મનેપદી થાય છે.

अश्व इवाचरति अश्वति અશ્વની જેમ આચરણ કરે છે.
दधि इवाचरति दधयति દહિંની જેમ આચરણ કરે છે.
राजेवाचरति राजनति રાજાની જેમ આચરણ કરે છે.
मधुलिडिवाचरति मधुलेहति ભમરાની જેમ આચરણ કરે છે.
गोधुगिवाचरति गोदोहति ગાય દોનારની જેમ વર્તે છે.
गल्भ इवाचरति गल्भते હોંશિયારની જેમ આચરણ કરે છે.
क्लीब इवाचरति क्लीबते નપુંસકની જેમ આચરણ કરે છે.
होड इवाचरति होडते મૂર્ખની જેમ આચરણ કરે છે.

कर्तुः क्विप् गल्भ-क्लिब-होडात्तु ङित् ३।४।२५

૨૩ ઉપમાન કર્તા નામથી આચારમાં **य** (**क्यङ्**) વિકલ્પે થાય છે. **क्यङ्** આત્મનેપદી છે. ૩-૩-૨૨ **श्येन इवाचरति श्येनायते । हंसायते । अश्वायते । गल्भायते । गर्दभायते ।**

क्यङ् ३।४।२६

૨૪ **स्** કારાન્ત ઉપમાન કર્તા નામથી આચાર અર્થમાં **क्यङ्** વિકલ્પે થાય છે. અને **स्** નો વિકલ્પે લોપ થાય છે. **पय इवाचरति पयायते, पयस्यते। सर इवाचरति-सरायते। सरस्यते।**

सो वा लुक् च ३।४।२७

૨૫ **ओजस्** અને **अप्सरस्** ઉપમાન કર્તાનામથી આચાર અર્થમાં **क्यङ्** વિકલ્પે થાય છે અને **स्** નો લોપ થાય છે. **ओजः (ओजस्वी) इवाचरति ओजायते। अप्सरा इवाचरति अप्सरायते।**

ओजो-ऽप्सरसः ३।४।२८

૨૬ ભૃશાદિ કર્તાનામથી **च्वि** ના અર્થમાં **क्यङ्** વિકલ્પે થાય છે અને **स्** અને **त्** નો લોપ થાય છે. **अभृशो भृशो भवति भृशायते। अनुन्मना उन्मना भवति उन्मनायते। अवेहत् वेहत् भवति वेहायते। अनोजस्वी ओजस्वो भवति ओजायते। अपण्डितः पण्डितो भवति पण्डितायते। शुचीयते। नीलायते। हरितायते। मन्दायते।** ૬.

च्व्यर्थे भृशादेः स्नोः ३।४।२९

૨૭ **आ [डाच]** (૭-૨-૧૪૫) પ્રત્યયાન્ત અને **लोहित** વગેરે કર્તાનામથી **च्वि** ના અર્થમાં **य (क्यङ्ष्)** પ્રત્યય થાય છે. **क्यङ्ष्** ઉભયપદી છે. ૩-૩-૪૩

अपटत् पटत् भवति पटपटायति, पटपटायते। अथवा अपटपटा पटपटा भवति पटपटायति, पटपटायते। अलोहितो लोहितो भवति लोहितायति, लोहितायते। अश्यामो श्यामो भवति श्यामायति, श्यामायते। अधूमः

(अधूमवान्) धूमवान् भवति धूमायति, धूमायते। अनिद्रावान् निद्रावान् भवति निद्रायति, ते। ४-३-१०८

डाच् लोहितादिभ्यः षित् ३।४।३०

२८ पाप अर्थमां वर्तमान **कष्ट, कक्ष, कृच्छ्र सत्र** अने **गहन** चतुर्थ्यन्त नामथी क्रमणु अर्थमां **क्यङ्** प्रत्यय थाय छे. **कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते** पाप कर्म माटे प्रवृत्ति करे छे. એ प्रमाणे **कक्षायते। कृच्छ्रायते। सत्रायते। गहनायते।** दरेकनो अर्थ सरखो ज छे. पाप कर्म माटे प्रवृत्ति करे छे.

कष्ट-कक्ष-कृच्छ्र-सत्र-गहनाय पापे क्रमणे ३।४।३१

२९ **रोमन्थ** कर्मथी उच्चर्वण अर्थमां **क्यङ्** विकल्पे थाय छे. **अभ्यवहृतं द्रव्यं रोमन्थः** खाधेलुं द्रव्य रोमन्थ कहेवाय छे. **रोमन्थम् उच्चर्वयति रोमन्थायते गौः।** गाय वागोळे छे.

रोमन्थाद् व्याप्याद् उच्चर्वणे ३।४।३२

३० **फेन, उष्मन्, बाष्प** अने **धूम** कर्मथी उद्गमन अर्थमां **क्यङ्** प्रत्यय विकल्पे थाय छे. **फेनमुद्गमति फेनायते।** एवम् **उष्मायते। बाष्पायते। धूमायते।**

फेनोष्म-बाष्प-धूमाद् उद्गमने ३।४।३३

३१ **सुख** वगेरे कर्मनामथी अनुभव अर्थमां **क्यङ्** विकल्पे थाय छे. **सुखमनुभवति सुखायते। दुःखायते।**

सुखादेरनुभवे ३।४।३४

३२ **शब्द** वगेरे कर्मनामथी कृति अर्थमां **क्यङ्** विकल्पे थाय छे. पक्षे इ [णिच्] **शब्दं करोति शब्दायते। वैरायते। कलहायते।** क्यङ्
शब्दयति। वैरयति। कलहयति। णिच्

शब्दादेः कृतौ वा ३।४।३५

૩૩ **तपस्** થી **क्यन्** વિકલ્પે થાય છે. **तपः करोति तपस्यति । क्यन्**

तपसः क्यन् ૩।૪।૩૬

૩૪ **नमस्** **वरिवस्** અને **चित्र** કર્મથી **कृति** અર્થમાં અનુક્રમે અર્ચા સેવા અને આશ્ચર્ય અર્થમાં, **क्यन्** વિકલ્પે થાય છે.
नमः करोति नमस्यति देवान् દેવોની પૂજા કરે છે.
वरिवः करोति वरिवस्यति गुरून् । ગુરુની સેવા કરે છે.
चित्रं करोति चित्रीयते । (આત્મનેપદી) આશ્ચર્ય કરે છે.

नमो-वरिवश्चित्रङोऽर्चा-सेवाश्चर्ये ૩।૪।૩૭

૩૫ **अङ्** વાચિ કર્મનામથી નિરસન અર્થમાં **इ [णिङ्]** વિકલ્પે થાય છે. **णिङ्** આત્મનેપદી છે. ૩–૩–૨૨
हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते । ग्रीवयते । ૭–૪–૪૩
हस्तं करोति हस्तयति । ૩–૪–૪૨ થી **णिच्**

अङ्गाद् निरसने णिङ् ૩।૪।૩૮

૩૬ **पुच्छ** કર્મથી **उदसन** ઉંચે ફેંકવું, **पर्यसन** ચોતરફ ફેંકવું. **व्यसन** એકદમ ફેંકવું અને **असन** ફેંકવું, એ અર્થમાં **णिङ्** પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
पुच्छम् उदस्यति उत्पुच्छयते । પુંછડું ઉછાળે છે.
पुच्छम् पर्यस्यति परिपुच्छयते । પુંછડું ફેરવે છે. ભમાવે છે.
पुच्छम् व्यस्यति विपुच्छयते । પુંછડું પછાડે છે.
पुच्छम् अस्यति पुच्छयते । પુંછડું ફેંકે છે.

पुच्छाद् उत्-परि-व्यसने ૩।૪।૩૯

૩૭ **भाण्ड** કર્મથી **समाचयन** ભેગું કરવું એવા અર્થમાં **णिङ्** વિકલ્પે થાય છે. **भाण्डानि समाचिनोति संभाण्डयते । परिभाण्डयते ।** ઉપકરણ, વાસણ કે કરીયાણું ભેગું કરે છે.

भाण्डात् समाचितौ ૩।૪।૪૦

૩૮ **चीवर** કર્મથી **परिधान** પહેરવું અને **अर्जन** મેળવવું એ અર્થમાં णिङ् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

चीवरम् परिधत्ते परिचीवरयते । કપડું પહેરે છે.
,, **समाच्छादयति संचीवरयते** । કપડું પહેરે છે.
,, **अर्जयति चीवरयते** । કપડું મેળવે છે.
,, **समार्जयति संचीवरयते** । ,,

चीवरात् परिधानार्जने ३।४।४१

૩૯ નામથી कृ વિગેરે ધાતુના અર્થમાં णिच् બહુ પ્રકારે થાય છે. **मुण्डं करोति मुण्डयति छात्रम्** । **मिश्रयति ओदनम्** । **लवणयति सूपम्** । **लघु करोति लघयति** । **छिद्रयति** । **कर्णयति** । **दण्डयति** । **अन्धयति** । **अङ्कयति** । **व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयति** । **द्वारस्योद्घाटनं करोति द्वारमुद्घाटयति** । **पटुमाचष्टे करोति वा पटयति**। ७-४-४३. **स्थूलं स्थवयति**। **दूरं दवयति** । **युवानं यवयति** । **क्षिप्रं क्षेपयति** । **क्षुद्रं क्षोदयति** । ७-४-४२. **प्रियं प्रापयति** । **स्थिरं स्थापयति**। **स्फिरं स्फापयति** । ७-४-३८, ४-२-२१. **पुच्छं पुच्छयति** । **वृक्षमाचष्टे रोपयति वा वृक्षयति**। **कृतं गृह्णाति कृतयति**। **वर्णयति**। **त्वच्यति**। **त्वच अकारान्तः**। **रूपं दर्शयति** રૂપ દેખાડે છે.। **रूपं निध्यायति निरूपयति** રૂપ જુએ છે. **वस्त्रं परिदधाति परिवस्त्रयति** । **हस्तिनातिक्रामति अतिहस्तयति**। હાથી વડે ઉલ્લંઘન કરે છે. **वर्मणा संनह्यति संवर्मयति** । બખ્તર વડે સજ્જ થાય છે. **वीणया उपगायति उपवीणयति** । વીણા વડે ગાય છે. **सेनया अभियाति अभिषेणयति**। સેના વડે સામે જાય છે. **वास्या छिनत्ति वासयति** । **असिना असयति** ।

श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરે છે.
हस्तेनापक्षिपति अपहस्तयति । હાથ વડે દૂર કરે છે.
पुष्पेणार्चयति पुष्पयति । પુષ્પ વડે પૂજા કરે છે.
पाशेन संयच्छति संपाशयति । પાશ વડે બાંધે છે.
पाशं पाशाद्वा विमोचयति विपाशयति પાશમાંથી છોડાવે છે.
कूलं प्रतीपं गच्छति प्रतिकूलयति । પ્રતિકૂળ થાય છે.
कूलं अनुगच्छति अनुकूलयति । અનુકૂળ થાય છે.
पुत्रं सूते पुत्रयति । પુત્રને જન્મ આપે છે. ઇત્યાદિ

णिज् बहुलं नाम्नः कृगादिषु ३।४।४२

૪૦ **भोजन** ખાવું અને **भोजननिवृत्ति** ન ખાવું, એ અર્થમાં વર્તમાન **व्रत** શબ્દથી **कृ** વગેરે ધાતુના અર્થમાં **णिच्** પ્રત્યય થાય છે. **पय एव मया भोक्तव्यमिति व्रतं करोति गृह्णाति वा पयो व्रतयति। सावद्यान्नं मया न भोक्तव्यमिति व्रतं करोति गृह्णाति वा सावद्यान्नं व्रतयति ।**

व्रताद् भुजि-तन्निवृत्योः ३।४।४३

૪૧ **णिच्** લાગતાં **सत्य, अर्थ** અને **वेद** ના **अ** નો **आ** થાય છે. **सत्यमाचष्टे करोति वा सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति**

सत्या-ऽर्थ-वेदस्याः ३।४।४४

---

૪૨ અનેક સ્વરી ધાતુઓથી પરોક્ષાના પ્રત્યયોને ઠેકાણે **आम्** થાય છે અને પછી **कृ, भू, अस्** નાં પરોક્ષાનાં રૂપો જોડાય છે. **चकासांचकार । चकासांबभूव । चकासामास ।**

धातोरनेकस्वरादाम् परोक्षायाः कृ-भ्वस्ति चाऽनु तदन्तम् ३।४।४६

૪૩ **दय्, अय्, आस्** અને **कास्** ધાતુથી પરોક્ષા ના પ્રત્યયોને ઠેકાણે **आम्** થાય છે. **दयाञ्चक्रे। पलायाञ्चक्रे। आसाञ्चक्रे। कासाञ्चक्रे। दयाम्बभूव। दयामास।**

दयायास्-कासः ३।४।४७

૪૪ **ऋच्छ** પ. ગ. ૬. મુંઝાવું. અને **ऊर्णु** સિવાય જે ધાતુઓનો આદિ સ્વર ગુરુ નામિ છે, તે ધાતુઓથી પરોક્ષાના પ્રત્યયોના ઠેકાણે **आम्** થાય છે. દીર્ઘ સ્વરને ગુરુ કહેવાય છે તેમજ સંયુક્ત વ્યંજનના પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો પણ ગુરુ ગણાય છે. **ईहाञ्चक्रे। ईहाम्बभूव। ईहामास। उक्षाञ्चकार।**

गुरुनाम्यादेरनृच्छूर्णोः ३।४।४८

૪૫ **जागृ, उष्, सम्+इन्ध्** ધાતુથી પરોક્ષાના પ્રત્યયોને ઠેકાણે **आम्** વિકલ્પે થાય છે. **जागराञ्चकार। जागराम्बभूव। जागरामास।** પક્ષે, **जजागार। ओषाञ्चकार। उवोष। समिन्धाञ्चक्रे समीधे।**

जागृष-समिन्धे र्नवा ३।४।४९

૪૬ **भी ह्री, भृ** અને **हु** ધાતુઓથી પરોક્ષાને ઠેકાણે **आम्** વિકલ્પે થાય છે અને તે **नित्** જેવો થાય છે, એટલે આ ધાતુઓનું **आम्** પર છતાં દ્વિત્વ થશે અને **भृ** ધાતુમાં **इ** પણ થશે. **बिभयाञ्चकार। बिभयाम्बभूव। बिभयामास।** પક્ષે **बिभाय। जिह्रयाञ्चकार। जिह्राय। बिभराञ्चकार। बभार। जुहवाञ्चकार। जुहाव।**

भी-ह्री-भृ-होस्तिव्वत् ३।४।५०

૪૭ **विद्** ધાતુથી પરોક્ષાનો **आम्** વિકલ્પે થાય છે અને તે **कित्** છે, (**कित्** છે માટે ગુણ નહિ થાય.) **विदाञ्चकार। विवेद।**

वेत्तेः कित् ३।४।५१

૪૮ **विद्** નાં આજ્ઞાર્થ ૩પો, **विद्** ને કિત્ **आम्** લગાડી **कृ** નાં આજ્ઞાર્થનાં ૩પ જોડવાથી પણ થાય છે. **विदांकरोतु, वेत्तु** ।

पञ्चम्याः कृग् ३।४।५२

---

૪૯ અદ્યતની પ્રત્યયો પર છતાં, ધાતુથી પર **स्** [**सिच्**] પ્રત્યય થાય છે. **अनैषीत्** ૪-૩-૪૪ ૪-૩-૬૫ ૪-૪-૨૯

सिज् अद्यतन्याम् ३।४।५३

૫૦ **स्पृश्, मृश** અને **कृष्** ધાતુઓથી **स्** [**सिच्**] વિકલ્પે થાય છે. ૪-૪-૧૧૨ ૪-૩-૪૫ **अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत्** । **अस्प्राष्टाम् अस्पार्ष्टाम्** ૪-૩-૭૦ **अस्प्राक्षुः अस्पार्क्षुः** ઇ. એ પ્રમાણે **मृश** અને **कृष्** । પક્ષે **अस्पृक्षत्** । ૩-૪-૫૫

तृप् અને **दृप्** ધાતુથી વિકલ્પે **स्** [**सिच्**] પ્રત્યય થાય છે. **तृप्** અને **दृप्** ધાતુ વેટ્ છે. ૪-૪-૩૮

अतर्पीत्, ૪-૩-૬૫, ૪-૪-૩૨, ૭૧ **अतर्पिष्टाम्, अतर्पिषुः** । **अत्राप्सीत्, अत्राप्ताम्** । **अत्राप्सुः** ૪-૪-૧૧૨ ૪-૩-૪૫ **अताप्सीत्, अताप्ताम्** । **अताप्सुः**

अदर्पीत् । **अदर्पिष्टाम्, अदर्पिषुः** ૧ લો પ્રકાર સેટ્ **सिच्** **अद्राप्सीत्** । **अदाप्सीत्**, ૨ જો પ્રકાર અનિટ્ **सिच्** પક્ષે **अतृपत् अदृपत्** ૬ ઠ્ઠો પ્રકાર ૩-૪-૬૪ પુષ્યાદિ માં છે.

स्पृश-मृश-कृश-तृप-दृपो वा ३।४।५४

૫૧ **ह्** અને **शिट्** (**श् ष्** અને **स्**) વ્યંજન અંતે હોય એવા ઉપાન્ત્ય નામિ સ્વરવાળા અનિટ્ ધાતુઓથી **स** [**सक्**] પ્રત્યય થાય છે, પણ **दृश्** ધાતુ સિવાય **स** [**सक्**] પ્રત્યય કિત્ છે, માટે ગુણ થશે નહિ.) **दुह्, अधुक्षत्** ૨-૧-૮૨, ૬૨. ૨-૩-૧૫ । **स्पृश्**, **अस्पृक्षत्** ૨-૧-૮૭ **कृष्**, **अकृक्षत्** ।

ह-शिटो नाम्युपान्त्याद् अदृशोऽनिटः सक् ३।४।५५

૫૨ इ [णिग् णिच्] પ્રત્યય જેને અંતે હોય એવા ધાતુઓ (એટલે પ્રેરક ભેદના અને દશમા ગણના ધાતુઓ તેમજ श्रि, द्रु, स्रु, અને कम् થી કર્તરિ પ્રયોગમાં अ [ङ] થાય છે. कारि, अचीकरत् । ૪-૨-૩૫, ૪-૧-૧, ૪-૧-૩૮, ૪-૧-૬૩, ૪-૧-૬૪, चोरि, अचूचुरत् ।
श्रि, अशिश्रियत् । द्रु, अदुद्रुवत् । ૪-૧-૧
स्रु, असुस्रुवत् । कम्, अचकमत ।

णि-श्रि-द्रु-स्रु-कमः कर्तरि ङः ३।४।५८

૫૩ धे [ट्धे] અને ध्मि ધાતુથી વિકલ્પે ङ થાય છે. धे, [ट्धे] अदधत् ૪-૩-૬૪. પક્ષે अधात् ૪-૩-૬૭. अधासीत् ।
ध्मि, अशिश्मियत् । अध्मत् ૪-૩-૬૫ ૪-૩-૧૦૩ अध्मयीत्

ट्धे-धे-र्वा ३।४।५९

૫૪ शास् अस् ગ. ૪ वच् અને ख्या થી अ [अङ] થાય છે. अशिषत् । अशिषताम् ૪-૪-૩૧૮ । अपास्थत ૩-૩-૨૫। अवोचत् ૪-૩-૧૦૩ । आख्यत् ૪-૩-૬૪ ।

शास्त्यसू-वक्ति-ख्यातेरङ् ३।४।६०

૫૫ सृ અને ऋ થી વિકલ્પે अ [अङ्] થાય છે. असरत् । आरत् ૪-૩-૭। પક્ષે असार्षीत् । असार्ष्टाम् । असार्षुः । आर्षीत् । आर्ष्टाम् । आर्षुः] ૨ બે પ્રકાર

सर्त्यर्ते र्वा ३।४।६१

૫૬ ह्वे लिप् અને सिच् થી अ [अङ्] થાય છે. आह्वत् ૪-૨-૧, ૪-૩-૬૪ । अलिपत् । असिचत् ।

ह्वा-लिप्-सिचः ३।४।६२

૫૭ આત્મનેપદમાં ह्वे लिप् અને सिच् થી વિકલ્પે अ [अङ्] થાય છે. आह्वत । अलिपत । असिचत । પક્ષે ૨ બે પ્રકાર आहवास्त । आह्वासाताम् । आह्वास त ।

अलिप्त । अलिप्साताम् । असिक्त । असिक्षाताम् ।

वात्मने ३।४।६३

૫૮ **गम्** વિગેરે (**लृ** ઇત્વાળા **लृदित्**) **द्युत्** વિગેરે [**द्युतादि**] અને **पुष्** વિગેરે (**पुष्यादि**) એ સર્વે ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં અ [**अङ्**] થાય છે. **अगमत् । पत्, अपप्तत् ४-३-१०३ । अद्युतत्, अद्योतिष्ट । अरुचत्, अरोचिष्ट । अध्वसत् ४-२-४५, अध्वंसिष्ट । अपुषत् । उष्, औचत् । अतृपत् । अदृपत् । अनेशत्, अनशत् ४-३-१०२ । आस्थत्, अपास्थत् । ४-३-१०३**

लृदिद्-द्युतादि-पुष्यादेः परस्मै ३।४।६४

૫૯ **रुध्** વિગેરે (**ऋदित्** ऋ ઇત્વાળા) ધાતુઓ તેમજ **श्वि स्तम्भ्, म्रुच्, म्लुच्, म्रुच्, ग्लुच्, ग्लुञ्च्** અને **जृ** એ સર્વે ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પે અ [**अङ्**] થાય છે. **अरुधत् । अदर्शत् ४-३-७ । अश्वत् । अस्तभत् । अम्रुचत् । अम्लुचत् अग्रुचत् । अग्लुचत् । अग्लुचत् । अजरत् ।** પક્ષે **अरौत्सीत् ४-३-४५ । अद्राक्षीत् ४-४-११९ । अश्वयीत् । अस्तम्भीत् । अम्रोचीत् । अम्लोचीत् अग्रोचीत् । अग्लोचीत् । अग्लुञ्चीत् । अजारीत् ४-३-४४ ।**

ऋदित्-श्वि-स्तम्भू-म्रुचू-म्लुचू-ग्रुचू-ग्लुचू-ग्लुञ्चूञ्रो-वा ३।४।६५

૬૦ **त** પ્રત્યય પર છતાં **पद** ધાતુથી **स्** [**सिच्**] ને બદલે **इ** [**त्रिच्**] થાય છે. અને **त** નો લોપ થાય છે. **उद् + पद् = उदपादि** ૩-પુ. એ.વ. ૪-૩-૫૦ **उदपत्साताम् ।**

त्रिच् ते पदस्त-लुक् च ३।४।६६

૬૧ **त** પ્રત્યય (આત્મને૦ ૩ પુ. એ વ.) પર છતાં **दीप् जन् बुध्** (ગ. ૪) **पूर् ताय् અને प्याय्** ધાતુઓથી **स्** [**सिच्**] ને બદલે **इ** [**त्रिच्**] વિકલ્પે થાય છે. અને **त** નો લોપ થાય છે.

अदीपि, अदीपिष्ट अदीपिषाताम्, अदीपिषत
अजनि, अजनिष्ट, अजनिषाताम् अजनिषत
अपूरि, अपूरिष्ट अपूरिषाताम् अपूरिषत
अतायि अतायिष्ट अतायिषाताम् अतायिषत
अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यायिषाताम् अप्यायिषत
अबोधि, अबुद्ध । अभुत्साताम् अभुत्सत २-१-७७

दीप-जन-बुधि-पूरि-तायि-प्यायो वा ३।४।६७

૬૨ સર્વ ધાતુથી ભાવ અને કર્મમાં **त** (૩ પુ. ૧ વ.) પ્રત્યય પર છતાં **स्** [**सिच्**] ને બદલે **इ** [**ञिच्**] થાય છે અને **त** નો લોપ થાય છે. **आसि त्वया । पेक्षि कटः ।**

भाव-कर्मणोः ३।४।६८

૬૩ સ્વરાન્ત ધાતુ તથા **ग्रह् दृश्** અને **हन्** ધાતુથી, કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગમાં ભવિષ્યન્તી ક્રિયાતિપત્તિ શ્વસ્તની અદ્યતની **स्** [**सिच्**] અને આશીઃ પ્રત્યયો લગાડતાં **इ** [**ञिट्**] વિકલ્પે થાય છે.

लू + इ [**ञिट्**] **+ स्यते** [૪-૩-૫૦] **लाविष्यते ।** પક્ષે **इ** [**इट्**] થાય ત્યારે, **लविष्यते ।** એ પ્રમાણે, **अलाविष्यत अलविष्यत, लाविता । लविता । नी, नायिष्यते नेष्यते । अनायिष्यत । अनेष्यत । नायिता नेता । हृ, हारिष्यते हरिष्यते । अहारिष्यत अहरिष्यत । हारिता हर्ता । ग्रह, ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत । ग्राहिता ग्रहीता । दृश्, दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत अद्रक्ष्यत । दर्शिता द्रष्टा ।**

स्वर-ग्रह-दृश-हन्भ्यः स्य-सिजाशीः-श्वस्तन्यां ञिट् वा ३।४।६९

---

૬૪ કર્મણિ તથા ભાવે પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં ધાતુને **य**

[क्य] પ્રત્યય લાગે છે. **नीयते । भूयते । नीयमानः ।**

क्यः शिति ३।४।७०

૬૫ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, ખીજા અને ત્રીજા ગણ સિવાયના ધાતુઓને **अ [शव्]** વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. **नमति । नम् + अ + अत् [शतृ] = नमत्** વ.કૃ. ૨–૧–૧૧૩ **वन्द् + अ + ते = वन्दते । वन्द् + अ + म् + आन [आनश्] = वन्दमानः** વ.કૃ. ૪–૪–૧૧૪

कर्तर्यनद्भ्यः शव् ३।४।७१

૬૬ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, ચોથા ગણના ધાતુઓને **य [श्य]** વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. **श्य** પ્રત્યય અવિત્ શિત્ છે. માટે ङित् જેવો છે. ૪–૩–૨૦ તેથી ગુણ થાય નહિ. ૪–૩–૪ **कुप्यति । कुप्यत्** વ.કૃ.

दिवादेः श्यः ३।४।७२

૬૭ **भ्रास्** ગ.૧. **भ्लास्** ગ.૧. **भ्रम्** ગ.૧. **क्रम्** ગ.૧. **क्लम्** ગ.૪. **त्रस** ગ.૪. **त्रुट्** ગ.૬. **लष्** ગ.૧. **यस्** ગ.૪. અને **सम् + यस्** આ ધાતુઓને વિકલ્પે **य [श्य]** વિકરણ લાગે છે. **भ्रास्यते, भ्रासते । भ्रम्यति, भ्रमति । क्राम्यति, क्रामति । क्लाम्यति क्लामति । त्रुट्यति, त्रुटति ।** વગેરે.

भ्रास–भ्लास–भ्रम–क्रम–क्लम–त्रसि–त्रुटि–लषि–यसि संयसे वा ३।४।७३

૬૮ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, પાંચમા ગણના ધાતુઓને **नु [श्नु]** વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. **चि + ति-चिनोति**

स्वादेः श्नुः ३।४।७५

૬૯ **अक्ष्** (ગ.૧ व्याप्तवु, મળવું) આ ધાતુથી **नु [श्नु]** પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે. **अक्ष्णोति । अक्षति ।**

वाऽक्षः ३।४।७६

૭૦ **तक्ष** ગ.૧. 'છોલવું,' 'પાતળું કરવું' આ અર્થમાં વપરાયો હોય ત્યારે **नु [श्नु]** વિકલ્પે થાય છે. **तक्ष्णोति, तक्षति ।** પણ **संतक्षति वाग्भिः शिष्यम्** અહીં **संतक्ष्णोति** ન થાય, ઠપકો અહીં 'ઠપકો આપે છે. એવો અર્થ છે.

तक्षः स्वार्थे वा ३।४।७७

૭૧ **स्तम्भ् स्तुम्भ् स्कम्भ् स्कुम्भ्** આ સૌત્ર ધાતુઓથી અને **स्कु** ધાતુથી **ना [श्ना]** અને **नु [श्नु]** વિકરણ થાય છે. **स्तभ्नाति, स्तभ्नोति । स्तुभ्नाति, स्तुभ्नोति । स्कुभ्नाति, स्कुभ्नोति । स्कुनाति । स्कुनोति ।**

स्तम्भू-स्तुम्भू-स्कम्भू-स्कुम्भू-स्कोः श्ना च ३।४।७८

૭૨ કર્તરિ પ્રયોગોમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, નવમા ગણના ધાતુઓને **ना [श्ना]** વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. **क्री + ना [श्ना] + ति = क्रीणाति । ना [श्ना]** પ્રત્યય ઙિત્ છે. ૪-૩-૨૦ માટે ગુણ થશે નહિ.

क्र्यादेः ३।४।७९

૭૩ વ્યંજનાંત ધાતુથી **ना [श्ना]** વિકરણ સહિત **हि** પ્રત્યયનો **आन** થાય છે. **पुष् + ना [श्ना] + हि = पुष्णान । मुष्णान ।**

व्यञ्जनात् श्नाहेरानः ३।४।८०

૭૪ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, ૬ ઠ્ઠા ગણના ધાતુઓને **अ [श]** વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. **तुद् + अ [श] + ति = तुदति । तुदते । तुदत्, तुदमान** વ.કૃ. ।

तुदादेः शः ३।४।८१

૭૫ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, સાતમા ગણના ધાતુઓને સ્વર પછી **न [श्न]** વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. અને વિકરણ પ્રત્યય લાગતાં ધાતુમાંના **न्** નો અથવા **न्** ને ઠેકાણે થયેલા અનુસ્વાર કે અનુનાસિક વ્યંજનનો લોપ થાય છે.

रुध् + मि + रुनध् + मि = रुणद्धि । हिंस् + ति – हिनस् + ति = हिनस्ति ।

रुधां स्वरात् श्नो न लुक् च ३।४।८२

૭૬ કર્તરિ પ્રયોગમાં શિત્ પ્રત્યયો લાગતાં, કૃ ધાતુને અને **तनादि** આઠમા ગણના ધાતુઓને **उ** વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે. **करोति । तनोति**

कृग्-तनादेरुः ३।४।८३

---

૭૭ શ્રદ્ધાવાન્ કર્તા હોય ત્યારે **सृज्** ધાતુથી **इ [अिच्] य [क्य]** અને આત્મનેપદ, તે પ્રમાણે–પૂર્વે કર્યા પ્રમાણે થાય છે. **असर्जि सृज्यते स्रक्ष्यते वा मालां धार्मिकः ।**

सृजः श्राद्धे अि-क्यात्मने तथा ३।४।८४

૭૮ **तप्** ધાતુ નો અર્થ 'તપ કરવું' એવો હોય ત્યારે આત્મનેપદી છે અને કર્તરિ પ્રયોગમાં પણ **य [क्य]** પ્રત્યય લે છે. **तप्यते । तप्स्यते ।** ૩–૪–૯૧

तपेस्तपः कर्मकात् ३।४।८५

૭૯ એક ધાતુમાં, પૂર્વે જોયેલી કર્મમાં રહેલી ક્રિયા સાથે એક –અભિન્ન હોવે અકર્મક ક્રિયા છે જેની તેવા (કર્મ કર્તા રૂપ) કર્તામાં ધાતુથી **अि क्य** અને આત્મનેપદ થાય છે. **चैत्रः कटं करोति–क्रियते कटः स्वयमेव** કર્મ, કર્તા રૂપે થયું છે.

एक-धातौ कर्मक्रिययैकाऽकर्मक्रिये ।३।४।८६

૮૦ **तप्** ધાતુથી, કર્મકર્તામાં કર્તામાં અને અનુતાપ અર્થમાં **[अिच्]** થતો નથી. **अन्ववातप्त कितवः स्वयमेव । अतप्त तपांसि साधुः ।** અનુતાપ અર્થમાં **अन्वतप्त चैत्रेण** ભાવે પ્રયોગ. **अन्ववातप्त पापः स्वकर्मणा** કર્મણિપ્રયોગ ।

तपः कर्त्रनुतापे च (अिच् न) ३।४।९१

तृतीयोऽध्यायः चतुर्थः पादः

धातुरूप-प्रकरणम्

[आद्यादि-प्रत्ययाः]

१ गुपौ-धूप-विच्छि-पणि-पनेरायः ३।४।१ गोपायति ।

२ कमे र्णिङ् ३।४।२ कामयते

३ ऋते ङ्यः ३।४।३ ऋतीयते

४ अशवि ते वा ३।४।४ गोपायिता, गोपिता गोप्ता

५ गुप्-तिजो गर्हा-क्षन्तौ सन् ३।४।५ जुगुप्सते । तितिक्षते

६ कितः संशय-प्रतिकारे ३।४।६ विचिकित्सति । चिकित्सति

७ शान्-दान्-मान्-बधाद् निशाना-ऽऽर्जव-विचार-वैरूप्ये दीर्घश्चेतः ३।४।७ शीशांसते, ति शस्त्रम्

८ धातोः कण्ड्वादे र्यक् ३।४।८ कण्डूयते

---

९ व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्ये यङ् वा ३।४।९ पापच्यते

१० अटयर्ति-सूत्रि-मूत्रि-शूच्यशूर्णोः ३।४।१० अटाट्यते ।

११ गत्यर्थात् कुटिले ३।४।११ चंक्रम्यते

१२ गृ-लुप-सद-चर-जप-जभ-दश-दहो गर्हे ३।४।१२ निजेगिल्यते

१३ न गृणा-शुभ-रुचः ३।४।१३ गर्हितं गृणाति ! भृशं शोभते

१४ बहुलं लुपू ३।४।१४ बोभोति, बोभवीति

---

१५ चुरादिभ्यो णिच् ३।४।१७ चोरयति

१६ युजादेर्नवा ३।४।१८ योजयति, योजति । साहयति, सहति
१७ प्रयोक्तृ-व्यापारे णिग् ३।४।२० कारयति, कारयते
१८ तुमर्हाद् इच्छायां सन् अतत्सनः ३।४।२१ शुश्रोभिषते

---

१९ द्वितीयायाः काम्यः ३।४।२२ इदंकाम्यति । स्वःकाम्यति
२० अमाव्ययात् क्यन् च ३।४।२३ पुत्रीयति । वाच्यति
२१ आधाराच्चोपमानादाचारे ३।४।२४ पुत्रीयति छात्रम् ।
प्रासादीयति कुटयाम्
२२ कर्तुः क्विप् गल्भ-क्लीब-होडाच्तु ङित् ३।४।२५
अश्वति । गल्भते
२३ क्यङ् ३।४।२६ श्येनायते । हंसायते । अश्वायते
२४ सो वा लुक् च ३।४।२७ पयायते, पयस्यते
२५ ओजोऽप्सरसः ३।४।२८ ओजायते । अप्सरायते
२६ च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः ३।४।२९ भृशायते । उन्मनायते
२७ डाच्-लोहितादिभ्यः षित् ३।४।३० पटपटायति, ते ।
लोहितायति, ते ।
२८ कष्ट-कक्ष-कृच्छ्र-सत्र-गहनाय पापे क्रमणे ३।४।३१
कष्टायते
२९ रोमन्थाद् व्याप्याद् उच्चर्वणे ३।४।३२ रोमन्थायते गौः
३० फेनोष्म-बाष्प-धूमाद् उद्वमने ३।४।३३ फेनायते
३१ सुखादेरनुभवे ३।४।३४ सुखायते । दुःखायते
३२ शब्दादेः कृतौ वा ३।४।३५ शब्दायते, शब्दयति ।
३३ तपसः क्यन् ३।४।३६ तपस्यति

३४ नमो-वरिवश्चित्रङो ऽर्चा-सेवाश्चर्ये ३।४।३७ नमस्यति
३५ अङ्गाद् निरसने णिङ् ३।४।३८ हस्तयते । पादयते
३६ पुच्छाद् उत्-परि-व्यसने ३।४।३९ उत्पच्छयते ।
३७ भाण्डात् समाचितौ ३।४।४० संभाण्डयते । परिभाण्डयते
३८ चीवरात् परिधाना-ऽर्जने ३।४।४१ परिचीवरयते ।
३९ णिज् बहुलं नम्नः कृगादिषु ३।४।४२ मुण्डयति छात्रम्
४० व्रताद् भुजि-तन्निवृत्त्योः ३।४।४३ प्रयोव्रतयति ।
सावद्यान्नंव्रतयति
४१ सत्या-ऽर्थ-वेदस्या-ऽऽः ३।४।४४ सत्यापयति अर्थापयति

---

४२ धातोरनेकस्वराद् आम् परोक्षायाः कृभ्वस्ति चाऽनु-
तदन्तम् ३।४।४६ चकासांचकार-बभूव-आस
४३ दया-ऽऽया-ऽऽस्-कासः ३।४।४७ दयांचक्रे । पलायांचक्रे
४४ गुरुनाम्यादेः अनृच्छ्रूर्णोः ३।४।४८ ईहांचक्रे-बभूव-आस
४५ जाग्रुष-समिन्धे नेवा ३।४।४९ जागरांचकार, जजागार
४६ भी-ह्री-भृ-होस्तिव्वत् ३।४।५० बिभयाञ्चकार; बिभाय
४७ वेत्तेः कित् ३।४।५१ विदाञ्चकार, विवेद
४८ पञ्चम्याः कृग् ३।४।५२ विदांकरोतु, वेत्तु

---

४९ सिज् अद्यतन्याम् ३।४।५३ अनैषात्
५० स्पृश-मृश-कृष-तृप-दृपो घा ३।४।५४ अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत्
५१ ह-शिटो नाम्युपान्त्याद् अदशोऽनिटः सक् ३।४।५५
अधुक्षत् । अस्पृक्षत्

५२ णि-श्रि-द्रु-स्रु-कमः कर्तरि ङः ३।४।५८ अचीकरत् । अशिश्रियत्

५३ ट्टधे-श्वे वा ३।४।५९ अदधत् । अशिश्वियत्

५४ शास्त्यसू-वक्ति-ख्यातेरङ् ३।४।६० अशिषत् । अपास्थत अवोचत् । आख्यत्

५५ सर्त्यर्त्ते वा ३।४।६१ असरद् । आरत्

५६ ह्वा-लिप्-सिचः ३।४।६२ आह्वत् । अलिपत् । असिचत्

५७ वात्मने ३।४।६३ आह्वत । अलिपत । असिचत

५८ लृदिद्-द्युतादि-पुष्यादेः परस्मै ३।४।६४ अगमत् । अद्युतत् । अपुषत्

५९ ऋदित्-श्वि-स्तम्भू-स्रुचू-स्लुचू-ग्रुचू-ग्लुचू-ग्लुञ्चू-ञ्रो वा ३।४।६५ अरुधत्, अरौत्सीत् । अश्वत्, अश्वयीत्

६० ञिच् ते पदस्त-लुक् च ३।४।६६ उदपादि

६१ दीप-जन-बुधि-पूरि-तायि-प्यायो वा ३।४।६७ अदीपि, अदीपिष्ट

६२ भाव-कर्मणोः ३।४।६८ आसि त्वया। ऐक्षि कटः

६३ स्वर-ग्रह-दृश-हन्भ्यः स्य-सिजाशीः-श्वस्तन्यां ञिड् वा ३।४।६९ लाविष्यते, लविष्यते । ग्राहिष्यते, ग्रहीष्यते

---

६४ क्यः शिति ३।४।७० नीयते । भूयते

६५ कर्तर्यनद्भ्यः शव् ३।४।७१ नमति । वन्दते । नमन्

६६ दिवादेः श्यः ३।४।७२ कुप्यति । कुप्यन् । दीव्यति ।

६७ भ्रास-भ्लास-भ्रम-क्रम-क्लम-त्रसि-त्रुटि-लसि-यसि-सं-यसे वा ३।४।७३ भ्रास्यते भ्रासते । भ्रम्यति, भ्रमति

६८ स्वादेः श्नुः ३।४।७५ सुनोति । चिनोति

६९ वाक्षः ३।४।७६ अक्ष्णोति, अक्षति

७० तक्षः स्वार्थे वा ३।४।७७ तक्ष्णोति, तक्षति

७१ स्तम्भू-स्तुम्भू-स्कम्भू-स्कुम्भू-स्कोः श्ना च ३।४।७८ स्तम्भ्नाति, स्तम्भ्नोति

७२ क्रयादेः ३।४।७९ क्रीणाति

७३ व्यञ्जनात् श्ना-हेरानः ३।४।८० पुषाण । मुषाण

७४ तुदादेः शः ३।४।८१ तुदति, ते । तुदन् । तुदमानः

७५ रुधां स्वरात् श्नो न-लुक् च ३।४।८२ रुणद्धि । हिनस्ति

७६ कृग्-तनादेः उः ३।४।८३ करोति । तनोति

---

७७ सृजः श्राद्धे ञि-क्यात्मने तथा ३।४।८४ असर्जि सृज्यते स्रक्ष्यते वा

७८ तपेः तपः कर्मकात् ३।४।८५ तप्यते तेपे वा तपः साधुः

७९ एकधातौ कर्मक्रिययैका-ऽकर्मक्रिये ३।४।८६ क्रियते कटः स्वयमेव

८० तपः कर्त्रनुतापे च (ञिच् न) ३।४।९१ अतप्त तपांसि साधुः

इति सिद्ध-हेम-सारांश-संस्कृत-व्याकरणे
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः

ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૩

ધાતુઓનું દ્વિર્વચનાદિ કાર્ય

૧ પરોક્ષાના પ્રત્યયો પર છતાં, ધાતુ બેવડાય છે, પરંતુ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, પહેલાં દ્વિત્વ કરવું અને પછી સ્વરનું કાર્ય કરવું. **भण् + अ [णव्] - भण् भण् + अ -भभण् + अ - बभण् + अ=बभाण** ૪-૩-૫૦થી વૃદ્ધિ ।

ङ પ્રત્યય (૩-૪-૫૮) પર છતાં ધાતુ બેવડાય છે. **अचकमत** ।

द्वि र्धातुः परोक्षा-ङे प्राक् तु स्वरे स्वरविधेः ४।१।१

૨ અનેક સ્વરી ધાતુઓનો એકસ્વરી પ્રથમ અંશ દ્વિરુક્ત થાય છે. **जागृ + अ - जा जागृ + अ - ज जागृ + अ - जजागार्** + अ=**जजागार** । **जजागरतुः** ૪-૩-૬ । ૪-૩-૨૧ .

आद्योंश एकस्वरः ४।१।२

૩ **स** [**सन्**] અન્તવાળા ધાતુનો એકસ્વરી આદ્ય અંશ દ્વિરુક્ત થાય છે. **शुभ् इ स-शुशोभिष** । **शी इ स शिशायिष** । **शुशोभिष + अ** [**शव्**] ૩-૪-૭૧ + **ते = शुशोभिषते** ૨-૧-૧૧૩ । **शिशायिषते** ।

यङन्त ધાતુનો એકસ્વરી આદ્ય અંશ ડબલ થાય છે. **पच्य - पापच्यते** । ૪-૧-૪૮

सन्यङश्च ४।१।३

૪ સ્વરાદિ ધાતુનો એકસ્વરી દ્વિતીય અંશ ડબલ થાય છે. **अटिष-अटिटिष-अटिटिषति** ।

स्वरादे र्द्वितीयः ४।१।४

૫ સ્વરાદિ ધાતુના એકસ્વરી દ્વિતીય અંશનો સંયોગની આદિમાં

રહેલો ब द न ડબલ થતો નથી. **अञ्जिष–अञ्जिजिषति ।**

न बदनं संयोगादिः ४।१।५

૬ સ્વરાદિ ધાતુના એકસ્વરી દ્વિતીય અંશનો સંયોગની આદિમાં રહેલો ऋ ડબલ થતો નથી, પણ ऋ પછી य् હોય તો ડબલ થાય છે **अर्ष्, अर्चिचिषति । अर्य, अरार्यते ।**

अयि रः ४।१।६

૭ शित् પ્રત્યયો પર છતાં, ત્રીજા ગણના हु વિગેરે ધાતુઓ બેવડાય છે. આને દ્વિત્વ, દ્વિરુક્તિ, દ્વિર્ભાવ દ્વિર્વચન કે અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે. **हु+ति–हु + हु + ति –जुहोति ।**

हवः शिति ४।१।१२

૮ **चर्** વિગેરે ધાતુઓને **अच्** પ્રત્યય લાગતાં વિકલ્પે દ્વિત્વ અને પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

चरतीति चराचरः, चरः ।

हन्तीति घनाघनः, हनः । ह् નો घ् થાય છે.

पाटयतीति पाटूपटः, पाटः । દીર્ઘ ऊ ને હ્રસ્વ થાય છે.

चराचर-चलाचल-पतापत-वदावद-घनाघन-पाटूपटं वा ४।१।१३

---

૯ સાદિ (સકારાદિ) **स [सन्]** પર છતાં–

ज्ञपि નો **ज्ञीप्** અને **आप्** નો **ईप्** થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

(૧) **ज्ञीप्सति, ईप्सति** પ્રત્યુદાહરણ **जिज्ञपयिषति**

ज्ञप्यापो ज्ञी-पीप् न च द्विः सि सनि ४।१।१६

૧૦ **ऋध्** નો **ईर्त्** થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

(૨) **ईर्त्सति** ,, **अर्दिधिषति**

ऋध ईर्त् ४।१।१७

૧૧ **दम्भ्** નો **धिप्** તથા **धीप्** થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.
(૩) **धिप्सति, धीप्सति** ,, **दिदम्भिषति**

दम्भो धिप्-धीप् ४।१।१८

૧૨ અકર્મક **मुच्** નો વિકલ્પે **मोक्** થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.
(૪) **मोक्षति, मुमुक्षति**

अव्याप्यस्य मुचेः मोग् वा ४।१।१९

૧૩ **मि, मी, मा** અને **दा** સંજ્ઞક ધાતુના સ્વરનો **इत्** થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.
मि ૫-ઉ. પ્રક્ષેપ કરવો, ઉમેરવું, **मी** ૯. ઉ. હિંસા કરવી.
(૫) **मित्सति, ते। मित्सति, ते। मित्सते।**
दित्सति, ते। धित्सति, ते।

मि-मी-मा-दामित् स्वरस्य ४।१।२०

૧૪ **रभ्, लभ्, शक्, पत्** અને **पद्** ના સ્વરનો **इ** થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.
(૬) **आरिप्सते, लिप्सते, शिक्षति**
पित्सति ,, **पिपतिषति**
पित्सते

रभ-लभ-शक-पत-पदामिः ४।१।२१

૧૫ હિંસા અર્થમાં **राध्** ધાતુના સ્વરનો **इ** થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી. **प्रतिरित्सति** ।

राधे र्वधे। ४।१।२२

૧૬ **अवित्** પરોક્ષા અને સેટ્ **थ** [**थव्**] પર છતાં–
ए થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી. **रेधुः। रेधिथ।**

अवित्परोक्षा-सेट्-थवोरेः ४।१।२३

૧૭ આદિમાં રહેલા વ્યંજનનો આદેશ (ફેરફાર) થતો ન હોય

તેવા ધાતુના બે અસંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં રહેલા સ્વર अ નો ए થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

पेचुः । पेचिथ । नेमुः नेमिथ । વિરૂદ્ધ દાખલા–बभणतुः । ततक्षिथ । दिदिवतुः । पपक्थ ।

अनादेशा-ऽऽदेरेकव्यञ्जन-मध्येऽतः ४।१।२४

૧૮ तृ, त्रप्, फल અને भज આ ધાતુઓના સ્વરનો ए થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

तृ + उस् – ४-३-८ થી નામિ સ્વરનો ગુણ-

तर् + उस – तेर् + उस् = तेरुः । तेरिथ । त्रेपे । फेलुः । फेलिथ । भेजुः । भेजिथ ।

तृ-त्रप-फल-भजाम् ४।१।२५

૧૯ ज़, भ्रम्, वम्, त्रस्, फण्, स्यम्, स्वन्, राज़्, भ्राज़्, भ्रास् અને भ्लास् આ ધાતુઓના સ્વરનો વિકલ્પે ए થાય છે અને ए થાય છે ત્યારે દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

जेरुः । जजरुः । जेरिथ, जजरिथ । भ्रेमुः बभ्रमुः । भ्रेमिथ बभ्रमिथ । वेमुः, ववमुः । वेमिथ, ववमिथ । त्रेसुः तत्रसुः । त्रेसिथ, तत्रसिथ । फेणुः, पफणुः । फेणिथ, पफणिथ । स्येमुः सस्यमुः । स्येमिथ । सस्यमिथ । स्वेनुः, सस्वनुः । स्वेनिथ, सस्वनिथ । रेजुः, रराजुः । रेजिथ, रराजिथ । भ्रेजे, बभ्राजे । भ्रेसे, बभ्रासे । भ्लेसे बभ्लासे ।

ज़ृ–भ्रम–वम–त्रस–फण–स्यम–स्वन–राज–भ्राज–भ्रास-भ्लासो वा ४।१।२६

૨૦ श्रन्थ् અને ग्रन्थ् ધાતુના સ્વરનો વિકલ્પે ए થાય છે અને ए થાય ત્યારે न् નો लोप થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી.

श्रेथुः शश्रन्थुः । श्रेथिथ, शश्रन्थिथ । ग्रेथिथ, जग्रन्थिथ ।

वा श्रन्थ-ग्रन्थो न लुक् च ४।१।२७

૨૧ **दम्भ्** ના સ્વરનો **ए** થાય છે અને **ए** થાય ત્યારે **न्** નો લોપ થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી. **देभुः**

दम्भः ४।१।२८

૨૨ **थ** માં વિકલ્પે **ए** થાય છે. **देभिथ ददम्भिथ**

थे वा ४।१।२९

૨૩ **शस् दद्** અને **व** થી શરૂ થતા ધાતુઓ તેમજ ગુણ લે એવા ધાતુઓના સ્વર **अ** નો **ए** થતો નથી.

विशशासुः । बिशशासिथ । ददे । वल्-ववले । शॄ-विशशरुः । विशशरिथ । ઇત્યાદિ

न शस-दद-वादि-गुणिनः ४।१।३०

૨૪ **दा** સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓના **आ** નો, **हि** પ્રત્યય પર છતાં, **ए** થાય છે અને દ્વિત્વ થતું નથી. **देहि । धेहि ।**

हौ दः ४।१।३१

૨૫ **अ [ङ]** પર છતાં **ण्यन्त पा** પીવું નો **पीप्य** થાય છે અને દ્વિરુક્તિ થતી નથી. **अपीप्यत् ।**

ङे पिबः पीप्य् ४।१।३३

---

૨૬ **अ [ङ]** ૩-૪-૫૮ સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં, દ્વિત્વ થયા બાદ, **हि** અને **हन्** ધાતુના, પૂર્વથી પર રહેલા **ह्** નો **घ्** થાય છે.

हि जिघाय । हन् जघनिथ । जघन्थ ।

अङे हि-हनो हो घः पूर्वात् ४।१।३४

૨૭ સ [सन्] ૩-૪-૨૧ અને પરોક્ષા પર છતાં, દ્વિત્વ થયા બાદ—

જિ ધાતુના, પૂર્વથી પર રહેલા જિ નો गि થાય છે. जिगीषति। विजिग्ये । जिगाय ।

जे गिः सन्-परोक्षयोः ૪।૧।૩૫

૨૮ चि ધાતુના, પૂર્વથી પર રહેલા चि નો कि વિકલ્પે થાય છે. चिकीषति चिचीषति चिकाय चिचाय । चिकयिथ चिकेथ । चिचयिथ चिचेथ । चिक्ये चिच्ये ।

चेः कि वा ૪।૧।૩૬

---

૨૯ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના इ વર્ણ અને उ વર્ણનો અસ્વ સ્વર પર છતાં અનુક્રમે इय् અને उव् થાય છે. ऋ+ति-ऋ ऋ + ति-૪-૧-૫૮ થી इ ऋ + ति – इय् – ऋ + ति = इयर्ति । इयृत् વ. કૃ. ।

पूर्वस्याऽस्वे स्वरे य्वोरियुव् ૪।૧।૩૭

૩૦ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના ऋ નો अ થાય છે. सृ + अ=ससार

ऋतोऽत् ૪।૧।૩૮

૩૧ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. हा + ति-हाहा + ति-हहाति-जहाति ।

ह्रस्वः ૪।૧।૩૯

૩૨ દ્વિત્વ થયા પછી, પૂર્વના ग् અને ह् નો ज् થાય છે. गम्, जगाम । हु + ति – जुहोति ।

गहो र्जः ૪।૧।૪૦

૩૩ દ્વિત્વ થયા પછી द्युत् ધાતુના પૂર્વનો इ થાય છે. दिद्युते ।

द्युतेरिः ૪।૧।૪૧

૩૪ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના બીજા અક્ષરનો પહેલો અક્ષર અને ચોથા અક્ષરનો ત્રીજો અક્ષર થાય છે. **खन्, चखान ।**
भी=ति-भी-भी+ति=बिभेति ।

द्वितीय-तुर्ययोः पूर्वौ ४।१।४२

૩૫ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વ ધાતુના અનાદિ વ્યંજનનો લોપ થાય છે. **ह्री + ति – ह्री ह्री + ति – हीह्री + ति=जिह्रेति ।**

व्यञ्जनस्याऽनादे र्लुक् ४।१।४४

૩૬ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના શિટ્ નો અઘોષ પર છતાં, લોપ થાય છે. **स्पृश् + अ – स्पृश् स्पृश् + अ – पृश् स्पृश् +अ– पृ स्पृश् + अ–पस्पृश् + अ=पस्पर्श ।**

अघोषे शिटः ४।१।४५

૩૭ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના **क** નો **च** અને **ङ** નો **ञ** થાય છે. **कृ, चकार । ङु, ञुङ्वे ।**

क-ङश्च-ञ् ४।१।४६

૩૮ **यङन्त** ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે **नी** વિગેરે આગમ ન આવેલો હોય, એવા પૂર્વનો **आ** અને ગુણ થાય છે. **पापच्यते। आ** રીતસર પકાવવું, વારંવાર પકાવવું. **लू, लोलूयते । गुण**

आ–गुणावन्यादेः (यङः) ४।१।४८

૩૯ **वञ्च्, स्रंस्, ध्वंस्, भ्रंस्, कस्, पत्, पद् अने स्कन्द्,** એ **यङन्त** ધાતુનું દ્વિત્વ થયે પૂર્વને **नी** આગમ થાય છે. **कुटिलं वञ्चति वनीवच्यते । ४–२–४५**
भृशं पुनः पुन र्वा स्रंसते सनीस्रस्यते ।
,, ,, ध्वंसते दनीध्वस्यते ।
,, ,, भ्रंशते बनीभ्रश्यते ।

કુટિલં કસતિ चनीकस्यते।
,, पतति पनीपत्यते।
,, पद्यते पनीपद्यते।
,, स्कन्दति चनीस्कद्यते।

वञ्च-स्रंस-ध्वंस-भ्रंश-कस-पत-पद-स्कन्दोऽन्तो नीः

४।१।५०

૪૦ **अ** ની પછી અનુનાસિક હોય એવા અનુનાસિક અન્તવાળા **यङन्त** ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને **म्** (**मु**) આગમ થાય છે. **भृशं पुनःपुनर्वा भणति बम्भण्यते।**

मुरतोऽनुनासिकस्य ४।१।५१

૪૧ **जप्, जभ्, दह् दश् (दंश्) भञ्ज् અને पश्** એ **यङन्त** ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને **मु** આગમ થાય છે. ૩-૪-૧૨

भृशं पुनः पुन र्वा भनक्ति बम्भज्यते।
,, ,, पशति पम्पश्यते।

जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशः ४।१।५२

૪૨ **चर्** અને **फल्** એ બે **यङन्त** ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વને **मु** આગમ થાય છે. **चञ्चूर्यते। पम्फुल्यते।**

चर-फलाम् ४।१।५३

૪૩ **यङन्त चर् फल्** ના અને **तकारादि** પ્રત્યય પર છતાં **चर् फल्**ના ઉપાન્ત્ય **अ** નો **उ** થાય છે અને **ओ** થતો નથી. **चञ्चूर्यते। पम्फुल्यते। चूर्तिः। प्रफुल्तिः।** ૩-૪-૧૪ થી **चञ्चूर्ति। पम्फुल्ति।** અહિં ૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય **उ** નો ગુણ **ओ** થતો નથી.

ति चोपान्त्या-ऽतोऽनोदुः ४।१।५४

૪૪ **ऋ** વાળા **यङन्त** ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વને **री** આગમ

થાય છે. भृशं पुनःपुनर्वा नृत्यति नरीनृत्यते। परीपृच्छयते।

ऋमतां रीः ४।१।५५

૪૫ ऋ વાળા यङ् लुप् ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે, પૂર્વને रि ऋ અને री આગમ થાય છે.

कृ—चरिकरीति-चरिकर्ति। चरिकृतः। चरिक्रति।
चर्करीति-चर्कर्ति। चर्कृतः। चर्क्रति।
चरीकरीति-चरीकर्ति। चरीकृतः। चरीक्रति।
नृत्-नरिनृतीति-नरिनर्त्ति। नरिनृत्तः। नरिनृतति।
नर्नृतीति नर्नर्ति। नर्नृत्तः। नर्नृतति।
नरीनृतीति-नरीनर्त्ति। नरीनृत्तः। नरीनृतति।
૪-૩-૧૪ થી नरीनृतीति। लोलुपीति, लोलोप्ति।

रि-रौ च लुपि ४।१।५६

૪૬ निज् विज् અને विष् ધાતુનું शित् પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના સ્વરનો ए થાય છે निज् + ति–नेनेक्ति

निजां शित्येत् ४।१।५७

૪૭ पृ ऋ भृ मा અને हा જવું તથા ईर्ष् ईप ધાતુઓનું शित् પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના સ્વરનો इ થાય છે. पिपर्ति। इयर्ति। बिभर्ति। मिमीते। जिहीते। पिपर्ति।

पृ-ऋ-भृ-मा-हाङामिः ४।१।५८

૪૮ स [सन्] પર છતાં દ્વિત્વ થયાં બાદ પૂર્વના अ નો इ થાય છે. पक्ष्, पिपक्षति। पा, पिपासति। तिष्ठासति।

सन्यस्य ४।१।५९

૪૯ દ્વિત્વ થયા બાદ પૂર્વના उ નો, अ વર્ણ જેને અંતે છે એવા ज, अन्तस्था અને प વર્ગપર છતે सन् પર છતાં इ થાય છે. यु–इ स–यु यु इ स–यियविषति। पिपविषते ૪-૪-૪૮

ણ્યન્ત ધાતુઓમાં મૂળ ધાતુ ડ્બલ કરવો તેથી **ક્ષુ નું પ્રે, ઇચ્છા. चुक्षावयिषति** ઇ. પણ સિદ્ધ થશે.

ओ र्जा-ऽन्तस्था-पवर्गेऽवर्णे ४।१।६०

૫૦ **इ** [**णिच्** કે **णिग्**] ની પછી **अ** [**ङ**] આવે તો દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના સ્વરનું, લઘુ (દીર્ઘ ન હોય અથવા જેની પછી સંયોગ ન હોય, તેવો) સ્વર **૫૨** છતાં **ઇચ્છા-દર્શકની** જેમ (**सन्वत्** ૪-૧-૫૯,૬૦) કાર્ય થાય છે, પણ જેમાં સમાન-સ્વરનો લોપ થયો હોય તેવા ધાતુઓને વર્જીને. **ણ્યન્ત** ધાતુઓમાં મૂળ ધાતુ ડ્બલ કરવો, એટલે **कृ करि-** આ પ્રમાણે ધાતુ ડ્બલ કરવો. ૪-૨-૩૫

चिकरि + ङ- यु यवि + ङ-यियवि+ङ-अयीयवत् ।

असमानलोपे सन्वल् लघुनि ङे (णौ) ४।१।६३

૫૧ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વના લઘુસ્વરનો જો તેની પછી લઘુસ્વર હોય તો દીર્ઘ થાય છે, પણ સ્વરાદિ ધાતુઓ અને સમાન લોપવાળા ધાતુઓને વર્જીને. **अचीकरत्** । **अयीयवत्** ।

लघौ दीर्घोऽस्वरादेः ४।१।६४

૫૨ **स्मृ, दृ, त्वर्, प्रथ्, म्रद्, स्तृ** અને **स्पश्** ના પૂર્વના સ્વરનો **अ** થાય છે. **असस्मरत्** । **अददरत्** । **अतत्वरत्** । **अपप्रथत्** । **अमम्रदत्** । **अतस्तरत्** । **अपस्पशत्** ।

स्मृ-दृ-त्वर-प्रथ-म्रद्-स्तृ-स्पशेरः ४।१।६५

૫૩ **वेष्ट्** અને **चेष्ट्** ના પૂર્વના સ્વરનો વિકલ્પે **अ** થાય છે. **अववेष्टत्, अविवेष्टत्** । **अचचेष्टत्-अचिचेष्टत्** ।

वा वेष्ट-चेष्टः ४।१।६६

૫૪ **गण्** ધાતુના પૂર્વના સ્વરનો **ई** અને **अ** થાય છે. **अजीगणत्, अजगणत्।**

ई च गणः ४।१।६७

૫૫ પરોક્ષાના પ્રત્યયો પર છતાં, દ્વિત્વ થયા બાદ–(૧) પૂર્વના **अ** નો **आ** થાય છે **अट्** + **अ** [**णव्**] – **अ अट्** + **अ** – **आ अट्** + **अ** = **आट। आटतुः। आटुः।** २–१–११३

अस्याऽऽदेराः परोक्षायाम् ४।१।६८

૫૬ ऋકારાદિ ધાતુઓના, **अश्** ગ. ૫. આ. ધાતુના અને સંયોગાન્ત ધાતુના પૂર્વના **अ** નો **आ** થાય છે અને પછી **न्** ઉમેરાય છે, પણ **आ** ને ઠેકાણે થયેલા **अ** નો **आ** થતો નથી. **ऋध्** + **अ** [**णव्**] – **अ ऋध्** + **अ** – **आन् ऋध्** + **अ** = **आनर्ध। आनृधुः। आनर्धिथ** ઇ. **। अश्, आनशे। अञ्ज्, आनञ्ज। आनञ्जिथ।** પણ **आञ्छ्** નું **आञ्छ।**

अनातो नश्चान्तः ऋदाद्यशौ-संयोगस्य ४।१।६९,

૫૭ **भू** અને **स्वप्** ધાતુના પૂર્વના સ્વરનો અનુક્રમે **अ** અને **उ** થાય છે. **भू** + **अ** [**णव्**] – **ब भू** + **अ** – **ब भाव्** + **अ** – **बभूव।** ૪–૨–૪૩ **सुष्वाप।**

भू-स्वपोरदुतौ ४।१।७०

૫૮ પરોક્ષામાં દ્વિત્વ થયે છતે, **ज्या, व्ये व्यध्, व्यच्** અને **व्यथ्** ધાતુઓના પૂર્વના સ્વરનો **इ** થાય છે. **जिज्यौ व्ये** + **अ** – **व्ये व्ये** + **अ** – **वे व्ये** + **अ** – **वि व्ये** + **अ** – **विव्यय्** + **अ** = **विव्याय। विव्याध। विव्याच। विव्यथे।**

ज्या-व्ये-व्यधि-व्यचि-व्यथेरिः ४।१।७१

૫૯ યજાદિ (**यज् वे व्ये ह्वे वप् वह् श्वि वद् वस्**) ધાતુઓનો અને **वश्** તથા **वच्** ધાતુઓના પરોક્ષામાં દ્વિત્વ થયા બાદ

પૂર્વનો સ્વરઃસહિત અન્તસ્થા, ઇ ઉ કે ઋ (ય્વૃત્) રૂપે થાય છે. યજ્ + અ – યજ્ યજ્ + અ – ઇ યજ્ + અ = ઇયાજ । વે, ઉવાય । વપ્, ઉવાપ । વહ્, ઉવાહ । વદ્, ઉવાદ । વસ્, ઉવાસ । વશ્, ઉવાશ । વચ્, ઉવાચ ।

યજાદિ-વશ્-વચઃ સ-સ્વરાન્તસ્થા ય્વૃત્ ૪।૧।૭૨

---

૬૦ વય્ (૪–૪–૧૯)ના ય્ નુ ય્વૃત્ થતું નથી. વય્ + અતુસ્– (૪–૧–૭૯) ઉય્ + અતુસ્ – ઉઉય્ + અતુસ્ = ઊયતુઃ ।

ન વયો ય્ ૪।૧।૭૩

૬૧ વે નું ય્વૃત્ થતું નથી પણ વય્ નું થાય છે વવૌ ઉવાય।

વેરયઃ ૪।૧।૭૪

૬૨ અવિત્ પ્રત્યય પર છતાં વે નું વિકલ્પે ય્વૃત્ થાય છે. વે + અતુસ્ – ઉ + અતુસ્ – ઉ ઉ + અતુસ્ – ઉ ઉવ્ + અતુસ્ = ઊવતુઃ । પક્ષે વે + અતુસ્ – વા + અતુસ્ – વા વા + અતુસ્ – વ વા + અતુસ્ – વવ્ + અતુસ્ = વવતુઃ। ૪-૩-૬૪

અવિતિ વા ૪।૧।૭૫

૬૩ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, પહેલા ગણના **યજાદિ** (યજ્, વે, ધ્યે, હ્વે, વપ્, વહ્, શ્વિ, વદ્, વસ્) તથા વચ્ (ગ.૨.) આ ધાતુઓના સ્વર સહિત અન્તસ્થાનો ઇ, ઉ અને ઋ (ય્વૃત્) થાય છે. એટલે કે— ય નો ઇ, વ નો ઉ, અને ર નો ઋ થાય છે. યજ્ – ઇજ્યતે । વપ્ – ઉપ્યતે । વહ્ – ઉહ્યતે ॥ વદ્ – ઉદ્યતે । વસ્ – ઉષ્યતે । વચ્ – ઉચ્યતે । ધ્યે – વીયતે । વે – ઊયતે । હ્વે – હૂયતે । શ્વિ–શૂયતે । ૪–૩–૧૦૮ થી દીર્ઘ થયેલ છે. ર નો ઋ ૪–૧–૮૪

યજાદિ-વચેઃ કિતિ ૪।૧।૭૯

૬૪ **स्वप्** ધાતુનો **यङ्** ङ અને **कित्** પ્રત્યય પર છતાં સ્વર સહિત અન્તસ્થા **य्वृत्** થાય છે. **सोषुप्यते** ૪-૧-૪૮ । **स्वप् णि ङ त् - सुप् णि ङ-सोप् णि ङ-सुप् णि ङ-सुसुप् णि ङ-असूषुपत्** । **सुषुपतुः** । **सुप्यते** । **सुप्तः** । **सुप्त्वा** ।

स्वपे र्यङ्-ङे च ४।१।८०

૬૫ કિત્ ङित् પ્રત્યય પર છતાં **ज्या** ગ. ૯ અને **व्यध्** ના સ્વરસહિત અન્તસ્થા (य) નો इ થાય છે. **ज्या-जि-जी-४-२-१०५ जिनाति** । **विध्यति** । **विध्यते** ક. ।

ज्या-व्यधः किङिति ४।१।८१

૬૬ **व्यच्** ધાતુને કિત્ ङित् પ્રત્યયોમાં **य्वृत्** થાય છે. **व्यच्** પર. ગ. ૬ છેતરવું. **विविचिव** । **विचति** ।

व्यचो ऽनसि ४।१।८२

૬૭ કિત્ ङित् પ્રત્યય પર છતાં, **वश्** ધાતુના સ્વર સહિત વ્ નો उ થાય છે. **वश् + तस्-उश् + तस्-२-१-८७ उष् + तस् =उष्टः** । **उशन्ति** । **वश् + य** [**क्य**]=**उश्यते** કર્મણિ

वशेरयङि । ४।१।८३

૬૮ **ग्रह**, ગ.૯. **व्रश्च् भ्रस्ज्** અને **प्रच्छ्** ના સ્વર સહિત અન્તસ્થા [र] નો કિત્ ङित् પ્રત્યય પર છતાં, **ऋ** થાય છે. **वृश्चति** । **भृज्जति** । **पृच्छति** । **गृह्णाति** । કર્મણિ— **वृश्च्यते** । **भृज्ज्यते** । **पृच्छ्यते** । **गृह्यते** ।

ग्रह-व्रश्च-भ्रस्ज-प्रच्छः ४।१।८४

૬૯ **यङ्** પર છતાં **व्ये** અને **स्यम्** ધાતુનું **य्वृत्** થાય છે. **वेवीयते** । **सेसिम्यते** ।

व्ये-स्यमो र्यङि ४।१।८५

७० **हूवे** धातुनुं द्वित्वना प्रसंगे **ग्वृत्** थाय छे. **जुहाव । जुहूषति ।**

द्वित्वे हुः ४।१।८७

७१ **णि** ना विषयमां **ङ** अने **सन्** पर छतां **हूवे** नुं ग्वृत् थाय छे. **अजूहवत् । जुहावयिषति ।**

णौ ङ-सनि ४।१।८८

७२ **श्वि** धातुनुं **ग्वृत्** विकल्पे थाय छे. **अशूषवत् अशिश्वयत् । शुषावयिषति । शिश्वाययिषति ।**

श्वेर्वा ४।१।८९

७३ परोक्षा अने **यङ्** पर छतां **श्वि** धातुनुं ग्वृत् विकल्पे थाय छे. **शुशाव । शिश्वाय । शोशूयते । शेश्वीयते ।**

वा परोक्षा यङि ४।१।९०

७४ **ग्वृत्** એકवार थाय छे. **संवीयते ।**

ग्वृत् सकृत् ४।१।१०२

---

७५ **वे** धातु सिवाय अन्त्य ग्वृत् (इ उ ऋ) दीर्घ थाय छे. **हूवे - हूतः । हूतवान् । हूत्वा । ष्ये वीतः । वीतवान् । वीत्वा ।** पण **वे-उतः । उतवान् । उत्वा । वप्-उप्तः । उप्तवान् । उप्त्वा ।**

दीर्घमवोऽन्त्यम् ४।१।१०३

७६ धुडादि **स [सन्]** पर छतां-स्वरान्त धातुओनो तथा **हन्** धातुनो अने इ धातुना **गम् [गमु]** आदेशनो स्वर दीर्घ थाय छे. **चिचीषति । तुष्टूषति । कु, चिकीर्षति । हन्-जिघांसति** ४-१-३४। **अधिजिगांसते ।** ४-४-२५

स्वर-हन्-गमोः सनि धुटि ४।१।१०४

૭૭ **तन्** નો વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.
तन्- तितांसति, तितंसति ।
तनो वा ४।१।१०५

૭૮ **क्रम्** ધાતુનો ધુડાદિ **क्त्वा** પર છતાં વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે. **क्रान्त्वा, क्रन्त्वा । क्रमित्वा** અહીં ધુડાદિ નથી.
क्रमः क्त्वि वा ४।१।१०६

૭૯ **हन्** સિવાય પંચમાન્ત ધાતુના સ્વરનો **क्विप्** અને ધુડાદિકિત્ ડિત્ પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. **प्रशाम्यतीति क्विप् प्रशान्** ૨-૧-૬૭। **शान्तः । आ-क्रम् + त=आक्रान्त** ભૂ.કૃ. **क्लम्** નું **क्लान्त । भ्रम्** નું **भ्रान्त** ઇત્યાદિ. **भ्रान्त्वा । भ्रान्तिः । शंशान्तः यङ्लुप्** વ.તૃ.પુ.દ્વિ.વ.
अहन्-पञ्चमस्य क्वि-क्ङिति ४।१।१०७

---

૮૦ અનુનાસિકાદિ પ્રત્યય **क्विप्** પ્રત્યય અને ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં-ધાતુના **च्छ्** નો **श्** અને **व्** નો **ऊ [ऊट्]** થાય છે. **प्रच्छ्, प्रश्नः । शब्दप्राट् । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । प्रच्छ् + त [क्त] पृष्टः ।** ४-१-८४ २-१-८७ **दिव् + त=द्यूतः । धाव् + त=धौतः । धौतवान् ।** १-२-१३
अनुनासिके च च्छ्-वः शूट् ४।१।१०८

૮૧ **मव् अव् श्रिव् ज्वर्** અને **त्वर्** ધાતુના **व्** નો ઉપાન્ત્યસ્વરની સાથે **ऊ [ऊट्]** થાય છે. **अव्, ओम्** ઉણાદિ **म्** । **अवतीति ऊः क्विप् । ऊतिः । त्वर्, तूर्मा मन् । तूः । तूर्णः ।**
मव्यवि-श्रिवि-ज्वरि-त्वरेरुपान्त्येन ४।१।१०९

૮૨ **र्** ની પછી **च्छ्** અને **व्** નો લોપ થાય છે. **मुर्च्छ्, मोर्मा । मूः । मूर्त्तः । मूर्त्तिः**
राल् लुक् ४।१।११०

---

૮૩ त (क्त) પ્રત્યય પર છતાં જે ધાતુને इ (इट्) આવતી નથી, એવા ધાતુના, च् અને ज् નો घित् પ્રત્યય પર છતાં, અનુક્રમે क् અને ग् થાય છે. पच् + अ (घञ्) = पाकः । सिच्-सेकः । पाक्यम् । सेक्यम् । घ्यण् । त्यज्+ अ (घञ्)=त्यागः । रागः ४-२-५२ । भोग्यम् । याग्यम् । त પર છતાં पक्वः । सिक्तः । त्यक्तः । रक्तः । भुक्तः । युक्तः । इ આવતી નથી पक्व માં त નો व થાય છે ૪-૨-૭૮ જુઓ.

क्तेऽनिटः च-जोः क-गौ घिति ४।१।१११

૮૪ घ्यण् માં અવશ્ય અર્થમાં क् ग् થતો નથી. पाच्यम् । અવશ્ય પકાવવું તે. रज्ज्यम् । અન્યથા पाक्यम् । रङ्ग्यम् ।

घ्यण्यावश्यके (न) ४।१।११५

૮૫ वाक्यम् વિશિષ્ટ પદ સમુદાય, સિવાય क् થતો નથી. वाच्यम् કહેવાય તે.

वचो ऽशब्दनाम्नि ।४।१।११९

चतुर्थोऽध्यायः प्रथमः पादः

धातुरूप-प्रकरणम् ३

[धातूनां द्विर्वचनादि कार्यम्]

१ द्विर्धातुः परोक्षा-ङे प्राक् तु स्वरे स्वर-विधेः ४।१।१
बभाण । अचकमत

२ आद्योंऽश एकस्वरः ४।१।२ जजागार

३ सन्यङश्च ४।१।३ सुशोभिषते । पापच्यते

४ स्वरादे र्द्वितीयः ४।१।४ अटिटिषति

५ न बदनं संयोगादिः ४।१।५ अञ्जिजिषति

६ अयि रः ४।१।६ अर्चिचिषति । अरार्यते

७ हवः शिति ४।१।१२ जुहोति

८ चराचर-चलाचल-पतापत-वदावद-घनाघन-पाटूपटं वा ४।१।१३ चराचरः । चरः

---

९ ज्ञप्यापो ज्ञीपीप् न च द्विः सि सनि ४।१।१६
ज्ञीप्सति । ईप्सति

१० ऋध ईर्त् ४।१।१७ ईर्त्सति, अर्दिधिषति

११ दम्भो धिप् धीप् ४।१।१८ धिप्सति, धीप्सति, दिदम्भिषति

१२ अव्याप्यस्य मुचे र्मोंग् वा ४।१।१९ मोक्षति, मुमुक्षति

१३ मि-मी-मा-दामित्स्वरस्य ४।१।२० मित्सति, ते । दित्सति

१४ रभ-लभ-शक-पत-पदामिः ४।१।२१ आरिप्सते । लिप्सते

१५ राधे र्वधे ४।१।२२ प्रतिरित्सति

१६ अवित्परोक्षा-सेट्थवोः एः ४।१।२३ रेथुः । रेथिथ

१७ अनादेशादेरेकव्यञ्जन-मध्येऽतः ४।१।२४ पेचुः । पेचिथ

१८ तॄ-त्रप-फल-भजाम् ४।१।२५ तेरुः । तेरिथ

१९ जॄ-भ्रम-त्रम-त्रस-फण-स्यम-स्वन-राज-भ्राज-भ्रास-भ्लासो वा ४।१।२६ जेरुः, जजरुः । जेरिथ, जजरिथ

२० वा श्रन्थ-ग्रन्थो न-लुक् च ।४।१।२७ श्रेथुः । शश्रन्थुः

२१ दम्भः ४।१।२८ देभुः

२२ थे वा ४।१।२९ देभिथ, ददम्भिथ

२३ न शस-दद-वादि-गुणिनः ४।१।३० विशशसुः । ददे

२४ हौ दः ४।१।३१ देहि । धेहि

२५ ङे पिबः पीप्यू ४।१।३३ अपीप्यत्

---

२६ अङे हि-हनो हो घः पूर्वात् ४।१।३४ जिघाय । जघनिथ, न्थ

२७ जे र्गिः सन्-परोक्षयोः ४।१।३५ जिगीषति । विजिग्ये

२८ चेः किर्वा ४।१।३६ चिकाय, चिचाय । चिक्ये, चिच्ये

---

२९ पूर्वस्याऽस्वे स्वरे य्वोरियुव् ४।१।३७ इयर्ति । इयूत्

३० ऋतोऽत् ४।१।३८ ससार

३१ ह्रस्वः ४।१।३९ जहाति

३२ ग-हो र्जः ४।१।४० जगाम । जुहोति

३३ द्युतेरिः ४।१।४१ दिद्युते

३४ द्वितीय-तुर्ययोः पूर्वौ ४।१।४२ चखान । बिभेति
३५ व्यञ्जनस्याऽनादे र्लुक् ४।१।४४ जिह्रेति
३६ अघोषे शिटः ४।१।४५ पस्पर्श
३७ क-ङश्च-ञ् ४।१।४६ चकार । जुहुवे
३८ आ-गुणावन्यादेः (यङः) ४।१।४८ पापच्यते । लोलूयते
३९ वश्च-स्रंस-ध्वंस-भ्रंश-कस-पत-पद-स्कन्दोऽन्तो नीः ४।१।५० वनीवच्यते
४० मुरतोऽनुनासिकस्य ४।१।५१ बम्भण्यते
४१ जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशः ४।१।५२ बम्भज्यते
४२ चर-फलाम् ४।१।५३ चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते
४३ ति-चोपान्त्याऽतोऽनोदुः ४।१।५४ चूर्तिः । चञ्चूर्ति
४४ ऋमतां रीः ४।१।५५ नरीनृत्यते
४५ रि-रौ च लुपि ४।१।५६ चरिकर्ति । चर्कर्ति । चरीकर्ति
४६ निजां शित्येत् ४।१।५७ नेनेक्ति
४७ पृ-ऋ-भृ-मा-हाङामिः ४।१।५८ पिपर्ति
४८ सन्यस्य ४।१।५९ पिपक्षति । पिपासति
४९ ओ जॉ-ऽन्तस्था-ऽप-वर्गेऽवर्णे ४।१।६० यियविषति ।
५० अ-समानलोपे सन्वल् लघुनि ङे (णौ) ४।१।६३ अचीकरत्
५१ लघो दीर्घोऽस्वरादेः ४।१।६४ अचीकरत् । अयीयवत्
५२ स्मृ-दृ-त्वर-प्रथ-म्रद-स्तृ-स्पशेरः ४।१।६५ असस्मरत्
५३ वा वेष्ट-चेष्टः ४।१।६६ अववेष्टत्, अविवेष्टत्

५४ ई च गणः ४।१।६७ अजीगणत्, अजगणत्

५५ अस्याऽऽदेराः परोक्षायाम् ४।१।६८ आट

५६ अनातो नश्चान्तः ऋदाद्यशौसंयोगस्य ४।१।६९
आनर्ध । आनशे । आनक्ष

५७ भू-स्वपोरदुतौ ४।१।७० बभूव । सुष्वाप

५८ ज्या-व्ये-व्यधि-व्यचि-व्यथेरिः ४।१।७१ जिज्यौ । विव्याय

५९ यजादि-वश्-वचः स-स्वरान्तस्था ग्वृत् ४।१।७२ इयाज

---

६० न वयो य् ४।१।७३ ऊयतुः । ऊयुः

६१ वेरयः ४।१।७४ ववौ । ववित्थ । उवाय । उवयिथ

६२ अविति वा ४।१।७५ ववतुः, ऊवतुः

---

६३ यजादि-वचेः किति ४।१।७९ इज्यते । उच्यते

६४ स्वपे र्यङ्-ङे च ४।१।८० सोषुप्यते । असूषुपत् । सुप्यते

६५ ज्या-व्यधः क्ङिति ४।१।८१ जिनाति । विध्यते

६६ व्यचोऽनसि ४।१।८२ विविचिव । विचति

६७ वशेरयङि ४।१।८३ उश्यते । उष्टः । उशन्ति

६८ ग्रह-व्रश्च-भ्रस्ज-प्रच्छः ४।१।८४ गृह्णाति । वृश्चति

६९ व्ये-स्यमो र्यङि ४।१।८५ वेवीयते । सेसिम्यते

७० द्वित्वे ह्वः ४।१।८७ जुहाव । जुहूषति

७१ णौ ङ-सनि ४।१।८८ अजूहवत् । जुहावयिषति

७२ श्वे वौ ४।१।८९ अशूशवत्, अशिश्वयत्। शुशावयिषति, शिश्वाययिषति

७३ वा परोक्षा-यङि ४।१।९० शुशाव, शिश्वाय। शोशूयते, शेश्वीयते

७४ ख्वृत् सकृत् ४।१।१०२ संवीयते

---

७५ दीर्घमवोऽन्त्यम् ४।१।१०३ हूतः। उतः

७६ स्वर-हन-गमोः सनि धुटि ४।१।१०४ चिचीषति। जिघांसति

७७ तनो वा ४।१।१०५ तितांसति, तितंसति। तितनिषति

७८ क्रमः क्त्वि वा ४।१।१०६ क्रान्त्वा, क्रन्त्वा

७९ अहन्-पञ्चमस्य क्वि-क्ङिति ४।१।१०७ प्रशान्। शंशान्तः

---

८० अनुनासिके च च्छ्व-वः शूट् ४।१।१०८ प्रश्नः। घौतः

८१ मव्यवि-श्रिवि-ज्वरि-स्वरेरुपान्त्येन ४।१।१०९ तूर्णः

८२ राल् लुक् ४।१।११० मूर्त्तः। मूर्त्तिः

---

८३ क्तेऽनिटः च-जोः क-गौ धिति ४।१।१११ पाकः। त्यागः

८४ ण्यण्यावश्यके(न) ४।१।११५ पाच्यम्। रज्यम्

८५ वचोऽशब्द-नाम्नि ४।१।११९ वाच्यम्

ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૪

ધાતુઓનું અને પ્રત્યયોનું વિવિધ કાર્ય

૧ ધાતુને અન્તે રહેલા સન્ધ્યક્ષરનો **આ** થાય છે. **त्रै + अन = त्राणम्** । **त्रातुम्** । **ध्यै – ध्यात्वा** । **ध्यानम्** । **ध्यायते** ઇ.

आत् सन्ध्यक्षरस्य ।४।२।१

૨ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુના અન્ત્ય સન્ધ્યક્ષરનો **આ** થતો નથી. **त्रै + अ [शव्] ते = त्रायते** । **ध्यै – ध्यायति** ।

न शिति ।४।२।२

૩ **व्ये** ધાતુના સન્ધ્યક્ષરનો **थ [थव्]** અને **अ [णव्]** પ્રત્યય પર છતાં **आ** થતો નથી. **संविव्ययिथ** । **संविव्याय** ।

व्यस्थव्-णवि ।४।२।३

૪ **अ [घञ्]** પર છતાં **स्फुर्** અને **स्फुल्** ના સન્ધ્યક્ષરનો **आ** થાય છે. **विस्फारः** । **विस्फालः** ।

स्फुर-स्फुलो र्घञि ।४।२।४

---

૫ **इ [णि]** પર છતાં **क्री, जि** અને **इ** (ભણવું) ના સ્વરનો **आ** થાય છે. **क्रापयति** । **जापयति** । **अध्यापयति** ।

णौ क्री–जीङः ।४।२।१०

૬ **णि** પર છતાં **चि** અને **स्फुर्** ના સ્વરનો **आ** વિકલ્પે થાય છે. **चापयति** । **चाययति** । **स्फारयति** । **स्फोरयति** ।

चि–स्फुरो र्नवा ।४।२।१२

૭ **णि** પર છતાં **रुह्** ના **ह्** નો **प्** વિકલ્પે થાય છે. **रोपयति** । **रोहयति** ।

रुहः पः ४।२।१४

૮ णि પર છતાં ली ધાતુને સ્નેહદ્રવ ગમ્ય હોય તો न् નો આગમ વિકલ્પે થાય છે. घृतं विलीनयति, विलाययति ।

लियो नोन्तः स्नेह-द्रवे ।४।२।१५

૯ णि પર છતાં पा રક્ષણ કરવું ધાતુને ल् નો આગમ થાય છે. पालयति ।

पातेः (लः) ।४।२।१७

૧૦ णि પર છતાં धू અને प्री ધાતુમાં न् ઉમેરાય છે. धूनयति । प्रीणयति ।

धूग्-प्रीगो र्नः ।४।२।१८

૧૧ णि પર છતાં पा પીવું. शो छो सो वे व्ये અને ह्वे ધાતુને य् આગમ થાય છે. पाययति । शाययति । छाययति । साययति । वाययति । व्याययति । ह्वाययति ।

पा-शा-छा-सा-वे-व्या-ह्वो यः ।४।२।२०

૧૨ ऋ री, व्ली, ह्री, क्नूय्, क्ष्माय् અને आ કારાન્ત ધાતુને प् [पु] આગમ થાય છે. अर्पयति । रेपयति । व्लेपयति । ह्रेपयति । क्नोपयति । ४-४-१२१ वाययति । क्ष्मापयति । दापयति । धापयति । अध्यापयति । सत्यापयति ।

अर्त्ति-री-व्ली-ह्री-क्नूयि-क्ष्मायातां पुः ।४।२।२१

૧૩ णि પ્રત્યય પર છતાં— घट् વિગેરે (घटादि) ધાતુઓનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. घट्-घटयति । व्यथ्-व्यथयति । प्रथ्-प्रथयति । त्वर्-त्वरयति । हेड्-हिडयति । लग्-लगयति । नट्-नटयति । मद्-मदयति । ज्वर्-ज्वरयति

घटादे र्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा ञि-णम्परे ।४।२।२४

૧૪ णि પર છતાં, कग्, वन्, जन्, ज (ग. ४) क्नस् અને रञ्ज् નો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. कगयति, वनयति, जनयति,

जरयति, क्नसयति । रजयति मृगं व्याधः । શિકારી મૃગનો શિકાર કરે છે. ૪-૨-૫૧

कगे-वनू-जनै-जॄष्-क्नस्-रञ्जः ।४।२।२५

૧૫ **णि** પર છતાં, **कम्**, **अम्** અને **चम्** સિવાયના **अम्** અન્તવાળા ધાતુઓનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. **रमयति । गमयति । शमयति । कम्, कामयति । आमयति । चामयति ।**

अमोऽकम्यमि-चमः ।४।२।२६

૧૬ **णिच्** અને **णिग्** પર છતાં **यम्** ધાતુને અપરિવેષણ અર્થમાં હ્રસ્વ થાય છે. **यमयति । यामयत्यतिथीन् ।**

यमोऽपरिवेषणे णिचि च ।४।२।२९

૧૭ **णिच्** અને **णिग्** પર છતાં મારણ તોષણ અને નિશાન અર્થમાં **ज्ञा** ધાતુનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. **संज्ञपयति पशुम् । विज्ञपयति राजानम् । प्रज्ञपयति शस्त्रम् ।**

मारण-तोषण-निशाने ज्ञश्च ।४।२।३०

૧૮ **णि** પર છતાં, ઉપસર્ગ વગરના **ज्वल् ह्वल् ह्मल् ग्ला स्ना वन् वम्** અને **नम्** ધાતુનો સ્વર વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે. **ज्वलयति, ज्वालयति । ग्लपयति, ग्लापयति । स्नपयति, स्नापयति । नमयति, नामयति ।** ઇ. **प्रज्वलयति** ૪-૨-૨૪ **प्रग्लापयति प्रणमयति ।** ૪-૨-૨૬

ज्वल-ह्वल-ह्मल-ग्ला-स्ना-वनू-वम-नमोऽनुपसर्गस्य वा ।४।२।३२

---

૧૯ **णिच्** કે **णिग्** ની પછી **अ** [ङ] આવે તો- ધાતુનો ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે, પણ જેનો સમાન સ્વર લોપાયો હોય તેવા ધાતુઓ તેમજ **शास्** ધાતુ અને **ओण् याच्** વિગેરે (**ऋदित्**)

ધાતુઓ વર્જીને. पाचि+अ [ङ] -पचि+अ-४-१-२ पपचि +अ-अपीपचत् । आटि+अ[ङ] -अटि + अ ४-१-३ अटिटि+अ-४-३-८३ मा अटिटत् । अचीकरत् ।

उपान्त्यस्याऽसमानलोपि-शास्वृदितो ङे ।४।२।३५

२० भ्राज्, भास्, भाष्, दीप, पीड्, जीव्, मील्, कण्, रण्, वण्, भण्, श्रण्, ह्वे, हेठ्, लुट् लुप् अने लप् नो उपान्त्य विकल्पे ह्रस्व थाय छे. अबिभ्रजत् -अबभ्राजत् । अबीभसत्-अबभासत् । अबीभषत्-अबभाषत् । अदीदिपत्-अदिदीपत् । अचीकणत्-अचकाणत् । ह्वे-अजूहवत्-अजूहावत् । अजीहिठत्-अजिहेठत् । अलूलुटत्-अलुलोटत् । अलीलपत् अललापत् ।

भ्राज-भास-भाष-दीप-पीड-जीव-मील-कण-रण-वण-भण-श्रण-ह्वे-हेठ-लुट-लुप-लपां नवा ।४।२।३६

२१ उपान्त्य ऋ वर्णनो विकल्पे ऋ थाय छे. वृत्-अवीवृतत्, अववर्तत् । कृत् ग.-१० अचीकृतत्-अचिकीर्तत् ।

ऋद् ऋवर्णस्य ।४।२।३७

२२ घ्रा ना उपान्त्यनो विकल्पे इ थाय छे.
अजिघ्रिपत्, अजिघ्रपत् ।

जिघ्रतेरिः ।४।२।३८

२३ स्था ना उपान्त्यनो नित्य इ थाय छे. अतिष्ठिपत् ।

तिष्ठतेः ।४।२।३९

---

२४ दुष् धातुनो उ, णि पर छतां दीर्घ थाय छे. दुष्यन्तं प्रयुङ्क्ते दूषयति ।

ऊद् दुषो णौ ४।२।४०

૨૫ **गुह्** ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થયે, જો તેની પછી સ્વરાદિ પ્રત્યય હોય, તો **ऊ** થાય છે. **गुह् + अ + ति – गोह् + अ + ति – गूह् + अ+ति = गूहति** ।

गोहः स्वरे ।४।२।४२

૨૬ પરોક્ષામાં અને અદ્યતનીમાં **व्** અંતવાળા **भू** ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો દીર્ઘ **ऊ** થાય છે. ૪–૧–૭૦ **बभूव** । **बभूवतुः** । **बभूविथ** । **अभूवन्** ।

भुवो वः परोक्षाद्यतन्योः ।४।२।४३

૨૭ **गम्**, **हन्**, **जन्**, **खन्** અને **घस्** ધાતુના ઉપાન્ત્ય **अ** નો, **अ[ङ]** (૩–૪–૬૪) સિવાયના સ્વરાદિ **कित्** **ङित्** પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. **जग्मुः** । **जघ्नुः** । **जज्ञे** । **चख्नुः** । **जक्षुः** । **हन् + अन्ति – हन् + अन्ति – घ्नन्ति** । ૨–૧–૧૧૨

गम-हन-जन-खन-घसः स्वरेऽनङि क्ङिति लुक्
।४।२।४४

૨૮ વ્યંજનાંત ધાતુના ઉપાન્ત્ય **न्** નો કે **न्** ને ઠેકાણે થતા અનુસ્વાર કે અનુનાસિક વ્યંજનનો **कित्** **ङित्** પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે, પરંતુ કેટલાક એટલે (**उदित्**) ધાતુઓને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી. **भ्रंश + य [श्य] + ति = भ्रश्यति** । **कर्मणि – भ्रंश् + य [क्य] + ते = भ्रश्यते** । **शंस्–शस्यते** । **शंस् + त [क्त] = शस्तः** । **प्रशस्तः** । **सञ्ज् – सज्यते सक्तः** । **आसक्तः** । **ध्वस्यते** । **परिष्वजते** । પરંતુ—
आशंस्, **कम्प्**, **क्रन्द्**, **काङ्क्ष्**, **खण्ड्**, **चुम्ब्**, **चिन्त्**, **जृम्भ्**, **नन्द्**, **निन्द्**, **मण्ड्**, **लङ्घ्**, **लम्ब्**, **लिङ्ग्**, **वन्द्**, **वाञ्छ्**, **शङ्क्**, **स्पन्द्**, **हिंस्** । ઇત્યાદિ (**उदित्**)

ધાતુઓમાં અનુનાસિકનો લોપ થતો નથી. **आशंस्यते** । **वन्द्यते** । વિગેરે.

नो व्यञ्जनस्यानुदितः ।४।२।४५

૨૯ ગત્યર્થક **अञ्च्** ધાતુના ઉપાન્ત્ય **न्** નો ક્ડિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, લોપ થાય છે. **प्राञ्चति क्विप् प्राच्** । **उदक्तं जलं कूपात्** ।

अञ्चोऽनर्चायाम् ।४।२।४६

૩૦ **अ** [**शव्**] લાગતાં **दंश्** તથા **सञ्ज्** ના ઉપાન્ત્ય **न्** નો લોપ થાય છે. **दशति** । **सजति** ।

दंश-सञ्जः शवि ।४।२।४९

૩૧ **अ** [**शव्**] લાગતાં તેમજ **अक** [**अकट्**] અને **इन्** [**घिनण्**] પર છતાં **रञ्ज्** ના ઉપાન્ત્ય **न्** નો લોપ થાય છે. **रजकः** ५-१-१५ । **रागी** । ५-२-५० । **रजति** ।

अकट्-घिनोश्च रञ्जेः ।४।२।५०

૩૨ **रञ्ज्** ધાતુનો ઉપાન્ત્ય **न्**, **इ** [**णिग्**] પર છતાં, મૃગની ક્રીડા કરવી' એવા અર્થમાં લોપાય છે. **रजयति मृगं व्याधः** અન્યથા **रञ्जयति सभां नटः** । **रञ्जयति रजको वस्त्रम्** ।

णौ मृग-रमणे ।४।२।५१

૩૩ **रञ्ज्** ધાતુના ઉપાન્ત્ય **न्** નો **भाव** અને **કરણમાં** થયેલ **अ** [**घञ्**] પર છતાં લોપ થાય છે. **रञ्जनम् रजत्यनेनेति वा रागः** ।

घञि भाव-करणे ।४।२।५२

---

૩૪ **यम्**, **रम्**, **नम्**, **गम्**, **हन्**, **मन्** (ગ. ४) **वन्** (ગ. १. ५२. અવાજ કરવો, ભજવું, સેવવું) અને **तनादि** (૮ મા ગણના ધાતુઓ) આ ધાતુઓના અન્ત્ય વ્યંજનનો ધ્રુવ વ્યંજનથી શરૂ થતા ક્ડિત્ અને ક્ડિત્ પ્રત્યય પર છતાં **લોપ**

થાય છે. **हन्** + **तस्** = **हतः** ૩. પુ. દ્વિ. વ. । **गम्** + **त** [**क्त**] = **गतः गतवान्** ભૂ. કૃ. । **गत्वा** । **गतिः** । **हन्** – **हतः** । **हतवान्** । **हत्वा** । **हतिः** । **मन्**, **मतः** । **मतवान्** **मतिः** । **तन्** – **ततः** । **ततवान्** । **क्षण्** – **क्षतः** । **क्षतवान्** ।

यमि–रमि–नमि–गमि–हनि–मनि–वनति-तनादे र्धुटि क्ङिति ।४।२।५५

૩૫ **य** [**यप्**] પર છતાં ઉપરના ધાતુના અન્ત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય છે. **प्रहत्य** । **प्रमत्य** । **प्रवत्य** । **प्रतत्य** । ઇ. ૪–૪–૧૧૩

यपि ।४।२।५६

૩૬ ઉપરના **म्** કારાન્ત ધાતુના **म्** નો લોપ વિકલ્પે થાય છે. **प्रयत्य, प्रयम्य** । **विरत्य, विरम्य** । **आगत्य, आगम्य** ।

वा मः ।४।२।५७

૩૭ **गम्** વિગેરે ધાતુઓના **म्** અને **न्** નો **क्विप्** પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. **जनं गच्छति जनंगत्** । **यम्**, **संयत्** । ઇ.

गमां क्वौ ।४।२।५८

૩૮ **खन्**, **सन्** અને **जन्** ધાતુના **न्** નો ધુટ્ વ્યંજનાદિ ક્ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં **आ** થાય છે. **खातः** । **खात्वा** । **खातिः** ।

आः खनि सनि–जनः ।४।२।६०

૩૯ ધુડાદિ **स** [**सन्**] પર છતાં **सन्** ધાતુના **न्** નો **आ** થાય છે. **सन्**, **सिषासति** । **सिसनिषति** । ૪–૪–૪૭, ૨–૩–૩૭

सनि ।४।२।६१

૪૦ **य** ક્ઙિત્ ક્ઙિત્ પર છતાં વિકલ્પે **आ** થાય છે. **खायते खन्यते** । **चाखायते चंखन्यते** । **सायते सन्यते** । **जायते जन्यते** ।

ये नवा ।४।२।६२

૪૧ क्य પર છતાં तन् ના न् નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.
तायते तन्यते ।

तनः क्ये ४।२।६३

૪૨ वन् પ્રત્યય પર છતાં પંચમનો आ [आङ्] થાય છે.
जन्, विजावा । घुण्-घ्वावा । ५-१-१४७

वन्याङ् पञ्चमस्य ४।२।६५

૪૩ ति [क्ति] પર છતાં, अप પછી चाय् ધાતુનો चि થાય છે.
अपचितिः પૂજા.

अपात् चायः चिः क्तौ ।४।२।६६

૪૪ क्ति क्त અને क्तवतु પર છતાં ह्लाद् નો ह्लद् થાય છે.
ह्लन्नः । ह्लन्नवान् । ह्लत्तिः । ४-२-६९

ह्लादो ह्लद् क्तयोश्च ।४।२।६७

---

૪૫ पॄ સિવાય દીર્ઘ ऋ કારાન્ત અને लू વિગેરે (**ल्वादि**) ધાતુઓથી ति [क्ति] त [क्त] અને तवत् [क्तवतु] ના त નો न થાય છે. जॄ-जिर्णिः । जीर्णः । जीर्णवान् । तॄ-तिर्णिः । तीर्णः । तीर्णवान् । लू-लूनिः । लूनः । लूनवान् પણ, पूर्त्तिः; पूर्त्तः; पूर्त्तवान् । ४-४-११७

ऋ-ल्वादेरेषां तो नो ऽग्रः ।४।२।६८

૪૬ र् અને द् અન્તવાળા ધાતુઓથી त અને तवत् ના त નો न થાય છે અને તે વખતે ધાતુના અંત્ય द् નો પણ न् થાય છે. पूर् + त = पूर्णः । पूर्णवान् । उत् + पद् = उत्पन्नः । उत्पन्नवान् । भिद्, भिन्नः । भिन्नवान् ।

रदादमूर्च्छ-मदः क्तयो र्दस्य च ।४।२।६९

૪૭ ચોથા ગણના કેટલાક (**सू दू दी धी मी री ली डी व्री** આ નવ) ધાતુઓથી અને **लस्ज् मस्ज्** વિગેરે (**ओदित्**) ધાતુઓથી ભૂતકૃદન્તના **त** અને **तवत्** પ્રત્યયના **त** નો **न** થાય છે. **दूनः । दूनवान् । दीनः । दीनवान् । लग्नः ।**

सूयत्याद्योदितः ।४।२।७०

૪૮ **ख्या** અને **ध्या** વર્જીને વ્યંજન પછી અન્તસ્થા હોય અને તે પછી **आ** હોય એવા ધાતુથી **क्त क्तवतु** ના **त** નો **न** થાય છે. **स्त्यै-स्त्यानः । स्त्यानवान् । ख्यातः । ध्यातः ।**

व्यञ्जनान्तस्था-ऽऽतोऽख्या-ध्यः ।४।२।७१

૪૯ **क्षि** (૫૨. ગ. ૧.) + **त** = **क्षीणः मैत्रः ।** **त** નો **न** અને દીર્ઘ થાય છે. ભાવ સિવાય. **क्षितमस्य ।**

क्षेः क्षी चाऽघ्यार्थे ।४।२।७४

૫૦ **क्षै, शुष्** અને **पच** ધાતુથી **क्त** અને **क्तवतु** ના **त** નો અનુક્રમે **म, क** અને **व** થાય છે. **क्षामः । शुष्कः । पक्वः ।**

क्षै-शुषि-पचो मकवम् ।४।२।७८

---

૫૧ **हु** અને ધુટ્ વ્યંજનાંત ધાતુથી **हि** પ્રત્યયનો **धि** થાય છે. **जुहुधि । रुनद्ध + हि - रुनद्ध + धि = रुणद्धि ।** ૧-૩-૪૯

हु-धुटो हे र्धिः ।४।२।८३

૫૨ **शास् अस्** અને **हन्** ધાતુનાં આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. માં અનુક્રમે **शाधि एधि** અને **जहि** રૂપો થાય છે.

शासस्हनः शाध्येधि-जहि ।४।२।८४

૫૩ **अ** પ્રત્યય થી પર રહેલા **हि** નો લોપ થાય છે. **नम् + अ + हि - नम् + अ = नम ।**

अतः प्रत्ययाल्लुक् ।४।२।८५

૫૪ પૂર્વમાં સંયોગ ન હોય તો, પ્રત્યયના **उ** ની પછીના **हि** નો લોપ થાય છે. **चि + नु + हि = चिनु** । **कुरु** । પણ **शक्नुहि** અહીં સંયોગ છે, માટે **हि** નો લોપ થાય નહિ.

असंयोगाद् ओः ।४।२।८६

૫૫ પૂર્વે સંયોગ ન હોય તો, પ્રત્યયના **उ** નો, **म्** અને **व्** થી શરુ થતા અવિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, વિકલ્પે લોપ થાય છે. **चि + नु + वस् = चिन्वः, चिनुवः** । **चिन्मः, चिनुमः** । **तन्वः, तनुवः** । પણ, **शक्, शक्नुवः** । **शक्नुमः** । અહીં સંયોગ છે અને **चि+नु+मि = चिनोमि** અહીં **मि** પ્રત્યય **म** થી શરૂ થતો છે પણ વિત્ છે, માટે **उ** નો લોપ થાય નહિ.

वम्यवितिवा ।४।२।८७

૫૬ **व्** અને **म्** થી શરૂ થતા અવિત્ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ **य** થી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતાં, **कृ** ધાતુના વિકરણ **उ** નો લોપ થાય છે. **कुर्वः** । **कुर्मः** । **कुर्यात्** ।

कृगो यि च ।४।२।८८

૫૭ અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, **कृ** ધાતુના **अ** નો **उ** થાય છે. **कृ + उ + तस् – (४-३-१) कर् + उ + तस् =कुरुतः** । **कुर्वन्ति** । **कुरुते** । **कुर्वते** । **कुर्वत्** । **कुर्वाणः** ।

अतः शित्युत् ।४।२।८९

૫૮ વિકરણ પ્રત્યય **न** [**इन**] ના **अ** નો અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. **रुनध् + तस् = रुन्द्धः** । **रुन्धन्ति** । **रुनध्+थस्=रुन्द्धः** । २–१–७८ । **अस्** ધાતુના **अ** નો અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. **अस् + तस् = स्तः** । વ.કૃ. **सत्** । હ્યસ્તનીમાં વૃદ્ધિ થાય છે. **आसन्** । ४-४-३०

श्ना-ऽस्त्यो र्लुक् ।४।२।९०

૫૯ **द्विष्** અને **आ** કારાન્ત ધાતુઓથી **अन्** (દ્વ ૩. પુ. બ. વ.) નો વિકલ્પે **उस्** [**पुस्**] થાય છે. **अद्विषुः, अद्विषन्** । **अयुः, अयान्** । ૪–૩–૬૪

वा द्विषातोऽनः पुस् ।४।२।९१

૬૦ ભૂ ધાતુ સિવાય **स्** [**सिच्**] પ્રત્યય પછી **अन्** નો **उस्** [**पुस्**] થાય છે. **कृ, अकार्षुः** ૪–૩–૪૪ । **अपुः** । **अभूवन्** । **विद्** ધાતુથી **अन्** (દ્વ ૩. પુ. બ. વ.) ને બદલે **उस्** [**पुस्**] થાય છે. **अविदुः** । **अविदन्** ૩૫ કોઈક માને છે.

सिजु–विदोऽभुवः ।४।२।९२

૬૧ દ્વયુક્ત ધાતુઓથી તથા **जक्ष् दरिद्रा जागृ चकास्** અને **शास्** આ પાંચ ધાતુઓથી– **अन्** (દ્વ. ભૂ. ૩. પુ. બ. વ.) ને બદલે **उस्** [**पुस्**] થાય છે. **अजुहवुः** ૪–૩–૩ । **अजक्षुः** ।

द्व्युक्त–जक्षपञ्चतः ।४।२।९३

૬૨ **अन्ति** અને **अन्तु** ના **अन्त्** નો તથા **अत्** ના **अन्त्** નો **न्** લોપાય છે. **जुह्वति** । **जुह्वतु** । **जुह्वत्** ૧–૪–૭૦ । **जक्षति** । **जक्षतु** । **जक्षत्** । **दरिद्रति** । **दरिद्रतु** । **दरिद्रत्** ૪–૨–૬૬ । **दरिद्रती स्त्री कुले वा** ૨–૧–૧૧૫

अन्तो नो लुक् ।४।२।९४

૬૩ દ્વયુક્ત ધાતુઓ અને **जक्ष्** પંચક ધાતુથી **अन्त्** નો **न्** નપુસંક લિંગમાં પ્ર. દ્વિ. બ. વ. માં ૧–૪–૭૦ થી ઉમેરાયેલો **न्** વિકલ્પે લોપાય છે. **ददति, ददन्ति कुलानि** । **जक्षत् जक्षती जक्षति, जक्षन्ति** ।

शौ वा ।४।२।९५

૬૪ અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, **ना** [**इना**] પ્રત્યયના **आ** નો લોપ થાય છે. **क्रीणन्ति** । **अक्रीणन्** । અવિત્ શિત્ પ્રત્યય

પર છતાં, દ્વયુક્ત ધાતુઓના અને **जक्ष्** પંચકના **दरिद्रा** ના **आ** નો લોપ થાય છે. **जहा + अति = जहति । दरिद्रति ।**

श्नश्चाऽऽतः ।४।२।९६

૬૫ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, **ना** [श्ना] પ્રત્યયના **आ** નો દીર્ઘ **ई** થાય છે. **क्रीणीतः । क्रीणीते ।** વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, દ્વયુક્ત ધાતુઓના **आ** નો **ई** થાય છે પણ **दा** સંજ્ઞા-વાળા ધાતુઓના **आ** નો **ई** થતો નથી. (**दा** સંજ્ઞા ૩–૩–૫ **जहा + तस् = जहीतः । दत्तः, धत्तः** ૪–૨–૬૬ ।

एषामीर्व्यञ्जनेऽदः ।४।२।९७

૬૬ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં **दरिद्रा** ધાતુના **आ** નો **इ** થાય છે. **दरिद्रितः ।** પણ સ્વરથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. **दरिद्रति ।**

इ र्दरिद्रः ।४।२।९८

૬૭ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, **भी** ધાતુના **ई** નો વિકલ્પે **इ** હ્રસ્વ થાય છે. **बिभितः – बिभीतः ।**

भियो नवा ।४।२।९९

૬૮ **हा** 'तजवु' ધાતુના **आ** નો, વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, હ્રસ્વ **इ** પણ થાય છે. **जहितः । जहीतः ।** ૪–૨–૬૭

हाकः ।४।२।१००

૬૯ **हि** પ્રત્યય પર છતાં, **हा** 'तजवु' ધાતુના **आ** નો, **आ** અને **इ** વિકલ્પે થાય છે, **जहाहि जहिहि जहीहि** ૪–૨–૬૭

आ च हौ ।४।२।१०१

૭૦ **यु** થી શરૂ થતા શિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, **हा**, 'तज्वु" ધાતુના **आ** નો લોપ થાય છે. **जहृयात्** ।

यि लुक् ।४।२।१०२

૭૧ ધાતુના **ओ** નો **य** [**इय**] પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. **सो + य + ति = स्यति** । **दो - द्यति** । **शो - श्यति** ।

ओतः श्ये ।४।२।१०३

---

૭૨ વિકરણ (**त्यादि भिन्न शित्**) લાગતાં **ज्ञा** અને **जन्** નો **जा** થાય છે. **जानाति** । **जन्** [**जा**] જન્મવું, ઉત્પન્ન થવું, જન્મ થવો. **जायते** ।

जा ज्ञा-जनो ऽत्यादौ ।४।२।१०४

૭૩ વિકરણ પર છતાં, **पू** વિગેરે (**प्वादि**) ધાતુઓનો અન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. **पुनाति** । **लुनाति** । જ્યા ૪-૧-૮૧ ૪-૧-૧૦૩ **जिनाति** ।

प्वादेः ह्रस्व ।४।२।१०५

૭૪ વિકરણ પ્રત્યય લાગતાં, કેટલાક ધાતુઓના આદેશ થાય છે, તે, તે ધાતુની સામે આવતા [ ] કૌંસમાં મૂકેલા છે- **गम् इष** ગ. ૬ **यम्** ધાતુના અન્ત્ય વ્યંજનનો **छ्** થાય છે. **गच्छति** । **इच्छति** । **यच्छति** । ૧-૩-૩૦

गमिषद्यमः छः ।४।२।१०६

૭૫ વિકરણ લાગતાં કેટલાક ધાતુઓના આદેશો થાય છે. **शृणु** । **पिब** । **जिघ्र** । **धम** । **तिष्ठ** । **मन** । **यच्छ** । ઇ.

श्रौति-कृवु-धिवु-पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाम्-दृश्यर्ति-शद-सदः शृ-कृ-धि-पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश्यर्च्छ-शीय-सीदम् ।४।२।१०८

૭૬ વિકરણ લાગતાં **क्रम्** ધાતુનો સ્વર પરસ્મૈપદમાં દીર્ઘ થાય છે. **क्रामति । क्रमते ।**

क्रमो दीर्घः परस्मै ।४।२।१०९

૭૭ વિકરણ લાગતાં **ष्ठिव्**, **क्लम्** ગ-૪. અને **आ + चम्** દીર્ઘ થાય છે. **ष्ठीवति । क्लाम्यति, क्लामति । आचामति ।**

ष्ठीव्-क्लम्वाचमः ।४।२।११०

---

૭૮ **शम् दम् तम् श्रम् भ्रम् क्षम्** અને **मद्** આ સાત ધાતુઓનો સ્વર **य** [इय] પર છતાં દીર્ઘ થાય છે. **शाम्यति । दाम्यति । भ्राम्यति । क्षाम्यति । माद्यति ।** વિ.

शम्-सप्तकस्य श्ये ।४।२।१११

૭૯ **म्** અને **व्** થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં **अ** નો **आ** થાય છે. **पचामि । पचावः । पचामः ।**

मव्यस्याऽऽः ।४।२।११३

૮૦ **अ** સિવાય કોઈ પણ વર્ણ પછી આત્મનેપદના **अन्ते अन्ताम्** અને **अन्त** પ્રત્યયોમાંના **अन्त्** નો **अत्** થાય છે. **चि + नु + अन्ते = चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत ।**

अनतोऽन्तोऽद् आत्मने ।४।२।११४

૮૧ **शी** ધાતુથી **अन्ते अन्ताम्** અને **अन्त** પ્રત્યયોમાંના **अन्त्** ને બદલે **रत्** થાય છે. **शेरते । शेरताम् । अशेरत ।**

शीङो रत् ।४।२।११५

૮૨ **विद्** ધાતુથી વિકલ્પે **रत्** થાય છે. **संविद्रते, संविदते ।**

वेत्ते नेवा ।४।२।११६

૮૩ **विद्** ધાતુથી પરસ્મૈ **ति** વગેરે નવના **अ[णव्]** વગેરે નવ આદેશ પણ થાય છે. **विद्** ધાતુનાં વર્તમાનકાળમાં પરોક્ષાના

પ્રત્યયો લાગીને પણ રૂપો થાય છે. જેમકે, **वेद विदतुः विदुः । वेत्थ विदथुः विद । वेद विद्व । विद्म ।**

तिवां णवः परस्मै ।४।२।११७

૮૪ **ब्रू** ધાતુથી **ति** વિગેરે પાંચના પાંચ **अ[णव्]** વિગેરે વિકલ્પે થાય છે અને **ब्रू** નો **आह्** થાય છે. **ब्रू** ધાતુનાં વર્તમાન કાળમાં **आत्थ** ૨-૧-૮૫ **आहथुः** ૨. પુ. **आह आहतुः आहुः** ૩. પુ. આવાં પણ પાંચ રૂપો થાય છે.

ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाऽऽहश्च ।४।२।११८

૮૫ આશીર્વાદ અર્થમાં **तु** અને **हि** ૨. પુ. એ. વ. નો વિકલ્પે **तात्** આદેશ થાય છે. **जीवतु, जीवतात् । जीव, जीवतात् । अस्तु, स्तात् ।**

आशिषि तुह्योस्तातङ् ।४।२।११९

૮૬ આ કાર પછી અ [णव्] પ્રત્યયનો **औ** થાય છે. **पा-पपौ**

आतो णव औः ।४।२।१२०

૮૭ અ થી પર રહેલા **आताम् आते** અને **आथाम् आथे** ના **आ** નો **इ** થાય છે. **वन्देताम् । वन्देथाम् । अवन्देताम् । अवन्देथाम् । वन्देते । वन्देथे ।**

आतामाते आथामाथे आदिः ।४।२।१२१

૮૮ અ થી પર રહેલા સપ્તમી (વિધ્યર્થ) ના પ્રત્યયોના **या** નો **इ** થાય છે **नम् + अ + यात् - नम् + अ + इत् = नमेत् ।**

यः सप्तम्याः ।४।२।१२२

૮૯ **याम्** નો **इयम्** અને **युस्** નો **इयुस्** થાય છે. **नमेयम् । नमेयुः ।**

याम्युसोरियमियुसौ ।४।२।१२३

चतुर्थोऽध्यायः द्वितीयः पादः

धातुरूप-प्रकरणम्-४

[धातूनां प्रत्ययानां च विविधकार्यम्]

१ आत् सन्ध्यक्षरस्य ४।२।१ संव्याता । त्रातुम्

२ न शिति ४।२।२ संव्ययति । त्रायते

३ व्यस् थवू-णवि ४।२।३ संविव्ययिथ । संविव्याय

४ स्फुर-स्फुलो र्घञि ४।२।४ विस्फारः । विस्फालः

---

५ णौ क्री-जीङः ४।२।१० क्रापयति । जापयति । अध्यापयति

६ चि-स्फुरो र्नवा ४।२।१२ चापयति, चाययति

७ रुहः पः ४।२।१४ रोपयति, रोहयति

८ लियो नोऽन्तः स्नेह-द्रवे ४।२।१५ घृतं विलीनयति,

९ पातेः (लः) ४।२।१७ पालयति

१० धूग् प्रीगो र्नः ४।२।१८ धूनयति । प्रीणयति

११ पा-शा-छा-सा-वे-व्या-ह्वो यः ४।२।२० पाययति

१२ अर्ति-री-व्ली-ह्री-क्नूयि-क्ष्मायातां पुः ४।२।२१ अर्पयति

१३ घटादे र्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा त्रि-णम्-परे ४।२।२४ घटयति

१४ कगे-वनू-जनै-जॄष्-क्नसु-रञ्जः ४।२।२५ कगयति

१५ अमोऽकम्यमि-चमः ४।२।२६ रमयति । गमयति । शमयति

१६ यमोऽपरिवेषणे णिचि च ४।२।२९ यमयति ।

१७ मारण-तोषण-निशाने ज्ञश्च ४।२।३० संज्ञपयति पशुम् ।

१८ ज्वल-ह्वल-म्रल-ग्ला-स्ना-वनू-वम-नमोऽनुपसर्गस्य वा ४।२।३२ ज्वलयति, ज्वालयति । नमयति, नामयति

---

१९ उपान्त्यस्याऽसमानलोपि-शास्वृदितो ङे ४।२।३५ अपीपचत् । मा अटिटत्

२० भ्राज-भास-भाष-दीप-पीड-जीव-मील-कण-रण-वण-भण-श्रण-ह्वे-हेठ-लुट-लुप-लपां नवा ४।२।३६ अबिभ्रजत् , अबभ्राजत्

२१ ऋद् ऋवर्णस्य ४।२।३७ अवीवृतत् , अववर्त्तत्

२२ जिघ्रतेरिः ४।२।३८ अजिघ्रिपत् , अजिघ्रपत्

२३ तिष्ठतेः ४।२।३९ अतिष्ठिपत्

---

२४ ऊद् दुषो णौ ४।२।४० दूषयति

२५ गोहः स्वरे ४।२।४२ गूहति

२६ भुवो वः परोक्षाद्यतन्योः ४।२।४३ बभूव । अभूवन्

२७ गम-हन-जन-खन-घस स्वरेऽनङि क्ङिति लुक् ४।२।४४ जग्मुः । घ्नन्ति

२८ नो व्यञ्जनस्याऽनुदितः ४।२।४५ भ्रश्यति । शस्यते

२९ अश्वोऽनर्चायाम् ४।२।४६ उदश्वत्तं जलं कूपात्

३० दंश-सञ्जः शवि ४।२।४९ दशति । सजति

३१ अकट्-घिनोश्च रञ्जेः ४।२।५० रजकः । रागी । रजति

३२ णौ मृगरमणे ४।२।५१ रजयति मृगं व्याधः

३३ घञि भाव-करणे ४।२।५२ रागः

---

३४ यमि-रमि-नमि-गमि-हनि-मनि-वनति-तनादे र्धुटि क्ङिति ४।२।५५ यतः । रत्वा । नतिः । गतः । हतः

३५ यपि ४।२।५६ प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रतत्य

३६ वा मः ४।२।५७ प्रयत्य, प्रयम्य । आगत्य, आगम्य

३७ गमां क्वौ ४।२।५८ जनगत् । संयत्

३८ आः खनि सनि-जनः ४।२।६० खातः । सातः । जातः

३९ सनि ४।२।६१ सिषासति

४० ये नवा ४।२।६२ खायते, खन्यते । सायते, सन्यते

४१ तनः क्ये ४।२।६३ तायते, तन्यते

४२ वन्याङ् पञ्चमस्य ४।२।६५ विजावा । ध्वावा

४३ अपात् चायः चिः क्तौ ४।२।६६ अपचितिः

४४ ह्लादो ह्लद् क्तयोश्च ४।२।६७ ह्लन्नः । ह्लन्नवान् । ह्लत्तिः

---

४५ ऋ-ल्वादेः एषां तो नो ऽग्रः ४।२।६८ जीर्णः । लूनवान्

४६ रदादमूर्च्छ-मदः क्तयो र्दस्य च ४।२।६९ पूर्णः । उत्पन्नवान्

४७ सूयत्याद्योदितः ४।२।७० सूनः । दूनः । लग्नः । मग्नः

४८ व्यञ्जनान्तस्थाऽऽतोऽख्या-ध्यः ४।२।७१ स्त्यानः

४९ क्षेः क्षी चाऽघ्याऽर्थे ४।२।७४ क्षीणः क्षीणवान् मैत्रः

५० क्षै-शुषि-पचो म-क-वम् ४।२।७८ क्षामः । शुष्कः

---

५१ हु-धुटो हेर्धिः ४।२।८३ जुहुधि । विद्धि
५२ शासस्हनः शाध्येधि-जहि ४।२।८४ शाधि एधि जहि
५३ अतः प्रत्ययाद् लुक् ४।२।८५ नम
५४ असंयोगाद् ओः ४।२।८६ चिनु
५५ वम्यवितिं वा ४।२।८७ चिन्वः, चिनुवः
५६ कृगो यि च ४।२।८८ कुर्वः । कुर्मः । कुर्यात्
५७ अतः शित्युत् ४।२।८९ कुर्वन्ति
५८ श्ना-ऽस्त्योर्लुक् ४।२।९० रुन्द्धः । स्तः
५९ वा द्विषातोऽनः पुस् ४।२।९१ अद्विषुः, अद्विषन्
६० सिज्-विदोऽभुवः ४।२।९२ अकार्षुः । अविदुः
६१ द्व्युक्त-जक्ष-पञ्चतः ४।२।९३ अजुहवुः । अजक्षुः
६२ अन्तो नो लुक् ४।२।९४ जक्षति । जक्षत्
६३ शौ वा ४।२।९५ ददति ददन्ति कुलानि । जक्षति, जक्षन्ति
६४ श्नश्चाऽऽतः ४।२।९६ क्रीणन्ति । जहति
६५ एषाम् ई व्यञ्जनेऽदः ४।२।९७ क्रीणीतः । जहीतः
६६ इ र्दरिद्रः ४।२।९८ दरिद्रितः
६७ भियो नवा ४।२।९९ बिभितः, बिभीतः
६८ हाकः ४।२।१०० जहितः, जहीतः
६९ आ च हौ ४।२।१०१ जहाहि, जहिहि, जहीहि
७० यि लुक् ४।२।१०२ जह्यात्
७१ ओतः श्ये ४।२।१०३ स्यति । घति

७२ जा ज्ञा–जनो ऽ त्यादौ ४।२।१०४ जानाति । जायते

७३ क्र्यादेः हूस्वः ४।२।१०५ पुनाति । लुनाति

७४ गमिषद्–यमः छः ४।२।१०६ गच्छति । इच्छति

७५ *श्नौति–कृवु–धिवु–पा-घ्रा धमा-स्था-म्ना–दाम्–दृश्यर्ति -शद-सदः शृ-कृ-धि-पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश्यच्छ-शीय-सीदम्* ४।२।१०८ शृणु । पिब । जिघ्र ४०

७६ क्रमो दीर्घः परस्मै ४।२।१०९ क्रामति

७७ ष्ठिवू–क्लम्वाचमः ४।२।११० ष्ठीवति । क्लाम्यति

७८ शम्-सप्तकस्य श्ये ४।२।१११ शाम्यति । भ्राम्यति

७९ मव्यस्याऽऽः ४।२।११३ पचामि । पचावः

---

८० अनतोऽन्तोऽद् आत्मने ४।२।११४ चिन्वते । चिन्वताम्

८१ शीङोरत् ४।२।११५ शेरते । अशेरत । शेरताम्

८२ वेत्ते र्नवा ४।२।११६ संविद्रते, संविदते

८३ तिवां णवः परस्मै ४।२।११७ वेद । विदतुः । विदुः

८४ ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाऽऽहश्च ४।२।११८ आह । अहतुः

८५ आशिषि तु–ह्योस् तातङ् ४।२।११९ जीवतु, जीवतात्

८६ आतो णव औः ४।२।१२० पपौ ।

८७ आतामाते आथामाथे आद् इः ४।२।१२१ पचेताम् । पचेते

८८ यः सप्तम्याः ४।२।१२२ पचेत् । पचेः

८९ याम्युसोरियमियुसौ ४।२।१२३ पचेयम् । पचेयुः

ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૫

ગુણ ઙિત્ કિત્ અને વૃદ્ધિ તથા પ્રત્યયોનું ધાતુઓનું અને નામોનું વિવિધ કાર્ય

૧ **कित्** અને **ङित्** સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં–ધાતુના અન્ત્ય હ્રસ્વ કે દીર્ઘ નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. **नी + अ [शव्] + ति-ने+अ+ति = नयति । नयते । सृ + अ + ति = सरति** । અ [**शव्**] વિત્ શિત્ હોવાથી ઙિત્ નથી અને **नी + तुम् = नेतुम्** । **नी + तव्य = नेतव्यः** । આ પ્રત્યયો પણ કિત્ કે ઙિત્ નથી, માટે ગુણ થયો છે, પરંતુ–**नी + त्वा [क्त्वा] = नीत्वा** । **नी + त [क्त] = नीतः** । **नीतवान्** । આ પ્રત્યયો કિત્ હોવાથી ગુણ થયો નથી.

नामिनो गुणो ऽक्ङिति ४।३।१

૨ વિકરણ પ્રત્યય **उ** નો ઙિત્ સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં ગુણ થાય છે. **तन् + उ + ति = तनोति । तन्वत् । तन्वानः** । **नु [श्नु]** પ્રત્યયના સ્વરનો ઙિત્ સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં ગુણ થાય છે. **चिनाति । चिनवै** । પણ **चिनुतः** અહીં ગુણ થાય નહિં. કેમકે **तस्** પ્રત્યય ઙિત્ છે. જુઓ ૪–૩–૨૦ વ. કૃ. **चि + नु + अत् [शतृ] चिन्वत् । चिन्वानः** ।

उ-श्नोः ४।३।२

૩ **उस् [पुस्]** પ્રત્યય પર છતાં, ધાતુના અન્ત્ય નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. **अजागरुः** । **पॄ [पु]** પર છતાં, અન્ત્ય નામિ

સ્વરનો ગુણ થાય છે. ૪-૪-૧૨૧ **अर्पयति । रेपयति । म्लेपयति । क्नोपयति ।**

पुस्-पौ ४।३।३

૪ કિત્ કિત્ સિવાયના પ્રત્યયો પર છતાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય (એટલે છેલ્લા વ્યંજનની પૂર્વેના) હ્રસ્વ નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. **वर्षति । जेमति । शोचति ।**

लघोरुपान्त्यस्य ४।३।४

૫ **मिद्** ધાતુના ઉપાન્ત્યનો **य [श्य]** પર છતાં ગુણ થાય છે. **मिद्** ગ. ૪ સ્નેહ ભાવ રાખવો. **मेद्यति ।**

मिदः श्ये ४।३।५

૬ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, **जागृ** નો ગુણ થાય છે. **जागर्यते** ભાવે પ્ર. । **जागरितः ।** ભૂ. કૃ.

जागुः किति ४।३।६

૭ **अ [अङ्]** પર છતાં-**ऋ** વર્ણ જેને અંતે હોય એવા ધાતુઓના અને **दृश्** ધાતુના સ્વરનો ગુણ થાય છે. **असरत् । आरत्** ૩-૪-૬૧ **अजरत् । अदर्शत् ।** ૩-૪-૬૫ ।

ऋवर्ण-दृशोऽङि ४।३।७

૮ **वस् [क्वसु]** અને **आन [कान]** (૫-૨-૨) આ બે કૃત્ પ્રત્યયો સિવાય, પરોક્ષામાં-(૧) **स्कृ** ધાતુના, **ऋच्छ्** ધાતુના અને દીર્ઘ **ॠ** જેને અંતે હોય એવા ધાતુઓના, નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે. **सञ्चस्करिव । आनर्छिव ।** વિ + **कृ, विचकरिव ।**

स्कृच्छृतो ऽकि परोक्षायाम् ४।३।८

૯ (૨) સંયોગ પછી હ્રસ્વ **ऋ** અંતે હોય એવા ધાતુઓનો અને **ऋ** ધાતુનો ગુણ થાય છે. **सस्मरथुः । आरथुः ।**

संयोगाद् ऋदर्तेः ४।३।९

૧૦ ધાતુના અન્ત્ય **ऋ** ની પહેલાં સંયોગ હોય, એવા ધાતુના **ऋ** નો તેમજ **ऋ** ધાતુના **ऋ** નો **य** [**क्य**] પર છતાં ગુણ થાય છે. **स्मृ-स्मर्यते** । **ऋ-अर्यते** । સંયોગની પછી **ऋ** હોય એવા **ऋ** કારાન્ત ધાતુઓનો તેમજ **ऋ** ધાતુનો, **य** થી શરૂ થતા આશીઃ પ્રત્યયો પર છતાં ગુણ થાય છે. **स्मर्यात्** । **अर्यात्** । સંયોગની પછી **ऋ** હોય એવા **ऋ** કારાન્ત ધાતુઓનો, તેમજ **ऋ** ધાતુનો **यङ्** પર છતાં ગુણ થાય છે. **अर्य**-૪-૧-૪ થી **अर्यर्य**—૪-૧-૪૪ થી **अरर्य** ૪-૧-૪૮ થી **अरार्य-अरार्यते** । **स्मृ** + **यङ्-सास्मर्यते** ।

क्य-यङ-ऽऽ शीर्ये ४।३।१०

૧૧ **स्** [**सिच्**] નો લોપ થયે છતે **भू** ધાતુનો ગુણ થતો નથી. **अभूत्** । ૪-૩-૧

(न) भवतेः सिज्लुपि ४।३।१२

૧૨ પંચમી (આજ્ઞાર્થ) ના પ્રત્યય પર છતાં **सू** ધાતુનો ગુણ થતો નથી. **सू—ऐ** [**ऐव्**] = **सुवै** । **सुवावहै** । **सुवामहै** ।

सूतेः पञ्चम्याम् ४।३।१३

૧૩ સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં, દ્વિરુક્ત ધાતુના ઉપાન્ત્યનામિ સ્વરનો ગુણ થતો નથી. **नेनिजानि** ।

द्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे ४।३।१४

૧૪ **हु** ધાતુના **उ** નો, સ્વરથી શરૂ થતા અપિત્ અવિત્ શિત્ પ્રત્યય લાગતાં **व्** થાય છે. **जुह्वति** । **इ** ગ. ૨. ૫. જવું ધાતુના **इ** નો **य्** થાય છે. **इ** + **अन्ति** = **यन्ति** । (૨-૧-૫૦ અપવાદ) હ્યસ્તનીમાં ૪-૪-૩૦ થી વૃદ્ધિ થાય છે. **आयन्** ।

ह्विणोः ऽप्विति व्यौ ४।३।१५

૧૫ इ ગ.૨.૫. સ્મરણ કરવું ધાતુનો સ્વરાદિ અવિત્ શિત્ ૫૨ છતાં य् વિકલ્પે થાય છે. **अधियन्ति, अधीयन्ति ।**

इको वा ४।३।१६

---

૧૬ **कुटादि (कुट् स्फुट् त्रुट् स्फुट् नू** અને **धू** વગેરે) છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓથી ઞિત્ અને ણિત્ સિવાયના તમામ પ્રત્યયો ङित् જેવા થાય છે. **कुटिता । कुटितुम् । कुटित्वा** ૪–૩–૨૯ **नुविता ।** પરોક્ષામાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનનો પ્રત્યય ૪–૩–૫૮ થી ણિત્ વિકલ્પે છે એટલે ङित् વિકલ્પે થશે, માટે–પક્ષે ગુણ કે વૃદ્ધિ થશે. **उच्चुकुट उच्चुकोट । नुनुव नुनाव । उच्चुकुटिथ । नुनुविथ ।**

कुटादे र्ङिद्वद् अञ्णित् ४।३।१७

૧૭ वित् સિવાયના शित् પ્રત્યયો ङित् જેવા જાણવા. **कुप्यति ।** **चिनुतः ।** ૪–૩–૧, ૨

शिदवित् ४।३।२०

૧૮ **इन्ध्** ધાતુથી અને જેને અંતે સંયોગ નથી એવા ધાતુઓથી वित् સિવાયના પરોક્ષાના પ્રત્યયો ङित् જેવા થાય છે. **सम् – इन्ध + ए = समीधे ।** ङित् થવાથી ૪–૨–૪૫ થી **न्** લોપ. **भिद्, बिभिदतुः** ङित् થવાથી ગુણ ન થયો. **बिभेद ।** અહીં પ્રત્યય वित् છે, માટે ङित् નથી। તેથી ગુણ થયો.

इन्ध्यसंयोगात्परोक्षा ङिद्वत् ४।३।२१

૧૯ **स्वञ्ज्** ધાતુથી વિકલ્પે ङित् જેવા થાય છે. **परिषस्वजे, परिषस्वञ्जे ।** ૨–૩–૪૫

स्वञ्जे र्नवा ४।३।२२

२० ज कारान्त धातुथी अने **नश्** धातुथी, नकार उपान्त्य होते छते, त कारादि क्त्वा किद्वद् विकल्पे थाय छे. **रक्त्वा**। **रङ्क्त्वा**। **भक्त्वा भङ्क्त्वा**। **मक्त्वा मङ्क्त्वा** ४-४-११०। **नष्ट्वा**। **नंष्ट्वा**। ४-४-१०६,

ज-नशो न्युपान्त्ये तादिः क्त्वा ४।३।२३

२१ ऋत् तृष् मृश् कृश् वञ्च् लुञ्च् तथा न् उपान्त्य छे એવા थ् अने फ् अंतवाळा धातुओथी सेट् क्त्वा विकल्पे किद्वत् छे. **ऋतित्वा अर्तित्वा**। **तृषित्वा तर्षित्वा**। **मृषित्वा मर्षित्वा मृष्ट्वा**। **कृशित्वा कर्शित्वा**। **वचित्वा वञ्चित्वा वक्त्वा**। **लुचित्वा लुञ्चित्वा**। **ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा** ४. । **गुफित्वा**। **गुम्फित्वा** ४. **मृष्** अने **वञ्च्** ऊदित् होवाथी क्त्वा पूर्वे वेट् छे. ४-४-४२

ऋत्-तृष-मृष-कृश-वञ्च-लुञ्च-थ-फः सेट् ४।३।२४

२२ उ कार के इ कार उपान्त्य होय अने व्यंजन आदिमां होय, એवा व् अंत सिवायना धातुथी सेट् क्त्वा अने **सन्** विकल्पे किद्वद् थाय छे. **द्युतित्वा**। **द्योतित्वा**। **दिद्युतिषते**। **दिद्योतिषते**। **मुदित्वा मोदित्वा**। **मुमुदिषते**। **मुमोदिषते**। **लिखित्वा**। **लेखित्वा**। **लिलिखिषति**। **लिलेखिषति**। **पणु-देवित्वा**। **दिदेविषति**।

वौ व्यञ्जनादेः सन्चा-ऽय्-वः ४।३।२५

२३ डी ग. १, **शी** अने **पू** ग. १ વગેરે धातुथी ५२ रहेल सेट् क्त अने **क्तवतु** कित् थता नथी. **डयितः**। **डयितवान्**। **शयितः**। **शयितवान्**। **पवितः**। **पवितवान्** ४-४-४५। **डी** ग. ४ **डीनः डीनवान्** ४-४-६१। **पू** ग. ९ **पूतः**। **पूतवान्**। ४-४-५८

न डीङ्-शीङ्-पूङ्-धृषि-ष्विदि-स्विदि-मिदः(क्तौ)४।३।२७

૨૪ સેટ્ ત્વા [ક્ત્વા] (જેની પૂર્વે ઇ [ઇટ્] આવ્યો હોય એવો) કિત્ નથી. સેવિત્વા । વર્ત્તિત્વા । ભ્રંશિત્વા । ધ્વંસિત્વા । વ્રશ્ચિત્વા ।

क्त्वा ४।३।२९

૨૫ ક્ષુધ્ ક્લિશ્ કુષ્ ગુધ્ મૃડ્ મૃદ્ વદ્ અને વસ્ ધાતુથી સેટ્ ક્ત્વા કિટ્ વટ્ થાય છે. ક્ષુધિત્વા । ઉદિત્વા । ઉષિત્વા ।

क्षुध-क्लिश-कुष-गुध-मृड-मृद-वद-वसः ४।३।३१

૨૬ રુદ્, વિદ્, મુષ્, ગ્રહ્, સ્વપ્ અને પ્રચ્છ્ આ ધાતુઓથી સ અને ત્વા [સન્, ક્ત્વા] કિત્ જેમ થાય છે. (કિત્ થવાથી ગુણ નહિ થાય અને ય્વૃત્ થશે.) રુદિત્વા રુરુદિષતિ । વિદિત્વા વિવિદિષતિ । મુષિત્વા મુમુષિષતિ ૪-૩-૨૫ । ગૃહીત્વા ૪-૩-૨૯ જિઘૃક્ષતિ । ૪-૪-૫૯ ૨-૧-૭૭ સુપ્ત્વા સુષુપ્સતિ । ૪-૧-૮૦ પૃષ્ટ્વા પિપૃચ્છિષતિ ૪-૪-૪૮ ।

रुद-विद-मुष-ग्रह-स्वप-प्रच्छः सन् च ४।३।३२

૨૭ નામ્યન્ત ધાતુઓથી અનિટ્ સ [સન્] કિટ્વત્ થાય છે. નિનીષતિ । તૃ, તિતીર્ષતિ । ૪-૪-૫૭ ।

नामिनोऽनिट् ४।३।३३

૨૮ નામ્યુપાન્ત્ય ધાતુઓથી અનિટ્ સ [સન્] કિટ્ વત્ થાય છે. ભિદ્, બિભિત્સતિ-તે । બુધ્ ગ. ૪ બુભુત્સતે ।

उपान्त्ये ४।३।३४

૨૯ નામિસ્વર ઉપાન્ત્યમાં હોય એવા ધાતુઓથી આત્મનેપદમાં અનિટ્ સ્ [સિચ્] અને આશીઃ પ્રત્યય કિત્ જેમ થાય છે. અમિત્ત ૪-૩-૭૦ । ભિત્સીષ્ટ ।

सिजाशिषावात्मने ४।३।३५

૩૦ ऋ વર્ણાન્ત અનિટ્ ધાતુથી આત્મનેપદમાં **सिच्** અને આશીઃ કિત્ જેમ થાય છે. **अकृत** । **कृषीष्ट** । **अतीर्ष्ट** કર્મકર્તરિ। **तीर्षीष्ट** કર્મણિ ।

ऋवर्णात् ४।३।३६

૩૧ **गम्** ધાતુથી આત્મનેપદમાં **सिच्** અને **आशीः** વિકલ્પે કિત્ જેમ થાય છે. **समगत** ४-२-५५, ४-३-७० **समगंस्त** । **संगसीष्ट** । **संगंसीष्ट** ।

गमो वा ४।३।३७

૩૨ **हन्** ધાતુથી આત્મનેપદમાં **स् [सिच्]** કિત્ થાય છે. **आहत** । **आहसाताम्** । **आहसत** । કિત્ થવાથી **न्** ને **सिच्** લોપાય છે.

हनः सिच् ४।३।३८

૩૩ સૂચન (બીજાના દોષને ઉઘાડા કરવા) એવા અર્થમાં **यम्** ધાતુથી આત્મનેપદમાં **सिच्** કિત્ થાય છે. **उदायत** । ૩-૩-૮૬

यमः सूचने ४।३।३९

૩૪ 'સ્વીકારવુ' 'પરણવુ' એવા અર્થમાં **यम्** ધાતુથી આત્મનેપદમાં **स् [सिच्]** વિકલ્પે કિત્ છે. **उपायत, उपायंस्त कन्याम्** ।

वा स्वीकृतौ ४।३।४०

૩૫ **स्था** ધાતુ અને **दा** સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓથી આત્મનેપદમાં **स् [सिच्]** કિત્ થાય છે. અને તે પ્રસંગે ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો **इ** થાય છે. **उपास्थित** । **उपास्थिषाताम्** । **आदित** । **आदिषाताम्** । **व्यधित** । **व्यधिषाताम्** ।

इश्च स्था-दः ४।३।४१

---

૩૬ **मृज्** ધાતુનો ગુણ થયા પછી **अ** ની વૃદ્ધિ થાય છે. **मृज् + ति + मर्ज् + ति - मार्ज् + ति - मार्ष्टि** । ૨-૧-૮૭

मृजोऽस्य वृद्धिः ४।३।४२

૩૭ **मृज्** ધાતુના **ऋ** ની સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં, વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે. **मृज् + अन्ति = मार्ज्जन्ति, मृजन्ति.**

ऋतः स्वरे वा ४।३।४३

૩૮ પરસ્મૈપદમાં **स्** [**सिच्**] પ્રત્યય પર છતાં, ધાતુને અંતે રહેલ સમાન સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે, પણ **स्** [**सिच्**] પ્રત્યય ૪-૩-૧૭ **कुटादि** ધાતુઓથી ङित् થાય છે, ત્યારે વૃદ્ધિ થતી નથી. **अलावीत्** ૪-૩-૭૧ । પણ, **नु, अनुवीत्** ।

सिचि परस्मै समानस्याङिति ४।३।४४

૩૯ પરસ્મૈપદમાં અનિટ્ **स्** [**सिच्**] પર છતાં, વ્યંજનાન્ત ધાતુઓના સમાન સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. **भिद्, अभैत्सीत्। रञ्ज्, अराङ्क्षीत्** ।

व्यञ्जनानाम् अनिटि ४।३।४५

૪૦ પરસ્મૈપદમાં સેટ્ **स्** [**सिच्**] પર છતાં-વ્યંજનાદિ ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય **अ** ની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે. **अगादीत्, अगदीत्। अनादीत्, अनदीत्** । પણ, **अनन्दीत्** ।

व्यञ्जनादे र्वोपान्त्यस्याऽतः (सेटि) ४।३।४७

૪૧ **वद्, व्रज्** તેમજ **ऌ्** અને **ॠ्** અંતવાળા ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય **अ** ની નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે. **अवादीत्** । **अव्राजीत्** । **अज्वालीत्** । **अस्खालीत्** । **अचालीत्** । **अक्षारोत्** ।

वद-व्रज-ऌः ४।३।४८

૪૨ **श्वि, जागृ, शस्, क्षण्** તથા **हू, म्** અને **य्** અંતવાળા ધાતુઓ તેમજ **कम्, रम्, लभ्, कष्, हस्** વિ. [**एदित्**] ધાતુઓથી **सेट् स्**[**सिच्**] પર છતાં વૃદ્ધિ થતી નથી. **अश्वयीत्। अजागरीत्। अग्रहीत्। अवमीत्। अह्वयीत्। अकमीत्। अहसीत्।** વિગેરે.

न श्वि-जागृ-शस-क्षण-हूम्येदितः ४।३।४९

૪૩ ञित् કે णित् પ્રત્યયો પર છતાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય **अ** ની વૃદ્ધિ થાય છે. **अपाचि**। **तड्** + **इ** [**णिच्**] = **ताडि-ताडयति**।

ञ्णिति ४।३।५०

૪૪ ञित् કે णित् પ્રત્યયો પર છતાં અન્ત્ય નામિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. **अकारि**। **पॄ, पारयति**।

नामिनोऽकलि-हलेः ४।३।५१

૪૫ **जागृ** ધાતુની **ञि** અને **णव्** માં જ વૃદ્ધિ થાય છે. **अजागारि**। **जजागार**। પણ **जागरयति**।

जागु ञि-णवि ४।३।५२

૪૬ **आ** કારાન્ત ધાતુઓના **आ** નો ञित् णित् કૃત્ પ્રત્યયો અને **इ** [**ञिच्** કે **ञिट्**] ૩–૪–૬૮, ૬૯ પર છતાં, **ऐ** થાય છે. **दा** + **अ** [**घञ्**] = **दायः**। **दा** + **अक** [**णक**] = **दायकः**। **अदायि**। **दा** + **इ** [**ञिट्**] + **स्यते** = **दायिष्यते** પક્ષે **दास्यते**। **अदायिष्यत, अदास्यत**। **दायिता, दाता**।

आत ऐः कद्-ञौ ४।३।५३

૪૭ **जन्** અને **बध्** ધાતુની ञित् णित् કૃત્ પ્રત્યય અને **ञिच्** પર છતાં વૃદ્ધિ થતી નથી. **प्रजनः**। **जन्यः**। **अजनि**। **बधः**। **बध्यः**। **अबधि**। **बध्** ૧, આ. બાંધવું.

न जन-बधः ४।३।५४

૪૮ **कम्** **यम्** **रम्** **नम्** **गम्** **वम्** અને **आ** + **चम्** સિવાય **म्**કારાન્ત ધાતુની કૃદન્તના ञित् કે णित् પ્રત્યયો પર છતાં અને **इ** [**ञिच्**] પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ થતી નથી. **भ्रमः**। **अभ्रमि**। પણ **कामः**। **अकामि**।

मो ऽकमि-यमि-रमि-नमि-गमि-वम्याचमः ४।३।५५

૪૯ પ્ર. પુ. એ. વ. **अ** [**णव्**] પ્રત્યય, णित् વિકલ્પે થાય છે. **श्रि, शिश्रय**। णित् નથી, પણ वित् છે માટે ङित्

નથી એટલે ગુણ થયો, પક્ષે **शिश्राय** । ણિત્ છે માટે વૃદ્ધિ.

णिद्वाऽन्त्यो णव् ४।३।५८

---

૫૦ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યય પર છતાં, અદ્વિરુક્ત ધાતુઓના અન્ત્ય **उ** નો **औ** થાય છે. **यु + ति = यौति** ।

उत औः विति व्यञ्जनेऽद्वेः ४।३।५९

૫૧ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યય પર છતાં **तृह्** ધાતુના વિકરણ પ્રત્યય **न** [**इन**] પછી **ई** થાય છે. **तृनईह् + ति-तृणेह् + ति-तृणेढि** । ૪-૧-૮૨,૭૯. ૧-૩-૬૦.૪૨

तृहः इनाद् ईत् ४।३।६२

૫૨ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, **ब्रू** ધાતુની પછી પ્રત્યયની આદિમાં **ई** નિત્ય આવે છે. **ब्रू + ति= ब्रवीति** ।

ब्रूतः परादिः ४।३।६३

૫૩ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિત્ પ્રત્યયો પર છતાં, **यङ् लुप्** અને **तु, रु** અને **स्तु** ધાતુની પછી પ્રત્યયની આદિમાં વિકલ્પે **ई** આવે છે. **रु + ति-रु + ईति = रवीति** । પક્ષે **रौति** । **बोभवीति, बोभोति** । **लालपीति, लालप्ति** ।

यङ्-तु-रु-स्तो बहुलम् ४।३।६४

૫૪ **द्** [**दि**]અને **स्** [**सि**] પ્રત્યય પર છતાં, **स्** [**सिच्**] જેને અંતે છે એવા **स्** કારાન્ત ધાતુની અને **अस्** ધાતુની પછી **ई** [**ईत्**] થાય છે. **स् + द् - स् + ई द् = सीद्** । **स् + स् - स् + ई स् = सीस्** । **कृ, अकार्षीत्** । **अकार्षीः** । **अलावीत्** । **अलावीः** ૪-૩-૭૧ । **आसीत्** । **आसीः** ।

सः सिजस्ते दिस्योः ४।३।६५

---

૫૫ पा (पिब) इ (જવું ગણ ૨ જો પરસ્મૈપદ) इ (સ્મરણ કરવું ગણ ૨ પરસ્મૈપદ) दा સંજ્ઞક ધાતુઓ, भू અને स्था ધાતુઓથી પર રહેલા स् [सिच्] નો પરસ્મૈપદમાં લોપ થાય છે અને લોપ થાય છે ત્યારે इ [इट्] થતી નથી. अपात् अपाताम् अपुः ૪-૩-૬૪। अगात् । अध्यगात् ૪-૪-૨૩ । दा, अदात् अदाताम् अदुः । धा अधात् अधाताम् अधुः । भू - अभूत् । अभूताम् । अ + भू + अन् ૨-૧-૫૦ अ + भुव् + अन् ૪-૨-૪૩ अभूवन् ૪-૨-૬૨ । स्था, अस्थात् अस्थाताम् अस्थुः । ૪-૪-૮૬

पिबैति-दा-भू-स्थः सिचो लुप् परस्मै न चेट् ૪।૩।૬૬

૫૬ धे [ट्धे] घ्रा, शा, छा અને सा ધાતુઓથી પર રહેલા स् [सिच्] પ્રત્યયનો પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પે લોપ થાય છે.

अधात्	પક્ષે	अधासीत्	૪ થો	પ્રકાર
अघ्रात्	,,	अघ्रासीत्	,,	,,
अशात्	,,	अशासीत्	,,	,,
अच्छात्	,,	अच्छासीत्	,,	,,
असात्	,,	असासीत्	,,	,,

ट्धे-घ्रा-शा-छा-सो वा ૪।૩।૬૭

૫૭ तनादि (तन् વિગેરે આઠમા ગણના) ધાતુઓથી પર રહેલા स् [सिच्] નો, આત્મનેપદ त અને थास् પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે લોપ થાય છે, વળી લોપ થાય છે ત્યારે ધાતુના અન્ત્ય न् કે ण् નો પણ લોપ થાય છે અને [इट्] થતી નથી. तन् - अतत, अतनिष्ट । अतथाः अतनिष्ठाः । क्षण् अक्षत, अक्षणिष्ट । अक्षथाः अक्षणिष्ठाः ।

तन्भ्यो वा त-थासि ण्नोश्च ૪।૩।૬૮

૫૮ ધુટ્ વ્યંજન અન્તે હોય એવા અને હ્રસ્વસ્વર અંતે હોય એવા ધાતુથી પર રહેલા અનિટ્ **સ્ [સિચ્]** નો, **તાદિ** અને **થાદિ** પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. **અભૈત્તામ્ । અભૈત્તમ્ । અભૈત્ત । અભિત્ત । અભિત્થાઃ । અકૃત । અકૃથાઃ ।**

ધુડ્-હ્રસ્વાલ્ લુગ્ અનિટઃ તથોઃ ૪।૩।૭૦

૫૯ **ઇ [ઇટ્]** પછી રહેલા **સ્ [સિચ્]** નો, **ઈ [ઈત્]** પર છતાં, લોપ થાય છે. **ઇ સ્ + ઈ દ્ = ઈદ્ । ઇ સ્ + ઈ સ્ = ઈસ્ । અલાવીત્ । અલાવીઃ ।** ૪-૩-૬૫

ઇટ ઈતિ ૪।૩।૭૧

૬૦ **ઘ્** થી શરૂ થતો પ્રત્યય પર છતાં, પૂર્વનો **સ્** વિકલ્પે લોપાય છે. **હિંસ્ + હિ-હિનસ્ + ધિ=હિન્ધિ, હિન્દ્ધિ ।** ૪-૨-૬૦ ૧-૩-૪૯ થી, **સ્** દન્ત્ય છે માટે દન્ત્ય ત્રીજો અક્ષર થાય એટલે **સ્** નો **દ્** થયો છે. **અલવિડ્ઢ્વમ્ ,** ૧-૩-૬૦,૪૯ **અલવિદ્ધ્વમ્ , અલવિધ્ધ્વમ્ ।** ૨-૧-૮૧ ।

સો ધિ વા ૪।૩।૭૨

૬૧ **અસ્** ધાતુના **સ્** નો, સકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. **અસિ ।** વળી **એકાર** પર છતાં **હ્** થાય છે. **કારયામાહે** પરોક્ષા

અસ્તેઃ સિ હસ્ત્વેતિ ૪।૩।૭૩

૬૨ **દુહ્ , દિહ્ , લિહ્** અને **ગુહ્** ધાતુઓથી આવેલ **સ [સક્]** નો, આત્મનેપદના દન્ત્યાદિ પ્રત્યયો પર છતાં વિકલ્પે લોપ થાય છે. **દુહ્ + સ + ત-દુહ્ + ત=અદુગ્ધ ।** પક્ષે **અધુક્ષત ।** **અલીઢાઃ** પક્ષે **અલિક્ષથાઃ ।** **ગુહ્-ન્યગુઢ્હિ, ન્યઘુક્ષાવહિ ।**

દુહ-દિહ-લિહ-ગુહો દન્ત્યાત્મને વા સકઃ ૪।૩।૭૪

૬૩ સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં **સ [સક્]** ના **અ** નો લોપ થાય છે. **દિશ્ અદિક્ષાતામ્ । અદિક્ષન્ત । અદિક્ષિ ।**

स्वरेऽतः ४।३।७५

૬૪ અદ્યતનીમાં **दरिद्रा** ના **आ** નો વિકલ્પે લોપ થાય છે. **अदरिद्रीत्, अदरिद्रासीत्** ૪-૪-૮૬ ।

दरिद्रोऽद्यतन्याम् वा ४।३।७६

૬૫ **सन्** વિગેરે સિવાય અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં **दरिद्रा** ના **आ** નો લોપ થાય છે, **दरिद्र्यति** । **दरिद्र्यते** ભાવે પ્રયોગ. **दरिद्रितुम्**। પણ, **दिदरिद्रासति**। **दरिद्रायकः**। **दरिद्राणम्**।

अशित्यसन्-णकच्-णका-ऽनटि ४।३।७७

૬૬ વ્યંજનાંત ધાતુ પછી **द्** (હ્યુ ૩ પુ. એ. વ.) નો લોપ થાય છે અને ધાતુને અંતે **स्** વ્યંજન હોય તો તેનો **द्** થાય છે. **रुध्+द्-अ रु न ध् + द्-अरुणध्**-૨-૧-૭૬ **अरुणद्**-૧-૩-૫૧ **अरुणत्, अरुणद्**। **हिंस्-अहिनद्-अहिनत्, द्**।

व्यञ्जनाद् देः सश्च दः ४।३।७८

૬૭ વ્યંજનાંત ધાતુ પછી **स्** (હ્યુ. ૨ પુ. એ.વ.) નો લોપ થાય છે અને ધાતુ ને અંતે **स्, द्** કે **ध्** વ્યંજન હોય તો તેનો વિકલ્પે **र्** થાય છે. **हिंस्-अहिनः, अहिनत्, द्** ૨-૧-૭૬. ૧-૩-૫૧ । **भिद्-अभिनः, अभिनत्, द्** । **रुध्-अरुणः, अरुणत्, द्** ।

सेः स-द-धां च रु र्वा ४।३।७९

૬૮ વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પર રહેલા **य्** નો, **अशित्** પ્રત્યય પર છતાં, લોપ થાય છે. **पापचिता** । ભ. **पापचिष्यते**। ક્રિ. **अपापचिष्यत**। પરો.-**पापचांचक्रे** । અદ્ય. **अपापचिष्ट** । આશીઃ **पापचिषीष्ट**। કર્મણિ **पापच्यते** । ૪-૩-૮૨ પણ **लोलूय, लोलूयिता**। **लोलूय्यते**।

योऽशिति ४।३।८०

૬૯ **कथ गण रच स्पृह** અને **मृग** વગેરે **अ** અકારાન્ત ધાતુથી અશિત્ પ્રત્યયો આવ્યે છતે, અન્ત્ય **अ** લોપાય છે. **कथयति । शुशोभिषिष्यते । शुशोभिषिषीष्ट । अटिटिषिष्यति । अटिटिष्यात् । पापच्य, पापचिता । पापच्यते** ૪-૩-૮૦ ।

अतः ४।३।८२

૭૦ અનિટ્ (જેની પૂર્વે **इ** [**इट्**] ન હોય એવો) અશિત્ પ્રત્યય પર છતાં **इ** [**णिच्** કે **णिग्**] નો લોપ થાય છે. **चोरि** (ગ. ૧૦) **य** [**क्य**] **चोर्यते** કર્મણિ। **प्र+ताडि+य** (**क्त्वा** પ્રત્યયનો **यप्**) **प्रताड्य** । પણ **चोरयित्वा** । **चोरि+इ** [**णिग्**] = **चोरि–चोरयति** પ્રેરક। **कारि+य** [**क्य**] **कार्यते**। એ પ્રમાણે **हार्यते । योज्यते । वास्यते । दाप्यते । गम्यते । आनाय्यते ।** ઇત્યાદિ પ્રે. ક. । **प्रकार्य** પ્રે. સં. ભૂ. કૃ । પણ, **कारयित्वा** । સેટ્ છે.

णेरनिटि ४।३।८३

૭૧ સેટ્ **त** (**क्त**) અને **तवत्** [**क्तवतु**] પર છતાં, **इ** [**णिच्** કે **णिग्**] નો લોપ થાય છે. **चोरि-** (ગ. ૧૦) **चोरितः । चोरितवान्। कारि, कारितः कारितवान्** પ્રે. ।

सेट्-क्तयोः ४।३।८४

૭૨ **आम्** વિગેરે પ્રત્યય પર છતાં, **इ** [**णिच्** કે **णिग्**] નો **अय्** થાય છે. **चोरयांचकार । कारयांचकार । स्पृहयालुः ।**

आमन्ता-ऽऽल्वाय्येत्नौ अय् ४।३।८५

૭૩ લઘુ સ્વર પછી રહેલા **इ** [**णिच्** કે **णिग्**] નો **य** [**यप्**] પર છતાં **अय्** થાય છે. **प्रक्षमय्य ।**

लघोर्यपि ४।३।८६

૭૪ ધાતુના **स्** નો **स** કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં **त्** થાય છે. **वस्-वत्स्यति । अवत्स्यत् ।**

सस्तः सि ४।३।९२

૭૫ અશિત્ કિત્ ઙિત્ સ્વરાદિ પ્રત્યયો તેમજ **इ** [**इट्**] **प** અને **उस्** [**पुस्**] પ્રત્યય પર છતાં, **आ** કારાન્ત ધાતુના **आ** નો લોપ થાય છે. **पपतुः** । **अदधत्** ૩-૪-૫૯ । **पपिथ** । **पा, पपे** પરોક્ષા ક. । **अयुः** પક્ષે **अयान्** ૪-૨-૯૧ ।

(ङिति स्वरे) इडेत्-पुसि चाऽऽतो लुक् ४।३।९४

૭૬ આદિમાં સંયોગ હોય એવા **आ** કારાન્ત ધાતુઓના **आ** નો કિત્ આશીઃ માં **प** વિકલ્પે થાય છે. **ग्लायात्, ग्लेयात्।**

संयोगादे र्वाशिष्येः ४।३।९५

૭૭ **गा** (**गै**), **पा** પીવું, **स्था, सा** (**सो**), **दा** સંજ્ઞક, **मा** અને **हा** (તજવું)ના **आ** નો કિત્ આશીઃ માં **प** નિત્ય થાય છે. **गेयात् । पेयात् । स्थेयात् । अवसेयात् । देयात् । धेयात् । मेयात् । हेयात् ।** ૪-૨-૧ થી **गै** નો **गा, सो** નો **सा ।**

गा-पा-स्था-सा-दा-मा-हाकः ४।३।९६

૭૮ **गा पा** પીવું, **स्था सा दा** (**दा** સંજ્ઞક ધાતુઓ ૩-૩-૫) **मा हा** (તજવું), આ ધાતુઓના અન્ત્ય સ્વર **आ** નો વ્યંજનાદિ કિત્ ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં **ई** થાય છે. પણ **त्वा** નો **य** થાય ત્યારે **ई** થતો નથી, **गीयते । जेगीयते** ૩-૪-૯, ૪-૧-૪૮, ૩-૩-૨૨ । **गीतः । गीतवान् । गीत्वा । पीयते । पेपीयते । पीतः । पीतवान् । पीत्वा । प्रगाय,** અહિં **त्वा** નો **य** થયો છે, માટે **ई** થયો નથી.

ई व्यञ्जनेऽयपि ४।३।९७

૭૯ ઘ્રા અને ધ્મા ધાતુના સ્વરનો યઙ્ પર છતાં ઈ થાય છે. જેઘ્રીયતે । દેધ્મીયતે ।

ઘ્રા-ધ્મોર્યઙિ ૪।૩।૯૮

૮૦ વધ અર્થમાં હન્ ધાતુનો યઙ્ પર છતાં ઘ્ની આદેશ થાય છે. જેઘ્નીયતે । ગતિમાં જઙ્ઘન્યતે વધમાં પણ થાય છે.

હનો ઘ્ની વધે ૪।૩।૯૯

૮૧ ઞિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય પર છતાં હન્ નો ઘાત્ થાય છે. હન્ + અ [ઘઞ્] ઘાતઃ । હન્ + ઇ [ણિગ્] ઘાતયતિ ।

ઞિણતિ ઘાત્ ૪।૩।૧૦૦

૮૨ ઇ [ઞિચ્ કે ઞિટ્] પર છતાં હન્ નો ઘન્ થાય છે. અઘાનિ । ઘાનિષ્યતે પક્ષે હનિષ્યતે । અઘાનિષ્યત્, અહનિષ્યત્ । ઘાનિતા, હન્તા ।

અ [ણવ્] પ્રત્યય પર છતાં હન્ નો ઘન્ આદેશ થાય છે. જઘાન ૪-૩-૧૦૦ નો અપવાદ.

ઞિ-ણવિ ઘન્ ૪।૩।૧૦૧

૮૩ અ [અઙ્] પર છતાં—(૧) નશ્ નો વિકલ્પે નેશ્ થાય છે. અનેશત્, અનશત્ । ૩-૪-૬૪ પુષ્યાદિ માં છે.

નશે નેંશ્ વાઽઙિ ૪।૩।૧૦૨

૮૪ (૨) શ્વિ નો શ્વ, અસ્ (ગ. ૪) નો અસ્થ, વચ્ નો વોચ અને પત્ નો પપ્ત આદેશ થાય છે. અશ્વત્ । આસ્થત્ । અપાસ્થન્ત ૨-૧-૧૧૩ । અવોચત્ । અપપ્તમ્ । ૩-૪-૬૪

શ્વયત્યસૂ-વચ-પતઃ શ્વા-ઽસ્થ-વોચ-પપ્તમ્ ૪।૩।૧૦૩

૮૫ શી ધાતુના ઈ નો શિત્ પ્રત્યય પર છતાં ए થાય છે. શેતે । શી + આન [આનશ્] = શયાનઃ વ. કૃ. ।

શીઙ एઃ શિતિ ૪।૩।૧૦૪

८६ य थी शરૂ थता कित् ङित् प्रत्यय પર छतां शी नो शय् थाय छे. शी + य [क्य] ते = शय्यते । शय्यमानः व. કૃ. यङ् भां शाशय्यते ।

क्ङिति यि शय् ४।३।१०५

---

८७ च्वि प्रत्यय પર छतां, स्वर दीर्घ थाय छे. शुचि-शुची-करोति । शुचीभवति । शुचीस्यात् । यङ् પર छतां दीर्घ थाय छे. स्तु-तोष्टूयते । चि-चेचीयते । यक् प्रत्यय પર छतां स्वर दीर्घ थाय छे. मन्तु+य = मन्तूय, मन्तूय + शव् + ति = मन्तूयति । क्यन्, क्यङ क्यङ्ष् अने क्य પર छतां स्वर दीर्घ थाय छे. निधिमिच्छति निधीयति । दधीयति । क्यन् ३-४-२३ । श्येन इवाचरति श्येनायते । क्यङ् ३-४-२६ अभूशो भूशो भवति भूशायते । ३-४-२८ જુओ क्यङ् । अलोहितो लोहितो भवति लोहितायते । लोहितायति क्यङ्ष् ३-४-३० જુओ.

जि + य [क्य] + ते = जीयते । व. કૃ. जीयमानः । धातुनो स्वर यक्षारादि आशीः પર छतां दीर्घ थाय छे. जीयात् । स्तूयात् ।

दीर्घश्च्वि-यङ्-यक्-क्येषु (आशिषि) च ४।३।१०८

८८ धातु के अधातुना ऋ नो, च्वि अने यङ् પર छतां री थाय छे. पित्रीस्यात् । कृ-चेक्रीयते । जेह्रीयते । क्यन् अने क्यङ् પર छतां ऋ नो री थाय छे. पितरमिच्छति पित्रीयति । मात्रीयति क्यन् ३-४-२३ । पितेवाचरति पित्रीयते । मात्रीयते क्यङ् ३-४-२६ ।

ऋतो रीः ४।३।१०९

૮૯ અ [શ] અને ય [ક્ય] પર છતાં, ऋ કારાન્ત ધાતુના ऋ નો रि થાય છે. मृ+अ+ते-म्रि+अ+ते ૨-૧-૫૦ म्रियते। पृ. प्रियते કર્મણિ। मृ+य+ते=म्रियते। हृ, ह्रियते। ऋ કારાન્ત ધાતુના ऋ નો, य થી શરૂ થતા આશીઃ પ્રત્યયો પર છતાં रि થાય છે. कृ, क्रियात्।

रिः श-क्या-ऽऽशीर्ये ૪।૩।૧૧૦

૯૦ च्वि પર છતાં અવ્યય સિવાય अ વર્ણનો ई થાય છે. प्राग् अशुक्लं शुक्लं करोति इति शुक्लीकरोति पटम्। प्राग् अशुक्लः पट इदानीं शुक्लो भवति इति शुक्ली-भवति। प्राग् अशुक्लः पट इदानीं शुक्लः स्यादिति शुक्लीस्यात्पटः। એ પ્રમાણે माला-मालीकरोति। मालीभवति। मालीस्यात्। અવ્યય दिवाभूता रात्रिः। दोषाभूतमहः।

ईश्च्वावर्णस्याऽनव्ययस्य ૪।૩।૧૧૧

૯૧ क्यन् પર છતાં अ વર્ણનો ई થાય છે. पुत्रीयति। मालीयति।

क्यनि ૪।૩।૧૧૨

૯૨ ભૂખ, તરસ અને આસક્તિમાં અનુક્રમે अशन નો अशनाय उदक નો उदन्य અને धन નો धनाय એવો क्यन् પ્રત્યયાન્ત આદેશ થાય છે. अशनायति। उदन्यति। धनायति। સિવાય अशनीयति। उदकीयति। धनीयति दातुम्।

क्षुत्-तृड्-गर्धेऽशनायोदन्य-धनायम् ૪।૩।૧૧૩

चतुर्थोऽध्यायः तृतीयः पादः

धातुरूप-प्रकरणम् ५

[गुण ङित् कित् वृद्धिः तथा प्रत्ययानां धातूनां नाम्नां च विविध-कार्यम्]

१ नामिनो गुणोऽक्ङिति ४।३।१ तरति । जयति । भवति

२ उ-श्नोः ४।३।२ तनोति । चिनोति

३ पुस्-पौ ४।३।३ अजागरुः । अर्पयति ।

४ लघोरुपान्त्यस्य ४।३।४ वर्षति

५ मिदः श्ये ४।३।५ मेद्यति

६ जागुः किति ४।३।६ जागर्यते । जागरितः

७ ऋवर्णदृशोऽङि ४।३।७ आरत् । अजरत् । अदर्शत्

८ स्कृच्छृतोऽकि परोक्षायाम् ४।३।८ सञ्चस्करिव । आनर्च्छिव

९ संयोगाद् ऋदर्त्तेः ४।३।९ सस्मरथुः । आरुः

१० क्य-यङ-ऽऽशी-र्ये ४।३।१० स्मर्यते । अर्यते । स्मर्यात्

११ (न)भवतेः सिज्लुपि ४।३।१२ अभूत्

१२ सूतेः पञ्चम्याम् ४।३।१३ सुवै । सुवावहै

१३ द्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे ४।३।१४ नेनिजानि

१४ ह्वृणोः अप्विति व्यौ ४।३।१५ जुह्वति । यन्ति

१५ इको वा ४।३।१६ अधियन्ति, अधीयन्ति

---

१६ कुटादे र्ङिद्वद् अ-ञ्णित् ४।३।१७ कुटितुम् । कुटित्वा

१७ शिदवित् ४।३।२० कुप्यति । चिनुतः

---

१८ इन्ध्य-संयोगात् परोक्षा किद्वत् ४।३।२१ समीधे । निन्युः

१९ स्वञ्जे र्नवा ४।३।२२ परिष्वजे,-परिष्वञ्जे

२० ज-नशो न्युपान्त्ये तादिः क्त्वा ४।३।२३ रक्त्वा, रङ्क्त्वा

२१ ऋत्तृष-मृष-कृश-वञ्च-लुञ्च-थ-फः सेट् ४।३।२४। ऋतित्वा, अर्तित्वा । लुचित्वा, लुञ्चित्वा

२२ वौ व्यञ्जनादेः सन् चाऽग्र्वः ४।३।२५ द्युतित्वा, द्योतित्वा

२३ न डीङ्-शीङ्-वूङ्-धृषि-क्ष्विदि-स्विदि-मिदः ४।३।२७ डयितः । शयितः । पवितः । पवितवान्

२४ क्त्वा ४।३।२९ देक्ष्वित्वा । भ्रंशित्वा । ब्रश्चित्वा

२५ क्षुध-क्लिश-कृष-गुध-मृड-मृद-वद-वसः ४।३।३१ क्षुधित्वा । मृडित्वा । उदित्वा । उषित्वा ।

२६ रुद-विद-मुष-ग्रह-स्वप-प्रच्छः सन् च ४।३।३२ रुदित्वा

२७ नामिनोऽनिट् ४।३।३३ निनीषति । तितीर्षति

२८ उपान्त्ये ४।३।३४ बिभित्सति । बुभुत्सते

२९ सिजाशिषावात्मने ४।३।३५ अभित्त । भित्सीष्ट

३० ऋवर्णात् ४।३।३६ अकृत । कृषीष्ट । अतीर्ष्ट । तीर्षीष्ट

३१ गमो वा ४।३।३७ समगत, समगंस्त । संगषीष्ट, संगंषीष्ट

३२ हनः सिच् ४।३।३८ आहत । आहसाताम् । आहसत

३३ यमः सूचने ४।३।३९ उदायत

३४ वा स्वीकृतौ ४।३।४० उपायत, उपायंस्त कन्याम्

३५ इश्च स्था-दः ४।३।४१ उपास्थित । आदित । आदिषाताम्

---

३६ मृजोऽस्य वृद्धिः ४।३।४२ मार्ष्टि

३७ ऋतः स्वरे वा ४।३।४३ मार्जन्ति, मृजन्ति

३८ सिचि परस्मै समानस्याऽङिति ४।३।४४ अलावीत्
३९ व्यञ्जनानाम् अनिटि ४।३।४५ अभैत्सीत् । अराङ्क्षीत्
४० व्यञ्जनादे र्वोपान्त्यस्याऽतः (सेटि) ४।३।४७
अगादीत्, अगदीत्
४१ वद-व्रज-लूः ४।३।४८ अवादीत् । अव्राजीत् । अज्वालीत्
४२ न श्वि-जागृ-शस-क्षण-हू--मू-यू-एदितः ४।३।४९ अश्वयीत्
४३ ञ्णिति ४।३।५० ताडयति
४४ नामिनोऽकलि-हलेः ४।३।५१ पारयति
४५ जागु ञि-णवि ४।३।५२ अजागारि । जजागार
४६ आत ऐः कृञ्-औ ४।३।५३ दायः । दायकः । दायिष्यते
४७ न जन-बधः ४।३।५४ प्रजनः । जन्यः । अजनि । बधः
४८ मोऽकमि-यमि-रमि-नमि-गमि-वम्याचमः ४।३।५५
अभ्रमि
४९ णिद्वाऽन्त्यो णव् ४।३।५८ शिश्रय, शिश्राय

---

५० उत औः विति व्यञ्जने ऽ द्वेः ४।३।५९ यौति
५१ तृहः श्नाद् ईत् ४।३।६२ तृणेढि
५२ ब्रूतः परादिः ४।३।६३ ब्रवीति
५३ यङ्-तु-रु-स्तोः बहुलम् ४।३।६४ बोभवीति, बोभोति
रवीति, रौति
५४ सः सिजस्ते र्दिस्योः ४।३।६५ अकार्षीत् । आसीः

---

५५ पिबैति-दा-भू-स्थः सिचो लुप् परस्मै न चेट् ४।३।६६
अपात् । अगात् । अदात् । अधात् । अभूत् । अस्थात्

५६ ट्धे-घ्रा-शा-छा-सो वा ४।३।६७ अधात्, अधासीत्
५७ तन्भ्यो वा त-थासि ण्णोश्च ४।३।६८ अतत, अतनिष्ट

---

५८ धुड्-हूस्वाल् लुग् अनिटः त-थोः ४।३।७०
अभैत्ताम् । अकृत । अकृथाः

५९ इट ईति ४।३।७१ अलावीत् । अलावीः
६० सो धि वा ४।३।७२ हिन्धि, । हिन्द्धि । अलविध्वम्-ड्ढ्वम्
६१ अस्तेः सि हस्त्वेति ४।३।७३ असि
६२ दुह-दिह-लिह-गुहो दन्त्यात्मने वा सकः ४।३।७४
अदुग्ध, अधुक्षत

६३ स्वरेऽतः ४।३।७५ अदिक्षाताम् । अदिक्षन्त
६४ दरिद्रोऽद्यतन्याम् ४।३।७६ अदरिद्रीत्, अदरिद्रासीत्
६५ अशित्यसन्-णकच्-णका-ऽनटि ४।३।७७ दरिद्रयति
६६ व्यञ्जनाद् देः सश्च दः ४।३।७८ अरुणत् । अहिनत्
६७ सेः स-द-धां च रु र्वा ४।३।७९ अहिनः, अहिनत्
६८ योऽशिति ४।३।८० पापचिता । पापच्यते
६९ अतः ४।३।८२ कथयति । शुशोभिषिष्यते
७० णेरनिटि ४।३।८३ चोर्यते । प्रताड्य । चोरयति ।
७१ सेट्-क्तयोः ४।३।८४ चोरितः । कारितवान्
७२ आमन्ता-ऽऽल्वाय्येत्नावयू ४।३।८५ चोरयांचकार
७३ लघो र्यपि ४।३।८६ संकथय्य । प्रशमय्य
७४ सस्तः सि ४।३।९२ वत्स्यति । अवत्स्यत्
७५ (ङिति स्वरे) इडेत्पुसि चाऽऽतो लुक् ४।३।९४
पपतुः । अदधत् । पपिथ । अयुः

७६ संयोगादे र्वाऽऽशिष्येः ४।३।९५ ग्लेयात्, ग्लायात्
७७ गा-पा-स्था-सा-दा-मा-हाक्ः ४।३।९६ गेयात्। पेयात्
७८ ई व्यञ्जनेऽयपि ४।३।९७ गीयते। जेगीयते
७९ घ्रा-ध्मो र्यङि ४।३।९८ जेघ्रीयते। देध्मीयते
८० हनो घ्नी र्वधे ४।३।९९ जेघ्नीयते।
८१ ञ्णिति घात् ४।३।१०० घातः। घातयति
८२ ञि-णवि घन् ४।३।१०१ घानिष्यते। जघान
८३ नशे र्नेश् वाऽङि ४।३।१०२ अनेशत्, अनशत्
८४ श्वयत्यसू-वच-पतः श्वा-ऽस्थ-वोच-पप्तम् ४।३।१०३
अश्वत्। आस्थत्। अवोचत्। अपप्तत्
८५ शीङ एः शिति ४।३।१०४ शेते। शयानः
८६ क्ङिति यि शयू ४।३।१०५ शय्यते। शाशय्यते

---

८७ दीर्घश्चिव-यङ्-यक्-क्येषु (आशिषि) च ४।३।१०८
शुचीकरोति। तोष्टूयते। मन्तूयति। दधीयति। जीयात्
८८ ऋतो रीः ४।३।१०९ पित्रीस्यात्। चेक्रीयते। पित्रीयति
८९ रिः श-क्या-ऽऽशी-र्ये ४।३।११० म्रियते। ह्रियते। क्रियात्
९० ईश्चावर्णस्याऽनव्ययस्य ४।३।१११ शुक्लीकरोति
९१ क्यनि ४।३।११२ पुत्रीयति। मालीयति
९२ क्षुत्--तृड्--गर्धेऽशनायोदन्य-धनायम् ४।३।११३
अशनायति। उदन्यति। धनायति

ધાતુરૂપ પ્રકરણ ૬

ધાતુના-આદેશ, આદિ અટ્, વૃદ્ધિ, પ્રત્યયના-આદિ ઇટ્, ઈટ્ અટ્, ધાતુના આદિ સ્સટ્ અને આગમો વિગેરે કાર્ય.

૧ અશિત્ પ્રત્યયોના વિષયમાં **અસ્** ગ. ૨ અને **બ્રૂ** ધાતુના અનુક્રમે **ભૂ** અને **વચ્** (અનિટ્) આદેશ થાય છે. **ભવિતા**। **ભવિતુમ્**। **ભવિષ્યતિ** । **અભવિષ્યત્** । **ભવિતવ્યમ્**। **ભવ્યમ્**। **ઉચ્યતે**। **વક્તા**। **વક્તુમ્**] **વક્ષ્યતિ**। **વક્ષ્યતે**। **અવક્ષ્યત્**, **ત** । **વક્તવ્યમ્**। **વાચ્યમ્**।

અસ્તિ-બ્રુવો ર્ભૂ-વચાવશિતિ ૪।૪।૧

૨ **ભ્રસ્જ્** નો વિકલ્પે **ભર્જ્** આદેશ થાય છે. **ભર્ષ્ટા**, **ભ્રષ્ટા**। **ભર્ષ્ટુમ્**, **ભ્રષ્ટુમ્** । **ભર્ક્ષ્યતિ** । **ભ્રક્ષ્યતિ** । **અભર્ક્ષ્યત્** । **અભ્રક્ષ્યત્** ।

ભૃજ્જો ભર્જ્ (નવા) ૪।૪।૬

૩ **ત** કારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં—સ્વરાન્ત ઉપસર્ગથી પર રહેલા **ધા** સિવાયના **દા** સંજ્ઞક ધાતુનો **ત્ત** આદેશ થાય છે. **આત્તઃ** । **આત્તવાન્** । **ઉપાત્તઃ** । **ઉપાત્તવાન્** ।
ત કારાદિ ન હોય ત્યારે **પ્રદાય** ।

સ્વરાદ્ ઉપસર્ગાદ્ દઃ તિ કિત્યધઃ (ત્તઃ) ૪।૪।૯

૪ **ત** કારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, **ધા** સ્વરૂપ સિવાય **દા** સંજ્ઞક ધાતુનો **દત્** આદેશ થાય છે. **દત્તઃ**। **દત્તવાન્** । **દત્તિઃ**। **દત્ત્વા** । પણ **દા** ગ. ૨ કાપવું. અને **દૈ** ગ. ૧ શુદ્ધ કરવું. **દા** સંજ્ઞામાં નથી, માટે **દત્** થાય નહિં. **દા** ગ. ૨ **દાતઃ**। **દૈ** ગ. ૧ **અવદાતઃ**।

દત્ ૪।૪।૧૦

૫ त કારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, (૧) दो सो मा અને स्था ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો इ થાય છે. दितः । अवसितः सित्वा । मितः । मितिः । स्थितः । स्थित्वा । વિરુદ્ધ ઉદા. अवसाय । निर्माय । સં.ભૂ.કૃ. त કારાદિ નથી.

दो-सो- मा–स्थ इः ४।४।११

૬ (૨) छो અને शो નો વિકલ્પે इ થાય છે. छितः–छातः । निशितः-निशातः ।

छा-शो-र्वा ४।४।१२

૭ त्वा પ્રત્યય પર છતાં, हा તજવું નો हि થાય છે. हित्वा ।

हाको हिः क्त्वि ४।४।१४

૮ त કારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં, धा ધાતુનો हि આદેશ થાય છે. विहितः । विहितवान् । हित्वा । त કારાદિ ન હોય ત્યારે, विधाय ।

धागः ४।४।१५

૯ त કારાદિ કિત્ અને यप् પર છતાં अद् નો जग्ध् થાય છે. जग्ध्वा ૧–૩–૪૮ । जग्धः । जग्धवान् । प्रजग्ध्य ।

यपि चाऽदो जग्ध् ४।४।१६

૧૦ सन् અદ્યતની घञ् अच् અને अल् પ્રત્યય પર છતાં, अद् નો घस् [घस्लृ] થાય છે. जिघत्सति । अघसत् ૩–૪–૬૪ । घासः । प्रघसः अच् અને अल् ।

घस्लृ सनद्यतनी-घञ्चलि ४।४।१७

૧૧ अद् ધાતુનો પરોક્ષામાં વિકલ્પે घस् થાય છે. जघसिथ ૪–૪–૮૦ । जक्षथुः । પક્ષે आदिथ । आदथुः ।

परोक्षायां नवा ४।४।१८

૧૨ વે ધાતુનો પરોક્ષામાં વિકલ્પે **वय्** થાય છે. **उवाय, ववौ** । **उवयिथ, ववेथ** ૪-૧-૭૨,૭૪ ।

वे वय् ૪।૪।૧૯

૧૩ **शॄ दॄ** અને **पॄ** ધાતુઓનો દીર્ઘ **ऋ** પરોક્ષામાં વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે. **विशशरुः** । પક્ષે **विशशरुः** । ૪-૩-૮ થી ગુણ.

ऋः शॄ-दॄ-प्रः ૪।૪।૨૦

૧૪ **इ** [**ञिट्**] સિવાય આશીઃમાં **हन्** નો **वध्** થાય છે. **वध्यात्** । **आवधिषीष्ट** । **इ** [**ञिट्**] માં **घानिषीष्ट** કર્મણિ । ૪-૩-૧૦૧

हनो वध आशिष्यञौ ૪।૪।૨૧

૧૫ અદ્યતનીમાં **हन्** ધાતુનો **वध्** (**वध**) આદેશ થાય છે. આત્મને-પદમાં વિકલ્પે **वध्** થાય છે. (**वध्** આદેશ **सेट्** છે અને **वृद्धि** થતી નથી.) **अवधीत्**-પરસ્મૈ । આત્મને **आवधिष्ट, आहत** । **आवधिषाताम्, आहसाताम्** । **आवधिषत, आहसत** ।

अद्यतन्याम् वा त्वात्मने ૪।૪।૨૨

૧૬ **इ** (જવું ગ. ૨) અને **इ** (સ્મરણ કરવું ગ. ૨) નો અદ્યતનીમાં **गा** આદેશ થાય છે. **अगात्** । **अगुः** । **अध्यगात्** ।

इणिको र्गाः ૪।૪।૨૩

૧૭ **णि** પર છતાં, **इ** ગ. ૨ જવું અને **इ** ગ. ૨ સ્મરણ કરવું જ્ઞાન સિવાયના અર્થમાં **गम्** [**गमु**] આદેશ થાય છે. **गमयति ग्रामम्** । **अधिगमयति प्रियम्** ।

णावज्ञाने गमुः ૪।૪।૨૪

૧૮ **इ** ભણવું, **इ** ગ. ૨ જવું અને **इ** ગ. ૨ સ્મરણ કરવું નો **स** [**सन्**] પર છતાં, જ્ઞાન સિવાય ના અર્થમાં **गम्** [**गमु**] આદેશ થાય છે. **अधिजिगांसते विद्याम्** । **जिगमिषति ग्रामम्** । **अधिजिगमिषति मातरम्** । જ્ઞાનમાં **अर्थान्**

प्रतीषिषति इ જવું. । ગતિનો જ્ઞાન અર્થ પણ થાય છે.

सनीङश्च ४।४।२५

૧૯ इ (ભણવું) ધાતુનો પરોક્ષામાં **गा** થાય છે. **अधिजगे** ।

गाः परोक्षायाम् ४।४।२६

૨૦ **णि** પછી **सन्** આવે તો અને **ङ** આવે તો इ (ભણવું) નો **गा** આદેશ વિકલ્પે થાય છે. **अधिजिगापयिषति , अध्यापिपयिषति**। ૪-૧-૪ **अध्यजीगपत् , अध्यापिपत्** । ૪-૧-૪

णौ सन्-ङे वा ४।४।२७

૨૧ **अधि + इ** 'ભણવું' આ ધાતુનો ક્રિયાતિપત્તિમાં અને અદ્યતનીમાં વિકલ્પે **गी** આદેશ થાય છે. **गी** આદેશનો ગુણ થતો નથી. **अध्यगीष्यत, अध्यैष्यत** । **अध्यगीष्ट अध्यैष्ट** । **अध्यगीषाताम् , अध्यैषाताम्** । ૪-૩-૧

वाद्यतनी-क्रियातिपत्त्यो र्गीङ् ४।४।२८

---

૨૨ હ્યસ્તની વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગતાં ધાતુની પૂર્વે **अ** મૂકવામાં આવે છે. **अ + जय् + अ + त् = अजयत्** ।

ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયો ૫૨ છતાં ધાતુની પૂર્વે **अ** [**अट्**] આવે છે. **अलविष्यत्** । **अलविष्यत** । **अयाचिष्यत्-त** । અદ્યતનીમાં ધાતુની પૂર્વે **अ** આવે છે. પણ **मा** [**माङ्**] ના યોગમાં **अ** આવતો નથી. **अकार्षीत्** । **मा भवान् कार्षीत्** ।

अड् धातोरादि र्ह्यस्तन्यां चाऽमाङ ४।४।२९

૨૩ इ ગ.૨ જવું, સ્મરણ કરવું, ધાતુ અને **अस्** ધાતુની હ્યસ્તની માં આદિ સ્વરની **वृद्धि** થાય છે. **आयन्** । **अध्यायन्** । **आस्ताम्** । **आसन्** । ૪-૩-૧૫ ૪-૨-૯૦

एत्यस्ते र्वृद्धिः ४।४।३०

૨૪ અદ્યતની ક્રિયાતિપત્તિ અને હ્યસ્તનીમાં જો ધાતુની શરૂઆતમાં સ્વર હોય તો પૂર્વે **અ** ન મૂકતાં, આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ કરવી. **મા** ના યોગમાં ન કરવી. **આટીત્** । **इष्-ऐषिष्यत्** । **इष् + अ + त्** ૪-૨-૧૦૬ થી **इच्छ् + अ + त्** ૩-૩-૧ થી **ऐच्छ् अ + त् = ऐच्छत्** । **मा भवान् अटीत्** ।

स्वरादेस्तासु ૪।૪।૩૧

---

૨૫ ધાતુથી પર રહેલા **स** કારાદિ અને **त** કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે **इ [इट्]** થાય છે. **लू + ता - लू + इ ता = लविता** । **लवितुम्** । **लवितव्यम्** । **याच्-याचिता** । **याचितुम्** । **याचितव्यम्** । **याचिष्यति, ते** । **चुर** ગ. ૧૦ **चोरि-चोरयिता** ઈ. **चोरयिष्यति** ઈ. **रुद्-रोदिता** ઈ. **रोदिष्यति** ઈ. **अरोदिष्यत्** ઈ. **अनु + इष् अन्वेषिता** ઈ. **अन्वेषिष्यति** ઇ. **अन्वैषिष्यत्** ।

स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट् ૪।૪।૩૨

૨૬ **ति** ની પહેલાં **इट्**, **ग्रहादि** ધાતુઓથીજ આવે છે. **निगृहीतिः**। **भणितिः** । બીજાથી ન આવે, **शान्तिः** । **दीप्तिः** ।

ते ग्रहादिभ्यः ૪।૪।૩૩

૨૭ **ग्रह्** ધાતુથી આવેલો **इ [इट्]** દીર્ઘ થાય છે પણ પરોક્ષામાં દીર્ઘ થતો નથી. **ग्रहीता** । **ग्रहीष्यति** । **ग्रहीतुम्** । **गृहीत्वा** । **गृहीतः** ।

गृह्णोऽपरोक्षायां दीर्घः ૪।૪।૩૪

૨૮ **वृ** ઉ. **वृ** આ. અને દીર્ઘ **ऋ** કારાન્ત ધાતુઓથી **इट्** વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે, પરોક્ષા આશીઃ અને પરસ્મૈપદ **सिच्** સિવાય. **प्रावरीता प्रावरिता** । **वरीता वरिता** । **तरीतुम् तरितुम्** ।

वृतो नवाऽनाशीः-सिच्-परस्मै च ૪।૪।૩૫

૨૯ વૃ [વૃ ઉ. વૃ આ.] ધાતુથી ને દીર્ઘ ऋ જેને અંતે છે એવા ધાતુઓથી પર રહેલા આત્મનેપદી स् [सिच्] અને આશીઃ ની પૂર્વે इ [इट्] વિકલ્પે થાય છે. अवृत, अवरिष्ट । आस्तीर्ष्ट आस्तरिष्ट । वृषीष्ट, वरिषीष्ट ।

इट् सिजाशिषोरात्मने ४।४।३६

૩૦ धू [धूग्] અને रध् વિગેરે [ओदित्] ધાતુઓથી પર રહેલા स् કારાદિ અને त् કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે इ [इट्] વિકલ્પે થાય છે. (૪-૪-૩૨નો અપવાદ) धू, धोता धोतुम् धोतव्यम् धोष्यति अधोष्यत्, त । धविता धवितुम् धवितव्यम् धविष्यति अधविष्यत्, त । रध्, रद्धा रद्धुम्, रद्धव्यम् रत्स्यति अरत्स्यत् रधिता रधितुम् रधितव्यम् रधिष्यति अरधिष्यत् । मृज्, मार्ष्टा मार्ष्टुम् मार्ष्टव्यम् मार्क्ष्यति मार्जिता मार्जितुम् मार्जितव्यम् मार्जिष्यति ।

धूग्रौदितः ४।४।३८

૩૧ निष्कुष् થી પર क्त क्तवतु ની પૂર્વે इट् થાય છે. निष्कुषितः ।

निष्कुषः (क्तयोः) ४।४।४०

૩૨ जॄ ગ. ૯ અને व्रश्च् ધાતુથી क्त्वा પ્રત્યયની પૂર્વે इट् થાય છે. जरित्वा । व्रश्चित्वा । ४-३-२९

जॄ-व्रश्चः क्त्वः ४।४।४१

૩૩ दम् વિગેરે (ऊदित्) ધાતુઓથી क्त्वा પ્રત્યયની પૂર્વે इट् વિકલ્પે થાય છે. दान्त्वा दमित्वा । शान्त्वा शमित्वा । द्यूत्वा देवित्वा । स्यूत्वा । सेवित्वा । अस्त्वा । असित्वा ।

ऊदितो वा ४।४।४२

૩૪ क्षुध् અને वस् ગ. १ થી क्त क्तवतु क्त्वा ની પૂર્વે इट् થાય છે. क्षुधितः । क्षुधित्वा । उषितः । उषित्वा । ४-३-३१

क्षुध-वसस्तेषाम् ४।४।४३

૩૫ **अञ्च्** ધાતુને પૂજ્યર્થમાં **इ [इट्]** થાય છે. **आञ्चता गुरवः।**

लुभ्यञ्चे र्विमोहार्चे ४।४।४४

૩૬ **पू** ગ. ૧ આ. અને **क्लिश्** ધાતુ ને **क्त क्तवतु** અને **क्त्वा** પૂર્વે વિકલ્પે **इट्** થાય છે. **पूतः। पवितः। पूत्वा पवित्वा क्लिष्टः। क्लिषितः। क्लिष्ट्वा। क्लिषित्वा।**

पूङ्-क्लिशिभ्यो नवा ४।४।४५

૩૭ **सह्, लुभ् इष् [इच्छ्]** રુષ્ અને **रिष्** ધાતુઓથી **त** કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયો પર છતાં વિકલ્પે **इ** થાય છે. **सोढा, सहिता लोब्धा, लोभिता। एष्टा एषिता। रोष्टा रोषिता। रेष्टा रेषिता।**

सह-लुभेच्छ-रुष-रिषस्तादेः ४।४।४६

૩૮ **इव्** જેને અંતે હોય એવા ધાતુઓ તથા **ऋध्, भ्रस्ज्, दम्भ्, श्रि, यु, ऊर्णु** ગ. ૨ **भृ, ज्ञपि (णिगन्त ज्ञा** ધાતુ) **सन् तन् पत्, वृ,** દીર્ઘ **ऋ** કારાન્ત ધાતુઓ અને **दरिद्रा** ધાતુથી **स [सन्]** પૂર્વે **इट्** વિકલ્પે થાય છે. **दिव्-दुद्यूषति** ૪-૧-૧૦૮ **दिदेविषति। ऋध्, ईर्त्सति** ૪-૧-૧૭ **अर्दिधिषति। भ्रस्ज्, बिभ्रक्षति,** ૨-૧-૮૮, ૮૭, ૬૨ **बिभ्रज्जिषति बिभर्क्षति, बिभर्जिषति। श्रि-शिश्रीषति, शिश्रयिषति। युयूषति, यियविषति। प्रोर्णुनूषति, प्रोर्णुनविषति। बुभूर्षति, बिभरिषति। तन् तितंसति, तितनिषति। वृ-वुवूर्षते, विवरिषते। तॄ-तितीर्षति, तितरिषति। दरिद्रा-दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिषति।** અહીં **आ** નો લોપ થાય છે ૪-૩-૬૪

इवृध-भ्रस्ज्-दम्भ-श्रि-यूर्णु-भर-ज्ञपि-सनि-तनि-पति-वृ-ऋद् दरिद्रः सनः ४।४।४७

૩૯ ऋ, स्मि पू (ગ ૧ આત્મને) अञ्ज् अश् (ગ-૫) कृ गृ दृ धृ (ગ. ૬ આ) અને प्रच्छ ધાતુથી स [सन्] પૂર્વે इट् થાય છે. अरिरिषति । सिस्मयिषते । पिपविषते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । चिकरिषति । जिगरिषति । आदिदरिषते । आदिधरिषते । पिपृच्छिषति ।

ऋ-स्मि-पूङञ्जशौ-कृ-गृ-दृ-धृ-प्रच्छः ४।४।४८

૪૦ हन् ધાતુ અને ऋ કારાન્ત ધાતુઓથી स्य ની પૂર્વે इ થાય છે. हनिष्यति । अहनिष्यत् । करिष्यति । अकरिष्यत् । स्वृ, स्वरिष्यति । अस्वरिष्यत् । मृ-मरिष्यति अमरिष्यत् ।

हनृतः स्यस्य ४।४।४९

૪૧ कृत् चृत् नृत्, छृद् અને तृद् ને અદ્યતની स् [सिच्] (૩-૪-૫૩) પ્રત્યય સિવાયના स કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પે इ થાય છે कर्त्स्यति, कर्तिष्यति । अकर्त्स्यत्, अकर्तिष्यत् । नृत्, नर्त्स्यति, नर्तिष्यति ।

कृत-चृत-नृत-छृद-तृदो ऽ सिचः सादे र्वा ४।४।५०

૪૨ गम् ધાતુથી स् કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પહેલાં इ થાય છે પણ આત્મનેપદમાં ન થાય. गमिष्यति । अगमिष्यत् । संगंस्यते । ૩-૩-૮૪

गमोऽनात्मने ४।४।५१

૪૩ स्नु ધાતુથી स કારાદિ त કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે इट् થાય છે. પણ આત્મનેપદમાં ન થાય. प्रस्नविष्यति । प्रस्नविता । प्रस्नवितुम् । આ. प्रस्नोष्यते ક. । प्रस्नोता ક. ।

स्नोः ४।४।५२

૪૪ **क्रम्** ધાતુ થી **स्** કારાદિ અને **त्** કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની પૂર્વે **इ** થાય છે, પણ આત્મનેપદમાં ન થાય. **क्रमिष्यति** । **क्रमिता**। **प्रक्रमितव्यम्** । આ. **प्रक्रंस्यते** । **प्रक्रन्ता** । ૩-૩-૫૧

क्रमः ४।४।५३

૪૫ **वृत्** વિગેરે પાંચ ધાતુઓથી **स्** કારાદિ અને **त्** કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે **इ** થતી નથી, આત્મનેપદ સિવાય. ૫૨સ્મૈ-**वृत्** કે **वृध्-वर्त्स्यति** । **अवर्त्स्यत्** । **विवृत्सति** । ૪-૩-૩૪ **स्यन्त्स्यति** । **अस्यन्त्स्यत्** । **शर्त्स्यति** । **कल्प्स्यति** । **अकल्प्स्यत्** । **कल्प्तास्मि** । ૩-૩-૪૫,૪૬ આત્મને-**वर्तिष्यते** । **अवर्तिष्यत** । **विवर्त्तिषते वर्धिष्यते** । **अवर्धिष्यत** । **विवर्धिषते शर्धिष्यते** । **अशर्धिष्यत** । **स्यन्द्** વેટ્ **स्यन्त्स्यते स्यन्दिष्यते** । **अस्यन्त्स्यत, अस्यन्दिष्यत** । **कृप्** વેટ્ **कल्प्स्यते, कल्पिष्यते** । **अकल्प्स्यत, अकल्पिष्यत** । **कल्प्ताहे कल्पिताहे** । ૪-૪-૩૮

न वृद्भ्यः ४।४।५५

૪૬ એક સ્વરી અનુસ્વાર ઈત્ વાળા ધાતુઓથી પર રહેલા **स** કારાદિ અને **त** કારાદિ અશિત્ પ્રત્યયોની પૂર્વે **इ** (**इट्**) થતી નથી. ૪-૪-૩૨ નો અપવાદ.

नी-नेता । **नेतुम्** । **नेतव्यम्** । **नेष्यति, ते** । **अनेष्यत्, त** । **पा-पाता** । **पातुम्** । **पातव्यम्** । **पास्यति** । **अपास्यत्** । **लभ्-लब्धा** । **लब्धुम्** । **लब्धव्यम्** । **लप्स्यते**। **अलप्स्यत**। **शद्-शत्ता** । **शत्तुम्** । **शत्तव्यम्** । **शत्स्यति** । **अशत्स्यत्** । **शक्-शक्ता** । **शक्तुम्** । **शक्तव्यम्** । **शक्ष्यति** । **अशक्ष्यत्** । **पच्-पक्ता** । **पक्तुम्** । **पक्तव्यम्** । **पक्ष्यति, ते** । **अपक्ष्यत्, त** । **बुध** ગ. ૪ **बोद्धा** । **बोद्धुम्** । **बोद्धव्यम्** । **भोत्स्यते** । **अभोत्स्यत** । **लिह्**

-लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । लेक्ष्यति, ते । अलेक्ष्यत्, त । दुह्-दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । धोक्ष्यति, ते । अधोक्ष्यत्, त । दिश् देष्टा । देष्टुम् । देष्टव्यम् । देक्ष्यति, ते । अदेक्ष्यत्, त । पिष्-पेष्टा । पेष्टुम् । पेष्टव्यम् । पेक्ष्यति । अपेक्ष्यत् । यज् यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । यक्ष्यति, ते । अयक्ष्यत्, त । रम् रन्ता । रन्तुम् । रन्तव्यम् । रंस्यते । अरंस्यत । रञ्ज्-रङ्क्ता । रङ्क्तुम् । रङ्क्तव्यम् । रङ्क्ष्यति, ते । अरङ्क्ष्यत्, त । रुह्-रोढा । रोढव्यम् । रोक्ष्यति । अरोक्ष्यत् ।

एकस्वरा-दनुस्वारेतः ४।४।५६

४७ એક સ્વરવાળા ऋ વર્ણાન્ત ધાતુઓ તેમજ श्रि અને ऊर्णु ધાતુથી કરેલા कित् પ્રત્યયોની પૂર્વે इ થતી નથી. वृ-वृतः । वृतवान् । वृत्वा । तॄ-तीर्णः । तीर्णवान् । तीर्त्वा । श्रि, श्रितः । श्रितवान् । श्रित्वा । ऊर्णु, ऊर्णुतः । ऊर्णुतवान् । ऊर्णुत्वा ।

ऋवर्ण-श्र्यूर्णुगः कितः ४।४।५७

४८ એકસ્વરી उ વર્ણાન્ત ધાતુથી કરેલા कित् પ્રત્યયની પૂર્વે इ થતી નથી. यु, युतः युतवान् युत्वा । लू, लूनः लूनवान् लूत्वा ।

उवर्णात् ४।४।५८

४९ ग्रह् गुह् અને उ વર્ણાન્ત ધાતુઓથી स [सन्] ની પૂર્વે इ થાય નહિ. जिघृक्षति । जुघुक्षति । २-१-८२, ६२ रुरूषति । बुभूषति । लुलूषति ।

ग्रह-गुहश्च सनः ४।४।५९

५० સ્વાર્થમાં કરેલા सन् પહેલાં इट् થતી નથી. जुगुप्सते तितिक्षते । ३-४-५

स्वार्थे ४।४।६०

૫૧ ડી ગ. ૪ શ્વિ અને લસ્જ્ વિજ્ યત્, ત્રસ્, દીપ્ વિગેરે [વેદિત્] ધાતુઓથી પર રહેલ ક્ત અને ક્તવતુ ની પૂર્વે ઇ થતી નથી ડીનઃ ડીનવાન્ । (ડી ગ. ૧. ડયિતઃ ડયિતવાન્) ડ્ડીનઃ । ડ્ડીનવાન્ । શૂનઃ શૂનવાન્ । લગ્નઃ લગ્નવાન્ । ઉદ્વિગ્નઃ । ઉદ્વિગ્નવાન્ । યત્તઃ યત્તવાન્ । ત્રસ્તઃ । ત્રસ્તવાન્ । દીપ્તઃ દીપ્તવાન્ ।

ડીય-શ્વ્યૈદિતઃ ક્તયોઃ ૪।૪।૬૧

૫૨ પત્ સિવાય, ઋકારાંત પણ પ્રત્યય પૂર્વે વિકલ્પે ઇટ્ લેનારા એકસ્વરી ધાતુથી ક્ત અને ક્તવતુ પૂર્વે ઇટ્ થતી નથી. તૃપ્તઃ । રધ્, રદ્ધઃ । રદ્ધવાન્ । અઞ્જ્ અક્તઃ અક્તવાન્ । ગુહ્-ગૂઢઃ । ગૂઢવાન્ । સામાન્ય વેટ્ છે. ૪-૪-૩૮ શમ્ શાન્તઃ । શાન્તવાન્ । અસ્-અસ્તઃ । અસ્તવાન્ । શાન્ત્વા શમિત્વા । અસ્ત્વા અસિત્વા । ક્ત્વા પૂર્વે વેટ્ છે. ૪-૪-૪૨ સહ્-સોઢઃ । સોઢવાન્ । સોઢુમ્ । સહિતુમ્ । સોઢા । સહિતા । ૪-૪-૪૬ તાદિ પૂર્વે વેટ્ છે. પત્ ધાતુ સન્ માં વેટ્ છે. ૪-૪-૪૭ પિત્સતિ । પિપતિષતિ । પણ તેનું વર્જન કરેલું છે. એટલે ઇટ્ થાય છે. પતિતઃ । પતિતવાન્ । ૪-૪-૩૨

વેટોઽપતઃ ૪।૪।૬૨

૫૩ આ ઈત્ વાળા (આદિત્) ધાતુથી ક્ત ક્તવતુ માં ઇટ્ થતી નથી મ્દિ, મિન્નઃ । મિન્નવાન્ । સ્વિદ્, સ્વિન્નઃ ।

આદિતઃ ૪।૪।૭૧

૫૪ દાન્તઃ દમિતઃ । શાન્તઃ શમિતઃ । પૂર્ણઃ, પૂરિતઃ । દસ્તઃ દાસિતઃ । સ્પષ્ટઃ, સ્પાશિતઃ । છન્નઃ છાદિતઃ । જ્ઞપ્તઃ જ્ઞાપિતઃ । આ પ્રેરક ભૂત કૃદન્તો વિકલ્પે ઉપર પ્રમાણે છે.

(નવા) ર્ણૌ-દાન્ત-શાન્ત-પૂર્ણ-દસ્ત-સ્પષ્ટ-છન્ન-જ્ઞપ્તમ્ ૪।૪।૭૪

૫૫ **सृज्** ધાતુથી, **दृश्** ધાતુથી, **स्कृ** [**स्** પૂર્વક **कृ**] ધાતુથી, તેમજ સ્વરાન્ત અનિટ્ ધાતુઓથી, અને જેમાં **अ** છે એવા અનિટ્ ધાતુઓથી, **थ** ની પૂર્વે વિકલ્પે **इ** [**इट्**] થાય છે. **सृज्-सस्रष्ठ** ૪-૪-૧૧૬ **ससर्जिथ**। **दृश्-ददृष्ठ**। **ददर्शिथ**। **स्कृ-सञ्चस्कर्थ**। **सञ्चस्करिथ**। **नी-निनेथ, निनयिथ**। **दा, ददाथ, ददिथ**। **त्यज्-तत्यक्थ, तत्यजिथ**। **सञ्ज्-ससङ्क्थ**। **ससञ्जिथ**।

सृजि-दृशि-स्कृ-स्वरात्वतः तृज् नित्यानिटस्थवः ४।४।७८

૫૬ હ્રસ્વ **ऋ** કારાન્ત અનિટ્ ધાતુઓથી **थ** ની પૂર્વે **इ** થતો નથી **हृ-जहर्थ**।

ऋतः ४।४।७९

૫૭ **ऋ, वृ, व्ये,** અને **अद्** ધાતુથી **थ** ની પૂર્વે **इ** થાય છે. **आरिथ**। **ववरिथ**। **संविव्ययिथ** ૪-૨-૩ **आदिथ**।

ऋ-वृ-व्ये-ऽद इट् ४।४।८०

૫૮ **कृ, सृ, वृ, भृ, स्तु, द्रु, श्रु,** અને **स्रु** આ આઠ ધાતુ સિવાય દરેક ધાતુથી પરોક્ષાના વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે **इ** [**इट्**] થાય છે. **दा, ददिव**। **बभणिथ**। પણ, **चकर्थ चक्रुषे** **कृ** ધાતુની પૂર્વે **स्** આવે છે ત્યારે **इ** થાય છે. **सञ्चस्करिव**।

स्कृ-सृ-वृ-भृ-स्तु-द्रु-श्रु-स्रो-व्यञ्नादेः परोक्षायाः ४।४।८१

૫૯ **घस्** ધાતુ, એકસ્વરી ધાતુઓ અને **आ** કારાન્ત ધાતુઓથી જ **वस्** [**क्वसु**] પ્રત્યય પૂર્વે **इ** [**इट्**] થાય છે. દ્વિરુક્ત વિગેરે થયા બાદ એકસ્વરી હોય, તેવા એકસ્વરી ધાતુઓથી **इ** થાય છે. જો એમ ન હોત તો **घस्** અને **आ** કારાન્ત ને જુદા ગ્રહણ કરત નહીં.

घस्, जक्षिवस्		आ કારન્ત–
એક સ્વરી–		पा, पपिवस्
अद्	आदिवस्	स्था, तस्थिवस्
अश् ગ ૯	आशिवस्	पच्,
अञ्ज्,	आजिवस्	भिद्, बिभिद्वस्
वच्,	ऊचिवस्	तॄ. तितीर्वस्
शक्	शेकिवस्	भू, बभूवस्
इ,	ईयिवस्	श्रु, उप-शुश्रुवस्
ऋ,	आरिवस्	दरिद्रा, दरिद्राञ्चकृवस्

घसेकस्वरातः क्वसोः ४।४।८२

૬૦ गम्, हन् विद् ગ. ૬ विश् અને दृश् ધાતુથી **वस्** [क्वसु] પૂર્વે વિકલ્પે **इ** [इट्] થાય છે. **जग्मिवस्, जगन्वस्** ૨–૧–૬૭। **जघ्निवस्, जघन्वस्**। **विविदिवस्, विविद्वस्**। **विविशिवस्, विविश्वस्**।

गम-हन-विद्लॄ-विश-दृशो-वा ४।४।८३

૬૧ अञ्ज् થી **स्** [सिच्] ની પૂર્વે **इ** નિત્ય થાય છે. **आञ्जीत्**।

सिचोऽञ्जेः ४।४।८४

૬૨ धू [धूञ्] सु અને स्तु ધાતુથી પરસ્મૈપદમાં **स्** [सिच्] ની પૂર્વે **इ** [इट्] થાય છે. **अधावीत्**। **असावीत्**। **अस्तावीत्**।

धूञ्-सु-स्तोः परस्मै ४।४।८५

૬૩ **यम्, रम्, नम्** અને આ કારાન્ત ધાતુઓથી પરસ્મૈપદમાં **स्** [सिच्] ની પૂર્વે **इ** [इट्] થાય છે અને ધાતુઓને અંતે **स्** ઉમેરાય છે. **अयंसीत्**। **व्यरंसीत्**। **नम्-अनंसीत्**। या. **अयासीत्**। **अयासिष्टाम्**। **अयासिषुः**।

यमि-रमि-नम्यातः सोऽन्तश्च ४।४।८६

૬૪ **ईश्** અને **ईड्** ધાતુથી પર રહેલ વર્તમાના **से** અને **ध्वे** તથા પંચમી **स्व** અને **ध्वम्** પ્રત્યયની પૂર્વે **इ** થાય છે. **ईशिषे । ईशिध्वे । ईडिष्व । ईडिध्वम् ।**

ईशीडः सेध्वे-स्वध्वमोः ४।४।८७

૬૫ **रुद् स्वप् अन् श्वस् जक्ष्** આ પાંચ ધાતુઓથી પર આવેલા શિત્ **य** સિવાય ના વ્યંજનાદિ પ્રત્યયોની પૂર્વે **इ** થાય છે. **रोदिति । रुदितः । स्वपिति । जक्षिति ।**

रुत्पञ्चकात् शिदयः ४।४।८८

૬૬ **ह्य.** બીજા અને ત્રીજા પુરુષના એક વચનના પ્રત્યયની પૂર્વે દીર્ઘ **ई** થાય છે. **अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् ।**

दिस्योरीट् ४।४।८९

૬૭ **अद्** તેમજ **रुद्, स्वप्, अन्, श्वस्** અને **जक्ष** ધાતુઓ થી પર રહેલ **ह्य.** બીજા અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનના પ્રત્યયની પૂર્વે **अ** થાય છે. **अद् + अ + द् = आदत् । आदः अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः ।**

अदश्चाऽट् ४।४।९०

૬૮ **सम्** અને **परि** પછી **कृ** ધાતુની પૂર્વે **स्** [**स्सट**] થાય છે. **संस्करोति परिष्करोति । कन्याम् भूषयतीत्यर्थः ।**

सं-परेः कृगः स्सट् ४।४।९१

---

૬૯ **उ** ઇત્ વાળા [**उदित्**] ધાતુઓને સ્વરની પછી **न्** ઉમેરાય છે. **आशसु-आशंस्, कम्प्, क्रन्द्, काङ्क्ष, खण्ड्, चुम्ब्, चिन्त्, जृम्भ्, नन्द् निन्द्, मण्ड्, लङ्घ् लम्ब् लिङ्ग्, वन्द्, वाञ्छ्, शङ्क्, स्पन्द्, हिंस्** ઇત્યાદિ આ ધાતુઓના **न्** નો લોપ થતો નથી. **आशंस्यते**। ૪-૨-૪૫

उदितः स्वराद्योन्तः ४।४।९८

૭૦ મુચાદિ (મુચ્, સિચ્, વિદ્, લુપ્, લિપ્, કૃત્, ખિદ્ અને વિશ્) ધાતુઓને અ [શ] વિકરણ પર છતાં સ્વરની પછી ન્ ઉમેરાય છે **મુઞ્ચતિ**। **લિમ્પતિ** । **તૃમ્ફતિ**। વિગેરે.

મુચાદિ-તૃફ-દફ-ગુફ-શુભોભઃ શે ૪।૪।૯૯

૭૧ **જભ્** ધાતુને સ્વરની પછી, સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં **મ્** આગમ થાય છે. **જમ્ભતિ** । **જમ્ભયતિ** । **જમ્ભઃ** ।

જભઃ સ્વરે ૪।૪।૧૦૦

૭૨ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં, **રભ્** ધાતુને સ્વરની પછી **ન્** ઉમેરાય છે, પણ પરોક્ષા અને અ[શ્નુ] સિવાય. **રમ્ભયતિ** ૧-૩-૩૯। પણ **રેભે** । **રભતે** ।

રભોઽપરોક્ષા-શ્નવિ ૪।૪।૧૦૨

૭૩ **લભ્** ધાતુને સ્વરની પછી **ન્** ઉમેરાય છે, પણ પરોક્ષા અને અ [શ્નુ] સિવાય. **લમ્ભયતિ**। પણ **લેભે**। **લભતે**।

લભઃ ૪।૪।૧૦૩

૭૪ ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, **નશ્** ધાતુને સ્વરની પછી **ન્** ઉમેરાય છે **નંષ્ટા** । **નંષ્ટુમ્** । **નંક્ષ્યતિ**। **અનંક્ષ્યત્** । **નશિતા** । **નશિતુમ્**। **નશિષ્યતિ** । **અનશિષ્યત્** । **નશ્** વેટ્ છે.

નશો ધુટિ ૪।૪।૧૦૯

૭૫ ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં **મસ્જ્** ધાતુના **સ્** નો **ન્** થાય છે. **મઙ્ક્તા** । **મઙ્ક્તુમ્** । **મઙ્ક્ષ્યતિ**। **અમઙ્ક્ષ્યત્** । **અમાઙ્ક્ષીત્ અમાઙ્ક્તામ્** । **અમાઙ્ક્ષુઃ** । **અમાઙ્ક્ષમ્** । **અમાઙ્ક્ષ્વ** । **અમાઙ્ક્ષ્મ** ।

મસ્જેઃ સઃ ૪।૪।૧૧૦

૭૬ ધુટ્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, (૧) **સૃજ્** અને **દૃશ્** ધાતુને નિત્ય સ્વરની પછી **અ** આવે છે, પણ પ્રત્યય કિત્ ન હોય તો. **અસ્રાક્ષીત્। અસ્રાષ્ટામ્। અસ્રાક્ષુઃ। અદ્રાક્ષીત્। અદ્રાષ્ટામ્। અદ્રાક્ષુઃ। સ્રષ્ટા। સ્રષ્ટુમ્। સ્રષ્ટવ્યમ્। સ્રક્ષ્યતિ। અસ્રક્ષ્યત્। દ્રષ્ટા, દ્રષ્ટુમ્। દ્રષ્ટવ્યમ્ દ્રક્ષ્યતિ। અદ્રક્ષ્યત્।** વળી **સૃષ્ટઃ। દૃષ્ટઃ। સૃષ્ટ્વા દૃષ્ટ્વા** પ્રત્યય કિત્ છે.

અઃ સૃજિઃ-દૃશોઽકિતિ ૪।૪।૧૧૧

૭૭ (૨) **સ્પૃશ્, મૃશ્, કૃષ્, તૃપ્, દૃપ્,** અને **સૃપ્** ધાતુને વિકલ્પે સ્વરની પછી **અ** આવે છે, પણ પ્રત્યય કિત્ ન હોય તો. **સ્પ્રષ્ટા, સ્પર્ષ્ટા। સ્પ્રષ્ટુમ્, સ્પર્ષ્ટુમ્। સ્પ્રષ્ટવ્યમ્। સ્પર્ષ્ટવ્યમ્। સ્પ્રક્ષ્યતિ, સ્પક્ષ્યતિ। અસ્પ્રક્ષ્યત્, અસ્પક્ષ્યત્।** એ પ્રમાણે **મૃશ્, કૃષ્** અને **સૃપ્**। વળી **સ્પૃષ્ટઃ। મૃષ્ટઃ। કૃષ્ટઃ। સૃપ્તઃ। સ્પૃષ્ટ્વા**। ઈ. પ્રત્યય કિત્ છે. **ત્રપ્તા, તર્પ્તા। દ્રપ્તા, દર્પ્તા। ત્રપ્સ્યતિ, તર્પ્સ્યતિ,** વિગેરે. **તૃપ્** અને **દૃપ્** આ બે ધાતુવેટ્ છે એટલે **ઇ** આવે ત્યારે, **તર્પિતા, દર્પિતા। તર્પિષ્યતિ દર્પિષ્યતિ** વિગેરે. વળી **તૃપ્તઃ દૃપ્તઃ** પ્રત્યય કિત્ છે.

સ્પૃશાદિ-સૃપો વા ૪।૪।૧૧૨

૭૮ હ્રસ્વ સ્વરાન્ત ધાતુને **પિત્** કૃત્ પ્રત્યય પર છતાં, **ત્** ઉમેરાય છે. **શત્રું જયતિ ક્વિપ્ શત્રુજિત્। અનુ + સૃ + ક્ત્વા = અનુસૃત્ય** (**ક્ત્વા** નો **ય** [**યપ્**] આદેશ છે)

હ્રસ્વસ્ય તઃ પિત્કૃતિ ૪।૪।૧૧૩

૭૯ **આન** પ્રત્યયની પૂર્વે **અ** હોય તો તે **અ** ની પછી **મ્** ઉમેરાય છે. **ઈક્ષ્ + અ + આન – ઇક્ષમાણઃ। વૃત્ – વર્તમાનઃ। અનુ-રુધ્યમાનઃ। ગમ્યમાનઃ** કર્મણિ **પ્રકાશ્યમાનઃ** ભાવે વ. કૃ.

અતો મ આને ૪।૪।૧૧૪

૮૦ **आस्** ધા ૨. કૃ. **आसीन** થાય છે. **उदासीनः**। **उपासीनः**।

आसीनः ४।४।११५

---

૮૧ દીર્ઘ **ऋ** કારાન્ત ધાતુઓના **ऋ** નો કિત્ કે ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં **इर्** થાય છે. **जॄ – जीर्यते** ક.। **तॄ – तीर्यते** ક.। **जॄ + य + ति = जीर्यति** ૨-૧-૬૩ થી દીર્ઘ

ऋतां किङ्तीर् ४।४।११६

૮૨ ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનની પછી રહેલા દીર્ઘ **ऋ** નો, કિત્ ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં, **उर्** થાય છે. **पॄ + तस् - पिपुर् + तस्** ૨-૧-૬૩ **पिपूर्तः**। **पिपुरति**।

ओष्ठ्यादुरः ४।४।११७

૮૩ **शास्** ધાતુમાંના **आस्** નો **अङ्** અને વ્યંજનથી શરૂ થતા કિત્ ઙિત્ પ્રત્યયો પર છતાં **इस्** થાય છે. **अशिषत्** ૩-૪-૬૦। **शास्+य [क्य] + ते = शिष्यते**। **शिष्टः** ભૂ. કૃ.। **शास् + तस् – शिष् + तस् = शिष्टः** ૧. ૩ પુ. દ્વિ. વ.

इसासः शासो ऽङ्-व्यञ्जने ४।४।११८

૮૪ **पू [पु]** પર છતાં અને **य** કાર રહિત વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં, **य्** અને **व्** નો લોપ થાય છે. **क्नोपयति**। **कण्डूतिः** ૪-૩-૮૨। **देदिवः दिव् यङ् लुप्** ૧. ૧ પુ. દ્વિ. વ.

ग्वोः प्वय्-व्यञ्जने लुक् ४।४।१२१

૮૫ **कृत्** ધાતુનો **कीर्त्** આદેશ થાય છે. **कीर्तयति**।

कृतः कीर्त्तिः ४।४।१२२

चतुर्थोऽध्यायः चतुर्थः पादः

धातुरूप-प्रकरणम् ६

[धातूनां-आदेशा धातोः, आदिः अट्, वृद्धिः, प्रत्ययस्यादिः इट् ईट्, अट्, धातोः आदिः स्सट्, आगमाश्चेत्यादि कार्यम्]

१ अस्ति-ब्रुवो भूः-वचावशिति ४।४।१ भविता । वक्ता

२ भृज्जो भर्ज् (नवा) ४।४।६ भर्ष्टा, भ्रष्टा

३ स्वराद् उपसर्गाद् दस्ति कित्यधः (त्तः) ४।४।९ आत्तः

४ दत् ४।४।१० दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । दत्त्वा

५ दो-सो-मा-स्थ इः ४।४।११ निर्दितः । अवसितः । मितिः

६ छा-शो र्वा ४।४।१२ अवच्छितः, अवच्छातः ।

७ हाको हिः क्त्वि ४।४।१४ हित्वा

८ धागः ४।४।१५ विहितः । हित्वा

९ यपि चाऽदो जग्ध् ४।४।१६ जग्धः । जग्ध्वा । प्रजग्ध्य

१० घस्लृ सनद्यतनी-धञ्चलि ४।४।१७ जिघत्सति । अघसत्

११ परोक्षायां नवा ४।४।१८ जघसिथ, आदिथ

१२ वे र्वय् ४।४।१९ ऊयुः, ववुः

१३ ऋः शृ-दृ-प्रः ४।४।२० विशशुः, विशशरुः

१४ हनो वध आशिष्यञौ ४।४।२१ वध्यात् । आवधिषीष्ट

१५ अद्यतन्यां वात्वात्मने ४।४।२२ अवधीत् आवधिष्ट-हत

१६ इणिको र्गाः ४।४।२३ अगात् । अध्यगात्

१७ णावज्ञाने गमुः ४।४।२४ गमयति ग्रामम् अधिगमयति-

१८ सनीङश्च ४।४।२५ अधिजिगांसते । जिगमिषति । अधिजि-
१९ गाः परोक्षायाम् ४।४।२६ अधिजगे
२० णौ सन्-ङे वा ४।४।२७ अधिजिगापयिषति
२१ वाऽद्यतनी-क्रियातिपत्त्यो र्गींङ् ४।४।२८
अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट

---

२२ अङ् धातोरादि र्ह्यस्तन्यां चाऽमाङ ४।४।२९ अजयत्
२३ एत्यस्ते र्वृद्धिः ४।४।३० आयन् । आस्ताम्
२४ स्वरादेस्तासु ४।४।३१ आटीत् । ऐषिष्यत । ऐच्छत्

---

२५ स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट् ४।४।३२ लविष्यति । लविता
२६ ते ग्रहादिभ्यः ४।४।३३ निगृहीतिः । भणितिः
२७ गृह्णोऽपरोक्षायां दीर्घः ४।४।३४ ग्रहीता । ग्रहीष्यति
२८ वृतो नवाऽनाशीः-सिच्परस्मै च ४।४।३५ प्रावरीता
२९ इट् सिजाशिषोरात्मने ४।४।३६ अवृत, अवरीष्ट अवरिष्ट
३० धूगौदितः ४।४।३८ धोता, धविता । रद्धा, रधिता
३१ (निष्कुषः) क्तयोः ४।४।४० निष्कुषितः निष्कुषितवान्
३२ जॄ-व्रश्चः क्त्वः ४।४।४१ जरित्वा । व्रश्चित्वा
३३ ऊदितो वा ४।४।४२ दान्त्वा, दमित्वा
३४ क्षुध-वसस्तेषाम् ४।४।४३ क्षुधितः । उषित्वा
३५ लुभ्यश्च र्विमोहा-ऽर्चै ४।४।४४ अर्चिता गुरवः
३६ पूङ्-विलशिभ्यो नवा ४।४।४५ पूतः, पवितः

३७ सह-लुभेच्छ-रुष-रिषस्तादेः ४।४।४६ लोब्धा, लोभिता

३८ इवु-ऋध-भ्रस्ज-दम्भ-श्रि-यूर्णु-भर-ज्ञपि-सनि-तनि-पति-वृ
-ऋद्-दरिद्रः-सनः ४।४।४७ दुद्यूषति, दिदेविषति

३९ ऋ-स्मि-पूङ्ञ्शौ-कृ-गृ-दृ-धृ-प्रच्छः ४।४।४८ अरिरिषति

४० हनृतः स्यस्य ४।४।४९ हनिष्यति । करिष्यति

४१ कृत-चृत-नृत-छृद-तृदोऽसिचः सादे वा ४।४।५०
कर्त्स्यति, कर्तिष्यति

४२ गमोऽनात्मने ४।४।५१ गमिष्यति । संगंस्यते

४३ स्नोः ४।४।५२ प्रस्नविष्यति । प्रस्नोष्यति

४४ क्रमः ४।४।५३ क्रमिष्यति । प्रक्रंस्यते

४५ न वृद्भ्यः ४।४।५५ वर्त्स्यति । वर्तिष्यते

४६ एकस्वराऽनुस्वारेतः ४।४।५६ नेता । नेतुम् । नेष्यति-ते

४७ ऋवर्णश्यूर्णुगः कितः ४।४।५७ वृतः । तीर्णः । श्रितः

४८ उवर्णात् ४।४।५८ युतः । युत्वा । द्रूनः । द्रुत्वा

४९ ग्रह-गुहश्च सनः ४।४।५९ जिघृक्षति । जुघुक्षति । रुरूषति

५० स्वार्थे ४।४।६० जुगुप्सते

५१ डीय-श्व्यैदितः क्त्वोः ४।४।६१ डीनः । शूनः । लग्नः ।

५२ वेटोऽपतः ४।४।६२ तृप्तः । रद्धः । अक्तः

५३ आदितः ४।४।७१ मिन्नः । मिन्नवान्

५४ (नवा) णौ दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-छन्न-ज्ञप्तम्
४।४।७४ दान्तः । दमितः

५५ सृजि-दृशि-स्कृ-स्वरा-ऽत्वतः तृज्-नित्यानिटस्थवः
४।४।७८ सस्रष्ट, ससर्जिथ । निनयिथ, निनेथ । तत्यजिथ-त्थ

५६ ऋतः ४।४।७९ जहर्थ

५७ ऋ-वृ-व्येऽद इट ४।४।८० आरिथ । ववरिथ । संविव्ययिथ

५८ स्क्र-सृ-वृ-भृ-स्तु-द्रु-श्रु-स्रो व्यञ्जनादेः परोक्षायाः
४।४।८१ बभणिथ । सञ्चस्करिव । चकृव

५९ घसेकस्वरात् क्वसोः ४।४।८२ जक्षिवान् । आदिवान् ।

६० गम-हन-विद्लृ-विश-दृशो वा ४।४।८३ जग्मिवान् जगन्वान्

६१ सिचोऽञ्जेः ४।४।८४ आक्षीत्

६२ धूग्-सु-स्तोः परस्मै ४।४।८५ अधावीत् । अस्तावीत्

६३ यमि-रमि-नम्यातः सोऽन्तश्च ४।४।८६ अयंसीत् । व्यरंसीत्

---

६४ ईशीडः से-ध्वे-स्व-ध्वमोः ४।४।८७ ईशिषे । ईडिध्वे

६५ रुत्यश्चकात् शिदयः ४।४।८८ रोदिति । स्वपिति

---

६६ दि-स्योरीट् ४।४।८९ अरोदीत् । अरोदीः

६७ अदश्चाऽटू ४।४।९० आदत् । आदः । अरोदत् । अरोदः

६८ सं-परेः कृगः स्सट् ४।४।९१ संस्करोति कन्याम्

---

६९ उदितः स्वराद् नोऽन्तः ४।४।९८ नन्दति

७० मुचादि-तृफ-दफ-गुफ-शुभोभः शे ४।४।९९ मुञ्चति

७१ जभः स्वरे ४।४।१०० जम्भयति । जम्भः

७२ रभो ऽपरोक्षा-शवि ४।४।१०२ रम्भयति
७३ लभः ४।४।१०३ लम्भयति
७४ नशो धुटि ४।४।१०९ नंष्टा
७५ मस्जेः सः ४।४।११० मङ्क्ता
७६ अः सृजि-दृशोऽकिति ४।४।१११ स्रष्टा । द्रष्टुम्
७७ स्पृशादि-सृपो वा ४।४।११२ स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा
७८ ह्रस्वस्य तः पित्कृति ४।४।११३ विजित्य । जगत्
७९ अतो म आने ४।४।११४ पचमानः
८० आसीनः ४।४।११५ आसीनः । उदासीनः

---

८१ ऋतां क्ङिति इर् ४।४।११६ जीर्यति
८२ ओष्ठ्याद् उर ४।४।११७ पूः । पिपूर्तः
८३ इसासः शासोऽङ्-व्यञ्जने ४।४।११८ शिष्यते । शिष्टः
८४ ष्वोः ष्वय्-व्यञ्जने लुक् ४।४।१२१ क्ष्नोपयति । कण्डूतिः
८५ कृतः कीर्तिः ४।४।१२२ कीर्तयति

इति सिद्धहेम-सारांश-संस्कृत-व्याकरणे
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः

કૃદન્ત પ્રકરણ ૧

કૃત્યકૃદન્ત સામાન્યકૃદન્ત ઉપપદકૃદન્ત અને ભૂતકૃદન્ત

૧ કૃદન્ત પ્રકરણોમાં આવતા ત્યાદિ સિવાયના તુમ્ સુધીના પ્રત્યયો કૃત્ કહેવાય છે.

ધાતુને જે પ્રત્યયો લાગીને, ધાતુ પરથી શબ્દો બને છે, તે પ્રત્યયો કૃત્ કહેવાય છે. કૃત્ પ્રત્યય જે શબ્દોને અંતે હોય છે, તે કૃદન્ત કહેવાય છે. **घनघात्यः** । ૩–૧–૬૮

आ तुमो ऽत्यादिः कृत् ૫।૧।૧

૨ વિશેષ કહ્યું ન હોય ત્યાં કૃત્ પ્રત્યયો કર્તામાં થાય છે. **कारकः कर्त्तरि ૫।૧।૩**

૩ **रुच्य अव्यथ्य** અને **वास्तव्य** આ કૃત્ય કૃદન્તો **કર્ત્તામાં–કર્તરિ પ્રયોગમાં** વપરાય છે. **रुच्** અને **नव्यथ्** ધાતુથી **य (क्यप्)** છે અને **वस्** ધાતુથી **तव्य** છે. **रोचते इति रुच्यो मोदको मैत्राय** મૈત્રને મોદક રુચિકર છે. **नव्यथते इति अव्यथ्यो मुनिः** મુનિ વ્યથા પામતા નથી. **वसति इति वास्तव्यः** રહેનાર, વસનાર. અહીં વૃદ્ધિ થાય છે.

रुच्या-ऽव्यथ्य–वास्तव्यम् ૫।૧।૬

૪ **भव्य, गेय, जन्य, रम्य, आपात्य** અને **आप्लाव्य** એ કૃત્ય કૃદન્તો **કર્તામાં–કર્તરિ પ્રયોગમાં** વિકલ્પે વપરાય છે. **भवति असौ इति भव्यः । पक्षे भव्यम् अनेन । गायति इति गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकेन सामानि य । जायते ऽसौ इति जन्यः । जन्यमनेन घ्यण् ૪–૩–૫૪ । रमयत्यसौ रम्यः । रम्यते रम्यः य ૫–૧–૨૮ । आपतति असौ आपात्यः आपात्यमनेन घ्यण् ।**

भव्य-गेय-जन्य-रम्या-ऽऽपात्या-ऽऽप्लाव्यम् नञा ५।१।७

५ **प्रवचनीय** विगेरे **अनीय** प्रत्ययान्त कृदन्तो **कर्ताभां-कर्तरि** प्रयोगभां विकल्पे वपराय छे. **प्रवक्ति प्रब्रूते वा प्रवचनीयो गुरुः शास्त्रस्य** गुरु शास्त्रने कहेनार छे. **प्रवचनीयं गुरुणा शास्त्रम्** गुरुवडे शास्त्र कहेवाय छे. **उपतिष्ठते इति उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः** शिष्य गुरुनी सेवा करनार होय छे. **उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः** शिष्यवडे गुरु सेवाने योग्य छे. एवं **रमयतीति रमणीयो देशः । मदयतीति मदनीया योषित् । दीपयतीति दीपनीयं चूर्णम् । मोहयतीति मोहनीयं कर्म । ज्ञानमावृणोतीति ज्ञानावरणीयम् । एवं दर्शनावरणीम् ।**

प्रवचनीयादयः ५।१।८

६ श्लिष् शी स्था आस् वस् जन् रुह् जृ अने भज् धातुथी क्त प्रत्यय कर्ताभां विकल्पे थाय छे. **आश्लिष्टः कान्तां कामुकः, आश्लिष्टा कान्ता कामुकेन । आश्लिष्टं कामुकेन ।**

श्लिष-शीङ्-स्था-ऽऽस-वस-जन-रुह-जृ-भजेः-क्तः ५।१।९

७ गत्यर्थ धातुओथी **अकर्मक** धातुओथी पा [पिब] अने भुज् धातुथी क्त प्रत्यय कर्ताभां विकल्पे थाय छे. **गतो मैत्रो ग्रामम्, गतो मैत्रेण ग्रामः । गतं मैत्रेण । आसितो भवान्, आसितं भवता । पयः पीता गावः, पयः पीतं गोभिः । पीतं गोभिः । अन्नं भुक्तास्ते, अन्नं तै र्भुक्तम् । तै र्भुक्तम् ।**

गत्यर्था-ऽकर्मक-पिब-भुजेः ५।१।११

८ त्वा [क्त्वा] तुम् अने अम् [ख्णम् णम्] भावमां थाय छे. **कृत्वा व्रजति । कर्तुं व्रजति । कारं कारं व्रजति**

चौरंकारमाक्रोशति ण्णम्। अतिथिवेदं भोजयति णम्।

क्त्वा-तुम्-अम् भावे ५।१।१३

---

૯ ति (क्ति) પ્રત્યય (૫-૩-૯૧) ની પહેલાંના **અપવાદોમાં** સરખો ન હોય તેવો **ઉત્સર્ગ** પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. **अवश्यलाव्यम्। अवश्यलवितव्यम्। अवश्यलवनीयम्।** य [ण्यण्] અપવાદ પ્રત્યય છે, **तव्य अनीय** ઉત્સર્ગ પ્રત્યયો છે. અને તે **ण्यण्** ની સરખા નથી. એટલે **અપવાદ य** (ण्यण्) માં **तव्य अनीय** થાય છે.

असरूपो ऽपवादे वोत्सर्गः प्राक् क्तेः ५।१।१६

૧૦ ऋ વર્ણાન્ત ધાતુથી અને વ્યંજનાન્ત ધાતુથી **य** [ण्यण्] પ્રત્યય થાય છે. **कार्यम्। हार्यम्।** णित् હોવાથી વૃદ્ધિ- ૪-૩-૫૧,૫૦ **पाक्यम्। वाक्यम्।** ૪-૧-૧૧૧,૧૧૯

ऋवर्ण-व्यञ्जनाद् ण्यण् ५।१।१७

૧૧ અવશ્ય અર્થમાં ઉ વર્ણાન્ત ધાતુથી **ण्यण्** પ્રત્યય થાય છે. **लू-लाव्यम्** અવશ્ય કપાય તેવું. ૧-૨-૨૫ જુઓ. **पू-पाव्यम्** અવશ્ય પવિત્ર કરાય તેવું. અન્યથા **लव्यम्** કપાય તેવું. **पव्यम्** પવિત્ર કરાય તેવું. ૫-૧-૨૮ થી **य**

उवर्णाद् आवश्यके ५।१।१९

૧૨ **आ-सु, यु, वप्, रप्, लप्, त्रप्, डिप्, दभ् चम्** અને **आ-नम्** ધાતુથી **ण्यण्** પ્રત્યય થાય છે. **आसाव्यम्। याव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। लाप्यम्। अभिलाप्यम्। अपत्राप्यम्। डेप्यम्। दाभ्यम्। आचाम्यम् आनाम्यम्।**

आसु-यु-वपि-रपि-लपि-त्रपि-डिपि-दभि-चम्या-ऽऽनमः ५।१।२०

૧૩ ધાતુથી **तव्य** અને **अनीय** પ્રત્યય થાય છે. **शयितव्यम्** । **कर्तव्यम् करणीयम् भवता** । **कर्तव्यः करणीयः कटो भवता** । ૩-૩-૨૧

तव्यानीयौ ५।१।२७

૧૪ **स्वरान्त** ધાતુથી **य** પ્રત્યય થાય છે અને **आ** નો **ए** થાય છે. **चि-चेयम्** । **जेयम्** । **नेयम्** । **शेयम्** । **नु-नव्यम्** । **लव्यम्** । **भव्यम्** ૧-૨-૨૫ । **दा-देयम्** । **धा धेयम्** ।

य एत् चातः ५।१।२८

૧૫ **शक्**, **तक**, **चत्**, **यत्**, **शस्**, **सह्**, **यज्**, **भज्**, અને **प**-વર્ગાન્ત ધાતુથી **य** પ્રત્યય થાય છે. **शक्यम्** । **तक्यम्** । **चत्यम्** । **यत्यम्** । **शस्यम्** । **सह्यम्** । **यज्यम्** । **भज्यम्** । **प-वर्ग-तप्यम्** । **लभ्यम्** । **गम्यम्** ।

शकि-तकि-चति-यति-शसि-सहि-यजि-भजि-पवर्गात् ५।१।२९

૧૬ ઉપસર્ગ વગરના **यम्** **मद्** અને **गद्** ધાતુથી **य** થાય છે. **यम्यम्** । **मद्यम्** । **गद्यम्** । ઉપસર્ગ સાથે **आयाम्यम्** ।

यमि-मदि-गदो ऽनुपसर्गात् ५।१।३०

૧૭ ઉપસર્ગ રહિત **चर्** ધાતુથી **य** પ્રત્યય થાય છે, તેમજ **आ+चर्** ધાતુથી ગુરુ સિવાયના અર્થમાં **य** થાય છે. **चर्यम् आचर्यम् भवता** । **चर्य आचर्यो देशः** । **आचार्यो गुरुः ष्यण्** ।

चरेः आङस्त्वगुरौ ५।१।३१

૧૮ **वर्य उपसर्या अवद्य** અને **पण्य** શબ્દો અનુક્રમે **उपेय** (પાસે જવા-સેવવા યોગ્ય) **ऋतुभती गर्ह्य** અને **विक्रेय** અર્થમાં **य** પ્રત્યયાન્ત નિપાત થાય છે. **वर्या उपेया**। **वर्यः**

उपेयः । उपसर्या ऋतुमती । अवद्यं गर्ह्यम् पण्यं विक्रेयम् ।

वर्योपसर्या-ऽवद्य-पण्यम् उपेयर्तुमती-गर्ह्य-विक्रेये

५।१।३२

૧૯ સ્વામિ અને વૈશ્ય અર્થમાં ऋ ધાતુથી य થાય છે. अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अर्यतेऽभिगम्यते आर्यः ण्यण् ।

स्वामि-वैश्येऽर्यः ५।१।३३

૨૦ ઉપસર્ગ વગરના નામથી પર રહેલ वद् ધાતુથી य (क्यप्) અને य પ્રત્યય થાય છે. ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् બ્રહ્મવાક્ય. सत्योद्यम् सत्यवद्यम् । સત્યવચન. પણ वाद्यम् । प्रवाद्यम् ण्यण् ।

नाम्नो वदः क्यप् च ५।१।३५

૨૧ दृ, वृ, (ઉ.) स्तु, जुष्, इ અને शास् ધાતુથી क्यप् પ્રત્યય થાય છે. आदृत्यः । प्रावृत्यः । स्तुत्यः । अवश्य-स्तुत्यः । जुष्यः । इत्यः ४-४-११३ । शिष्यः । ४-४-११८

दृ-वृग्-स्तु-जुषेति-शासः ५।१।४०

૨૨ कृप्, चृत् અને ऋच् સિવાય ऋ ઉપાન્ત્ય હોય એવા ધાતુથી क्यप् પ્રત્યય થાય છે. वृत्यम् वृध्यम् गृध्यम् शृध्यम् । પણ कल्प्यम् । चर्त्यम् । अर्च्यम् ण्यण् ।

ऋदुपान्त्याद् अ-कृपि-चृद्-ऋचः ५।१।४१

૨૩ कृ, वृष्, मृज्, शंस्, गुह्, दुह् અને जप् ધાતુથી વિકલ્પે क्यप् પ્રત્યય થાય છે. (પક્ષે ण्यण्) कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् । मृज्यम् । मार्ज्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । जप्यम् । जाप्यम् ।

कृ-वृषि-मृजि-शंसि-गुहि-दुहि-जपो वा ५।१।४२

२४ य [ण्यण्] तव्य अनीय य અને य [क्यप्] આ પાંચ કૃત્ પ્રત્યયો કૃત્ય કહેવાય છે. ૩-૩-૨૧

ते कृत्याः ५।१।४७

---

२५ 'धातु सूचित क्रियानो कर्ता' એ અર્થમાં-કર્તામાં ધાતુથી अक [णक] અને तृ [तृच्] પ્રત્યય થાય છે. **पचति इति पाचकः । पक्ता । पक्तारौ । पक्तारः । पठति इति पाठकः । पठिता । पठितारौ । पठितारः ।**

णक-तृचौ ५।१।४८

२६ ધાતુથી अ (अच्) પ્રત્યય થાય છે. **करः । हरः । पचः ।**

अच् ५।१।४९

२७ **नन्दि** વિગેરે ધાતુઓથી अन પ્રત્યય થાય છે, **नन्द्यतीति नन्दनः । एवम् वाशनः । मदनः । दूषणः । साधनः । वर्धनः रोचनः । सहते इति सहनः । एवम् रमणः । दमनः । विरोचनः । विकर्तनः । तपनः । प्रतर्दनः । दहनः । यवनः । पवनः । लवणः । संक्रन्दतीति संक्रन्दनः । संकर्षणः । संहर्षणः । सर्वान् दाम्यतीति सर्वदमनः । जनार्दनः । वित्तविनाशनः । मधुसूदनः ।** ઇત્યાદિ

नन्द्यादिभ्यो ऽनः ५।१।५२

२८ ग्रह् વિગેરે ધાતુઓથી इन् [णिन्] પ્રત્યય થાય છે, **ग्राही । स्थायी । मन्त्री । अपराधी । उत्साही । निवासी ।**

ग्रहादिभ्यो णिन् ५।१।५३

२९ नामि २।५२ ઉપાન્ત્ય હોય એવા ધાતુથી તથા **प्री, कृ, गृ** અને **ज्ञा** ધાતુથી अ [क] પ્રત્યય થાય છે. **विक्षिपः विलिखः बुधः । युधः । कृशः । वितृदः । प्रीणातीति प्रियः ।**

किरतीति किरः। उत्किरः। गिलतीति गिलः। निगिलः जानातीति ज्ञः ४-३-६४। ५-१-१६ थी ज्ञः ज्ञायकः ज्ञाता। नन्दनः नन्दकः नन्दयिता ५-१-५२।

नाम्युपान्त्य-प्री-कृ-गृ-ज्ञः कः ५।१।५४

३० ઉપસર્ગથી પર રહેલા [इयै] સિવાય आકારान्त ધાતુથી अ [ड] પ્રત્યય થાય છે. आह्वयतीति आह्वः। संव्यः। परिव्यः। प्रव्यः। अनुव्यः। प्रस्थः। सुग्लः। सुम्लः। सुत्रः। व्यालः। सुरः। इयै-अवश्यायः ५-१-६४

उपसर्गाद् आतो डो ऽश्यः ५।१।५६

३१ तन् व्यध् इ श्वस् અને आકારान्त ધાતુથી अ [ण] પ્રત્યય થાય છે. तानः। उत्तानः। व्याधः। प्रत्यायः अन्तरायः। श्वासः। अवश्यायः।

तन्-व्यधीण्-श्वसातः (णः) ५।१।६४

३२ नृत् खन् અને रञ्ज् ધાતુથી शिલ્પી કર્તામાં अक [अकट्] પ્રત્યય થાય છે. शिલ્પ એટલે કામમાં કુશળપણું, तद्वान् शिલ્પી नर्त्तकः। नर्त्तकी। खनकः। रजकः।

नृत्-खन्-रञ्जः शिल्पिन्यकट् ५।१।६५

३३ आशिष (ઇષ્ટની પ્રાર્થના) અર્થ ગમ્ય હોય તો, ધાતુથી अक [अकन्] પ્રત્યય થાય છે. नन्दतात् इति आशंस्यमानः नन्दकः।

आशिष्यकन् ५।१।७०

३४ आशिष ના વિષયમાં संज्ञा હોય તો ધાતુથી ति [तिक्] અને कृत् પ્રત્યયો થાય છે. शम्यात् शान्तिः। रंषीष्ट इति आशंसितः रन्तिः। वीरो भूयाद् इति वीरभूः। क्विप्

तिक्-कृतौ नाम्नि ५।१।७१

૩૫ કર્મથી પર રહેલ ધાતુથી અ (अण्) પ્રત્યય થાય છે. कुम्भं करोति कुम्भकारः । तन्तून्वयति तन्तुवायः । पापं हन्ति पापघातो यतिः ४-३-१०० । भारं वहति भारवाहः । द्वारं पालयति द्वारपालः । सूत्रधारः ई.

कर्मणोऽण् ५।१।७२

૩૬ કર્મથી પર રહેલ ઉપસર્ગ વગરના गा (गै) ધાતુથી અ (टक्) પ્રત્યય થાય છે. ४-३-६४ वक्रगः । सामगः । सामगी । २-४-२०

गायो ऽनुपसर्गात् टक् ५।१।७४

૩૭ કર્મથી પર રહેલ ઉપસર્ગ વગરના, ह्वा (ह्वे) वा (वे) અને मा સિવાય आ કારાન્ત ધાતુથી અ (ड) પ્રત્યય થાય છે. गां ददाति गोदः । कम्बलदः । जलदः । अङ्गुलित्रम् ।

आतो डोऽह्वा-वा-मः ५।१।७६

૩૮ કર્મથી પર हन् ધાતુથી आशिष ગમ્ય હોય તો ड પ્રત્યય થાય છે. शत्रुं वध्यात् शत्रुहः । पापहः ।

आशिषि हनः ५।१।८०

૩૯ क्लेशादि કર્મથી પર રહેલ अप પૂર્વક हन् ધાતુથી ड પ્રત્યય થાય છે. क्लेशमपहन्ति क्लेशापहः । तमोपहः । ज्वरापहः ।

क्लेशादिभ्यो ऽपात् ५।१।८१

૪૦ कुमार અને शीर्ष કર્મથી પર રહેલ हन् ધાતુથી इ (णिन्) પ્રત્યય થાય છે. कुमारं हन्ति कुमारघाती । शीर्षघाती ।

कुमार-शीर्षाद् णिन् ५।१।८२

૪૧ કર્મથી પર રહેલ हन् ધાતુથી 'અચિત્ત કર્તા હોય તો, અ [टक्] પ્રત્યય થાય છે. वातं हन्ति वातघ्नं तैलम् । पित्तघ्नं घृतम् । श्लेष्मघ्नं मधु । २-१-६१

अचित्ते टक् ५।१।८३

૪૨ ब्रह्म વિગેરે કર્મથી પર રહેલ हन् ધાતુથી टक् પ્રત્યય થાય છે. ब्रह्म हन्ति ब्रह्मघ्नः । कृतघ्नः । वृत्रघ्नः । भ्रूणघ्नः । बालघ्नः । ४-२-४४. २-१-११२

ब्रह्मादिभ्यः ५।१।८५

૪૩ कुक्षि आत्मन् અને उदर કર્મથી પર રહેલ भृ ધાતુથી इ [खि] પ્રત્યય થાય છે. ૩-૨-૧૧૧

कुक्षिमेव बिभर्ति कुक्षिंभरिः । आत्मंभरिः । उदरंभरिः ।

कुक्ष्यात्मोदराद् भृगः खिः ५।१।९०

૪૪ કર્મથી પર રહેલ अर्ह् ધાતુથી अ (अच्) પ્રત્યય થાય છે, पूजामर्हति पूजार्हः साधुः । पूजार्हा साध्वी ।

अर्होऽच् ५।१।९१

૪૫ दण्डादि સિવાય आयुध વિગેરે કર્મથી પર રહેલ धृ ધાતુથી अच् પ્રત્યય થાય છે.

धनुर्धरति धनुर्धरः । शक्तिधरः । चक्रधरः । वज्रधरः भूधरः । जलधरः । पयोधरः । शशधरः । विद्याधरः । ६. दण्डधारः । कर्णधारः । सूत्रधारः । छत्रधारः । ५-१-७२

आयुधादिभ्यो धृगोऽदण्डादेः ५।१।९४

૪૬ કર્મથી પર રહેલ हृ ધાતુથી वय અને उद्यमाभाव જણાતો હોય ત્યારે अच् પ્રત્યય થાય છે. अस्थिहरः श्वशिशुः । कवचहरः क्षत्रियकुमारः । अंशहरो दायादः । मनोहरः प्रासादः । मनोहरा माला । विरुद्ध-भारहारः अण् ।

हृगो वयो-ऽनुद्यमे ५।१।९५

૪૭ रजस् ફલે અને मल કર્મથી પર રહેલ ग्रह् ધાતુથી इ પ્રત્યય થાય છે. रजोग्रहिः कञ्चुकः । फलानि गृह्णाति फले-

ग्रहि वृक्षः फलं फले थाय छे. मलग्रहिः कम्बलः।

रजः-फले-मलाद् ग्रहः (इः) ५।१।९८

४८ शकृत् अने स्तम्ब कर्मथी पर कृ धातुथी अनुक्रमे वत्स अने व्रीहि कर्तामां इ प्रत्यय थाय छे. शकृत्करि वत्सः। स्तम्बकरि व्रीहिः।

शकृत्-स्तम्बाद् वत्स-व्रीहौ कृगः ५।१।१००

४९ संख्या विगेरे कर्मथी पर रहेल कृ धातुथी अ (ट) थाय छे. संख्यां करोति संख्याकरः। एककरः। द्विकरः। त्रिकरः। अहस्करः दिवाकरः विभाकरः सूर्य. निशाकरः प्रभाकरः चन्द्र. भास्करः २-३-१४। चित्रकरः। कर्तृकरः। अरुष्करः। धनुष्करः २-३-१३। विगेरे. रजनिकरः दोषाकरः चन्द्र. दिनकरः दिवसकरः सूर्य.

संख्या-ऽहर्-दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भास्-चित्र-कर्त्रा-द्यन्तानन्त-कार-बाढरुर्-धनुर्-नान्दी-लिपि-लिवि-बलि-भक्ति-क्षेत्र-जङ्घा-क्षपा-क्षणदा-रजनि-दोषा-दिन-दिवसात् टः ५।१।१०२

५० शब्दादि सिवाय कर्मथी पर रहेल धातुथी हेतु, तच्छील अने अनुकूल कर्ता होय तो, ट प्रत्यय थाय छे. यशस्करोति यशस्करी विद्या, शोककरी कन्या, कुलकरं धनम्। क्रीडाकरः आद्धकरः तीर्थकरः, तीर्थंकरः अहीं विकल्पे म् आगम थाय छे. ३-२-११७। प्रेषणाकरः वचनकरः।

हेतु-तच्छीलानुकूले ऽशब्द-श्लोक-कलह-गाथा-वैर-चाटु-सूत्र-मन्त्र-पदात् ५।१।१०३

५१ कर्म शब्द कर्मथी पर रहेल कृ धातुथी भृति-वेतन (पगार) गम्य होय तो ट प्रत्यय थाय छे. कर्मकरः कर्मकरी

दासी પગાર લઈને કામ કરનાર. અન્યથા **कर्मकारः** । પગાર વિના કામ કરનાર.

भृतौ कर्मणः ५।१।१०४

૫૨ **क्षेम प्रिय मद्र** અને **भद्र** કર્મથી પર રહેલ **कृ** ધાતુથી **अ** [**ख**] અને **अ** [**अण्**] એ બે પ્રત્યય થાય છે. **क्षेमं करोति क्षेमंकरः** । **प्रियंकरः** । **मद्रङ्करः**। **भद्रङ्करः** । **क्षेमकारः** । **प्रियकारः** । **मद्रकारः** । **भद्रकारः** ।

क्षेम-प्रिय-मद्र-भद्रात् खा-ऽण् ५।१।१०५

૫૩ **मेघ ऋति भय** અને **अभय** કર્મથી પર રહેલ **कृ** ધાતુથી **ख** પ્રત્યય થાય છે. **मेघान्करोति मेघंकरः** । **ऋतिंकरः ऋतिः** गतिः सत्यता वा, **भयङ्करः**। **भयङ्करं श्मशानम्**। **अभयंकरः**।

मेघर्ति-भया-ऽभयात् खः ५।१।१०६

૫૪ **प्रिय** અને **वश** કર્મથી પર રહેલ **वद्** ધાતુથી **ख** પ્રત્યય થાય છે. **प्रियं वदति प्रियंवदः** । **वशंवदः** ।

प्रिय-वशात् वदः ५।१।१०७

૫૫ **कूल अभ्र** અને **करीष** કર્મથી પર રહેલ **कष्** ધાતુથી **ख** પ્રત્યય થાય છે. **कूलंकषा नदी** । **अभ्रंकषो गिरिः** । **करीषंकषा** वात्या । ६–२–२५

कूलाभ्र-करीषात् कषः ५।१।११०

૫૬ **सर्व** કર્મથી પર રહેલ **सह्** અને **कष्** ધાતુથી **ख** પ્રત્યય થાય છે. **सर्वं सहते सर्वंसहो मुनिः** । **सर्वंकषः खलः** ।

सर्वात् सहश्च ५।१।१११

૫૭ કર્મથી પર રહેલ **मन्** ધાતુથી **णिन्** પ્રત્યય થાય છે. **पण्डितं मन्यते बन्धुम् पण्डितमानी बन्धोः** ।

मन्याण् णिन् ५।१।११६

५८ कर्ता-कर्मथी पर रहेल **मन्** धातुथी **अ** [**खश्**] प्रत्यय थाय छे. **पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः** प्रत्यय शित् होवाथी **य** [**इय**] ३-४-७२ । **पट्वीमात्मानं मन्यते पट्विमन्या** ३-२-१११ ह्रस्व। **पण्डितमानी** । **पट्वीमानिनी** पण् थाय, जुओ. ५-१-१६

कर्तुः खश् ५।१।११७

५९ **शुनी स्तन मुञ्ज कूल आस्य** अने **पुष्प** कर्मथी पर रहेल **धे** [**ट्धे**] धातुथी **खश्** प्रत्यय थाय छे. **शुनीं धयति शुनिंधयः** ३-२-१११ ह्रस्व. प्रत्यय **शित्** होवाथी **अ** [**श्वाव्**] ३-४-७१ । **स्तनंधयः** विगेरे । **आस्यंधयः** । **पुष्पंधयः** ।

शुनी-स्तन-मुञ्ज-कूला-ऽऽस्य-पुष्पात् ट्धेः ५।१।११९

६० **वह** अने **अभ्र** कर्मथी पर रहेल **लिह्** धातुथी **खश्** प्रत्यय थाय छे. **वहं लेढि वहंलिहो गौः** । **अभ्रंलिहः प्रासादः** ।

वहा-ऽभ्रात् लिहः ५।१।१२३

६१ **बहु बिधु अरुस्** अने **तिल** कर्मथी पर रहेल **तुद्** धातुथी **खश्** थाय छे. **बहु तुदति बहुंतुदं युगम्** । **विधुंतुदो राहुः** । **अरुन्तुदः पीडाकरः**। २-१-८८ **तिलंतुदः काकः** ।

बहु-विध्वरुस्-तिलात् तुदः ५।१।१२४

६२ **ललाट वात** अने **शर्घ** कर्मथी पर रहेल अनुक्रमे **तप् अज्** अने **हा** (तज्वुं) धातुथी **खश्** प्रत्यय थाय छे. **ललाटं तपति ललाटंतपः सूर्यः** । **वातमजन्ति वातमजा मृगाः**। **शर्घंजहा माषाः** अउद वाछूट करे छे.

ललाट-वात-शर्घात् तपा-ऽज-हाकः ५।१।१२५

६३ **असूर्य** अने **उग्र** कर्मथी पर रहेल **दृश्** धातुथी **खश्** प्रत्यय थाय छे. **सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यंपश्या राजदाराः** ।

उग्रंपश्यः । પ્રત્યય शित् છે, पश्य् આદેશ થયો છે. ૪–૨–૧૦૮

अमूर्योग्रात् दृशः ૫।૧।૧૨૬

૬૪ **ક્વિ** પ્રત્યયના અર્થમાં રહેલ **નગ્ન** વિગેરે કર્મથી પર રહેલ **भू** ધાતુથી **इष्णु** અને **उक** [**खिष्णु खुकञ्**] પ્રત્યય થાય છે. **अनग्नो नग्नो भवति । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः ।**

नग्न-पलित-प्रिया-ऽन्ध-स्थूल-सुभगा-ऽऽढ्य-तदन्तात् च्व्यर्थे-ऽच्वे र्भुवः खिष्णु-खुकञौ ૫।૧।૧૨૮

૬૫ **ક્વિ** પ્રત્યયના અર્થમાં રહેલ **નગ્ન** વિગેરે કર્મથી પર રહેલ **कृ** ધાતુથી **કરણમાં अन** [**खनट्**] પ્રત્યય થાય છે. **अनग्नो नग्नः क्रियतेऽनेन नग्नंकरणं द्यूतम् । पलितंकरणं तैलम् । प्रियंकरणं शीलम् । अन्धंकरणः शोकः । स्थूलंकरणं दधि । सुभगंकरणं रूपम् । आढ्यंकरणं वित्तम् ।**

कृगः खनट् करणे ૫।૧।૧૨૯

૬૬ **નામથી** પર રહેલ **गम्** ધાતુથી **अ** [**खड् ड** અને **ख**] પ્રત્યય થાય છે અને **विहायस्** નો **विह** આદેશ થાય છે. **तुरो गच्छति तुरंगः । भुजेन भुज इव वा गच्छति भुजंगः । भुजः कौटिल्यं हस्तश्च । प्लवेन गच्छति प्लवंगः । विहायसा गच्छति विहंगः । खड् । तुरगः । भुजगः । प्लवगः । विहगः । सर्वगः । पारगः । ख खे गच्छति खगः पक्षी । न गच्छति अगो वृक्षः पर्वतश्च । एवं नगः । उरसा गच्छति उरगः । स् લોપાય છે. आशु गच्छति आशुगः शरः । निम्नगा । समुद्रगा । ड । तुरंगमोऽश्वः भुजंगमः सर्पः । प्लवंगमो भेकः । विहंगमः पक्षी । ख ।**

नाम्नो गमः खड्-डौ (ख) च विहायसस्तु विहः ૫।૧।૧૩૧

૬૭ **शम्** નામથી પર ધાતુથી સંજ્ઞામાં **अ** પ્રત્યય થાય છે. **शम्** અવ્યય. સુખ. **शम्—सुखे भवति शंभवोऽहन्। शं करोति शंकरः।**

शमो नाम्नि अः ५।१।१३४

૬૮ **पार्श्व** વિગેરે નામથી પર **शी** ધાતુથી **अ** પ્રત્યય થાય છે. **पार्श्वाभ्याम् शेते पार्श्वशयः। पृष्ठशयः। उदरशयः।**

पार्श्वादिभ्यः शीङः ५।१।१३५

૬૯ **ऊर्ध्व** વિગેરે **कर्तृ** નામથી પર **शी** ધાતુથી **अ** થાય છે. **ऊर्ध्वः शेते ऊर्ध्वशयः। उत्तानशयः।**

ऊर्ध्वादिभ्यः कर्तुः ५।१।१३६

૭૦ **आधार नामथी**–પર રહેલ **शी** ધાતુથી **अ** પ્રત્યય થાય છે. **खे शेते खशयः। गुहाशयः। बिलेशयः अलुप् ३–२–२०**

आधारात् ५।१।१३७

૭૧ **आधार** નામથી પર રહેલ **चर्** ધાતુથી **अ** [ट] પ્રત્યય થાય છે. **कुरुषु चरति कुरुचरः। मद्रचरः। निशाचरी।**

चरेष्टः ५।१।१३८

૭૨ **नामथी**–પર રહેલ **स्था पा स्ना** અને **त्रा** [त्रै] ધાતુથી **अ** [क] પ્રત્યય થાય છે. **स्वर्गे तिष्ठति स्वर्गस्थः। पादैः पिबति पादपः। नॄन्पाति नृपः। नद्यां स्नाति नदीष्णः २–३–२०। आतपात्त्रायते आतप–त्रम्।**

स्था-पा-स्ना-त्रः कः ५।१।१४२

૭૩ **मूलविभुज** વિગેરે શબ્દો **क** પ્રત્યયાન્ત સિદ્ધ છે. **मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः। अपो बिभर्ति अभ्रं मेघः। कौ मोदते कुमुदं कैरवम्। सरसि रोहति सरसिरुहम्, सरोरुहम् पद्मम् ३–२–२०। आगमेन प्रजानाति आगमप्रज्ञः।**

मूलविभुजादयः ५।१।१४४

૭૪ **નામથી** ૫૨ રહેલ **भज्** ધાતુથી ० [**विण्**] પ્રત્યય થાય છે. **सुखं भजते सुखभाक्** । **अर्धभाक्** ।

भजो विण् ૫।૧।૧૪૬

૭૫ **નામથી** ૫૨ રહેલ ધાતુથી **मन्**, **वन्**, **वन्** [**क्वनिप्**] અને ० [**विच्**] પ્રત્યય ક્વચિત્ થાય છે. **इन्द्रं शृणाति इन्द्रशर्मा** । **घृतपावा** । **सुधीवा** । **कीलालपाः** । કેવલ ધાતુથી પણ થાય છે. **शर्म** । **धीवा** (**क्वनिप्**)। **जागः** (**विच्**)

मन्-वन-क्वनिप्-विच् क्वचित् ૫।૧।૧૪૭

૭૬ **નામથી** ૫૨ રહેલ ધાતુથી ० [**क्विप्**] ક્વચિત્ થાય છે. **शकान् ह्वयति शकहूः** । **अक्षैः दीव्यति अक्षद्यूः** । **दिवि सीदति दिविषत्** २-३-३३,३-२-२०**द्युसत्** । **वीरं सूते वीरसूः** । **तमः छिनत्ति तमश्छिद्** । **शत्रुं जयति शत्रुजित्** । **सेनां नयति सेनानीः** । **ग्रामं नयति ग्रामणीः** । કેવલ ધાતુથી પણ થાય છે. **लूः** । **पक्** ।

क्विप् ૫।૧।૧૪૮

૭૭ કર્મવાચિ ઉપમાન ભૂત **त्यद्** (ते) **तद् यद् अदस् इदम् एतद् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत्** [**भवतु**] **किम्** તથા **अन्य** અને **समान** શબ્દથી ૫૨ રહેલ **दृश्** ધાતુથી કર્મભાં **अ** [**टक्**] **स** [**सक्**] અને ० [**क्विप्**] પ્રત્યય થાય છે. **स्यः स इव दृश्यते त्यादृशः तादृशः** । **अन्यादृक्** । **सदृशः सदृशी** । **सदृक्षः सदृक्षा** । **सदृक्** ।

त्यदाद्यन्य-समानादुपमानाद् व्याप्ये दृशः टक्-सकौ च ૫।૧।૧૫૨

૭૮ કર્તૃવાચિ ઉપમાન ભૂત **નામથી** ૫૨ રહેલ ધાતુથી **इ** [**णिन्**] પ્રત્યય થાય છે. **सिंह इव नर्दति सिंहनर्दी** । **गज इव**

गच्छति गजगामिनी नारी ।

कर्तु र्णिन् ५।१।१५३

७९ જાતિ સિવાય **નામથી** ૫૨ રહેલ ધાતુથી **शील** અર્થમાં **णिन्** થાય છે. **उष्णं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः उष्णभोजी । शीत-भोजी । परेषामुकरोति इत्येवंशीलः परोपकारी । वनवासी । मधुपायी भ्रमरः । प्रतिष्ठते इत्यवंशीलः प्रस्थायी ।**

अजातेः शीले ५।१।१५४

८० **नामथी** ૫૨ **साधु** અર્થમાં વર્તમાન ધાતુથી **इन्** [**णिन्**] પ્રત્યય થાય છે. **साधुकरोति साधुकारी । चारुनर्ती । सुष्ठुगामी ।**

साधौ ५।१।१५५

---

८१ **કરણ** વાચી નામથી ૫૨ રહેલ **यज्** ધાતુથી **ભૂતકાળમાં इन्** [**णिन्**] પ્રત્યય થાય છે. **अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी ।**

करणाद् यजो भूते ५।१।१५८

८२ **વ્યાપ્ય** (કર્મ) નામથી ૫૨ રહેલ **वि+क्री** ધાતુથી ભૂતકાળમાં **નિંદ્ય** કર્તામાં **इन्** પ્રત્યય થાય છે. **सोमं विक्रीतवान् सोमविक्रयी घृतविक्रयी तैलविक्रयी ब्राह्मणः ।**

निन्द्ये व्याप्यादिन् विक्रियः ५।१।१५९

८३ **કર્મથી** ૫૨ ભૂતકાળમાં **हन्** ધાતુથી **इन्** [**णिन्**] થાય છે. **पितृव्यघाती । मातुलघाती ।**

हनो णिन् ५।१।१६०

८४ **બ્રાહ્મણ ભ્રૂણ** અને **વૃત્ર** કર્મથી ૫૨ રહેલ **हन्** ધાતુથી ભૂતકાળમાં **क्विप्** થાય છે. **ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा (-हन्)**

ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् क्विप् ५।१।१६१

૮૫ **કર્મથી** પર રહેલ **દૃશ્** ધાતુથી ભૂતકાળમાં **વન્** [**ક્વનિપ્**] પ્રત્યય થાય છે. **મેરું દૃષ્ટવાન્ મેરુદૃશ્વા। વિશ્વદૃશ્વા। વિશ્વદૃશ્વાનૌ। વિશ્વદૃશ્વાનઃ।**

દૃશઃ ક્વનિપ્ ૫।૧।૬૬

૮૬ **કર્મથી** પર **અનુ** પૂર્વક **જન્** ધાતુથી **ભૂત** કાળમાં **ડ** [**ડ**] થાય છે. **પુમાંસમનુજાતઃ પુમનુજઃ।** ૨-૧-૮૯

અનો જર્નેર્ડઃ ૫।૧।૬૮

૮૭ સપ્તમ્યન્ત **નામથી** પર રહેલ **જન્** ધાતુથી ભૂતકાળમાં **ડ** પ્રત્યય થાય છે. **અપ્સુ જાતમ્ અપ્સુજમ્। અબ્જમ્।**

સપ્તમ્યાઃ ૫।૧।૬૯

૮૮ જાતિ સિવાય પંચમ્યન્ત **નામથી** પર રહેલ **જન્** ધાતુથી ભૂતકાળમાં ડ થાય છે. **સંતોષાજ્જાતમ્ સંતોષજમ્ સુખમ્। બુદ્ધિજઃ સંસ્કારઃ। સંસ્કારજા સ્મૃતિઃ।**

અજાતેઃ પઞ્ચમ્યાઃ ૫।૧।૭૦

૮૯ બીજે પણ ભૂતકાળમાં ક્વચિત્ ડ પ્રત્યય થાય છે. **દ્વિ જાતઃ દ્વિજઃ। ન જાતઃ અજઃ। પ્રજાતાઃ પ્રજાઃ। અનુજાતઃ અનુજઃ। ક્ષત્રિયાત્ જાતમ્ ક્ષત્રિયજં યુદ્ધમ્। સ્ત્રીજમનૃતમ્। પુંસાનુજાતઃ પુંસાનુજઃ** ૩-૧-૧૩ **। મિત્રં હ્યતિ મિત્રહ્ઃ। અટતિ અતતિ વા અઃ। કાયતિ કામયતે વા કઃ। ભાતીતિ ભં નક્ષત્રમ્। ખન્યતે ઇતિ ખમ્।**

ક્વચિત્ ૫।૧।૭૧

૯૦ ભૂતકાળમાં વર્તમાન ધાતુથી **ત** [**ક્ત**] અને **તવત્** [**ક્તવતુ**] પ્રત્યય થાય છે. **કૃતઃ। કૃતવાન્।**

ક્ત-ક્તવતૂ ૫।૧।૭૪

पञ्चमोऽध्यायः प्रथमः पादः

कृदन्त-प्रकरणम् १

[कृत्यकृदन्तः सामान्यकृदन्तः उपपदकृदन्तः भूतकृदन्तश्च]

१ आतुमोऽत्यादिः कृत् ५।१।१ घनघात्यः

२ कर्तरि ५।१।२ कारकः । कर्ता । पचः । नन्दनः

३ रुच्या-ऽव्यथ्य-वास्तव्यम् ५।१।६ रुच्यो मोदको मैत्राय

४ भव्य-गेय-जन्य-रम्या-ऽऽपात्या-प्लाव्यं नवा ५।१।७ भव्यः

५ प्रवचनीयादयः ५।१।८ प्रवचनीयो गुरुः शास्त्रस्य

६ श्लिष-शीङ्-स्था-ऽऽस-वस-जन-रुह-जृ-भजेः क्तः ५।१।९
आश्लिष्टः कान्तां कामुकः

७ गत्यर्था-ऽकर्मक-पिब-भुजेः ५।१।११ गतो मैत्रो ग्रामम्

८ क्त्वा-तुमम् भावे ५।१।१३ कृत्वा व्रजति । कर्तुं व्रजति ।

---

९ असरूपो ऽपवादे वोत्सर्गः प्राक् क्तेः ५।१।१६
अवश्यलाव्यम् । अवश्यलवितव्यम्

१० ऋवर्ण-व्यञ्जनाद् ण्यण् ५।१।१७ कार्यम् । हार्यम् । पाक्यम्

११ उवर्णाद् आवश्यके ५।१।१९ लाव्यम । पाव्यम्

१२ आसु-यु-वपि-रपि-लपि-त्रपि-डिपि-दभि-चम्या-ऽऽनमः
५।१।२० आसाव्यम्

१३ तव्या-ऽनीयौ ५।१।२७ शयितव्यम् , शयनीयम् भवता

१४ य एत् चा-ऽऽतः ५।१।२८ चेयम् । दा, देयम्

१५ शकि-तकि-चति-यति-शसि-सहि-यजि-भजि-पवर्गात् ५।१।२९ शक्यम्। तप्यम्। गम्यम्

१६ यमि-मदि-गदोऽनुपसर्गात् ५।१।३० यम्यम्। मद्यम्। गद्यम्

१७ चरेः आङस्त्वगुरौ ५।१।३१ चर्यम्। आचर्यम् भवता

१८ वर्योपसर्या-ऽवद्य-पण्यम् उपेयर्तुमती-गर्ह्य-विक्रेये ५।१।३२

१९ स्वामि-वैश्ये ऽर्यः ५।१।३३ अर्यः स्वामी वैश्यो वा

२० नाम्नो वदः क्यप् च ५।१।३५ ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम्।

२१ द्द-वृग्-स्तु-जुषेति-शासः ५।१।४० आदृत्यः। प्रावृत्यः।

२२ ऋदुपान्त्याद् अ-कृपि-चृद्-ऋचः ५।१।४१ वृत्यम्।

२३ कृ-वृषि-मृजि-शंसि-गुहि-दुहि-जपो वा ५।१।४२ कृत्यम्,

२४ ते कृत्याः ५।१।४७

---

२५ णक-तृचौ ५।१।४८ पाचकः। पक्ता

२६ अच् ५।१।४९ करः। हरः। पचः। पठः। उद्वहः

२७ नन्द्यादिभ्योऽनः ५।१।५२ नन्दनः। रमणः। मधुसूदनः

२८ ग्रहादिभ्यो णिन् ५।१।५३ ग्राही। स्थायी। मन्त्री

२९ नाम्युपान्त्य-प्री-कृ-गृ-ज्ञः कः ५।१।५४ बुधः। प्रियः। किरः

३० उपसर्गाद् आतो डोऽश्यः ५।१।५६ आह्वः। प्रस्थः।

३१ तन्-व्यधीण्-श्वसा-ऽऽतः (णः) ५।१।६४ तानः। व्याधः अवश्यायः

३२ नृत्-खन्-रञ्जः शिल्पिन्यकट् ५।१।६५ नर्त्तकी

३३ आशिष्यकन् ५।१।७० नन्दकः

३४ तिक्-कृतौ नाम्नि ५।१।७१ शान्तिः । वीरभूः । वर्धमानः

---

३५ कर्मणो ऽण् ५।१।७२ कुम्भकारः । तन्तुवायः । पापघातः ।
३६ गायो ऽनुपसर्गात् टक् ५।१।७४ वक्रगः । सामगः । सामगी
३७ आतो डो ऽ-हा-वा-मः ५।१।७६ गोदः । जलदः ।
३८ आशिषि हनः ५।१।८० शत्रुहः । पापहः
३९ क्लेशादिभ्योऽपात् ५।१।८१ क्लेशापहः । तमोपहः ।
४० कुमार-शीर्षाद् णिन् ५।१।८२ कुमारघाती । शीर्षघाती
४१ अचित्ते टक् ५।१।८३ वातघ्नं तैलम् । पित्तघ्नं घृतम् ।
४२ ब्रह्मादिभ्यः ५।१।८५ ब्रह्मघ्नः । कृतघ्नः । वृत्रघ्नः
४३ कुक्ष्यात्मोदराद् भृगः खिः ५।१।९० कुक्षिंभरिः । आत्मंभरिः
४४ अर्होऽच् ५।१।९१ पूजार्हः साधुः । पूजार्हा साध्वी
४५ आयुधादिभ्यो धृगो ऽदण्डादेः ५।१।९४ धनुर्धरः ।
४६ हृगो वयो-ऽनुद्यमे ५।१।९५ अस्थिहरः श्वशिशुः । मनोहरः
४७ रजः-फले-मलाद् ग्रहः (इः) ५।१।९८ रजोग्रहिः कञ्चुकः ।
४८ शकृत्-स्तम्बाद् वत्स-व्रीहौ कृगः ५।१।१०० शकृत्करि
४९ संख्या-ऽहर्-दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भास्-चित्र-कर्त्र्याद्यन्ता-ऽनन्त-कार-बाह्वरुर्-धनुर्-नान्दी-लिपि-लिवि-बलि-भक्ति-क्षेत्र-जङ्घा-क्षपा-क्षणदा-रजनि-दोषा-दिन-दिवसात् टः ५।१।१०२ संख्याकरः
५० हेतु-तच्छीला-ऽनुकूले ऽशब्द-श्लोक-कलह-गाथा-वैर-चाटु-सूत्र-मन्त्र-पदात् ५।१।१०३ यशस्करी विद्या
५१ भृतौ कर्मणः ५।१।१०४ कर्मकरः । कर्मकरी दासी

५२ क्षेम-प्रिय-मद्र-भद्रात् खा-ऽण् ५।१।१०५ क्षेमंकरः । क्षेमकारः
५३ मेघर्ति-भया-ऽभयात् खः ५।१।१०६ मेघंकरः । ऋतिंकरः
५४ प्रिय-वशात् वदः ५।१।१०७ प्रियंवदः । वशंवदः
५५ कूला-ऽभ्र-करीषात् कषः ५।१।११० कूलंकषा नदी
५६ सर्वात् सहश्च ५।१।१११ सर्वंसहो मुनिः । सर्वंकषः खलः
५७ मन्याद् णिन् ५।१।११६ पण्डितमानी बन्धोः
५८ कर्तुः खश् ५।१।११७ पण्डितंमन्यः मैत्रः
५९ शुनी-स्तन-मुञ्ज-कूला-ऽऽस्य-पुष्पात् ट्वेः ५।१।११९
शुनिंधयः । स्तनंधयः
६० वहा-ऽभ्राद् लिहः ५।१।१२३ वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहः
६१ बहु-विध्वरुस्-तिलात् तुदः ५।१।१२४ बहुंतुदं युगम्
६२ ललाट-वात-शर्धात् तपा-ऽऽन-हाकः ५।१।१२५ ललाटंतपः
५३ असूर्योग्राद् दृशः ५।१।१२६ असूर्यंपश्या राजदाराः
६४ नग्न-पलित-प्रिया-ऽन्ध-स्थूल-सुभगा-ऽऽढ्य-तदन्तात्
च्व्यर्थेऽच्वेः भुवः खिष्णु-खुकञौ ५।१।१२८
नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः
६५ कृगः खनट् करणे ५।१।१२९ नग्नंकरणं द्यूतम्
६६ नाम्नो गमः खड्-डौ(ख) च विहायसस्तु विहः ५।१।१३१
तुरंगः । तुग्गः । तुरंगमः
६७ शमो नाम्नि अः ५।१।१३४ शंभवोऽर्हन्
६८ पार्श्वादिभ्यः शीङः ५।१।१३५ पार्श्वशयः । पृष्ठशयः
६९ ऊर्ध्वादिभ्यः कर्तुः ५।१।१३६ ऊर्ध्वशयः । उत्तानशयः

७० आधारात् ५।१।१३७ स्वशयः । बिलेशयः

७१ चरेष्टः ५।१।१३८ कुरुचरः । मद्रचरः । निशाचरी

७२ स्था-पा-स्ना-त्रः कः ५।१।१४२ स्वर्गस्थः । पादपः । नृपः

७३ मूलविभुजादयः ५।१।१४४ मूलविभुजो रथः । अब्भ्रं मेघः

७४ भजो विण् ५।१।१४६ सुखभाक् । अर्धभाग्

७५ मन्-वन्-क्वनिप्-विच् क्वचित् ५।१।१४७ इन्द्रशर्मा

७६ क्विप् ५।१।१४८ शकन्धूः । अक्षधूः । दिविषत्, द्युसत्

७७ त्यदाद्यन्य-समानाद् उपमानाद् व्याप्ये दृशष्टक्-सकौ च ५।१।१५२ तादृशः । तादक्षः । तादृक्

७८ कर्तु र्णिन् ५।१।१५३ सिंहनर्दी । गजगामिनी नारी

७९ अजातेः शीले ५।१।१५४ उष्णभोजी । परोपकारी ।

८० साधौ ५।१।१५५ साधुकारी । चारुनर्ती । सुष्ठुगामी

---

८१ करणाद् यजो भूते ५।१।१५८ अग्निष्टोमयाजी

८२ निन्द्ये व्याप्याद् इन् विक्रियः ५।१।१५९ सोमविक्रयी

८३ हनो णिन् ५।१।१६० पितृव्य-घाती

८४ ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् क्विप् ५।१।१६१ ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा

८५ दृशः क्वनिप् ५।१।१६६ मेरुदृश्वा । विश्वदृश्वा

८६ अनो र्जने डः ५।१।१६८ पुमनुजः

८७ सप्तम्याः ५।१।१६९ अप्सुजम् । अब्जम्

८८ अजातेः पञ्चम्याः ५।१।१७० संतोषजम् सुखम् ।

८९ क्वचित् ५।१।१७१ द्विजः । अजः । प्रजाः । अनुजः । अः

९० क्त-क्तवतू ५।१।१७४ कृतः । कृतवान्

કૃદન્ત પ્રકરણ ૨

અદ્યતની હ્યસ્તની પરોક્ષા વર્તમાના અને વર્તમાન કૃદન્ત

૧ ભૂતકાળમાં—**શ્રુ સદ્ અને વસ્** ધાતુથી **પરોક્ષા** વિભક્તિ વિકલ્પે થાય છે. **उपशुश्राव । उपससाद । अनूवास ।** પક્ષે અદ્યતની અને હ્યસ્તની. **उपाश्रौषीत् उपाशृणोत् ।**

श्रु-सद्-वस्भ्यः परोक्षा वा ५।२।१

૨ **પરોક્ષા** થતી હોય ત્યાં પરસ્મૈપદી ધાતુથી **वस्** [**क्वसु**] અને આત્મનેપદી ધાતુથી **आन** [**कान**] પ્રત્યય લાગીને **પરોક્ષ ભૂતકૃદન્ત** થાય છે. **क्वसु** અને **कान** પ્રત્યયો **પરોક્ષા** જેવા છે. એટલે પરોક્ષામાં થતા **દ્વિરુક્તિ** આદિ કાર્ય આમાં થશે. **शुश्रुवान् । पेचिवान् । पेचानः । चक्राणः । सस्वजानः ।** **पृ-कर्भ्यो पपुराणः** ૪–૪–૧૧૭

तत्र क्वसु-कानौ तद्वत् ५।२।२

૩ આજના ભૂતકાળમાં **અદ્યતની** વિભક્તિ થાય છે. **व्याघ्र-मैक्षिष्ट** તેણે વાઘ જોયો (આજે) ૫–૨–૭

अद्यतनी ५।२।४

૪ (૧) કોઈ પણ વિશેષ ભૂતકાળ (પરોક્ષ કે અનદ્યતન-હ્યસ્તન) ની વિવક્ષા ન કરીએ તો ભૂતકાળમાં **અદ્યતની** વિભક્તિ થાય છે. **ऐक्षिष्ट मृगं सीता । ऐक्षिष्महि मृगम् ।** વિવક્ષા કરીએ તો **ईक्षांचक्रे मृगं सीता । ऐक्षामहि मृगम् ।** (૨) બે ભૂતકાળ ભેગા હોય તો **અદ્યતની** થાય છે. **अद्य ह्यो वा ऐक्षिष्महि मृगम्** આજે અથવા કાલે **અમે** મૃગ જોયો.

विशेषा-ऽविवक्षा-व्यामिश्रे ५।२।५

૫ આજના સિવાયના **ભૂતકાળમાં** ધાતુથી **હ્યસ્તની** થાય છે. **अजयत्** તે જીત્યો.

अनद्यतने ह्यस्तनी ૫।૨।૭

૬ ચિત્ત વિક્ષેપ વિગેરે કારણથી કરેલી ક્રિયાનું સ્મરણ ન હોય ત્યારે અથવા કરેલી ક્રિયાને એકદમ છૂપાવી દેવી હોય ત્યારે અદ્યતન (આજના) સિવાયના ભૂતકાળમાં ધાતુથી **પરોક્ષા** થાય છે. **सुप्तोऽहं किल विललाप** ખરેખર સૂતા એવા મેં વિલાપ કર્યો છે. **मत्तोऽहं किल विचचार** । ઉન્મત્ત બનેલો હું ખરેખર રખડયો છું. બીજાના કહેવાથી ખાત્રી થયા બાદ કર્તા આવો પ્રયોગ કરે છે. **कलिङ्गेषु ब्राह्मणो हतस्त्वया ? नाहं कलिङ्गान् जगाम** કલિંગ દેશમાં તે બ્રાહ્મણ માર્યો છે ? હું કલિંગ દેશમાં ગયો (જ) નથી.

कृता-ऽस्मरणा-ऽतिनिह्नवे परोक्षा ૫।૨।૧૧

૭ અદ્યતન (આજના) સિવાયના **પરોક્ષ** (પોતે નહિં જોએલ) ભૂતકાળમાં ધાતુથી **પરોક્ષા** થાય છે. **धर्मं दिदेश तीर्थंकरः** તીર્થંકર ભગવંતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. **कंसं जघान कृष्णः** કૃષ્ણે કંસને હણ્યો.

परोक्षे ૫।૨।૧૨

૮ આજના સિવાયના પરોક્ષ ભૂતકાળમાં, પરોક્ષની વિવક્ષા ન કરીએ તો **હ્યસ્તની** થાય છે. **अभवत् सगरो राजा** સગર રાજા થયો.

अविवक्षिते (ह्यस्तनी) ૫।૨।૧૪

૯ અદ્યતન (આજના) સિવાયના પરોક્ષ કે અપરોક્ષ ભૂતકાળમાં ધાતુથી **पुरा** વિગેરે ઉપપદમાં હોય ત્યારે **અદ્યતની** વિકલ્પે થાય છે. **अवात्सुरिह पुरा छात्राः** પક્ષે **अवसन् ऊषु वा** ।

तदाऽभाषिष्ट राघवः પક્ષે **अभाषत बभाषे वा।**

वाऽद्यतनी पुरादौ ५।२।१५

૧૦ આજના સિવાયના ભૂતકાળમાં **स्म** અવ્યય અને **पुरा** વિગેરે ઉપપદમાં હોય તો **वर्तमाना** થાય છે. **पृच्छति स्म पितरम्** પિતાને પૂછ્યું. **वसन्तीह पुरा छात्राः** અહીં પહેલાં છાત્રો રહેતા હતા.

स्मे च वर्तमाना ५।२।१६

---

૧૧ **વર્તમાન** કાળમાં ધાતુથી **વર્તમાના** થાય છે. **नमति। पचति। मांसं न भक्षयति। जीवं न मारयति।**

सति ५।२।१९

૧૨ **વર્તમાન** કાળમાં, પરસ્મૈપદી ધાતુથી **अत्** [**शतृ**] અને આત્મનેપદી ધાતુથી **आन** [**आनश्**] પ્રત્યય લાગીને **વર્તમાન** કૃદન્ત બને છે. **गच्छन्। वर्धमानः।** (૨) વળી **ભવિષ્યકાળમાં** પરસ્મૈપદી ધાતુથી **स्यत्** [**स्य शतृ**] અને આત્મનેપદી ધાતુથી **स्य म् आन** [**स्य म् आनश्** ૪-૪-૧૧૪] પ્રત્યય લાગીને ભવિષ્ય કૃદન્ત બને છે. **या, यास्यन्** રૂપો ત્રણે લિંગે **तुदत्** પ્રમાણે ૨-૧-૧૧૫ **शी। शयिष्यमाणः-णम्-णा।**

शत्रानशौ, एष्यति तु स-स्यौ ५।२।२०

૧૩ **विद्** ગ. ૨ ધાતુથી વર્તમાન કાળમાં **वस्** [**क्वसु**] પ્રત્યય થાય છે **वेत्ति इति विद्वस्** રૂપો **पटीयस्** પ્રમાણે **विद्वान्।**

वा वेत्तेः क्वसुः ५।२।२२

૧૪ **पू** ગ. ૧. આ. અને **यज्** ધાતુથી વર્તમાન કાળમાં **आन**

[शान] થાય છે. पवते पवमानः । यजति,-ते वा यजमानः ।

पूङ्-यजः शानः ५।२।२३

૧૫ વય, શક્તિ અને શીલ અર્થ જણાતો (गम्य) હોય ત્યારે, વર્તમાન કાળમાં ધાતુથી આન [शान] પ્રત્યય થાય છે.

૧ कतीह शिखण्डं वहमानाः । વય, બાલ્યાવસ્થા જણાય છે.
અહિં (આમાં) બાળરી ને વહનકરનારા કેટલા છે.
कतीह स्त्रियं गच्छमानाः । યુવાવસ્થા જણાય છે.

૨ कतीह हस्तिनं निघ्नानाः । શક્તિ-સામર્થ્ય.
આમાં હાથીને મારી શકનારા કેટલા છે.
कतीह समश्नानाः । આમાં સારી રીતે ખાઈ શકનારા કેટલા છે.

૩ कतीह परान् निन्दमानाः । શીલ-સ્વભાવ.
कतीहात्मानं वर्णयमानाः ।

वयः-शक्ति-शीले ५।२।२४

૧૬ અકૃચ્છ્ર (સુખસાધ્ય) અર્થ જણાતો હોય ત્યારે, धारि અને इ 'ભણવું' ધાતુથી अत् [अतृश्] પ્રત્યય થાય છે.
धारयन् आचाराङ्गम् આચારાંગને સુખેથી ધારણ કરતો.
अधीयन् द्रुमपुष्पीयम् । દ્રુમપુષ્પીય અધ્યયનને સુખેથી ભણતો.

धारीङो ऽकृच्छ्रे ऽतृश् ५।२।२५

૧૭ સત્રી, શત્રુ અને સ્તુત્ય કર્તા હોય ત્યારે, અનુક્રમે सु, द्विष् અને अर्ह् ધાતુથી अतृच् પ્રત્યય થાય છે.

૧ सर्वे सुन्वन्तः यज्ञस्वामिन इत्यर्थः ।
૨ चौरं द्विषन् शत्रुरित्यर्थः ।
૩ पूजामर्हन् प्रशस्य इत्यर्थः ।

सुग्-द्विषा-ऽर्हः सत्रि-शत्रु-स्तुत्ये ५।२।२६

---

૧૮ **શીલ, ધર્મ અને સાધુ અર્થ જણાતો હોય ત્યારે,** ધાતુથી **તૃ [તૃન્]** પ્રત્યય થાય છે.

૧ **करोति इत्येवंशीलः कर्त्ता । कर्त्ता कटम् ।** ૨-૨-૬૦

वदति इत्येवंशीलः वदिता । वदिता जनापवादान् ।

૨ ધર્મ-કુલાદિનો આચાર.

वधूमूढां मुण्डयितारः श्राविष्ठायनाः ।

૩ **गन्ता खेलः । साधु गच्छति इति गन्ता ।**

तृन् शील-धर्म-साधुषु ૫।૨।૨૭

૧૯ **भ्राज्, अलं-कृ, निरा-कृ, भू, सह्, रुच्, वृत्, वृध्, चर् प्र-जन्** અને **अप-त्रप्** ધાતુથી **इष्णु** પ્રત્યય થાય છે.

भ्राजनशीलः भ्राजनधर्मा साधु भ्राजते वा भ्राजिष्णुः । अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । भविष्णुः । सहिष्णुः । रोचिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । चरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । अपत्रपिष्णुः ।

भ्राज्यलंकृग्-निराकृग्-भू-सहि-रुचि-वृति-वृधि--चरि-प्रजना-ऽपत्रप इष्णुः ૫।૨।૨૮

૨૦ **भू**, અને **जि** ધાતુથી **ष्णु [ष्णुक्]** પ્રત્યય થાય છે.

भूष्णुः । जिष्णुः ।

भू-जेः ष्णुक् ૫।૨।૩૦

૨૧ **स्था, ग्ला, म्ला, पच्, परिमृज्,** અને **क्षि** ધાતુથી **स्नु** પ્રત્યય થાય છે. **स्थास्नुः । ग्लास्नुः । म्लास्नुः । पक्ष्णुः । परिमार्क्ष्णुः । क्षेष्णुः ।**

स्था-ग्ला-म्ला-पचि-परि-मृजि-क्षेः स्नुः ૫।૨।૩૧

૨૨ **त्रस्, गृध् धृष्,** અને **क्षिप्** ધાતુથી **नु [क्नु]** પ્રત્યય થાય છે.

त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ।

त्रसि-गृधि-धृषि-क्षिपः क्नुः ૫।૨।૩૨

૨૩ **सन्नन्त** ધાતુ **भिक्ष्** ધાતુ અને **आशंस्** ધાતુથી **उ** પ્રત્યય થાય છે. **लिप्सते इत्येवंशीलः लिप्सुः** ૪-૧-૨૧ મેળવવાને ઇચ્છનાર. એ પ્રમાણે, **चिकीर्षुः जिगमिषुः । मुमुक्षुः ।** ઇત્યાદિ. **भिक्षते इत्येवंशीलः भिक्षुः । आशंसुः ।**

सन्-भिक्षा-ऽऽशंसेः उः ५।२।३३

૨૪ **शृ** અને **वन्द्** ધાતુથી **आरु** પ્રત્યય થાય છે. **शृणातीत्येवं शीलः शरारुः । विशीर्यते विशरारुः । वन्दते वन्दारुः ।**

शृ-वन्देः आरुः ५।२।३५

૨૫ **शी, श्रद्-धा, निद्रा, तन्द्रा, दय्, पति, गृहि** અને **स्पृहि** ધાતુથી **आलु** પ્રત્યય થાય છે.

शयालुः । श्रद्धालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । दयालुः । पतयालुः । गृहयालुः । स्पृहयालुः ।

शीङ्-श्रद्धा-निद्रा-तन्द्रा-दयि-पति-गृहि-स्पृहेः आलुः ५।२।३७

૨૬ **सासहि वावहि चाचलि पापति** શબ્દો **यङन्त सह् वह्** અને **पत्** ધાતુથી **इ** [**ङि**] પ્રત્યય લાગીને બને છે.

ङौ सासहि-वावहि-चाचलि-पापति ५।२।३८

૨૭ **शृ, कम्, गम्, हन्, वृष्, भू** અને **स्था** ધાતુથી **उक** [**उकण्**] પ્રત્યય થાય છે. **शृणातीत्येवंशीलः शारुकः प्रशारुकः शरः । कामुकः । गामुकः आगामुकः स्व-गृहम् । घातुकः आघातुको व्याधः । वर्षुकः प्रवर्षुकः पर्जन्यः । भावुकः प्रभावुकः क्षत्रियः । स्थायुकः प्रमत्तः । उपस्थायुकः गुरुम्** ૨-૨-૬૩ ગુરૂ પાસે રહેનાર. **गुणान-धिष्ठायुकः** ગુણોમાં રહેનાર. ૨-૨-૨૦

शृ-कम-गम-हन-वृष-भू-स्थ उकण् ५।२।४०

૨૮ लष्, पत् અને पद् ધાતુથી उकण् થાય છે.
भोगान् अभिलाषुकः २–२–९३। उत्पातुकं ज्योतिः ।
प्रपातुका गर्भाः । उपपादुका देवाः ।
लष-पत-पदः ५।२।४१

૨૯ भूषा અર્થવાળા, क्रोध અર્થવાળા, जु, सृ, गृध्, ज्वल् અને शुच् ધાતુથી અને लष्, पत् पद् ધાતુથી अन પ્રત્યય થાય છે. भूषयतीत्येवंशीलो भूषणः कुलस्य । मण्डना गगनस्य भाः । प्रसाधनः । क्रोधनः । रोषणः । जवनः । सरणः । गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः । अभिलषणः । पतनः । अर्थस्य पदनः । અર્થને ल्युनाव. २–२–८३
भूषा-क्रोधार्थ-जु-सृ-गृधि-ज्वल-शुचश्चअनः ५।२।४२

૩૦ यङन्त द्रम् અને क्रम् ધાતુથી अन થાય છે.
कुटिलं द्रमतीत्येवंशीलः दन्द्रमणः चङ्क्रमणः ४–३–८२,८०
द्रम-क्रमो यङः ५।२।४६

૩૧ यङन्त यज्, जप्, दंश् અને वद् ધાતુઓથી ऊक પ્રત્યય થાય છે. भृशं पुनःपुन र्वा यजतीत्येवंशीलो यायजूकः । जंजपूकः । दन्दशूकः । वावदूकः ।
यजि-जपि-दंशि-वदाद् ऊकः ५।२।४७

૩૨ जागृ ધાતુથી ऊकप्रत्यय થાય છે. जागर्तीत्येवंशीलो जागरूकः
जागुः ५।२।४८

૩૩ शम् વિગેરે આઠ ધાતુથી इन् [घिनण्] પ્રત્યય થાય છે. शाम्यतीत्येवंशीलः शमी । दमी । तमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । प्रमादी । उन्मादी । क्लमी । ४–३–५५
शमष्टकाद् घिनण् ५।२।४९

३४ युज्, भुज्, भज्, त्यज्, रञ्ज्, द्विष्, दुष्, द्रुह्, दुह् अने अभ्या-हन् धातुथी घिनण् प्रत्यय थाय छे. ४-१-१११. योगी । भोगी । भागी । त्यागी । रागी ४-३-५० । द्वेषी । दोषी । द्रोही । दोही । अभ्याघाती । ४-३-१००

युज-भुज-भज-त्यज-रञ्ज-द्विष-दुष-द्रुह-दुहा-ऽभ्याहनः ५।२।५०

३५ वि पूर्वक विच् कत्थ् स्तम्भ् कष् कस् लस अने हन् धातुथी घिनण् थाय छे. विवेकी । विकत्थी । विस्तम्भी । विकाषी । विकासी । विलासी । विघाती ।

वे र्विच-कत्थ-स्तम्भ-कष-कस-लस-हनः ५।२।५१

३६ वृ आ. भिक्ष् लुण्ट् जल्प् कुट्ट धातुथी आक [टाक] प्रत्यय थाय छे. वराकी । भिक्षाकः । लुण्टाकः । जल्पाकः ।

वृङ्-भिक्षि-लुण्टि-जल्पि-कुट्टाट् टाकः ५।२।७०

३७ प्र उपसर्ग पछी रहेला सू ग. ६ प्रेरणा करवी अने जु धातुथी इन् थाय छे. प्रसुवतीत्येवंशीलः प्रसवी । प्रजवी ।

प्रात् सू-जोः इन् ५।२।७१

३८ जि इ ज्वुं. द् क्षि वि+श्रि परि+भू वम् अभि+अम् अ-व्यथ् धातुथी इन् थाय छे. जयी । अत्ययी । आदरी । क्षयी

जि-इण्-दृ-क्षि-विश्रि-परिभू-वमभ्यमव्यथः ५।२।७२

३९ सृ, घस् अने अद् धातुथी मर [मरक्] प्रत्यय थाय छे. सरतीत्येवंशीलः सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ।

सृ-घस्यदो मरक् ५।२।७३

४० भञ्ज्, भास् अने मिद् धातुथी उर [घुर] प्रत्यय थाय छे. भज्यते स्वयमेव इत्येवंशीलं भङ्गुरं काष्ठम् । ४-१-१११ भासते भासुरं वपुः । मेद्यति मेदते वा मेदुरः ।

भञ्जि-भासि-मिदो घुरः ५।२।७४

૪૧ વિદ્ છિદ્ અને ભિદ્ થી કિત્ ઘુર્ થાય છે. **वेत्तीति विदुरः । छिद्यते स्वयमेव छिदुरः । भिदुरः ।**

वेत्ति-च्छिद-भिदः कित् ५।२।७५

૪૨ सृ, जि, इ, ज्वु, અને नश् ધાતુથી वर [ट्वरप्] कित् પ્રત્યય થાય છે. **सृत्वरः । जित्वरः । जित्वरी स्त्री । इत्वरः । नश्वरः ।**

सृ-जि-इण्-नशः ट्वरप् ५।२।७७

૪૩ **स्मि, अ-जस्, हिंस्, दीप्, कम्प्, कम्** અને **नम्** ધાતુથી र પ્રત્યય થાય છે. **स्मयते इत्येवंशीलं स्मेरं मुखम् । न जस्यति अजस्रम् । अजस्रं पचति** સતત પકાવે છે. **हिंस्रो व्याधः । दीप्रो दीपः । कम्रः । नम्रः ।**

स्म्यजस-हिंस-दीप-कम्प-कम-नमो रः ५।२।७९

૪૪ स्था, ईश्, भास्, पिस् અને कस् ધાતુથી वर પ્રત્યય થાય છે. **तिष्ठति इत्येवंशीलः स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ।** મતાન્તરે–**प्रमाद्यति प्रमद्वरः** પ્રમાદી

स्थेश-भास-पिस-कसो वरः ५।२।८१

૪૫ दिद्युत् વિગેરે અને भ्राज् વિગેરે क्विबन्त શબ્દો સિદ્ધ છે. (૧) द्योतते इत्येवंशीलो दिद्युत् । दिद्युतौ । दृणातीति ददत् । गच्छतीति जगत् । जुहोतीति जुहूः जुहौ २–१–५७ वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । प्राशौ । शब्दप्राट् । तत्त्वप्राट् । दधाति ध्यायति वा धीः । श्रयतीति श्रीः । शतं द्रवतीति शतद्रूः । स्रवतीति स्रूः । जवतीति जूः । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । कटप्रुवौ २–१–५२. परिव्रजतीति परिव्राट् ।

(૨) विभ्राजते इति विभ्राट् । विभ्राजौ । भासते इति भाः । भासौ । षिपर्तीति पूः । धूर्वतीति धूः धुरौ ।

विद्योतते इति विद्युत् । ऊर्जयतीति ऊर्क् । आवार्णं स्तौतीति आवस्तुत् । पचतीति पक् । भिनत्तीति भिद् । वेत्तीति विद् । शोकच्छिद् । भूः पृथिवी । शंभूः शिवः । आत्मभूः कामः । मनोभूः स एव । स्वयंभू ब्रह्मा । स्वभू विष्णुश्च । मित्रभू र्नाम कश्चित् । प्रतिभूः उत्तमर्णाधमर्णयोरन्तरस्थः । दृन्भूः व्यसनसहायः । कारभूः पण्यमूल्यादिनिर्णेता । वर्षाभू र्दर्दुरः औषधिश्च । पुनर्भूः पुनरूढा औषधिश्च ।

दिद्युत्-ददृत्-जगत्-जुहू-वाकू-प्राट्-धी-श्री-द्रू-सू-ज्वायतस्तू-कटप्रू-परिवाट्-भ्राजादयः क्विप्ः ५।२।८३

---

४६ शम् सम् स्वयम् वि अने प्र थी पर रहेल भू धातुथी उ [डु] प्रत्यय थाय छे. शम् सुखम् तत्र भवति शंभुः शंकरः संभुर्जनिता । स्वयंभुः । विभुः व्यापकः । प्रभुः स्वामी

शं-सं-स्वयं-विप्राद् भुवो डुः ५।२।८४

४७ पू धातुथी देवता कर्तामां इत्र प्रत्यय थाय छे. पुनाति पवते वा पवित्रोऽहन् ।

पुव इत्रो दैवते ५।२।८५

४८ पू धातुथी करणमां इत्र प्रत्यय थाय छे. ऋषि अने संज्ञामां पूयतेऽनेनेति पवित्रोऽयमृषिः । दर्भः पवित्रः ।

ऋषि-नाम्नोः करणे ५।२।८६

४९ लू धू सू खन् चर् सह् अने ऋ धातुथी करणमां इत्र प्रत्यय थाय छे. लुनाति अनेन लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । चरित्रम् । सहित्रम् । अरित्रम् ।

लू-धू-सू-खनि-चर-सहा-ऽर्त्तेः ५।२।८७

पञ्चमोऽध्यायः द्वितीयः पादः

कृदन्त-प्रकरणम् २

[अद्यतनी ह्यस्तनी परोक्षा वर्तमाना वर्त्तमानकृदन्तश्च]

१ श्रु-सद-वस्भ्यः परोक्षा वा ५।२।१ उपशुश्राव । उपससाद

२ तत्र क्वसु-कानौ तद्वत् ५।२।२ शुश्रुवान् । सस्वजानः

३ अद्यतनी ५।२।४ व्याघ्रमैक्षिष्ट

४ विशेषा-ऽविवक्षा-व्यामिश्रे ५।२।५ ऐक्षिष्ट मृगं सीता ।
अद्य ह्यो वा ऐक्षिष्महि मृगम्

५ अनद्यतने ह्यस्तनी ५।२।७ अजयत्

६ कृता-ऽस्मरणा-ऽतिनिह्नवे परोक्षा ५।२।११ सुप्तोऽहं
किल विललाप । नाऽहं कलिङ्गान् जगाम

७ परोक्षे ५।२।१२ धर्मं दिदेश तीर्थंकरः

८ अविवक्षिते (ह्यस्तनी) ५।२।१४ अभवत् सगरो राजा

९ वाऽद्यतनी पुरादौ ५।२।१५ अवात्सुरिह पुरा छात्राः

१० स्मे च वर्तमाना ५।२।१६ पृच्छति स्म पितरम् । वसन्तीह
पुरा छात्राः

---

११ सति ५।२।१९ नमति । पचति । मासं न भक्षयति

१२ शत्रानशौ, एष्यति तु स-स्यौ ५।२।२० गच्छन् । यास्यन्

१३ वा वेत्तेः क्वसुः ५।२।२२ विद्वान्

१४ पूङ्-यजः शानः ५।२।२३ पवमानः । यजमानः

१५ वयः-शक्ति-शीले ५।२।२४ कतीह परान् निन्दमानाः

१६ धारीङो ऽकृच्छ्रे ऽतृश् ५।२।२५ धारयन् आचाराङ्गम्
१७ सुग्-द्विषा-ऽर्हः सत्रि-शत्रु-स्तुत्ये ५।२।२६ पूजामर्हन्

---

१८ तृन् शील-धर्म-साधुषु ५।२।२७ वदिता जनापवादान्
१९ भ्राज्यलंकृग्-निराकृग्-भू-सहि-रुचि-वृति-वृधि-चरि-प्रजना-ऽपत्रप इष्णुः ५।२।२८ भ्राजिष्णुः । अलंकरिष्णुः
२० भू-जेः ष्णुक् ५।२।३० भूष्णुः । जिष्णुः
२१ स्था-ग्ला-म्ला-पचि-परि-मृजि-क्षेः स्नुः ५।२।३१ स्थास्नुः । पक्ष्णुः
२२ त्रसि-गृधि-धृषि-क्षिपः क्नुः ५।२।३२ त्रस्नुः । क्षिप्नुः
२३ सन्-भिक्षा-ऽऽशंसेः उः ५।२।३३ लिप्सुः । भिक्षुः । आशंसुः
२४ शॄ-वन्देः आरुः ५।२।३५ शरारुः । वृन्दारुः
२५ शीङ्-श्रद्धा-निद्रा-तन्द्रा-दयि-पति-गृहि-स्पृहेः आलुः ५।२।३७ शयालुः । दयालुः
२६ ङौ सासहि-वावहि-चाचलि-पापति ५।२।३८
२७ शॄ-कम-गम-हन-वृष-भू-स्थ उकण् ५।२।४० शारुकः
२८ लष-पत-पदः ५।२।४१ अभिलाषुकः । उत्पातुकं ज्योतिः
२९ भूषा-क्रोधार्थ-जु-सृ-गृधि-ज्वल-शुचश्च अनः ५।२।४२ भूषणः कुलस्य
३० द्रम-क्रमो यङः ५।२।४६ दंद्रमणः । चंक्रमणः
३१ यजि-जपि-दंशि-वदाद् ऊकः ५।२।४७ यायजूकः ।
३२ जागुः ५।२।४८ जागरूकः
३३ शमष्टकाद् घिनण् ५।२।४९ शमी । दमी । क्षमी । प्रमादी

३४ युज-भुज-भज-त्यज-रञ्ज-द्विष-दुष-द्रुह-दुहा-ऽभ्याहनः
५।२।५० योगी । भोगी । त्यागी । रागी ।
३५ वे र्विच-कत्थ स्तम्भ-कष-कस-लस-हनः ५।२।५१ विवेकी
३६ वृङ्-भिक्षि-लुण्टि-जल्पि-कुट्टाट् टाकः ५।२।७० वराकी ।
३७ प्रात् सू-जोः इन् ५।२।७१ प्रसवी । प्रजवी
३८ जि-इण्-दृ-क्षि-विश्रि-परिभू-वमाऽभ्यमव्यथः ५।२।७२ जयी
३९ सृ-घस्यदो मरक् ५।२।७३ सृमरः । घस्मरः । अद्मरः
४० भञ्जि-भासि-मिदो घुरः ५।२।७४ भङ्गुरं काष्ठम् । भासुरम्
४१ वेत्ति-च्छिद-भिदः कित् ५।२।७५ विदुरः । छिदुरः
४२ सृ-जि-इण्-नशः ट्वरप् ५।२।७७ सृत्वरः । जित्वरः । इत्वरीः
४३ स्म्यजस-हिंस-दीप-कम्प-कम-नमो रः ५।२।७९ स्मेरम्
४४ स्थेश-भास-पिस-कसो वरः ५।२।८१ स्थावरः । ईश्वरः
४५ दिद्युत्-दद्दत्-जगत्-जुहू-वाक्-प्राट्-धी-श्री-द्रू-स्रू-ज्वायत
स्तू-कटमू-परिव्राट्-भ्राजादयः क्विप्ः ५।२।८३
दिद्युत् । जगत् । विभ्राट् । भाः

---

४६ शं-सं-स्वयं-वि-प्राद् भुवो डुः ५।२।८४ शम्भुः । विभुः ।
४७ पुत्र इत्रो दैवते ५।२।८५ पवित्रोऽर्हन्
४८ ऋषि-नाम्नोः करणे ५।२।८६ पवित्रोऽयमृषिः । दर्भः पवित्रः
४९ लू-धू-सू-खनि-चर-सहा-ऽर्त्तेः ५।२।८७ लवित्रम् । चरित्रम्

કૃદન્ત પ્રકરણ ૩

ભવિષ્યન્તી શ્વસ્તની ભવિષ્ય કૃદન્ત તથા પુંલિંગ સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ કૃદન્ત શબ્દો

૧ **इन्** વિગેરે પ્રત્યયાન્ત **गमिन्** વિગેરે શબ્દો **ભવિષ્યકાળમાં** વપરાય છે. **गमिष्यतीति गमी ग्रामम् इन्।** ૨–૨–૬૪. **आगामी । भावी । प्रतिरोधी ।** વિગેરે **णिन्**

वर्त्स्यति गम्यादिः ૫।૩।૧

૨ હેતુની સિદ્ધિ હોય, તો ધાતુથી **ભવિષ્યકાળમાં क्त** પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. **मेघश्चेद्वृष्टस्तर्हि संपन्नाः सम्पत्स्यन्ते वा शालयः ।** જો શાલિની ઉત્પત્તિના હેતુભૂત વરસાદ વરસશે તો શાલિ થવાના છે.

वा हेतुसिद्धौ क्तः ૫।૩।૨

૩ **ભવિષ્યકાળમાં** ધાતુથી **ભવિષ્યન્તી** પ્રત્યયો થાય છે. **भोक्ष्यते ।**

भविष्यन्ती ૫।૩।૪

૪ આજના સિવાયના **ભવિષ્યકાળમાં શ્વસ્તની** પ્રત્યયો થાય છે. **कर्ता श्वः । अद्य श्वो वा गमिष्यति** અહીં શ્વસ્તની ન થાય

अनद्यतने श्वस्तनी ૫।૩।૫

૫ જે ધાતુથી **तुम्** વિગેરે કરવાના છે તે ધાતુની ક્રિયા, જે ક્રિયાનું પ્રયોજન–હેતુ છે તે ક્રિયા (ક્રિયાના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા) **ઉપપદ** હોય તો, ધાતુથી **ભવિષ્યકાળમાં तुम्, अक [णकच्]** અને **भविष्यन्ती** પ્રત્યય થાય છે. **कर्तुम् व्रजति** કરવાને જાય છે. **कारको व्रजति** કરવાવાળો જાય છે. **करिष्यामीति व्रजति** કરીશ એ હેતુથી જાય છે.

અહીં **व्रजति** 'જવાની' ક્રિયા ઉપપદ છે અને જવાનું પ્રયોજન, કાંઈ પણ ક્રિયા કરવાનું છે. કરવાનું છે માટે જાય છે. એટલે જ આ **हेत्वर्थ** કૃદન્ત કહેવાય છે. એ પ્રમાણે **भोक्तुं व्रजति** ખાવાને જાય છે. **भोजको व्रजति** ખાવાવાળો જાય છે. **भोक्ष्ये इति व्रजति** ખાઈશ માટે જાય છે. દરેકનો અર્થ ખાવા માટે જાય છે, એવો થાય છે.

क्रियायां क्रियार्थायां तुम्-णकच्-भविष्यन्ती ५।३।१३

૬ ક્રિયાના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા ઉપપદ હોય તો, કર્મથી પર રહેલ ધાતુથી, **भविष्यकाळमां, अ** [अण्] પ્રત્યય થાય છે. **कुम्भकारो याति** કુંભ કરવાવાળો જાય છે. **काण्डलावो व्रजति** વૃક્ષની શાખા કાપવાવાળો જાય છે.

कर्मणो ऽण् ५।३।१४

૭ ક્રિયાના પ્રયોજનવાળી ક્રિયા ઉપપદ હોય તો, ધાતુથી **भविष्यकाळमां, भावमां** થતા (**घञ् क्ति** વિગેરે આગળ આવશે તે) પ્રત્યયો થાય છે. ૫-૩-૧૧૧

पाकाय व्रजति રસોઈ કરવા માટે જાય છે. ૫-૩-૧૮

पक्तये व्रजति ,, ૫-૩-૯૧

पचनाय व्रजति ,, ૫-૩-૧૨૪

वन्दनायै व्रजति વંદના કરવા માટે જાય છે. ૨-૨-૬૧

भाववचनाः ५।३।१५

---

૮ **पद् रुज् विश्** અને **स्पृश्** ધાતુથી **कर्तामां अ** [घञ्] પ્રત્યય થાય છે **पद्यते पत्स्यते अपादि पेदे वा पादः**। એવં **रोगः**। ૪-૧-૧૧૧ **वेशः**। **स्पर्शः व्याधि-विशेषः**।

पद-रुज-विश-स्पृशो घञ् ५।३।१६

૯ ભાવમાં અને કર્તા સિવાય કારકમાં—ધાતુથી અ [घञ्] પ્રત્યય થાય છે. पचनम् पाकः । एवं रागः ४–२–५२ । त्यागः ભાવમાં । प्रकुर्वन्ति तमिति प्राकारः ३–२–८६ (प्रक्रियते यः स प्राकारः) एवं प्रासः । प्रसेवः । समाहारः । कारः । दायः કર્મમાં । दाशन्तेऽस्मै इति दाशः । સંપ્રદાનમાં । आहरन्त्यस्मादिति आहारः અપાદાનમાં । કરણમાં અને આધારમાં–अनट् (૫–૩–૧૨૯માં) અને अनट् નો અપવાદ વ્યંજનાન્ત ધાતુથી घञ् (૫–૩–૧૩૨માં) કહેવાશે. જુઓ.

भावा-ऽकर्त्रोः ५।३।१८

૧૦ इ ભણવું ધાતુથી અ [घञ्] થાય છે, પણ અપાદાનમાં વિકલ્પે टित् થાય છે. अध्ययनम् अध्यायः । अधीयते इति अध्यायः । उपेत्याधीयतेऽस्माद् इति उपाध्यायः । उपाध्यायी, उपाध्याया ।

इङोऽपादाने तु टिद्वा ५।३।१९

૧૧ ઉપસર્ગપૂર્વક रु ધાતુથી અ [घञ्] થાય છે. संरवणं संरावः ।

रोरुपसर्गात् ५।३।२२

૧૨ भू श्रि અને अद् ધાતુથી, પૂર્વે ઉપસર્ગ હોય તો અ [अल्] થાય છે. प्रभवः । प्रश्रयः । प्रादनम् प्रघसः ४–४–१७ ।

भू-श्रयदो ऽल् ५।३।२३

૧૩ सम्, नि, वि અને उप ઉપસર્ગથી પર રહેલા यम् ધાતુથી અ [अल्] વિકલ્પે થાય છે. संयमः संयामः । नियमः नियामः । वियमः वियामः । उपयमः उपयामः ।

सम्-नि-व्युपाद् यमः (नवा) ५।३।२५

૧૪ नि ઉપસર્ગથી પર રહેલ नद्, गद्, पठ्, स्वन् અને क्वण् ધાતુથી अल् વિકલ્પે થાય છે. निनदः निनादः ।

निगदः निगादः । निपठः निपाठः । निस्वनः निस्वानः । निक्वणः । निक्वाणः ।

ने र्नद-गद-पठ-स्वन-क्वणः ५।३।२६

૧૫ इ वर्णान्त उ वर्णान्त वृ, द्द, वश्, रण्, गम्, दीर्घ ऋ કારાન્ત અને ग्रह् ધાતુથી अ [अल्] પ્રત્યય થાય છે. चयः । निश्चयः । जयः । क्षयः । क्रयः વિગેરે। यवः । रवः । नवः । स्तवः । लवः । पवः વિગેરે। वरः प्रवरः । दरः आदरः । वशः । रणः । गमः अवगमः । करः । गरः । तरः । दरः । शरः વિગેરે ग्रहः । घञ् અને अल् પ્રત્યયાંત શબ્દો पुल्लिंग છે.

यु-वर्ण-वृ-दृ-वश-रण-गम्-ऋद्-ग्रहः ५।३।२८

૧૬ પૂર્વે ઉપસર્ગ ન હોય તો व्यध् जप् અને मद् થી अल् થાય છે. व्यधः । जपः । मदः ।

(अनुपसर्गात्) व्यध-जप-मद्भ्यः ५।३।४७

---

૧૭ स्था વિગેરે ધાતુથી अ [क] પ્રત્યય થાય છે. आखूनामुत्थानम् आखूत्थो वर्तते । प्रतिष्ठन्ते अस्मिन्निति प्रस्थः सानुः । संतिष्ठन्ते ऽस्यामिति संस्था । व्यवतिष्ठन्तेऽनयेति व्यवस्था । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । विध्यतेऽनेनेति विधः । विहन्यतेऽनेनास्मिन्वा विघ्नः । आयुध्यन्तेऽनेनेति आयुधम् । आध्यायन्ति तमिति आढ्यः અહીં ध् નો ढ् થાય છે.

स्थादिभ्यः कः ५।३।८२

૧૮ वेप् વિગેરે (દ્રુ ઈત્ વાળા) ધાતુઓથી अथु પ્રત્યય થાય છે. वेपथुः । वमथुः । श्वयथुः । भ्रासथुः । नन्दथुः ।

ष्टिवोऽथुः ५।३।८३

૧૯ पच् વિગેરે (ડુ ઇત્ વાળા) ધાતુઓથી **तत्कृत** અર્થમાં **त्रिम** [त्रिमक्] પ્રત્યય થાય છે. **पाकेन निर्वृत्तम् पक्त्रिमम्** પાકેલું (પાકવા વડે તૈયાર થયેલું). **कृत्रिमम्** । **लब्धिमम्** । **याचित्रिमम्** । મતાન્તરે **याच्** ડુ ઇત્ છે. **याचथुः** । ૫-૩-૮૩

ड्वितः त्रिमक् तत्कृतम् ५।३।८४

૨૦ **यज्** , **स्वप्** , **रक्ष्** , **यत्** અને **प्रच्छ्** ધાતુથી **न** પ્રત્યય થાય છે. **यज्ञः** । **स्वप्नः** । **रक्ष्णः** । **यत्नः** । **प्रश्नः** । ૪-૧-૧૦૮

यजि-स्वपि-रक्षि-यति-प्रच्छो नः ५।३।८५

૨૧ ઉપસર્ગથી પર રહેલ **दा** સંજ્ઞકધાતુથી **इ** [कि] પ્રત્યય થાય છે. **आदिः** । **आधिः** । **निधिः** । **संधिः** । **समाधिः** ।

उपसर्गाद् दः किः ५।३।८७

૨૨ કર્મથી પર રહેલ **दा** સંજ્ઞકધાતુથી **आधार**માં **कि** થાય છે. **जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः** । **शरधिः** । **इषुधिः** । **वालधिः** । **शेवधिः** । **दा** નું દૃષ્ટાન્ત **आधार**માં ઘટે નહિ.

व्याप्याद् आधारे ५।३।८८

---

૨૩ **स्त्रीलिंग**માં-ધાતુથી **ति** [**क्ति**] પ્રત્યય થાય છે. **कृतिः** । **हृतिः** । **चितिः** । **नीतिः** । **नुतिः** । **भूतिः** ।

स्त्रियां क्तिः ५।३।९१

૨૪ **श्रु** વિગેરે ધાતુઓથી **क्ति** પ્રત્યય પણ થાય છે.

श्रुतिः ।	**प्रतिश्रुत्** ।	૫-૩-૧૧૪ **क्विप्**
संपत्तिः ।	**संपत्** ।	,,
अर्त्तिः ।	**अर्दिका** ।	૫-૩-૧૨૨ **णक**
प्रशस्तिः ।	**प्रशंसा** ।	૫-૩-૧૦૫ **अ**

कण्डूतिः । ४-४-१२१ **कण्डूः** । ५-३-११५ **क्विप्**
कण्डूया । ५-३-१०५ **अ**
पक्तिः । **पचा** । ५-३-१०७ **अङ्**

श्वादिभ्यः ५।३।९२

२५ **आस्**, **अट्**, **व्रज्** અને **यज्** ધાતુથી **य** [**क्यप्**] પ્રત્યય થાય છે. **आस्या** । **अट्या** । **व्रज्या** । **इज्या** । સ્ત્રીલિંગમાં **आप्** २-४-१८

आस्यटि-व्रज्यजः (भावे) क्यप् ५।३।९७

२६ **कृ** ધાતુથી **अ** [**श**] અને **क्यप्** પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. **क्रिया** ४-३-११०, २-१-५० । **कृत्या** । **कृतिः** ।

कृगः श च वा ५।३।१००

२७ **परि** પૂર્વક **सृ** અને **चर्** ધાતુથી **य** થાય છે. **परिसर्या** । **परिचर्या**

परेः सृ-चरे र्यः ५।३।१०२

२८ **अटाट्य** (**यङन्त-अट्**) ધાતુથી **य** પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. **अटाट्या** ४-३-८२ તથા ४-३-८० જુઓ । **अटाटा** । ५-३-१०५ થી **अ**

वा-ऽटाट्यात् ५।३।१०३

२९ **जागृ** ધાતુથી **अ** અને **य** થાય છે. **जागरा** । **जागर्या** ।

जागुः अश्च ५।३।१०४

३० **शंस्** ધાતુથી અને **आय** વિગેરે પ્રત્યયાન્ત ધાતુથી **अ** થાય છે. **प्रशंसा** । **गोपाया** રક્ષણ । **मीमांसा** । **कण्डूया** ખરજ । **लोलूया** અતિશય અથવા વારંવાર કાપવું તે । **चिकीर्षा** । **पुत्रकाम्या** પુત્રની ઇચ્છા ।

शंसि-प्रत्ययात् ५।३।१०५

૩૧ त [क्त] ની પૂર્વે જે ધાતુને इट् આવતી હોય એવા ગુરુ સ્વરવાળા વ્યંજનાંત ધાતુથી अ પ્રત્યય થાય છે. ईहा । ईक्षा । उक्षा । हुण्डा । शिक्षा । भिक्षा ।

क्तेटो गुरो व्यञ्जनात् ५।३।१०६

૩૨ पच् વિગેરે (ष् ઇત્ વાળા) ધાતુથી अ [अङ्] થાય છે. पचा । क्षमा । घटा । त्वरा । प्रथा । जरा ४-३-७ ।

षितो ऽङ् ५।३।१०७

૩૩ भिदा વિગેરે શબ્દો અર્થ વિશેષમાં अङ् પ્રત્યયાંત બને છે. भिदा-विदारणम् । छिदा-द्वैधीकरणम् । विदा-विचारणा । मृजा-शरीरसंस्कारः । क्षिपा-प्रेरणम् । दया-अनुकम्पा । रुजा-रोगः । चुरा-चौर्यम् । पृच्छा-प्रश्नः अन्यत्र भित्तिः कुड्यम् ।

भिदादयः ५।३।१०८

૩૪ ઉપસર્ગ પછી आ કારાન્ત ધાતુથી अङ् પ્રત્યય થાય છે. उपदा । प्रमा । आस्था ६-४-६० ।

उपसर्गादातः ५।३।११०

૩૫ ण्यन्त ધાતુ, विद्, आस्, श्रन्थ्, घट्ट् અને वन्द् ધાતુથી अन પ્રત્યય થાય છે.

कारणा । हारणा । कामना । लक्षणा । भावना । वेदना । आसना । उपासना । श्रन्थना । घट्टना । वन्दना ।

णि-वेत्त्यास-श्रन्थ-घट्ट-वन्देरनः ५।३।१११

૩૬ ઇચ્છા અર્થ સિવાય इष् (૪-૫૨. જવું) ધાતુથી अन થાય છે. अन्वेषणा । एषणा । पिण्डैषणा । ઇચ્છા અર્થમાં પણ ક્વચિત્ થાય છે- प्राणैषणा । वित्तैषणा । परलोकैषणा ।

इषोऽनिच्छायाम् ५।३।११२

૩૭ **क्रुध्** વિગેરે અને **सम्+पद्** વિગેરે ધાતુથી **क्विप्** થાય છે.
૧ क्रुध्, क्रुत् । युध्, युत् । क्षुध्, क्षुत् । तृष्, तृट् । त्विष्, त्विट् । रुष्, रुट् । रुज्, रुक् । रुच्, रुक् । शुच्, शुक् । मुद्, मुत् । मृद्, मृत् । गृ, गीः । त्रै, त्राः । दिश्, दिक् । सृज् स्रक् । २-१-६९
२ पद्, संपद् । विपद् । आपद् । व्यापद् । प्रतिपद् । सद्, संसत् । शास्, आशीः । श्रु, प्रतिश्रुत् । उपश्रुत् । स्रु, परिस्रुत् । नह् उपानत् । वृष्, प्रावृट् । प्रुष्, विप्रुट् । वृत्, निवृत् । उपावृत् । यत्, संयत् । इ, समित् । भू, उपभृत् । इन्ध्, समित् ।

क्रुत्-संपदादिभ्यः क्विप् ५।३।११४

૩૮ **भी** વિગેરે ધાતુથી **क्विप्** વિકલ્પે થાય છે. **भीः भीतिः ह्रीः ह्रीतिः । लूः लूनिः । भूः भूतिः । कण्डूः कण्डूया । कृत् कृतिः । भित् भित्तिः । छित् छित्तिः । तुत् तुत्तिः । दृक् दृष्टिः ।** ઇત્યાદિ.

भ्यादिभ्यो वा ५।३।११५

૩૯ **शॄ** (આક્રોશ) ગમ્ય હોય તો, **न [नञ्]** થી પર રહેલ ધાતુથી **अनि** પ્રત્યય થાય છે. **अजननिस्ते वृषल भूयात् । एवं-अजीवनिः । अकरणिः । अप्रयाणिः । अगमनिः ।**

नञोऽनिः शापे ५।३।११७

૪૦ **ग्ला, हा** અને **ज्या** ધાતુથી **अनि** પ્રત્યય થાય છે.
ग्लानिः । ह्रानिः । ज्यानिः । મતાન્તરે **म्लानिः ।**

ग्ला-हा-ज्यः ५।३।११८

૪૧ ધાતુથી **भावभां अक [णक]** પ્રત્યય થાય છે. **भवत आसिका** २-२-८६ । **शायिका । जीविका । कारिका ।**

भावे (णकः) ५।३।१२२

૪૨ નપુંસક લિંગમાં **ભાવમાં** ધાતુથી **ત** [**ક્ત**] પ્રત્યય થાય છે. **હસિતમ્ છાત્રસ્ય । નૃત્તમ્ મયૂરસ્ય । વ્યાહૃતં કોકિલસ્ય**

ક્લીબે ક્તઃ ૫।૩।૧૨૩

૪૩ નપુંસક લિંગમાં **ભાવમાં અન** [**અનટ્**] પ્રત્યય થાય છે. **ગમનમ્ ભોજનમ્ વચનમ્ હસનમ્ છાત્રસ્ય ।**

અનટ્ ૫।૩।૧૨૪

૪૪ **રમ્** વિગેરે ધાતુથી **કર્તામાં અનટ્** પ્રત્યય થાય છે. **રમણી । કમની । નન્દની । હ્લાદની । ઇધ્મવબ્રશ્ચનઃ પલાશ-શાતનઃ** ૩-૧-૭૭

રમ્યાદિભ્યઃ કર્ત્તરિ ૫।૩।૧૨૬

૪૫ **ભુજ્** વિગેરે ધાતુથી **કર્મમાં** અને **પત્** વિગેરે ધાતુથી **અપાદાનમાં અનટ્** પ્રત્યય થાય છે. **ભુજ્યતે ઇતિ ભોજ-નમ્ । નિરદન્તિ તદિતિ નિરદનમ્ । આચ્છાદનમ્ । અવસ્રાવિ-અવસ્રાવણમ્ । અવસેચનમ્ । અસનમ્ । વસનમ્ । આભરણમ્ । પ્રપતત્યસ્માત્ પ્રપતનઃ । પ્રસ્ક-ન્દનઃ । પ્રદ્યોતનઃ । પ્રસ્રવણઃ । નિર્ઝરણઃ । સઙ્ઘોદ્ધરણઃ । અપાદાનમ્ ।**

ભુજિ-પત્યાદિભ્યઃ કર્મ-ઽપાદાને ૫।૩।૧૨૮

૪૬ **કરણમાં** અને **આધાર**માં ધાતુથી **અન** [**અનટ્**] થાય છે. કરણમાં **એષણી । લેખની । ઇધ્મવબ્રશ્ચનઃ । શ્મશ્રુકર્તનઃ** આધારમાં **ગોદોહની । સક્તુધાની । તિલપીડની । શયનમ્ । આસનમ્ । અધિકરણમ્ । આસ્થાનમ્ ।**

કરણા-ઽઽધારે ૫।૩।૧૨૯

૪૭ **પુંલિંગનામમાં,** કરણ અને આધારમાં ધાતુથી **અ** [**ઘ**] પ્રત્યય થાય છે. **કરણે-પ્રચ્છદઃ । ઉરશ્છદઃ । દન્તચ્છદઃ ।**

प्लवः । प्रणवः । करः । प्रत्ययः । शरः । आधारे-पत्य कुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः । आलवः । आरवः । आपवः । भवः । लयः । विषयः । भरः । प्रसरः । अवसरः । परिसरः । विसरः । प्रतिसरः ।

पुं-नाम्नि घः ५।३।१३०

૪૮ પુંલિંગનામમાં કરણ અને આધારમાં વ્યંજનાન્ત ધાતુથી **घञ्** પ્રત્યય થાય છે. કરણમાં-**विदन्ति विन्दन्ति विन्दते वाऽनेनेति वेदः । चेष्टतेऽनेन चेष्टो बलम् । रज्यतेऽनेनेति रागः ४-२-५२** । આધારમાં **एत्य पचन्ति अस्मिन्निति आपाकः । आरामः । लेखः । बन्धः । वेगः । रङ्गः । क्रमः । प्रासादः । अपामार्गः । नीमार्गः ।**

व्यञ्जनाद् घञ् ५।३।१३२

૪૯ ધાતુના સ્વરૂપમાં અને ધાતુના **અર્થમાં** ધાતુથી **इ, इ** [क्ति] અને **ति** [ङितव्] પ્રત્યય થાય છે.

સ્વરૂપે-**भङ्क्तिः भञ्ज्** ધાતુ **क्रुधिः । वेत्तिः ।**

અર્થે-**यजेरङ्गानि** યજ્ઞનાં અંગો । **भुजिः क्रियते** ભોજન કરાય છે। **पचति वर्तते** પાક વર્તે છે-થાય છે.

इ-कि-ङितव् स्वरूपा-ऽर्थे ५।३।१३८

---

૫૦ **कृच्छ्र** (દુઃખ) અર્થવાળા **दुर्** થી તથા **अकृच्छ्र** (સુખ) અર્થવાળા **सु** અને **ईषत्** થી પર રહેલા ધાતુથી **ભાવમાં** અને **કર્મમાં** **अ** [खल्] થાય છે. ૩-૩-૨૧ **दुःखेन शय्यते इति दुःशयम् भवता । सुखेन शय्यते इति सुशयम् ईषच्छयं भवता । दुःखेन क्रियते इति दुष्करः । सुखेन क्रियते इति सुकरः । ईषत्करः कटो भवता ।**

दुष्करम् सुकरम् ईषत्करम् भवता । एवम्-दुर्लभम् । सुलभम् । ईषल्लभम् । इत्यादि.

दुः-स्वीषतः कृच्छ्रा-ऽकृच्छ्रार्थात् खल् ५।३।१३९

૫૧ कृच्छ्र (दुःख) અર્થવાળા दुर् થી અને अकृच्छ्र (सुख) અર્થવાળા सु અને ईषद् થી પર રહેલ, क्विप् ના અર્થમાં વર્તમાન, कर्ता અને कर्म**થી** પર અનુક્રમે भू અને कृ ધાતુથી खल्પ્રત્યય થાય છે. दुःखेनानाढ्येन आढ्येन भूयते दुराढ्यं भवं भवता । सुखेनानाढ्येन आढ्येन भूयते स्वाढ्यंभवं भवता । ईषदाढ्यंभवं भवता । दुःखेनानाढ्य आढ्यः क्रियते दुराढ्यंकरो मैत्रो भवता । सुखेनानाढ्यः आढ्यः क्रियते स्वाढ्यंकरश्चैत्रो भवता । ईषदाढ्यंकरश्चैत्रो भवता । सुखेनाकटाः कटाः क्रियन्ते सुकटंकराणि वीरणानि ।

क्व्यर्थे कर्त्राप्याद् भू-कृगः ५।३।१४०

૫૨ शास् युध् दृश् धृष् मृष् અને आ કારાન્ત ધાતુથી अन થાય છે. दुःखेन शिष्यते दुःशासनः । सुशासनः । ईषच्छासनः एवं दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः । आदन्त-दुरुत्थानम् भवता । सूत्थानम् । ईषदुत्थानम् । दुष्पानं पयो भवता । सुपानम् ईषत्पानम् ।

शासु-युधि-दृशि-धृषि-मृषा-ऽऽतोऽनः ५।३।१४१

पञ्चमोऽध्यायः तृतीयः पादः

कृदन्त- प्रकरणम् ३

[भविष्यत्कृदन्तः तथा पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-नपुंसकलिङ्ग-कृदन्तशब्दाश्च]

१ वर्त्स्यति गम्यादिः ५।३।१ गमी ग्रामम् । आगामी

२ वा हेतुसिद्धौ क्तः ५।३।२ मेघश्चेद् वृष्टः संपन्नाः शालयः

३ भविष्यन्ती ५।३।४ भोक्ष्यते

४ अनद्यतने श्वस्तनी ५।३।५ कर्त्ता श्वः

५ क्रियायां क्रियार्थायां तुम्-णकच्-भविष्यन्ती ५।३।१३
कर्त्तुम् कारकः करिष्यामीति व्रजति

६ कर्मणोऽण् ५।३।१४ कुम्भकारो याति

७ भाववचनाः ५।३।१५ पाकाय पक्तये पचनाय व्रजति

---

८ पद-रुज-विश-स्पृशो घञ् ५।३।१६ पादः । रोगः

९ भावा-ऽकर्त्रोः ५।३।१८ पाकः । प्राकारः । दाशः । आहारः

१० इङो ऽपादाने तु टिड्वा ५।३।१९ अध्यायः । उपाध्यायी

११ रोरुपसर्गात् ५।३।२२ संरावः

१२ भूञ्यदोऽल् ५।३।२३ प्रभवः । प्रश्रयः । प्रघसः

१३ सम्-नि-व्युपाद् यमः (नवा) ५।३।२५ संयमः, संयामः

१४ ने र्नद-गद-पठ-स्वन-क्वणः ५।३।२६ निनदः, निनादः

१५ युवर्ण-वृ-दृ-व्रश-रण-गम्-कृद्-ग्रहः ५।३।२८ चयः
निश्चयः, यवः । रवः । वरः । दरः । तरः । वशः

१६ (अनुपसर्गात्) व्यध-जप-मद्भ्यः ५।३।४७ व्यधः ।

---

१७ स्थादिभ्यः कः ५।३।८२ आखूत्थः । प्रस्थः सानुः । प्रपा
१८ ट्वितोऽथुः ५।३।८३ वेपथुः । श्वयथुः
१९ ड्वितः त्रिमक् तत्कृतम् ५।३।८४ पवित्रमम् । कृत्रिमम्
२० यजि-स्वपि-रक्षि-यति-प्रच्छो नः ५।३।८५ यज्ञः । प्रश्नः
२१ उपसर्गाद् दः किः ५।३।८७ आदिः । निधिः
२२ व्याप्याद् आधारे ५।३।८८ जलधिः । शेवधिः

---

२३ स्त्रियां क्तिः ५।३।९१ कृतिः । भूतिः
२४ श्वादिभ्यः ५।३।९२ श्रुतिः । संपत्तिः
२५ आस्यटि-व्रज्यजः (भावे)क्यप् ५।३।९७ आस्या । अटया
२६ कृगः श च वा ५।३।१०० क्रिया । कृत्या । कृतिः
२७ परेः सृ-चरे र्यः ५।३।१०२ परिसर्या । परिचर्या
२८ वा-ऽटाट्यात् ५।३।१०३ अटाट्या । अटाटा ।
२९ जागुरश्च ५।३।१०४ जागरा । जागर्या
३० शंसि-प्रत्ययात् ५।३।१०५ प्रशंसा । गोपाया
३१ क्तेटो गुरो र्व्यञ्जनात् ५।३।१०६ ईहा । भिक्षा
३२ षितोऽङ् ५।३।१०७ पचा । क्षमा
३३ भिदादयः ५।३।१०८ भिदा । दया
३४ उपसर्गादातः ५।३।११० उपदा । आस्था
३५ णि-वेर्त्यास-श्रन्थ-घट्ट-वन्देरनः ५।३।१११ कारणा

३६ इषोऽनिच्छायाम् ५।३।११२ अन्वेषणा । एषणा
३७ क्रुत्-संपदादिभ्यः क्विप् ५।३।११४ क्रुद् । संपद्
३८ भ्यादिभ्यो वा ५।३।११५ भीः, भीतिः
३९ नञोऽनिः शापे ५।३।११७ अजननिस्ते वृषल भूयात्
४० ग्ला-हा-ज्यः ५।३।११८ ग्लानिः । हानिः । ज्यानिः
४१ भावे (णकः) ५।३।१२२ भवतः आसिका

---

४२ क्लीबे क्तः ५।३।१२३ हसितं छात्रस्य
४३ अनट् ५।३।१२४ गमनम् । भोजनम्
४४ रम्यादिभ्यः कर्त्तरि ५।३।१२६ रमणी । कमनी
४५ भुजि-पत्यादिभ्यः कर्मापादाने ५।३।१२८ भोजनम् । प्रपतनः । अपादानम्
४६ करणा-ऽऽधारे ५।३।१२९ एषणी । गोदोहनी
४७ पुं-नाम्नि घः ५।३।१३० प्रच्छदः । आकरः
४८ व्यञ्जनाद् घञ् ५।३।१३२ वेदः । आपाकः
४९ इ-कि-शितव् स्वरूपा-ऽर्थे ५।३।१३८ भञ्जिः । क्रुधिः । वेत्तिः

---

५० दुःस्वीषतः कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थात् खल् ५।३।१३९ दुर्लभम् । सुलभम्
५१ च्व्यर्थे कर्त्रा-ऽऽप्याद् भू-कृगः ५।३।१४० दुराढ्यंभवं भवता
५२ शासु-युधि-दृशि-धृषि-मृषा-ऽऽतो ऽनः ५।३।१४१ दुःशासनः

કૃદન્ત પ્રકરણ ૪

ક્રિયાતિપત્તિ સપ્તમી પંચમી આશીઃ અદ્યતની તથા ક્ત્વા ણમ્ ણમ્ અને તુમ્ અન્તવાળા કૃદન્તો

૧ વર્તમાનકાળના સમીપમાં રહેલ ભૂતકાળમાં અને ભવિષ્યકાળમાં ધાતુથી, વર્તમાન કાળમાં જેમ પ્રત્યયો થાય છે, તેમ થાય છે. **कदा चैत्राऽऽगतोऽसि ? अयमागच्छामि. आगच्छन्तमेव मां विद्धि** । પક્ષે **अयमागमम्, एषोऽस्म्यागतः** । **कदा चैत्र गमिष्यसि ? एष गच्छामि, गच्छन्तमेव मां विद्धि** । પક્ષે **एष गमिष्यामि गन्ताऽस्मि गमिष्यन्तमेव मां विद्धि** ।

सत्-सामीप्ये सद्वद् वा ५।४।१

૨ સંભાવન–હેતુની શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા હોય તો, ધાતુથી અસિદ્ધ પણ વસ્તુમાં સિદ્ધની જેમ પ્રત્યયો થાય છે. **समये चेत् प्रयत्नो ऽभूत्**—જો સમયસર પ્રયત્ન થયો છે તો, **उदभूवन् विभूतयः** વિભૂતિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે.

सम्भावने सिद्धवत् ५।४।४

૩ સતતપણું અને સમીપપણું જણાતું હોય તો, ધાતુથી અનદ્યતન (હ્યસ્તની અને શ્વસ્તની) પ્રત્યય થતો નથી—

१ यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । અહીં હ્યસ્તની ન થાય.
यावज्जीवं भृशमन्नं दास्यति । અહીં શ્વસ્તની ન થાય.
२ येयं पौर्णमासी अतिक्रान्ता एतस्यां जिनमहः प्रावर्तिष्ट येयं पौर्णमास्यागामिनी अस्यां जिनमहः प्रवर्तिष्यते ।

नाऽनद्यतनः प्रबन्धा-ऽऽसन्न्योः ५।४।५

૪ ક્રિયાતિપત્તિ એટલે, ક્રિયાનું અતિપતન–ક્રિયાનો અભાવ, એટલે કે, કોઈપણ કારણથી–'ક્રિયા થવાની નથી' એમ જણાય ત્યારે, ભવિષ્યકાળમાં ધાતુથી, સપ્તમી (વિધ્યર્થ) ના અર્થમાં–પ્રસંગમાં ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયો થાય છે. **स यदि गुरूनुपासिष्यत शास्त्रान्तमगमिष्यत्** । તે જો ગુરુની ઉપાસના કરત તો શાસ્ત્રનો પાર પામત (પણ ઉપાસના કરવાનો નથી માટે શાસ્ત્રનો પાર પણ પામવાનો નથી.)

सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ (एष्यति) क्रियातिपत्तिः ५।४।९

૫ 'ક્રિયા થઈ નથી' એમ જણાય ત્યારે ભૂતકાળમાં ધાતુથી સપ્તમીના અર્થમાં ક્રિયાતિપત્તિ થાય છે. **यद्ययं दानमदास्यत् ततो विश्वेऽपि यशः प्रासरिष्यत्** । જો એણે દાન દીધું હોત તો (એનો) યશ વિશ્વમાં પણ ફેલાયો હોત. (પણ દાન દીધું નથી માટે યશ પણ ફેલાયો નથી.)

भूते ५।४।१०

૬ શક્તિને વિષે સંભાવના (શ્રદ્ધા) હોય, ત્યારે ધાતુથી **સપ્તમી** (વિધ્યર્થ)ના પ્રત્યયો થાય છે. શક્યર્થ શબ્દનો પ્રયોગ ન કર્યો હોય તો. **अपि लालचन्द्रो व्याकरणं पठेत्** । લાલચંદ વ્યાકરણ ભણે પણ. **अपि समुद्रं बाहुभ्यां तरेत्** કદાચ તે સમુદ્રને હાથ વડે તરે. **शक्तश्चैत्रो धर्मं करिष्यति** ।

सम्भावनेऽलमर्थे तदर्थानुक्तौ (सप्तमी) ५।४।२२

૭ એક વાક્ય હેતુ–કારણ બતાવતું હોય અને બીજું વાક્ય કાર્ય–ફળ બતાવતું હોય, ત્યારે ભવિષ્યકાળમાં ધાતુથી **સપ્તમી** (વિધ્યર્થ) ના પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. **यदि धर्ममाचरेस्तर्हि स्वर्गं गच्छेः** જો તું ધર્મ કરે તો સ્વર્ગમાં જાય (ધર્મ કરીશ તો સ્વર્ગે જઈશ) **यदि धर्ममाचरिष्यसि तर्हि स्वर्गं गमिष्यसि** ।

वर्त्स्यति हेतु-फले (नवा) ५।४।२५

૮ ઇચ્છાર્થક ધાતુ ઉપપદમાં હોતે છતે ઇચ્છાનું જણાવવું ગમ્ય હોય, તો ધાતુથી **સપ્તમી** (વિધ્યર્થ) અને **પંચમી** (આજ્ઞાર્થ) ના પ્રત્યયો થાય છે. **इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्ताम् वा भवान्** । હું ઇચ્છું છું કે આપ જમો. (આપ જમો એમ હું મારી ઇચ્છાથી ઇચ્છું છું)

इच्छार्थे (कामोक्तौ) सप्तमी-पञ्चम्यौ ५।४।२७

૯ વિધિ–અર્થ (વિધ્યર્થ) વિગેરે અર્થો જણાવવા હોય ત્યારે ધાતુથી **સપ્તમી** અને **પંચમી**ના પ્રત્યયો લાગે છે.

વિધિ :–ક્રિયા કરવામાં પ્રેરણા કરવી, ક્રિયા કરવા કહેવું. ઉપદેશ આપવો તે. **जना धर्ममाचरेयुः आचरन्तु** માણસો એ ધર્મ કરવો જોઈએ, કરે.

અધીષ્ટ – સત્કાર પૂર્વક પ્રેરણા, **व्रतं रक्षेत् रक्षतु**

સંપ્રશ્ન :–નિર્ણય કરવા માટે પ્રશ્નપૂર્વક વિચાર કરવો, તે, **किं भो व्याकरणं शिक्षेय शिक्षै उत सिद्धान्तम्** । અરે ! શું હું વ્યાકરણ ભણું ? કે સિદ્ધાન્ત ભણું ?

પ્રાર્થન –પ્રાર્થના કરવી, ઇચ્છા બતાવવી, આશા બતાવવી, તે. **गुरो व्याकरणं पठेयम् पठानि** ! ગુરુ, હું વ્યાકરણ ભણું.

विधि-निमन्त्रणा-ऽऽमन्त्रणा-ऽधीष्ट-संप्रश्न-प्रार्थने ५।४।२८

૧૦ પ્રૈષ–આજ્ઞા અર્થ (આજ્ઞાર્થ)–આજ્ઞા કરવી હોય ત્યારે, અનુજ્ઞા–અનુમતિ, સંમતિ અથવા રજા આપવી હોય ત્યારે તથા અવસરનો ખ્યાલ આપવો હોય ત્યારે ધાતુથી **પંચમી** વિભક્તિના પ્રત્યયો **અને કૃત્ય** પ્રત્યયો થાય છે.

ग्रामं गच्छ ગામ જા (આજ્ઞા કે રજા)

अथ नगरं प्रविश હવે નગરમાં પ્રવેશ કર (અવસર)

त्वयाऽत्र स्थातव्यम् । તારે અહીં રહેવું.

त्वयाऽतो गन्तव्यम् તારે અહીંથી જવું.
अथ त्वयोद्याने गन्तव्यम् । હવે તારા વડે ઉદ્યાનમાં જવાય.

प्रैषा-ऽनुज्ञा-ऽवसरे कृत्य-पञ्चम्यौ ५।४।२९

૧૧ કર્તા ક્રિયા કરવાને શક્તિશાળી હોય અથવા યોગ્ય હોય ત્યારે ધાતુથી **कृत्य** પ્રત્યયો અને **सप्तमी** (વિધ્યર્થ) વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે. **त्वयाऽयं भारो वहनीयः** ।
તારાવડે આ ભાર ઉપાડી શકાય તેમ છે.
त्वममुं भारं वहेथाः । તું આ ભાર વહન કર.
त्वया व्याकरणं पठनीयं ।
તારા વડે વ્યાકરણ ભણવા યોગ્ય છે.
त्वं व्याकरणं पठेः । તું વ્યાકરણ ભણ.

शक्ता-ऽर्हे कृत्याः (सप्तमी) च ५।४।३५

૧૨ અવશ્યભાવ અને દેવાદારપણું જણાતું હોય ત્યારે ધાતુથી કર્તામાં **इन् [णिन्]** પ્રત્યય અને **कृत्य** પ્રત્યયો થાય છે. **कारी** । **अवश्यंकारी** । **अवश्यं भव्यश्चैत्रः** । **अवश्यंगेयो गीतस्य** । **शतं दायी** । २-२-९४ । **गेयो गाथानाम्** ।

णिन् चाऽऽवश्यका-ऽऽधमर्ण्ये ५।४।३६

૧૩ આશીર્વાદ આપવો હોય ત્યારે ધાતુથી **आशीः** વિભક્તિના અને **पंचमी** (આજ્ઞાર્થ) વિભક્તિના પ્રત્યયો થાય છે. **चिरं जीयात्** । **चिरं जीवतु जीवतात्** તે ઘણું જીવો-જીવે.

आशिष्याशीः-पञ्चम्यौ ५।४।३८

૧૪ નિષેધ કરવો હોય ત્યારે **मा [माङ्]** અવ્યયના યોગમાં **अद्यतनी** થાય છે. **मा वादीदधर्मम्** તે અધર્મ ન બોલે.

माङ्यद्यतनी ५।४।३९

૧૫ **સ્મ** યુક્ત **મા** [**માङ્**] ઉપપદમાં હોય તો **હ્યસ્તની** અને **અનદ્યની** થાય છે. **મા સ્મ કુપ્યશ્ચેતસિ, મા સ્મ કોપીઃ ।**

સ-સ્મે હ્યસ્તની ચ ૫।૪।૪૦

---

૧૬ ધાત્વર્થનો વિશેષણ વિશેષ્ય સંબંધ હોય તો, સમાનકાળ ન હોય તોપણ પ્રત્યયો થાય છે. **વિશ્વદૃશ્વાऽસ્ય પુત્રો ભવિતા ।** જેણે વિશ્વ જોયું છે એવો પુત્ર આને થશે. આમાં **વિશ્વદૃશ્વા** એ ભૂતકાળ પ્રત્યય, **ભવિતા** એ ભવિષ્ય કાળના પ્રત્યય **સાથે** સંબંધ રાખે છે અને વિશેષણ વિશેષ્ય છે.

ભાવિ કૃત્યમાસીત્ । ભવિષ્યનું કાર્ય હતું. આમાં પણ ભવિષ્યકાળ અને ભૂતકાળનો સંબંધ અને વિશેષણ વિશેષ્ય છે.

ધાતોઃ સમ્બન્ધે પ્રત્યયાઃ ૫।૪।૪૧

૧૭ **ભૃશ** અને **આભીક્ષ્ણ્ય** માં, સર્વ કાળ અને અર્થમાં **હિ** અને **સ્વ** થાય છે. બીજા પુરુષ બહુવચનમાં **ત અને ધ્વમ્** પણ થાય છે, યથા વિધિ ધાતુનો સંબંધ–અનુપ્રયોગ હોય તો. **લુનીહિ લુનીહીત્યેવાऽયં લુનાતિ** આ બરોબર અથવા વારંવાર કાપે છે. અહીં **લુનાતિ** નો સંબંધ–અનુપ્રયોગ છે.

ભૃશા-ऽऽભીક્ષ્ણ્યે હિ-સ્વૌ યથાવિધિ ત-ધ્વમૌ ચ તદ્યુષ્મદિ ૫।૪।૪૨

પર (પછીના) કાલના ધાત્વર્થ સાથે જેનો કર્તા તુલ્ય (એક) છે, એવા પ્રાગ્ (ભૂત) કાલના અર્થમાં વર્તમાન ધાતુથી, ધાતુના સંબંધમાં—

૧૮ ત્વા (ક્ત્વા) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. **આસિત્વા ભુङ્ક્તે** બેસીને જમે છે. પહેલો બેસે છે અને પછી જમે છે. અહિં બેસવાનો પાક્ષ કાલ છે અને જમવાનો પર કાલ છે અને તે બન્ને ધાત્વર્થનો કર્ત્તા તુલ્ય છે, પૂર્વ ધાતુનો અને પર ધાતુનો

સંબંધ છે, માટે આ **સંબંધક** **ભૂત** કૃદન્ત કહેવાય છે.
ભુક્ત્વા વ્રજતિ ખાઈને જાય છે.
ભુક્ત્વા પુન ર્ભુઙ્ક્તે *જમીને પુનઃ જમે છે.*
સ્નાત્વા ભુક્ત્વા પીત્વા વ્રજતિ નાહીને ખાઇને પીને જાય છે.
પક્ષે-**આસ્યતે ભોક્તુમ્ ઇત્યપિ ભવતિ** જમવાને બેસાય છે, એ પ્રમાણે પણ (પ્રયોગ) થાય છે.

(તુલ્યકર્તૃકે) પ્રાક્કાલે (ક્ત્વા નઙા) ૫।૪।૪૭

૧૯ **આભીક્ષ્ણ્ય**-પુનઃ પુનઃ અર્થમાં **અમ્** [ણમ્] અને **ક્ત્વા** પ્રત્યય થાય છે. **ભોજં ભોજં યાતિ** વારંવાર જમીને જાય છે. ભુક્ત્વા ભુક્ત્વા યાતિ। પાયં પાયં વ્રજતિ ૪-૩-૫૩। પીત્વા પીત્વા વ્રજતિ। **નામં નામં ગચ્છતિ** ૪-૩-૫૦ નત્વા નત્વા ગચ્છતિ। ૭-૪-૭૩. ૧-૧-૩૫

ણમ્ ચાઽઽભીક્ષ્ણ્યે ૫।૪।૪૮

૨૦ **પૂર્વ, અગ્રે** અને **પ્રથમ** ઉપપદ હોય ત્યારે ણમ્ વિકલ્પે થાય છે, **પૂર્વં ભોજં યાતિ** પહેલો જમીને જાય છે. **પૂર્વં ભુક્ત્વા યાતિ। અગ્રે ભોજં યાતિ। અગ્રે ભુક્ત્વા યાતિ। પ્રથમં ભોજં યાતિ। પ્રથમં ભુક્ત્વા યાતિ।**

પૂર્વાઽગ્રે-પ્રથમે ૫।૪।૪૯

૨૧ **અન્યથા એવમ્ કથમ્** અને **ઇત્થમ્** થી પર રહેલ અનર્થક કૃ ધાતુથી ણમ્ વિકલ્પે થાય છે. **અન્યથાકારં ભુઙ્ક્તે** પક્ષે **અન્યથા કૃત્વા ભુઙ્ક્તે। અન્યથા ભુઙ્ક્તે ઇત્યર્થઃ।**

અન્યથૈવં-કથમિત્થમઃ કૃગોઽનર્થકાત્ ૫।૪।૫૦

૨૨ ઈર્ષ્યા પૂર્વક ઉત્તર આપે ત્યારે, **યથા અને તથા** અવ્યયથી પર રહેલ અનર્થક કૃ ધાતુથી **ણમ્** પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

कथं भवान् भोक्ष्यत इति पृष्टोऽस्यया तं प्रत्याह–यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ।

यथा-तथादीर्ष्योक्तरे ५।४।५१

૨૩ આક્રોશ જણાતો હોય ત્યારે, **કર્મથી** પર **कृ** ધાતુને **खणम्** વિકલ્પે થાય છે, પક્ષે **क्त्वा** થાય છે. **चौरंकारमाक्रोशति** ચોર કહીને (તેના ઉપર) આક્રોશ કરે છે. તું ચોર છે, એ પ્રમાણે આક્રોશ કરે છે. અહીં **चौरंकारम्** એ ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસ છે ૩–૧–૪૯. પ્રત્યય **खित्** હોવાથી **म्** આગમ થયો છે ૩–૨–૧૧૧. **पक्षे–चौरं कृत्वाक्रोशति ।**

शापे व्याप्यात् ५।४।५२

૨૪ **स्वादु** અર્થવાળા અને દીર્ઘ ન હોય એવા, **કર્મથી** **कृ** ધાતુને **खणम्** વિકલ્પે થાય છે પક્ષે **क्त्वा** થાય છે.

स्वादुंकारं भुङ्क्ते સ્વાદિષ્ટ કરીને ખાય છે.
मृष्टङ्कारं भुङ्क्ते મીઠું કરીને ખાય છે.
लवणंकारं भुङ्क्ते મીઠું કરીને (નાખીને) ખાય છે.
स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते સ્વાદુ કરીને ખાય છે.
દીર્ઘથી ન થાય. **स्वादूर्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते ।**

स्वाद्वर्थाददीर्घात् ५।४।५३

---

૨૫ સર્વપણાથી વિશિષ્ટ એવા **કર્મથી** પર રહેલ **विद्** અને **दृश्** ધાતુથી **अम्** [**णम्**] થાય છે. **अतिथिवेदं भोजयति–यं यमतिथिं जानाति तं तं सर्वम् भोजयति ।**
જેને જેને અતિથિ જાણે છે, તેને તેને સર્વને જમાડે છે.
कन्यादर्शं वरयति–यां यां कन्यां पश्यति तां तां सर्वाम् वरयति જે જે કન્યાને જુએ છે. તેને તેને સર્વને વરે છે.

विद्-दृग्भ्यः कात्स्न्र्ये णम् ५।४।५४

૨૬ સર્વપણાથી વિશિષ્ટ એવા **યાવત્ કર્મથી** પર રહેલ **વિન્દ્** અને **જીવ્** ધાતુથી **ણમ્** વિકલ્પે થાય છે.
યાવદ્વેદં ભુઙ્ક્તે જેટલું મેળવે છે, તેટલું બધું ખાય છે.
યાવજ્જીવમધીતે જેટલું જીવે છે ત્યાં સુધી ભણે છે.

યાવતો વિન્દ-જીવઃ ૫।૪।૫૫

૨૭ **ચર્મ** (ચામડાનું પોલું આસન) અને **ઉદર** કર્મથી પર રહેલ **પૂરિ** [**પૂર્+ણિ**] ધાતુથી **ણમ્** વિકલ્પે થાય છે. ૪–૩–૮૩ **ચર્મન્** ચામડાંનું પોલું આસન **ચર્મપૂરમાસ્તે ચર્મ પૂરયિત્વાસ્તે** ચામડાંને પૂરીને બેસે છે, **ઉદરપૂરં શેતે ઉદરં પૂરયિત્વા શેતે** પેટ ભરીને સુવે છે,

ચર્મોદરાત્પૂરેઃ ૫।૪।૫૬

૨૮ **વૃષ્ટિનું માન જણાતું હોય ત્યારે-કર્મથી** પર રહેલ **પૂરિ** ધાતુથી **ણમ્** વિકલ્પે થાય છે અને ધાતુના **ઊ** નો લોપ વિકલ્પે થાય છે. **ગોષ્પદપ્રં વૃષ્ટો મેઘઃ, ગોષ્પદપૂરં વૃષ્ટો મેઘઃ। મૂષક-વિલપ્ર મૂષક-બિલપૂરં વૃષ્ટો મેઘઃ। યાવતા ગોષ્પદાદિપૂરણા ભવતિ તાવદ્ વૃષ્ટઃ।**

વૃષ્ટિમાને ઊ-લુક્ ચાઽસ્ય વા ૫।૪।૫૭

૨૯ **ચેલ** (કપડું) જેનો અર્થ છે એવા કર્મથી પર રહેલ **ક્નોપિ** (**ક્નૂય્+ણિ**) ધાતુથી **ણમ્** વિકલ્પે થાય છે. **ચેલક્નોપં** (૪–૨–૨૧, ૪–૪–૧૨૧, ૪–૩–૩) **વૃષ્ટો મેઘઃ। યાવતા ચેલં ક્નૂયતે આર્દ્રીભવતિ તાવદ્ વૃષ્ટઃ। કમ્બલક્નોપં વૃષ્ટો મેઘઃ** કાંબળ પલાળીને મેઘ વરસ્યો, જેટલા વડે કાંબળ પલળે તેટલો મેઘ વરસ્યો.

ચેલાર્થાત્ ક્નોપેઃ ૫।૪।૫૮

૩૦ **ગાત્ર** અને **પુરુષ** કર્મથી પર રહેલ **સ્થા** ધાતુથી **ણમ્** વિકલ્પે થાય છે. **ગાત્રસ્નાયં વૃષ્ટો મેઘઃ। પુરુષસ્નાયં વૃષ્ટો**

મેઘઃ । યાવતા ગાત્રં પુરુષશ્ચ સ્નાપ્યતે તાવદ્ વૃષ્ટઃ ।

ગાત્ર-પુરુષાત્ સ્નઃ ૫।૪।૬૯

---

૩૧ શુષ્ક, ચૂર્ણ અને રૂક્ષ, કર્મથી પર રહેલ પિષ્ ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં ણમ્ વિકલ્પે થાય છે.
શુષ્કપેષં પિનષ્ટિ શુષ્કં પિનષ્ટીત્યર્થઃ । સૂકાને વાટે છે.
ચૂર્ણપેષં પિનષ્ટિ ચૂર્ણને વાટે છે. રૂક્ષપેષં પિનષ્ટિ રૂક્ષને વાટે છે.
પક્ષે ઘઞ્ , શુષ્કસ્ય પેષં પિનષ્ટિ શુષ્કના પિષણને પીસે છે.
જ્યાં પ્રાકૃકાલ સંભવિત નથી ત્યાં ત્વા નું ઉદાહરણ આપ્યું નથી.

શુષ્ક-ચૂર્ણ-રૂક્ષાત્ પિષસ્તસ્યૈવ ૫।૪।૬૦

૩૨ અકૃત અને જીવ કર્મથી પર અનુક્રમે કૃ અને ગૃહ્ ધાતુથી તેજ ધાતુના સંબંધમાં ણમ્ વિકલ્પે થાય છે.
અકૃતકારં કરોતિ। અકૃતં કરોતીત્યર્થઃ ।
જીવગ્રાહં ગૃહ્ણાતિ । જીવન્તં ગૃહ્ણાતીત્યર્થઃ ।

કૃગ્-ગ્રહો ઽકૃત-જીવાત્ ૫।૪।૬૧

૩૩ કરણથી પર હન્ ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં ણમ્ વિકલ્પે થાય છે. પાણિઘાતં કુડયમાહન્તિ-પાણિના હન્તીતિ।
પાદઘાતં શિલાં હન્તિ પાદેન હન્તીતિ । ૪-૩-૧૦૦
અસ્યુપઘાતમરીન્હન્તિ તલવાર વડે શત્રુઓને હણે છે.
શરોપઘાતં મૃગાન્ હન્તિ બાણવડે મૃગલાઓને હણે છે.

કરણેભ્યઃ (હનઃ) ૫।૪।૬૪

૩૪ બંધનના નામના વિષયવાળા કરણ વાચિ શબ્દથી પર રહેલ બન્ધ્ ધાતુથી તેજ ધાતુના સંબંધમાં ણમ્ વિકલ્પે થાય છે.
ક્રૌઞ્ચબન્ધં બદ્ધઃ ક્રૌંચ પક્ષિના આકારવાળા બંધન વડે બાંધેલો.

બન્ધે ર્નામ્નિ ૫।૪।૬૭

૩૫ આધાર થી પર રહેવ **बन्ध्** ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં **णम्** વિકલ્પે થાય છે. **चक्रबन्धं बद्धः । चारकबन्धं बद्धः । गुप्तिबन्धं बद्धः । चक्रादिषु बद्धः इत्यर्थः ।**

आधारात् ५।४।६८

૩૬ જીવ અને **पुरुष** કર્તાથી પર રહેલ અનુક્રમે **नश्** અને **वह्** ધાતુથી તેજ ધાતુના સંબંધમાં **णम्** વિકલ્પે થાય છે.
जीवनाशं नश्यति । जीवन्नश्यतीत्यर्थः ।
पुरुषवाहं वहति । पुरुषः-प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः ।

कर्तुर्जीव-पुरुषात् नशु-वहः ५।४।६९

૩૭ ઊર્ધ્વ કર્તાથી પર રહેલ **पूर्** ગ. ૪. અને **शुष्** ધાતુથી, તેજ ધાતુના સંબંધમાં **णम्** વિકલ્પે થાય છે,
ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वः पूर्यते इत्यर्थः ઉભો પૂરાય-વધે છે.
ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वः शुष्यति इत्यर्थः ઉભો સુકાય છે.

ऊर्ध्वात् पुः-शुषः ५।४।७०

૩૮ ઉપમા અર્થવાળા **कर्म** અને **कर्ता**થી પર રહેલ ધાતુથી તેજ ધાતુના સંબંધમાં **णम्** વિકલ્પે થાય છે.
कर्म-सुवर्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहित इत्यर्थः ।
शाकक्लेशं क्लिष्टः । ओदनपाचं पक्वः ।
कर्त्ता-काकनाशं नष्टः । काक इव नष्टः इत्यर्थः ।
अभ्रविलायं विलीनः । अभ्रमिव विलीनः इत्यर्थः ।

व्याप्यात् चेवात् ५।४।७१

---

૩૯ તૃતીયાન્ત નામ સાથે યોગમાં **उप+दंश्** ધાતુથી **णम्** વિકલ્પે થાય છે. **मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशं भुङ्क्ते**

૩-૧-૫૦। પક્ષે-**मूलकेनोपदंश्य भुङ्क्ते** । મૂળાવડે કરડીને ખાય છે.

दंशेस्तृतीयया ५।४।७३

૪૦ **તૃતીયાન્ત નામ સાથે** યોગમાં, સંબંધી ધાતુની સાથે એક કર્મવાળા **હિંસાર્થક** ધાતુથી **णम्** વિકલ્પે થાય છે.
दण्डेनोपघातं दण्डोपघातं गाः स्नादयति દુઃખી કરે છે.
खड्गेन प्रहारं खड्गप्रहारं शत्रून् विजयते ।
પક્ષે-**दण्डेनोपहत्य** ઇત્યાદિ.

हिंसार्थाद् एकाप्यात् ५।४।७४

૪૧ **તૃતીયાન્ત અને સપ્તમ્યન્ત નામ સાથે** યોગમાં **उप+पीड् रुध् અને कर्ष् (कृष्-१)** ધાતુથી **णम्** વિકલ્પે થાય છે.
तृ० पार्श्वाभ्यामुपपीडं शेते, पार्श्वोपपीडं शेते।
પડખા વડે દબાવીને સુવે છે.
स० पार्श्वयोरुपपीडं शेते, पार्श्वोपपीडं शेते ।
પડખામાં દબાવીને સુવે છે,
तृ० व्रजेनोपरोधं व्रजोपरोधं गाः स्थापयति
વાડા વડે ગાયોને પૂરીને રાખે છે.
स० व्रजे उपरोधं, व्रजोपरोधं गाः स्थापयति ।
વાડામાં ગાયોને પૂરીને રાખે છે.
तृ० पाणिनोपकर्षं, पाण्युपकर्षं धानाः पिनष्टि ।
હાથ વડે લઈને ધાણાને પીસે છે.
स० पाणावुपकर्षं, पाण्युपकर्षं धानाः पिनष्टि ।
હાથમાં લઈને ધાણાને પીસે છે.
પક્ષે-**पार्श्वाभ्यामुपपीड्य शेते ।** ઇ.

उपपीड-रुध-कर्षस्तत्सप्तम्या ५।४।७५

૪૨ ત્વરા જણાતી હોય ત્યારે, **પંચમ્યન્ત નામ સાથે** યોગમાં ધાતુથી **णम्** વિકલ્પે થાય છે.
शय्याया उत्थायं, शय्योत्थायं धावति ।
પથારીમાંથી ઉઠીને દોડે છે.
પક્ષે–**शय्याया उत्थाय धावति ।**

पञ्चम्या त्वरायाम् ५।४।७७

૪૩ ત્વરા જણાતી હોય ત્યારે, **દ્વિતીયાન્ત નામ સાથે** યોગમાં ધાતુથી **णम्** વિકલ્પે થાય છે.
लोष्टान्ग्राहं लोष्टग्राहं युध्यन्ते ઢેફાં લઈને લડે છે.
दण्डमुद्यामं दण्डोद्यामं धावति લાકડી ઉપાડીને દોડે છે,
પક્ષે-**लोष्टान्गृहीत्वा युध्यन्ते ।** ઇત્યાદિ.

द्वितीयया ५।४।७८

૪૪ **વીપ્સા** અને **આભીક્ષ્ણ્ય** જણાય ત્યારે, **દ્વિતીયાન્ત નામ** સાથે યોગમાં **विश्, पत्, पद्,** અને **स्कन्द्** ધાતુથી **णम्** વિકલ્પે થાય છે.
(૧) **गेहं गेहमनुप्रवेशम्, गेहानुप्रवेशमास्ते ।** ૭–૪–૮૦
ઘરે ઘરે પ્રવેશ કરીને બેસે છે. ઇત્યાદિ.
(૨) **गेहं अनुप्रवेशम् अनुप्रवेशं, गेहानुप्रवेशमास्ते ।**
૭–૪–૭૩ ઘરમાં પ્રવેશ કરી કરીને બેસે છે. ઇત્યાદિ.
પક્ષે-**गेहं गेहमनुप्रविश्यास्ते ।**
गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्ते । ઇત્યાદિ.

विश-पत-पद-स्कन्दो वीप्सा-ऽऽभीक्ष्ण्ये ५।४।८१

૪૫ દ્વિતીયાન્ત **નામન્** શબ્દ **સાથે** યોગમાં **ગ્રહ્** અને **આદિશ્** ધાતુથી **णम्** વિકલ્પે થાય છે. **नामानि ग्राहं नामग्राह-**

माह्वयति । नामान्यादेशं नामादेशं दत्ते । પક્ષે नाम गृहीत्वा दत्ते ।

नाम्ना ग्रहा-ऽऽदिशः ५।४।८३

---

૬૬ शक् धृष् ज्ञा रभ् लभ् सह् अर्ह् ग्ला घट् અને अस् ધાતુ તથા એના અર્થવાળા ધાતુઓ, તેમજ **समर्थ** નામ અને તેના અર્થવાળા નામો તથા ધાતુઓ અને ઇચ્છા અર્થવાળા ધાતુઓ ઉપપદ હોય તો **कर्म** ભૂત ધાતુથી **तुम्** પ્રત્યય થાય છે.

शक्नोति पारयति वा भोक्तुम् ખાવાને (ખાવું) પુરું કરે છે.
धृष्णोति अध्यवस्यति वा भोक्तुम् ખાવાને વિચારે છે.
जानाति वेत्ति वा भोक्तुम् ખાવાને જાણે છે.
आरभते प्रक्रमते वा भोक्तुम् ખાવાને શરુ કરે છે.
लभते विन्दते वा ,, ખાવાને મેળવે છે.
सहते क्षमते वा ,, ખાવાને સહન કરે છે.
अर्हति प्राप्नोति वा ,, ખાવાને પ્રાપ્ત કરે છે.

ग्लायति म्लायति वा ,, ખાવાને હર્ષ વગરનો થાય છે.
घटते युज्यते वा ,, ખાવાને (ખાવામાં) યોગ્ય થાય છે.
अस्ति विद्यते वा ,, ખાવાને વિદ્યમાન-હાજર છે.
समर्थोऽलं प्रभवति ईष्टे वा भोक्तुम् ખાવાને સમર્થ છે.

इच्छति वष्टि अभिलषति वा भोक्तुम् ખાવાને ઇચ્છે છે.

शक-धृष-ज्ञा-रभ-लभ-सहा-ऽर्ह-ग्ला-घटा-ऽस्ति-समर्थाऽर्थे (इच्छार्थे) च (कर्मणः) तुम् ५।४।९०

पञ्चमोऽध्यायः चतुर्थः पादः

कृदन्त-प्रकरणम् ४

[क्रियातिपत्तिः सप्तमी पञ्चमी आशीः अद्यतनी तथा क्त्वा-ल्यणम्-णम्-तुमन्त-कृदन्तश्च]

१ सत्सामीप्ये सद्वद्वा ५।४।१ अयमागच्छामि

२ सम्भावने सिद्धवत् ५।४।४

समये चेत्प्रयत्नोभूदुदभूवन् विभूतयः

३ नाऽनद्यतनः प्रबन्धा-ऽऽसत्त्योः ५।४।५

यावज्जीवं भृशमन्नमदात् दास्यति वा

४ सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ (एष्यति) क्रियातिपत्तिः ५।४।९

स यदि गुरूनुपासिष्यत शास्त्रान्तमगमिष्यत्

५ भूते ५।४।१० यद्ययं दानमादास्यत् ततो विश्वेऽपि यशः प्रासरिष्यत्

६ सम्भावने ऽलमर्थे तदर्थानुक्तौ (सप्तमी) ५।४।२२

अपि लालचन्द्रो व्याकरणं पठेत्

७ वत्स्यति हेतु-फले (नवा) ५।४।२५ यदि धर्ममाचरेस्तर्हि स्वर्गं गच्छेः, यदि धर्ममाचरिष्यसि तर्हि स्वर्गं गमिष्यसि ।

८ इच्छार्थे (कामोक्तौ) सप्तमी-पञ्चम्यौ ५।४।२७

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्ताम् वा भवान्

९ विधि-निमन्त्रणा-ऽऽमन्त्रणा-ऽऽधीष्ट-संप्रश्न-प्रार्थने ५।४।२८ जना धर्ममाचरेयुः आचरन्तु वा

१० प्रैषा-ऽनुज्ञा-ऽवसरे कृत्य-पञ्चम्यौ ५।४।२९ ग्रामं गच्छ, त्वयाऽत्र स्थातव्यम्

११ शक्ता-ऽर्हे कृत्याः (सप्तमी) च ५।४।३५ त्वयाऽयं भारो वहनीयः, त्वममुं भार वहेथाः

१२ णिन् चाऽऽवश्यका-ऽधमर्ण्ये ५।४।३६ अवश्यंकारी। शतं दायी।

१३ आशिष्याशीः—पञ्चम्यौ ५।४।३८ चिरंजीव्याः, चिरं जीव

१४ माङ्यद्यतनी ५।४।३९ मा वादीदधर्मम्

१५ सस्मे ह्यस्तनी च ५।४।४० मास्म कुप्यः, कोपी वा

---

१६ धातोः सम्बन्धे प्रत्ययाः ५।४।४१ भावि कृत्यमासीत्

१७ भृशा-ऽऽभीक्ष्ण्ये हि-स्वौ यथाविधि, त-ध्वमौ च तद्युष्मदि ५।४।४२ लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति

---

१८ (तुल्यकर्तृके) प्राक्कालेऽ (क्त्वा नवा) ५।४।४७ भुक्त्वा व्रजति

१९ ख्णम् चा ऽऽभीक्ष्ण्ये ५।४।४८ भोजं भोजं याति

२० पूर्वाऽग्रे-प्रथमे ५।४।४९ पूर्वं भोजं याति

२१ अन्यथैवं-कथमित्थमः कृगोऽनर्थकात् ५।४।५० अन्यथाकारं भुङ्क्ते

२२ यथा—तथादीर्घोत्तरे ५।४।५१ यथाकारं तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवाऽनेन

२३ शापे व्याप्यात् ५।४।५२ चौरंकारमाक्रोशति

२४ स्वाद्वर्थादसंहीर्घात् ५।४।५३ स्वादुंकारं भुङ्क्ते

---

२५ विद्-दृग्भ्यः कात्स्न्र्ये णम् ५।४।५४ अतिथिवेदं भोजयति
२६ यावता विन्द-जीवः ५।४।५५ यावद्वेदं भुङ्क्ते
२७ चर्मोदरात्पूरेः ५।४।५६ चर्मपूरमास्ते
२८ वृष्टिमाने ऊ-लुक् चाऽस्य वा ५।४।५७ गोष्पदप्रं वृष्टो मेघः
२९ चेलार्थात् क्नोपेः ५।४।५८ चेलक्नोपं वृष्टो मेघः
३० गात्र-पुरुषात् स्नः ५।४।५९ गात्रस्नायं वृष्टो मेघः

---

३१ शुष्क-चूर्ण-रूक्षात् पिषस्तस्यैव ५।४।६० शुष्कपेषं पिनष्टि
३२ कृग्-ग्रहो ऽकृत-जीवात् ५।४।६१ अकृतकारं करोति
३३ करणेभ्यः (हनः) ५।४।६४ पाणिघातं कुड्यमाहन्ति
३४ बन्धे नाम्नि ५।४।६७ क्रौंचबन्धं बद्धः
३५ आधारात् ५।४।६८ चक्रबन्धं बद्धः
३६ कर्तुर्जीव-पुरुषात् नशः ५।४।६९ जीवनाशं नश्यति
३७ ऊर्ध्वात् पुः-शुषः ५।४।७० ऊर्ध्वपूरं पूर्यते
३८ व्याप्यात् चेवात् ५।४।७१ सुवर्णनिधायं निहितः।
काकनाशं नष्टः
३९ दंशेस्तृतीयया ५।४।७३ मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशं भुङ्क्ते
४० हिंसार्थाद् एकाप्यात् ५।४।७४ दण्डेनोपघातं दण्डोपघातं गाः सादयति

४१ उपपीड-रुध-कर्षस्तत्सप्तम्या ५।४।७५ पार्श्वाभ्यामुपपीडं पार्श्वोपपीडं शेते

४२ पञ्चम्या त्वरायाम् ५।४।७७ शय्याया उत्थायं शय्योत्थायं धावति

४३ द्वितीयया ५।४।७८ लोष्टान्ग्राहं लोष्टग्राहं युध्यन्ते

४४ विश-पत-पद-स्कन्दो वीप्सा-ऽऽभीक्ष्ण्ये ५।४।८१ गेहं गेहमनुप्रवेशं गेहानुप्रवेशमास्ते गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् गेहानुप्रवेशमास्ते

४५ नाम्ना ग्रहा-ऽऽदिशः ५।४।८३ नामानिग्राहं नामग्राहमाह्वयति

---

४६ शक-धृष-ज्ञा-रभ-लभ-सहा-ऽर्ह-ग्लाघटा-ऽस्ति-समर्थाऽर्थे (इच्छार्थे) च (कर्मणः) तुम् ५।४।९० शक्नोति पारयति वा भोक्तुम् । समर्थोऽलं प्रभवति ईष्टे वा भोक्तुम्

इति सिद्धहेम-सारांश-संस्कृत-व्याकरणे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः

तद्धित प्रकरणु १

संज्ञा तथा सामान्य अर्थमां अने अपत्य अर्थमां प्रत्ययो

१ अ [अण्] विगेरे प्रत्ययो **तद्धित** कहेवाय छे. **औपगवः** ।
तद्धितोऽणादिः ६।१।१

२ पौत्र विगेरे वृद्ध अपत्य कहेवाय छे. **गार्ग्यः** । **पुत्रस्तु गार्गिः** ।
पौत्रादि वृद्धम् ६।१।२

३ सम्यग् व्यवहारने माटे जे नाम (**संज्ञा**) पाडवामां आवे छे, ते नाम दु विकल्पे कहेवाय छे. **देवदत्तीयाः** । **दैवदत्ताः** । **सिद्धसेनीयाः** । **सैद्धसेनाः** । ६-३-३२. ६-३-१६०
संज्ञा दु वा ६।१।६

४ **त्यद् तद्** विगेरे सर्वनामो दु कहेवाय छे. **त्यदीयम्** । **तदीयम्** । **इदमीयम्** । **अदसीयम्** । **एतदीयम्** । **एकीयम्** । **द्वीयम्** । **युष्मदीयम्** । **अस्मदीयम्** । **किमीयम्** ।
त्यदादिः ६।१।७

५ जे शब्दना स्वरोमां **आदि** स्वर वृद्धि संज्ञक छे, ते शब्द दु कहेवाय छे. **आम्रमयम्** । **शालमयम्** । ६-२-४८
वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ६।१।८

६ देशमां ज वर्तमान जे शब्दना स्वरोमां **आदि** स्वर **एकार** के **ओकार** छे, ते शब्द **ईय** विगेरे प्रत्ययो करवामां, दु कहेवाय छे. **सेपुरे भवा सैपुरिका । सैपुरिकी** । ६-३-३६
स्कोनगरे भवा स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी ।
एदोद् देश एवेयादौ ६।१।९

૭ પ્રાગ્ દેશમાં વર્તમાન જે શબ્દના સ્વરોમાં આદિ સ્વર એકાર કે ઓકાર છે, તે શબ્દ ઈય વિગેરે પ્રત્યયો કરવામાં, દુ કહેવાય છે. **एणीपचने भव एणीपचनीयः । गोनर्दीयः ।**

प्राग्-देशे ६।१।१०

---

૮ ૬-૪-૨ માં કહેલ જિત અર્થની પહેલાંના (૬-૧, ૨ અને ૩ પાદમાં કહેલ) **અપત્ય** વિગેરે અર્થોમાં— **અ [अण्] પ્રત્યય થાય છે.**

उपगोरपत्यम् औपगवः । ७-४-१. ७-४-७०
माञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रम् माञ्जिष्ठम् । ६-२-१. ७-४-६८
भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । ६-२-१०
अश्मनो विकारः आश्मः ६-२-३० ७-४-६३

प्राग् जिताद् अण् ६।१।१३

૯ **धनादि** પૂર્વપદ વાળા **पति** ઉત્તરપદ શબ્દથી **अण्** થાય છે.

धनपतेः अपत्यम् तत्र भवः तत आगतो वा धानपतः ।
राष्ट्रपतेः इदम् राष्ट्रपतम् । धान्यपतेः इदम् धान्यपतम् ।

धनादेः पत्युः ६।१।१४

૧૦ (અ) અપત્ય વિગેરે અર્થોમાં— અને
(બ) **इदम्** અર્થ સિવાય અપત્ય વિગેરે અર્થોમાં થતા **अण** ના અપવાદમાં—

दिति अदिति आदित्य यम અને **पति** ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોથી **य [ञ्य]** પ્રત્યય થાય છે.

(અ) **दितेरपत्यम् दैत्यः । अदितेः आदित्यः ।**
दितिरदितिरादित्यो देवताऽस्य—
दैत्यम् । आदित्यम् । आदित्यय्म् । एवं याम्यम् ।

बृहस्पतेरपत्यम् बार्हस्पत्यः । प्रजापतेः प्राजापत्यः ।
बृहस्पतिः देवताऽस्य बार्हस्पत्यम् । एवं याम्यम् ।
(ब) आदित्यस्यापत्यम् आदित्यः यमस्य याम्यः
६-१-३१ । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् ६-२-१४ ।
इदम् अर्थभां आदित्यस्येदम् आदितीयं मण्डलम् ।
इदम् अर्थमां अण् नो अपवाद ईय थशे. ६-३-३२. २-४-६२

अनिदमि अणपवादे च, दित्यदित्या-दित्य-यम-पत्यु-
त्तरपदाद् ञ्यः ६।१।१५

११ बहिस् शब्दथी ईक [टीकण्] अने य [ञ्य] थाय छे.
बहिर्जातः बाहीकः । बाह्यः । स्त्री. बाह्या । बाहीकी ।
७-४-१५. २-४-२०,८६

बहिषः टीकण् च ६।१।१६

१२ कलि अने अग्नि शब्दथी एय [एयण] थाय छे. कलि
दैवतास्य, कलौ भवम्, कलेरिदम्, कलेरागतम्-कालेयम् ।
आग्नेयम् । ७-४-१८

कल्यग्नेः एयण् ६।१।१७

१३ पृथिवी शब्दथी अ [अ अने अञ्] थाय छे.
(अ) पृथिव्यां भवः पार्थिवः । स्त्री. पार्थिवा । पार्थिवी ।
(ब) पृथिव्या अपत्यम् ,, ,, ,, ६-१-७०

पृथिव्या अ-ऽञ् ६।१।१८

१४ उत्स विगेरे शब्दोथी अ [अञ] थाय छे.
(अ) उत्सस्येदम् औत्सम् । औदपानम् ।
(ब) उत्सस्यापत्यम् औत्सः । औदपानः । ६-१-३१
तरुण्या अपत्यम् तारुणः । ६-१-७०
पञ्चालेषु भवः पाञ्चालः । ६-३-४५

कुरोः अयम् (अपत्यं पुमान्) कौरवः । ६-३-१६०
अपत्यार्थ પણ વિવક્ષાથી ઇદમર્થ કહેવાય.

उत्सादेः अञ् ६।१।१९

१५ देव શબ્દથી य [यञ्] અને अ [अञ्] થાય છે.
देवस्येदं देवादागतं वा दैव्यम् । दैवम् ।
दैवी वाक् । २-४-१७, ८६, ८८

देवाद् यञ् च ६।१।२०

१६ અપત્ય અર્થ સિવાયના અર્થોમાં થયેલા द्विगु સમાસથી પર રહેલા यकारादि અને स्वरादि પ્રત્યયનો (એકવાર) લોપ થાય છે. द्वयो रथयोः (द्विरथ्या वा) वोढा द्विरथः । य લોપ. ६-३-१७५, १७६ થી य થાય છે.
पञ्चेन्द्राण्यः (पञ्चेन्द्राणि वा) देवताऽस्य पञ्चेन्द्रः । अण् ,,
६-२-१०१ થી अण् થાય છે.
चतुरोऽनुयोगान् (चतुरनुयोगीं वा) अधीते चतुरनुयोगः ।,,
त्रीन् वेदान् (त्रिवेदीं वा) अधीते त्रिवेदः । ,,
६-२-११७ થી अण् થાય છે.
पञ्चसु कपालेषु (पञ्चकपाल्यां वा) संस्कृतः पञ्चकपालः ।,,
६-२-१४० થી अण् થાય છે.

द्विगोरनपत्ये य-स्वरादे र्लुब् अ-द्विः ६।१।२४

१७ वत् પ્રત્યય(૬-૧-૫૧) ની પહેલાંના અપત્ય વિનાના અર્થોમાં—स्त्री અને पुंस् શબ્દથી અનુક્રમે न [नञ्] અને स्न [स्नञ्] પ્રત્યય જ થાય છે.
स्त्रिया अपत्यम् स्त्रैणः । पौंस्नः । १-१-२१. २-१-८६
स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् । पौंस्नम् ।
स्त्रीषु भवम् स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रीणामियम् स्त्रैणी । पौंस्नी ।
स्त्रीभ्यो हितम् स्त्रैणम् । पौंस्नम् ।

प्राग् वतः स्त्री-पुंसाद् नञ् स्नञ् ६।१।२५

१८ त्व प्रत्ययना विषयमां-स्त्री अने पुंस् शब्दथी अनुक्रमे नञ् अने स्नञ् विकल्पे थाय छे. स्त्रिया भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः पौंस्नम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ।

त्वे वा ६।१।२६

१९ स्वरादि तद्धित प्रसंगे—गो शब्दथी य थाय छे. गोरिदम् गव्यम् । गोरपत्यं गव्यः १–१–८३ । गवि भवम् गव्यम् । गौर्देवतास्य गव्यः । गवा चरति गव्यः । १–२–२५

गोः स्वरे यः ६।१।२७

---

२० षष्ठ्यन्त- नामथी अपत्य अर्थमां पूर्वे कह्या प्रमाणे अण् विगेरे प्रत्ययो थाय छे. अहीं अपत्यथी अनन्तर वृद्ध अने गोत्र एम दरेक अपत्य लेवाय छे. उपगोरपत्यम् औपगवः औपगवौ औपगवाः । स्त्री औपगवी । २–४–२० यदोः यादवः । स्त्रैणः । पौंस्नः ।

ङसोऽपत्ये ६।१।२८

२१ अपत्य अर्थमां जे तद्धित प्रत्यय थाय छे ते आद्य—परमः प्रकृतिथीज थाय. उपगोरपत्यम् औपगवः । औपगवस्यापि (उपगु+अण्) औपगवः ।

आद्यात् ६।१।२९

२२ अकारान्त नामथी इ [इञ्] प्रत्यय थाय छे. दक्षस्यापत्यम् दाक्षिः । अस्यापत्यम् इः । ७–४–६८

अत इञ् ६।१।३१

२३ बाहु विगेरे शब्दोथी गोत्र अपत्य अर्थमां इ [इञ्] प्रत्यय थाय छे. बाहोरपत्यं बाहविः । बाहु नामनो प्रसिद्ध

પુરુષ થયો છે, કે-જેના નામથી તેના વંશમાં થયેલ દરેકને **बाहवि** એવા ઉપનામથી બોલાવાય છે, માટે **बाहवि** એ ગોત્ર છે.

बाह्वादिभ्यो गोत्रे ६।१।३२

२४ **पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्द** શબ્દોથી **अनन्तर** અપત્ય અર્થમાં **अ** [अञ्] પ્રત્યય થાય છે. **पुनर्भवा अनन्तरमपत्यम् (पुत्रः) पौनर्भवः । पौत्रः । दौहित्रः । नानान्द्रः ।**

पुनर्भू-पुत्र-दुहितृ-ननान्दुरनन्तरेऽञ् ६।१।३९

---

२५ **बिदादि** શબ્દોથી વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં **अञ्** થાય છે.
बिदस्य वृद्धमपत्यम् बैदः । उर्व-और्वः ।

बिदादे र्वृद्धे ६।१।४१

२६ **गर्ग विगेरे** શબ્દોથી **य** [यञ्] પ્રત્યય થાય છે.
गर्गस्य वृद्धमपत्यम् गार्ग्यः । वत्स-वात्स्यः

गर्गादे र्यञ् ६।१।४२

२७ **नड** વિગેરેથી **आयन** [आयनण्] થાય છે.
नाडायनः । चारायणः

नडादिभ्य आयनण् ६।१।५३

२८ **जीवन्त** અને **पर्वत** શબ્દથી **आयनण्** વિકલ્પે થાય છે.
जैवन्तायनः जैवन्तिः । पार्वतायनः पार्वतिः । ६-१-३१

जीवन्त-पर्वताद्वा ६।१।५८

---

२९ **द्रोण** શબ્દથી અપત્ય અર્થમાં **आयन** (आयनण्) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. **द्रौणायनः । द्रौणिः ।**

द्रोणाद् वा ६।१।५९

३० **शिव** विगेरे शब्दोथी **अण्** प्रत्यय थाय छे.
शिवस्यापत्यं शैवः । पाण्डोः पाण्डवः ।
शिवादेरण् ६।१।६०

३१ **ऋषि वृष्णि अन्धक** अने **कुरु** वाचि शब्दोथी **अण्** प्रत्यय थाय छे. **ऋषि–वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । गौतमः । वृष्णि–वासुदेवः । अन्धक–श्वाफल्कः । कुरु–नाकुलः । दौर्योधनः** वृष्णि अन्धक अने कुरु એ, તે તે વંશના ક્ષત્રિયો છે.
ऋषि-वृष्यन्धक-कुरुभ्यः ६।१।६१

३२ **कन्या** अने **त्रिवेणी** शब्दथी **अण्** प्रत्यय थाय छे अने अनुक्रमे **कनीन** अने **त्रिवण** आदेश थाय छे.
कन्याया अपत्यं कानीनः कर्णः । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ।
कन्या-त्रिवेण्याः कनीन-त्रिवणं च ६।१।६२

३३ **शुङ्ग** अने **शुङ्गा** शब्दथी **भारद्वाज अपत्य** मां **अण्** प्रत्यय थाय छे. **शुङ्गस्य शुङ्गाया वाऽपत्यं शौङ्गो भारद्वाजः ।**
शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ६।१।६३

३४ **विकर्ण** अने **छगल** शब्दथी अनुक्रमे **वात्स्य** अने **आत्रेय** अपत्यमां **अण्** थाय छे. **वैकर्णो वात्स्यः । छागल आत्रेयः ।**
विकर्ण-छगलाद् वात्स्या-ऽऽत्रेये ६।१।६४

३५ **विश्रवस्** शब्दथी **अण्** प्रत्यय थाय छे अने अंतनो **ण** थाय छे, तेमज **विश्** नो विकल्पे लोप थाय छे.
विश्रवसोऽपत्यम् वैश्रवणः । पक्षे रावणः ।
णश्च विश्रवसो विशू-लुक् च वा ६।१।६५

३६ संख्यावाचि शब्दथी, **सम्** शब्दथी अने **भद्र** शब्दथी पर रहेल **मातृ** शब्दथी **अण** प्रत्यय थाय छे अने **मातृ** नो **मातुर्**

આદેશ થાય છે. द्वयो र्मात्रोः अपत्यम् द्वैमातुरः ગણેશ. षाण्मातुरः કાર્તિકેય.

शतस्य माता शतमाता, तस्या अपत्यम् शातमातुरः भरतः। संगता माता संमाता, तस्या अपत्यम् सांमातुरः। भद्रा भद्रस्य वा माता भद्रमाता तस्या अपत्यम् भाद्रमातुरः।

संख्या-सं-भद्राद् मातुः मातुर् च ६।१।६६

૩૭ જેની દુ સંજ્ઞા ન હોય, એવા **नदी नाम** અને **मानुषी नाम**થી **अण्** પ્રત્યય થાય છે.

यमुनाया यामुनः प्रणेतः। नर्मदाया नार्मदो नीलः।
देवदत्तायाः दैवदत्तः। सुतारायाः सौतारः।
दु-चान्द्रभागाया (नद्याः) चान्द्रभागेयः। ६-१-७०
वासवदत्ताया (मानुष्याः) वासवदत्तेयः। ,,

अदोः नदी-मानुषी-नाम्नः ६।१।६७

૩૮ **पीला साल्वा** અને **मण्डूक** શબ્દથી **अण्** વિકલ્પે થાય છે.

पैलः। पैलेयः। साल्वः साल्वेयः। माण्डूकः। माण्डूकिः।

पीला-साल्वा-मण्डूकाद् वा ६।१।६८

૩૯ દિતિ અને **मण्डूक** શબ્દથી **एय [एयण्]** વિકલ્પે થાય છે.

दैतेयः दैत्यः ६-१-१५। माण्डूकेयः माण्डूकः माण्डूकिः।

दितेश्च एयण् वा ६।१।६९

૪૦ **ङी** અન્તવાળા **आप्** અન્તવાળા **ति** અન્તવાળા અને **ऊङ्** અંતવાળા શબ્દોથી **एयण्** પ્રત્યય થાય છે.

सुपर्ण्याः अपत्यम् सौपर्णेयः विनताया वैनतेयः ગરુડ।
युवत्या यौवतेयः। कमण्डल्वाः कामण्डलेयः। ७-४-६९

ङ्याप्-त्यूङः ६।१।७०

४१ नदी सिवायना द्विस्वरवाळा **ङी आप् ति** अने **ऊङ्** अंत-वाळा शब्दोथी **एयण्** प्रत्यय थाय छे. **दत्ताया दात्तेयः। गुप्ताया गौप्तेयः।** ६-१-६७ नो अपवाद

द्विस्वराद् अनद्याः ६।१।७१

४२ **इञ्** प्रत्यय सिवायना इकारान्त द्विस्वर नामथी **एयण्** थाय छे. **नाभेरपत्यम् नाभेयः। अत्रेः आत्रेयः। अहेः आहेयः।**

इतः अनिञः ६।१।७२

४३ **शुभ्रादि** शब्दोथी **एयण्** थाय छे. **शौभ्रेयः। वैष्टपुरेयः।**

शुभ्रादिभ्यः ६।१।७३

४४ **कल्याणी** आदि शब्दोथी **एयण्** थाय छे अने अन्तनो **इन्** थाय छे. **काल्याणिनेयः। सुभगा-सौभागिनेयः।**

कल्याण्यादेरिन् चान्तस्य ६।१।७४

४५ **कुलटा** शब्दथी **एयण्** प्रत्यय थाय छे अने अन्तनो विकल्पे **इन्** थाय छे. **कौलटिनेयः, कौलटेयः।**

कुलटाया वा ६।१।७८

४६ अंग हीन होय अथवा जेनो पुरुष अनियत होय, એવી स्त्रीओने **क्षुद्रा** कहेवाय छे. **क्षुद्रा** वाचि स्त्रीलिंग शब्दोथी **एर [एरण्]** प्रत्यय विकल्पे थाय छे.

काणाया अपत्यं काणेरः काणेयः। दास्या अपत्यं दासेरः दासेयः। नट्या अपत्यं नाटेरः नाटेयः। ६-१-७०

क्षुद्राभ्य एरण् वा ६।१।८०

४७ चतुष्पाद्वाचि स्त्री शब्दोथी **एयञ्** थाय छे. **कमण्डल्वा अपत्यम् कामण्डलेयः। जम्ब्वा जाम्बवेयः। बहुलायाः**

बाहुलेयः शबलायाः शाबलेयः । सुरभेः सौरभेयः ગાયનો વાછરડો.

चतुष्पाद्भ्य एयञ् ६।१।८३

૪૮ भ्रातृ શબ્દથી व्य પ્રત્યય થાય છે. भ्रातुरपत्यम् भ्रातृव्यः ।

भ्रातुः व्यः ६।१।८८

૪૯ भ्रातृ અને स्वसृ શબ્દથી ईय થાય છે. भ्रात्रीयः । स्वस्रीयः ।

ईयः स्वसुश्च ६।१।८९

૫૦ श्वशुर શબ્દથી य પ્રત્યય થાય છે. श्वशुरस्यापत्यम् श्वशुर्यः ।

श्वशुराद् यः ६।१।९१

૫૧ જાતિ ગમ્ય હોય તો—

(૧) राजन् શબ્દથી य પ્રત્યય થાય છે. राज्ञोऽपत्यम् राजन्यः क्षत्रियजातिश्चेत् ।

जातौ राज्ञः ६।१।९२

૫૨ (૨) क्षत्र શબ્દથી इय પ્રત્યય થાય છે. क्षत्रस्यापत्यम् क्षत्रियः जातिश्चेत् ।

क्षत्राद् यः ६।१।९३

૫૩ (૩) मनु શબ્દથી य અને अण् પ્રત્યય થાય છે અને ष् નો આગમ થાય છે.

मनोरपत्यानि मनुष्याः । मनुषी स्त्री । २-४-१९, ८६, ८८ मानुषाः । मानुषी स्त्री । જાતિ ન હોય તો, मानवः । मानवौ । मानवाः । अण् ६-१-२८ मानवी स्त्री ।

मनोः या-ऽणौ षश्चान्तः ६।१।९४

૫૪ मूढ (મૂર્ખ) અપત્ય હોય તો माणवः । न નો ण થાય છે.

माणवः कुत्सायाम् ६।१।९५

५५ कुल शब्दथी **ईन** प्रत्यय थाय छे. **कुलस्यापत्यं कुलीनः ।**
आढ्यकुलीनः ।

कुलाद् ईनः ६।१।९६

५६ **सभास** विनाना **कुल** शब्दथी **य** अने **एयकञ्** विकल्पे थाय छे. **कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः ।**

यैयकञौ असमासे वा ६।१।९७

५७ तेना क्षत्रिय (राजा) साथे सरूप (सरखा) **राष्ट्र** नामथी **राजा अर्थमां** अने तेना राष्ट्र साथे सरूप **क्षत्रिय** नामथी **अपत्य अर्थमां, द्रिसंज्ञक अञ्** प्रत्यय थाय छे. **विदेहानां (राष्ट्रस्य) राजा वैदेहः । वैदेहौ । विदेहाः ।**
विदेहस्य (राज्ञः) अपत्यम् वैदेहः । वैदेहौ । विदेहाः ।
એवं **ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । इक्ष्वाकवः । इक्ष्वाकु** शब्द उ लोप। **पाञ्चालः । पाञ्चालौ । पञ्चालाः । पञ्चाल** शब्द

राष्ट्र-क्षत्रियात् सरूपाद् राजा-ऽपत्ये द्रिः अञ् ६।१।११४

५८ बहुवचनमां द्रि संज्ञक प्रत्ययनो लोप थाय छे. **विदेहाः ।** स्त्रीलिंगमां लोप थतो नथी. **वैदेही । वैदेह्यौ । वैदेह्यः ।**

बहुषु अस्त्रियाम् (द्रेः लुप्) ६।१।१२४

षष्ठोऽध्यायः प्रथमः पादः

तद्धित-प्रकरणम् १

[संज्ञा तथा सामान्यार्थेषु अपत्यार्थे च प्रत्ययाः]

१ तद्धितोऽणादिः ६।१।१ औपगवः

२ पौत्रादि वृद्धम् ६।१।२ गार्ग्यः । पुत्रस्तु गार्गिः

३ संज्ञा तु वा ६।१।६ देवदत्तीयाः, दैवदत्ताः

४ त्यदादिः ६।१।७ त्यदीयम् । तदीयम् । इदमीयम्

५ वृद्धि र्यस्य स्वरेष्वादिः ६।१।८ आम्रनयम्

६ एदोद् देश एवेयादौ ६।१।९ सैपुरिका, सैपुरिकी

७ प्राग्-देशे ६।१।१० एणीपचनीयः । गोनर्दीयः

---

८ प्राग् जिताद् अण् ६।१।१३ औपगवः । माङ्गिष्ठम्

९ धनादेः पत्युः ६।१।१४ धानपतः । राष्ट्रपतम्

१० अनिदमि अणपवादे च दित्यदित्यादित्य-यम-पत्यु-
त्तर-पदाद् ञ्यः ६।१।१५ दैत्यः । आदित्यः

११ बहिषः टीकण् च ६।१।१६ बाहीकः । बाहीकी

१२ कल्यग्नेः एयण् ६।१।१७ काल्येयम् । आग्नेयम्

१३ पृथिव्या आ-ऽञ् ६।१।१८ पार्थिवः । पार्थिवा–वी

१४ उत्सादेः अञ् ६।१।१९ औत्सम् । औदपानम्

१५ देवाद् यञ् च ६।१।२१ दैव्यम् । दैवम् । दैवी वाक्

१६ द्विगोरनपत्ये य-स्वरादे र्लुप् अ-द्विः ६।१।२४ द्विरथः

१७ प्राग् वतः स्त्री-पुंसाद् नञ्-स्नञ् ६।१।२५ स्त्रैणः पौंस्नः

१८ त्वे वा ६।१।२६ स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्। पौंस्नम्, पुंस्त्वम्
१९ गोः स्वरे यः ६।१।२७ गव्यम्

---

२० ङसोऽपत्ये ६।१।२८ औपगवः
२१ आद्यात् ६।१।२९ औपगवः
२२ अत इञ् ६।१।३१ दाक्षिः
२३ बाह्वादिभ्यो गोत्रे ६।१।३२ बाह्विः
२४ पुनर्भू-पुत्र-दुहितृ-ननान्दुरनन्तरेऽञ् ६।१।३९ पौनर्भवः
२५ बिदादे र्वृद्धे ६।१।४१ बैदः
२६ गर्गादे र्यञ् ६।१।४२ गार्ग्यः। वात्स्यः
२७ नडादिभ्य आयनण् ६।१।५३ नाडायनः। चारायणः
२८ जीवन्त-पर्वताद्वा ६।१।५८ जैवन्तायनः, जैवन्तिः

---

२९ द्रोणाद् वा ६।१।५९ द्रौणायनः। द्रौणिः
३० शिवादेरण् ६।१।६० शैवः। पाण्डवः
३१ ऋषि-वृष्ण्यन्धक-कुरुभ्यः ६।१।६१ वासिष्ठः। वासुदेवः
३२ कन्या-त्रिवेण्याः कनीन-त्रिवणं च ६।१।६२ कानीनः
३३ शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ६।१।६३ शौङ्गो भारद्वाजः
३४ विकर्ण-छगलाद् वात्स्या-ऽऽत्रेये ६।१।६४ वैकर्णो वात्स्यः
३५ णश्च विश्रवसो विश्-लुक् च वा ६।१।६५ वैश्रवणः
३६ संख्या-संभद्राद् मातुः मातुर् च ६।१।६६ द्वैमातुरः
३७ अदोः नदो-मानुषी नाम्नः ६।१।६७ यामुनः। मारुदेवः

३८ पीला-साल्वा-मण्डूकाद् वा ६।१।६८ पैलः, पैलेयः
३९ दितेश्च एयण् वा ६।१।६९ दैतेयः, दैत्यः
४० ङ्याप्-त्यूङः ६।१।७० सौपर्णेयः । वैनतेयः
४१ द्विस्वराद् अनद्याः ६।१।७१ दात्तेयः
४२ इतः अनित्यः ६।१।७२ नाभेयः । आत्रेयः
४३ शुभ्रादिभ्यः ६।१।७३ शौभ्रेयः
४४ कल्याण्यादेरिन् चान्तस्य ६।१।७७ काल्याणिनेयः
४५ कुलटाया वा ६।१।७८ कौलटिनेयः, कौलटेयः
४६ क्षुद्राभ्य एरण् वा ६।१।८० काणेरः, काणेयः । दासेरः
४७ चतुष्पादभ्य एयञ् ६।१।८३ कामण्डलेयः
४८ भ्रातुः व्यः ६।१।८८ भ्रातृव्यः
४९ ईयः स्वसुश्च ६।१।८९ भ्रात्रीयः । स्वस्रीयः
५० श्वशुराद् यः ६।१।९१ श्वशुर्यः
५१ जातौ राज्ञः ६।१।९२ राजन्यः क्षत्रियजातिश्चेत्
५२ क्षत्राद् इयः ६।१।९३ क्षत्रियः जातिश्चेत्
५३ मनोः या-ऽणौ पश्चान्तः ६।१।९४ मनुष्याः, मानुषाः
५४ माणवः कुसायाम् ६।१।९५
५५ कुलाद् ईनः ६।१।९६ कुलीनः । आढ्यकुलीनः
५६ यैयकौ असमासे वा ६।१।९७ कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः
५७ राष्ट्र-क्षत्रियात् सरूपाद् राजा-ऽपत्ये द्रिः अञ् ६।१।११४ वैदेहः
५८ बहुषु अस्त्रियाम् (द्रेः लुप्) ६।१।१२४ वैदेहौ । विदेहाः

तद्धित प्रकरण २

रक्तादि संस्कृतभक्ष्यपर्यन्त अर्थोमां प्रत्ययो

१ रक्त अर्थमां तृतीयान्त राग (जेना वडे वस्त्रादि रंगाय ते) नामथी पूर्वे कह्या प्रमाणे **अण्** प्रत्यय थाय छे.
कुसुम्भेन रक्तम् कौसुम्भम् वासः । कषायेण रक्तम् काषायम् । मञ्जिष्ठया रक्तम् माञ्जिष्ठम् ।
रागाट् टो रक्ते ६।२।१

२ लाक्षा अने रोचना शब्दथी **इकण्** प्रत्यय थाय छे.
लाक्षया रोचनया वा रक्तम् लाक्षिकम् । रौचनिकम् ।
लाक्षा-रोचनाद् इकण् ६।२।२

३ समूह अर्थमां षष्ठ्यन्त, नामथी पूर्वे कह्या प्रमाणे **अण्** विगेरे प्रत्ययो थाय छे. **चाषाणां समूहः चाषम् ।** એવं **काकम् । बाकम् । शौकम् । भैक्षुकम् । वाडवम् । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । स्त्रैणम् । पौंस्नम् ।**
समूह अर्थमां **नपुंसक लिंग** थाय छे.
षष्ठ्याः समूहे ६।२।९

---

४ भिक्षादि शब्दोथी पूर्वे कह्या प्रमाणे **अण्** थाय छे. **भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिगम् । यौवतम् ।** मान्तरे **यौवनम् ।** विगेरे.
भिक्षादेः ६।२।१०

५ गोत्र शब्दोथी तेमज **उक्षन्, वत्स, उष्ट्र, वृद्ध, अज, उरभ्र, मनुष्य, राजन्, राजन्य, राजपुत्र** थी **अकञ्** थाय छे. **औपगवानां समूहः औपगवकम् । औपगव** नामनुं गोत्र छे, એ गोत्रना બધા માણસોને સામાન્ય રીતે **औपगव** કહીને

બોલાવાય. એ પ્રમાણે અનેક નામવાળાં અનેક ગોત્રો છે. उक्षाणाम् समूह औक्षकम् । वात्सकम् । औष्ट्रकम् । वार्द्धकम् । आजकम् । औरभ्रकम् । मानुष्यकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ।

गोत्रोक्ष-वत्सोष्ट्र-वृद्धा-ऽजोरभ्र-मनुष्य-राज-राजन्य-राज-पुत्राद् अकञ् ६।२।१२

૬ केदार શબ્દથી ण्य અને अकञ् થાય છે. कैदार्यम् । कैदारकम् ।

केदाराण् ण्यश्च ६।२।१३

૭ कवचिन्, हस्तिन्, अचित्त (જડવસ્તુ) અને केदार શબ્દથી इकण् થાય છે कावचिकम् । हास्तिकम् ७-४-६१ । अचित्त, अपूपानां समूह आपूपिकम् । कैदारिकम् ।

कवचि-हस्त्यचित्ताच् चेकण् ६।२।१४

૮ नञ् થી પર હોય નહિં તો, धेनु શબ્દથી इकण् થાય છે. धैनुकम् । अधेनूनां समूह आधैनवम् । उत्सादि હોવાથી अञ्

धेनोरनञः ६।२।१५

૯ गणिका શબ્દથી ण्य થાય છે. गाणिक्यम् ।

गणिकाया ण्यः ६।२।१७

૧૦ केश થી વિકલ્પે ण्य થાય છે. कैश्यम् । कैशिकम् । ६-२-१४

केशाद् वा ६।२।१८

૧૧ अश्व થી વિકલ્પે ईय થાય છે. अश्वीयम् । आश्वम् । ६-२-९

वाऽश्वाद् ईयः ६।२।१९

૧૨ गो, रथ અને वात શબ્દથી અનુક્રમે त्रल्, कट्यल् અને ऊलच् થાય છે. गवां समूहो गोत्रा । रथानां समूहो रथकट्या । वातानां समूहो वातूलः । ल् इत् હોવાથી સ્ત્રીલિંગ.

गो-रथ-वातात् त्रल्-कटचल्-ऊलम् ६।२।२४

१३ पाशादिशब्दोथी तथा गो, रथ, अने वात शब्दथी य [ल्य] थाय छे. पाश्या । तृण्या । खल्या । गद्या । रथ्या । वात्या ।

पाशादेश्च ल्यः ६।२।२५

१४ श्वन् विगेरे शब्दोथी अञ् प्रत्यय थाय छे. शूनां समूहः शौवम् ७-४-६ । अह्नां ,, आह्नम् ७-४-६६ । दण्डिनां ,, दाण्डम् । चक्रिणां ,, चाक्रम् । विगेरे.

श्वादिभ्यः अञ् ६।२।२६

१५ खल विगेरे शब्दोथी इन् [लिन्] प्रत्यय थाय छे. खलानां समूहः खलिनी । खल्या पाशादि थी ल्य । ऊकानां समूहः ऊकिनी । कुटुम्बानां समूहः कुटुम्बिनी ।

खलादिभ्यो लिन् ६।२।२७

१६ ग्राम, जन, बन्धु, गज अने सहाय शब्दोथी तल् थाय छे. ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजता । सहायता ।

ग्राम-जन-बन्धु-गज-सहायात् तल् ६।२।२८

१७ पुरुष शब्दथी एयञ् थाय छे. पुरुषाणां समूहः पौरुषेयम् । पुरुष शब्दथी कृत विगेरे ४ अर्थमां पण एयञ् थाय छे. पुरुषेण कृतः पौरुषेयो ग्रन्थः । पुरुषाय हितम् पौरुषेयमार्हतशासनम् । पुरुषस्य वधः पौरुषेयो वधः । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयो विकारः हस्ताद्यवयवच्छेदः ।

पुरुषात्कृत-हित-वध-विकारे चैयञ् ६।२।२९

---

१८ विकार अर्थमां षष्ठयन्त नामथी पूर्वे कह्या प्रमाणे अण् प्रत्यय थाय छे. द्रव्यनी बीजी अवस्था, विकार कहेवाय छे. अश्मनो विकारः आश्मनः । आश्मः ७-४-६३ । भस्मनो

भाश्मनः ७-४-५२ । मृत्तिकाया मार्त्तिकः ।

विकारे ६।२।३०

૧૯ વિકાર અને અવયવ અર્થમાં, પ્રાણિન્, ઔષધિ, અને વૃક્ષ વાચિ ષષ્ઠ્યન્ત નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અણ્ થાય છે. પ્રાણિ-कापोतं सक्थि । कापोतं मांसम् । मायूरं सक्थि । मायूरं मांसम् । ઔષધિ-दौर्वं काण्डम् । दौर्वं भस्म દૂર્વા ઘરો. વૃક્ષ-कारीरं काण्डम् । कारीरं भस्म ।

અહીંથી આગળ-પ્રાણિ, ઔષધિ અને વૃક્ષ વાચિ શબ્દોથી વિકાર અને અવયવ એ બે અર્થોમાં અને બીજા શબ્દોથી ફક્ત વિકાર અર્થમાં જ પ્રત્યય થાય છે, એમ જાણવું.

प्राण्यौषधि-वृक्षेभ्योऽवयवे च ६।२।३१

૨૦ त्रपु અને जतु શબ્દથી अण् થાય છે અને ष् આગમ થાય છે. त्रपुणो विकारः त्रापुषम् । जतुनो विकारः जातुषम् ।

त्रपु-जतोः षो-ऽन्तश्च ६।२।३२

૨૧ पयस् અને द्रु શબ્દથી य થાય છે. पयस्यम् । द्रव्यम् ।

पयो-द्रो र्यः ६।२।३५

૨૨ द्रु શબ્દથી मान અર્થમાં वय પ્રત્યય થાય છે. द्रो र्दारुणो विकारो द्रुवयं मानम् ।

द्रो र्वयः (माने) ६।२।४३

૨૩ ભક્ષ્ય અને આચ્છાદાન વર્જીત—

(૧) નામથી मयट् વિકલ્પે થાય છે. भस्मनो विकारः भस्म मयम् भास्मनम् । अश्मनः विकारः आश्ममयम् आश्मनम् ।

प्राणि-कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतमयम् । कापोतम्
औषधि-दुर्वाया, ,, ,, दुर्वामयम् । दौर्वम् ।
वृक्ष-शिरीषस्य ,, ,, शिरीषमयम् । शैरीषम् ।
करीरस्य ,, ,, करीरमयम् । कारीरम् ।

ભક્ષ્ય અને આચ્છાદનમાં मयट् થતો નથી—मौद्गः सूपः ।

कार्पासः पटः । अण् १-२-३० ।

अमक्ष्या-ऽऽच्छादने वा मयट् ६।२।४६

२४ (२) એકસ્વરવાળા નામથી નિત્ય **मयट्** થાય છે. **वाचो विकारः वाङ्मयम् । मृन्मयम् ।** १-३-२

एकस्वरात् ६।२।४८

२५ (३) પ્રાણિ સિવાય દુ સંજ્ઞક શબ્દથી **मयट्** થાય છે. **आम्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । काशमयम् । तन्मयम्**

दोः अप्राणिनः ६।२।४९

२६ (४) **गो** શબ્દથી પુરીષ અર્થમાં **मयट्** થાય છે. **गोः पुरीषम् गोमयम् । गव्यम् पयः सक्थि वा ।** १-१-२७

गोः पुरीषे ६।२।५०

२७ વિકાર કે અવયવ પુષ્પ કે **मूल** હોય તો પ્રત્યયનો બહુ પ્રકારે લોપ થાય છે. **मल्लिकाया विकारोऽवयवो वा पुष्पं मल्लिका । कदम्बस्य कदम्बम् । विदार्या मूलम् विदारी ।** કોઈ વખત લોપ ન થાય **वरणस्य पुष्पाणि वारणानि । एरण्डस्य मूलानि ऐरण्डानि ।** કોઇ વખત પુષ્પ **मूल** સિવાય પણ લોપ થાય છે **बदरस्य विकारो वृक्षः बदरी** સ્ત્રી ।

लुब् बहुलं पुष्पमूले ६।२।५७

२८ વિકાર, **फल** હોય તો પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. **कपित्थस्य विकारः फलम् कपित्थम् ।**

फले ६।२।५८

२९ **भ्रातृ** અર્થમાં, ષષ્ઠ્યન્ત **पितृ** અને **मातृ** શબ્દથી **उल** [डुल] થાય છે. **पितुः भ्राता पितृव्यः । मातुः भ्राता मातुलः ।**

पितृ-मातुः व्य-डुलं भ्रातरि ६।२।६२

३० **पितृ** અને **मातृ** અર્થમાં, ષષ્ઠ્યન્ત **पितृ** અને **मातृ** શબ્દથી **आमह** [डामहट्] પ્રત્યય થાય છે.

पितुः पिता पितामहः, माता प्रितामही ।

मातुः पिता मातामहः, माता मातामही ।

पित्रोः डामहट् ६।२।६३

૩૧ **निवास अने अदूरभव अर्थमां, षष्ठ्यन्त** नामथी यथाविहित **अण्** प्रत्यय थाय छे अने ते देशनुं रूढ नाम होय छे. **देश** એટલે જનપદ, ગામ, નગર, પર્વત, નદી સમુદ્ર વિગેરે. १ शिबीनां निवासः शैबः । २ विदिशाया नगर्या अदूरभवं वैदिशं पुरम् ।

निवासा-ऽदूरभवे इति देशे नाम्नि ६।२।६९

૩૨ **'ते એમાં છે' અર્થમાં, प्रथमान्त** नामथी यथाविहित **अण्** थाय छे अने ते देशनुं रूढ नाम होय छे. उदुम्बराः सन्ति अस्मिन् औदुम्बरं पुरम् ।

तदत्राऽस्ति ६।२।७०

૩૩ **निर्वृत्त अर्थमां, तृतीयान्त** नामथी **अण्** थाय छे अने ते देशनुं रूढ नाम होय छे. कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । सगरैः निर्वृत्तः सागरः ।

तेन निर्वृत्ते च ६।२।७१

૩૪ **ઉપરના चार अर्थमां, यथा योगे-मतु** प्रत्यय थाय छे अने ते नदीनुं नाम होय छे. उदुम्बराः सन्ति अस्याम् उदुम्बरावती नदी । वीरणावती । शरावती ७-२-७८ । भगीरथेन निर्वृत्ता भागीरथी । जह्नुना जाह्नवी । भागीरथी विगेरेमां मतु थतो नथी, अण् थाय छे.

नद्यां मतुः ६।२।७२

૩૫ **मधु** विगेरे शब्दोथी **मतु** थाय छे अने ते देशनुं नाम होय छे. मधुमान् । बिसवान् ।

मध्वादेः ६।२।७३

૩૬ **नड, कुमुद, वेतस** अने **महिष** शब्दथी **इत् मतु** थाय छे अने ते देशनुं नाम होय छे. नडवान् । कुमुद्वान् । वेत-

स्वान् । महिष्मान् ।

नड-कुमुद-वेतस-महिषाद् डित् ६।२।७४

३७ नड अने शाद शब्दथी डित् वल थाय छे अने ते देशनुं नाम होय छे. नड्वलम् । शाद्वलम् ।

नड-शादाद् वलः ६।२।७५

३८ 'अेनो देवता' अर्थमां, प्रथमान्त नामथी यथाविहित अण् विगेरे थाय छे. जिनो देवतास्य जैनः । शैवः ६-१-१३ । अग्नि र्देवतास्य आग्नेयः ६-१-१७ । आदित्यः ६-१-१५ ।

(साऽस्य)देवता ६।२।१०१

३९ वेत्ति अने अधीते अर्थमां, द्वितीयान्त नामथी यथाविहित अण् थाय छे. मुहूर्तं वेत्ति मौहूर्तः । छन्दोऽधीते छान्दसः । व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः । ७-४-५

तद् वेत्त्यधीते ६।२।११७

४० न्याय विगेरे शब्दोथी इकण् थाय छे. न्यायं वेत्ति अधीते वा नैयायिकः ।

न्याया-ऽऽदेरिकण् ६।२।११८

४१ संस्कृत भक्ष्य अर्थमां समभ्यन्त नामथी यथा-विहित अण् थाय छे. भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्रा अपूपाः । पात्राः ।

संस्कृते भक्ष्ये ६।२।१४०

४२ क्षीर शब्दथी एयण् थाय छे. क्षीरे संस्कृता क्षैरेयी यवागूः

क्षीराद् एयण् ६।२।१४२

४३ अपत्य विगेरे अर्थ सिवाय, अन्य अर्थमां क्वचित् यथाविहित अण् प्रत्यय थाय छे. चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । सम्प्रति युज्यते साम्प्रतम् । साम्प्रतः ।

क्वचित् ६।२।१४५

षष्ठोऽध्यायः द्वितीयः पादः

तद्धित–प्रकरणम् २

[रक्तादि–संस्कृतभक्ष्य–पर्यन्तार्थेषु प्रत्ययाः]

१ रागाट् टो रक्ते ६।२।१ कौसुम्भं वासः । काषायम्

२ लाक्षा-रोचनाद् इकण् ६।२।२ लाक्षिकम् । रौचनिकम्

३ षष्ठ्याः समूहे ६।२।९ चाषम् । काकम् । बाकम् । शौकम्

४ भिक्षादेः ६।२।१० भैक्षम् । गार्भिणम् । यौवतम्

५ गोत्रौक्ष-वत्सोष्ट्र-वृद्धा-ऽजोरभ्र-मनुष्य-राज-राजन्य-राज पुत्राद् अकञ् ६।२।१२ औपगवकम् । औक्षकम्

६ केदाराण् ण्यश्च ६।२।१३ कैदार्यम् , कैदारकम्

७ कवचि-हस्त्यचित्ताच् चेकण् ६।२।१४ कावचिकम्

८ धेनोरनञः ६।२।१५ धैनुकम्

९ गणिकाया ण्यः ६।२।१७ गाणिक्यम्

१० केशाद् वा ६।२।१८ कैश्यम् , कैशिकम्

११ वा-ऽश्वाद् ईयः ६।२।१९ अश्वीयम् , आश्वम्

१२ गो-रथ-वातात् त्रल्-कटचल्-ऊलम् ६।२।२४ गोत्रा ।

१३ पाशादेश्च ल्यः ६।२।२५ पाश्या । तृण्या । वात्या

१४ श्वादिभ्यः अञ् ६।२।२६ शौवम् । आह्वम् ।

१५ खलादिभ्यो लिन् ६।२।२७ खलिनी, खल्या । ऊकिनी

१६ ग्राम-जन-बन्धु-गज-सहायात् तल् ६।२।२८ ग्रामता

१७ पुरुषात्कृत-हित-वध-विकारे चैयञ् ६।२।२९ पौरुषेयः

१८ विकारे ६।२।३० आश्मनः, आश्मः

१९ प्राण्यौषधि-वृक्षेभ्योऽवयवे च ६।२।३१ कापोतम् ।

२० त्रपु-जतोः षो-ऽन्तश्च ६।२।३३ त्रापुषम् । जातुषम्
२१ पयोद्रो र्यः ६।२।३५ पयस्यम् । द्रव्यम्
२२ द्रो र्वयः (माने) ६।२।४३ द्रुवयम् मानम्
२३ अभक्ष्या-ऽऽच्छादने वा मयट् ६।२।४६ भस्ममयम्
२४ एकस्वरात् ६।२।४८ वाङ्मयम् । मृन्मयम्
२५ दोः अप्राणिनः ६।२।४९ आम्रमयम् । तन्मयम्
२६ गोः पुरीषे ६।२।५० गोमयम्
२७ लुब् बहुलं पुष्पमूले ६।२।५७ मल्लिका । कदम्बम्
२८ फले ६।२।५८ कपित्थम्
२९ पितृ-मातुः व्य-दुलं भ्रातरि ६।२।६२ पितृव्यः । मातुलः
३० पित्रोः डामहट् ६।२।६३ पितामहः । मातामहः
३१ निवासा-ऽदूरभवे इति देशे नाम्नि ६।२।६९ शैबः ।
३२ तदत्रा-ऽस्ति ६।२७० औदुम्बरं पुरम्
३३ तेन निर्वृत्ते च ६।२।७१ कौशाम्बी नगरी
३४ नद्यां मतुः ६।२।७२ उदुम्बरावती नदी
३५ मध्वादेः ६।२।७३ मधुमान्
३६ नड-कुमुद-वेतस-महिषाद् डित् ६।२।७४ नड्वान्
३७ नड-शादाद् वलः ६।२।७५ नड्वलम् । शाद्वलम्
३८ (सा ऽस्य) देवता ६।२।१०१ जैनः । आर्हतः । शैवः
३९ तद् वेत्त्यधीते ६।२।११७ मौहूर्तः । छान्दसः । वैयाकरणः
४० न्याया-ऽऽदेरिकण् ६।२।११८ नैयायिकः
४१ संस्कृते भक्ष्ये ६।२।१४० आष्ट्रा अपूपाः
४२ क्षीराद् एयण् ६।२।१४२ क्षैरेयी यवागूः
४३ क्वचित् ६।२।१४५ चाक्षुषं रूपम् । साम्प्रतम्

तद्धित प्रकरण ३

शेष सामान्य अर्थमां अने शेष अर्थोमां प्रत्ययो.

१ प्रकरण १ अने २ मां 'अपत्य' थी लईने 'संस्कृत भक्ष्य' सुधीना अर्थोमां प्रत्ययो कह्या छे, हवे ते अर्थो सिवाय अन्य-शेष अर्थोमां-एटले छे, प्रकरण ३ मां, १-३-८४ मां बतावेल 'कृत' लब्ध विगेरे अर्थथी लईने जे अर्थो कहेवामां आवशे ते सर्व अर्थोमां प्रत्यय कहेवाय छे—

शेषे ६।३।१

२ नदी विगेरे शब्दोथी एयण् थाय छे. नद्यां जातो भवो वा नादेयः । मह्यां माहेयः । वने वानेयः ।

नद्यादेरेयण् ६।३।२

३ राष्ट्र थी इय थाय छे. राष्ट्रे जातो भवो वा राष्ट्रियः ।

राष्ट्रादियः ६।३।५

४ दूर थी एत्य थाय छे. दूरे भवो दूरेत्यः ।

दूरादेत्यः ६।३।४

५ उत्तर थी आहञ् थाय छे. औत्तराहः ।

उत्तरादाहञ् ६।३।६

६ पारावार थी ईन थाय छे. अवारस्य समुद्रस्य पारम् पारावारः तत्र भवो जातो वा पारावारीणः ।

पारावारादीनः ६।३।६

७ पार अवार अने अवारपार थी ईन थाय छे, पारीणः । अवारीणः अवारपारीणः ।

व्यस्त-व्यत्यस्तात् ६।३।७

८ दिव् तथा प्राच्, अपाच्, उदच् अने प्रत्यच् थी य थाय

छे. दिवि भवं दिव्यम् । प्राचि प्राग्वा भवं प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । २–१–१०३, १०४

द्यु-प्रागपागुदक्-प्रतीचो यः ६।३।८

९ ग्राम थी **ईनञ्**, य अने **एयकञ्** थाय छे. ग्रामे भवः ग्रामीणः । ग्राम्यः । ग्रामेयकः ।

ग्रामादीनञ् च ६।३।९

१० कुल, कुक्षि अने ग्रीवा शब्दथी अनुक्रमे श्वा असि अने अलङ्कार अर्थमां **एयकञ्** थाय छे. कुले भवः कौलेयकः श्वा । कौक्षेयकोऽसिः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः ।

कुल-कुक्षि-ग्रीवात् श्वा-ऽस्यलङ्कारे (एयकञ्) ६।३।१२

११ दक्षिणा पश्चात् अने पुरस् शब्दथी त्यण् थाय छे. दक्षिणस्यां दिशि भवः दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

दक्षिणा-पश्चात्-पुरसः त्यण् ६।३।१३

१२ क्व, इह, अमा अने त्र तथा तस् प्रत्ययान्त शब्दोथी त्यच् थाय छे. क्वत्यः । इहत्यः । अमात्यः । तत्रत्यः । कुतस्त्यः ।

क्वेहा-ऽमा-त्र-तसस् त्यच् ६।३।१६

१३ नि शब्दथी ध्रुव अर्थमां त्यच् प्रत्यय थाय छे. नित्यंध्रुवम् ।

नेर् ध्रुवे ६।३।१७

१४ निस् शब्दथी गत अर्थमां त्यच् थाय छे. निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः चण्डालः ।

निसो गते ६।३।१८

१५ ऐषमस् ह्यस् अने श्वस् थी त्यच् विकल्पे थाय छे. ऐषमो भवम् ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । १–३–८८

ऐसमो-ह्यः-श्वसो वा ६।३।१९

१६ अरण्य शब्दथी अ [ण] थाय छे. आरण्याः सुमनसः । आरण्याः पशवः ।

रूप्योत्तरपदा-ऽरण्याण् णः ६।३।२२

१७ भवत् [भवतु] शब्दथी इकण् अने ईय [ईयस्] थाय छे. भवतः भवत्या वा इदम् भावत्कम् । स्त्री भावत्की । ,, ,, भवदीयम् । भवदीया । ७-४-७१

भवतोरिकणीयसौ ६।३।३०

१८ पर, जन अने राजन् थी अकीय थाय छे. परकीयः । जनकीयः । राजकीयः । ७-४-६१

पर-जन-राज्ञोऽकीयः ६।३।३१

१९ दु संज्ञावाळा नामोथी ईय थाय छे. देवदत्तीयः । तदीयः । शालीयः । गोनर्दीयः । ६-१-१०

दोरीयः ६।३।३२

२० उष्ण विगेरे पूर्वपद होय एवा काल शब्दथी ईय प्रत्यय थाय छे. उष्णकालीयः ।

उष्णादिभ्यः कालात् ६।३।३३

२१ वि विगेरे पूर्वपद होय एवा काल शब्दथी णिक अने इकण् प्रत्यय थाय छे. वैकालिकः । स्त्री वैकालिका । वैकालिकी । तात्कालिका । तात्कालिको ।

व्यादिभ्यो णिकेकणौ ६।३।३४

२२ काशि विगेरे दु संज्ञक शब्दोथी णिक अने इकण् थाय छे. काशि, काशिका काशिकी । चेदि, चैदिका चैदिकी ।

काश्यादेः ६।३।३५

२३ वाह्लिक देशमां ग्राम गयि दु शब्दोथी णिक अने इकण् थाय छे.

सैपुरिका । सैपुरिकी । स्कौनगरिका । स्कौनगरिकी ।

वाहीकेषु ग्रामात् ६।३।३६

२४ देशवाचि वृजि अने मद्र शब्दथी क प्रत्यय थाय छे.

वृजिकः । मद्रकः ।

वृजि-मद्रात् देशात् कः ६।३।३८

२५ ई कारान्त प्राग्देश वाचि दु संज्ञक शब्दोथी अकञ् थाय छे. काकन्द्यां भवः काकन्दकः । माकन्दकः ।

ईतोऽकञ् (दोः प्राचः) ६।३।४१

२६ र उपान्त्यमां होय એવા प्राग्देश वाचि दु संज्ञक शब्दोथी अकञ् थाय छे. पाटलिपुत्र भवः पाटलिपुत्रकः ।

रोपान्त्यात् ६।३।४२

२७ प्रस्थ पुर अने वह अन्तवाळा, य उपान्त्यवाळा अने धन्वन् (मरुदेश) अर्थवाळा देश वाचि दु शब्दोथी अकञ् थाय छे.

मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । सांकाश्यकः । धन्वन्–पारेधन्वकः । पेरावतकः ।

प्रस्थ-पुर-वहान्त-योपान्त्य-धन्वर्थात् ६।३।४३

२८ दु संज्ञक राष्ट्र वाचि देश शब्दोथी अकञ् थाय छे.

आभिसारे भवः आभिसारकः ।

राष्ट्रेभ्यः ६।३।४४

२९ बहुवचनान्त राष्ट्रवाचि देश शब्दोथी अकञ् थाय छे.

अङ्गेषु जातः आङ्गकः ।

बहुविषयेभ्यः ६।३।४५

३० धूमादि देशवाचि शब्दोथी अकञ् थाय छे. धूमे भवः धौमकः । षाड्गुण्डकः ।

धूमादेः ६।३।४६

૩૧ क ઉપાન્ત્ય હોય એવા અને **कच्छादि** દેશ વાચિ શબ્દોથી अण् થાય છે. **इक्ष्वाकुषु जातः ऐक्ष्वाकः** । **काच्छः** ।

कोपान्त्याच् चा-ऽण् ६।३।५६

૩૨ **युष्मद्** **अस्मद्** થી **अञ्** અને **ईनञ्** વિકલ્પે થાય છે. અને **युष्माक** **अस्माक**, તથા એકવચનમાં **तवक** **ममक** આદેશ થાય છે. **युष्माकमयं युवयोर्वा यौष्माकः**। **यौष्माकीणः** પક્ષે **युष्मदीयः** । **अस्माकमयमावयोर्वा आस्माकः** । **आस्माकीनः** । પક્ષે **अस्मदीयः** । એકવચનમાં **तवायं तावकः** । **तावकीनः** । **त्वदीयः** । **मामकः** । **मामकीनः** । **मदीयः** ।

वा युष्मदस्मदोऽञीनञौ युष्माका-ऽऽस्माकौ च अस्यैकत्वे तु तवक-ममकम् ६।३।६७

૩૩ **अन्त** **अवस्** અને **अधस्** શબ્દથી **अम** પ્રત્યય થાય છે. **अन्तमः** । **अवमः** । **अधमः** । ૭-૪-૬૫. ૭-૨-૧૧૫

अमोऽन्ता-ऽवो-ऽधसः ६।३।७४

૩૪ **पश्चात्**, **आदि**, **अन्त** અને **अग्र** થી **इम** થાય છે. **पश्चिमः** ૭-૨-૧૨૪ **आदिमः** । **अन्तिमः** । **अग्रिमः** । ૭-૪-૬૮

पश्चादाद्यन्ता-ऽग्राद् इमः ६।३।७५

૩૫ **मध्य** થી **म** થાય છે. **मध्यमः** ।

मध्याद् मः ६।३।७६

૩૬ **अध्यात्म** આદિ શબ્દોથી **इकण्** થાય છે. **अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम्**। **अकस्माद् भवम् आकस्मिकम्** । **आमुष्मिकम्** । **पेहिकम्** ।

अध्यात्मादिभ्य इकण् ६।३।७८

૩૭ **समान** પૂર્વપદ હોય એવા શબ્દોથી તેમજ **लोक** ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોથી **इकण्** થાય છે. **समानग्रामे कृतो भवो**

वा सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । इह लोके कृतो भवो वा ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । सार्वलौकिकः ।

समानपूर्व-लोकोत्तरपदात् ६।३।७९

३८ वर्षा शब्दथी, काल विशेष वाचि शब्दथी इकण् थाय छे. वर्षासु भवः वार्षिकः । मासिकः । सांवत्सरिकः । दैवसिकः । रात्रिकः ।

वर्षा-कालेभ्यः ६।३।८०

३९ चिर परुत् परारि शब्दथी त्न विकल्पे थाय छे. चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् पक्षे चिरंतनम् । ईत्यादि. ६-३-८८

चिर-परुत्-परारेः त्नः ६।३।८५

४० पुरा थी न विकल्पे थाय छे. पुरा भवं पुराणम् । पुरातनम्

पुरो नः ६।३।८६

४१ पूर्वाह्ण अने अपराह्ण थी तनट् विकल्पे थाय छे. पूर्वाह्णे जातो भवो वा पूर्वाह्णेतनः । पूर्वाह्णतनः । अपराह्णेतनः । अपराह्णतनः । ३-२-२४ सप्तमीनो लोप विकल्पे थाय छे. पक्षे-पौर्वाह्णिकः । आपराह्णिकः । ६-३-८०

पूर्वाह्णा-ऽपराह्णात् तनट् ६।३।८७

४२ सायम्, चिरम्, प्राह्णे, प्रगे अने कालवाचि अव्यय शब्दोथी तनट् थाय छे. साये भवः सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । अव्यय-दिवातनम् । प्रातस्तनम् । प्राक्तनम् ।

सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगेऽव्ययात् ६।३।८८

४३ कालवाचि नक्षत्र शब्दो, ऋतुवाचि शब्दो, अने सन्ध्यादि शब्दोथी अण् थाय छे. पुष्ये भवः पौषः । आश्विनः । रौहिणः । सौवातः ७-४-६ । ग्रीष्मे भवः ग्रैष्मः ।

शैशिरः। वासन्तः। सन्ध्यायां भवः सान्ध्यः। आमावास्यः।

भ-ऋतु-सन्ध्यादेः अण् ६।३।८९

४४ **संवत्सर** शब्दथी **फल** अने **पर्व** अर्थमां **अण्** थाय छे. सांवत्सरम् फलम् पर्व वा।

संवत्सरात् फल-पर्वणोः ६।३।९०

४५ **हेमन्त** शब्दथी विकल्पे **अण्** अने **त** नो लोप थाय छे. हैमन्तम्। हैमनम्। हैमन्तिकम्। ६-३-८०

हेमन्ताद् वा त-लुक् च ६।३।९१

४६ **प्रावृष्** शब्दथी **एण्य** थाय छे. प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः।

प्रावृषः एण्यः ६।३।९२

---

४७ **कृत लब्ध क्रीत अने संभूत अर्थमां सप्तम्यन्त नामथी** पूर्वे कह्या प्रमाणे **अण्** विगेरे अने **एयण्** विगरे प्रत्ययो थाय छे. **स्रुघ्ने कृतः सौघ्नः। नद्यां कृतः नादेयः। एवं लब्धः** इत्यादि

तत्र कृत-लब्ध क्रीत-संभूते ६।३।९४

---

४८ **कुशळ अर्थमां सप्तम्यन्त नामथी अण्** विगेरे अने **एयण्** विगेरे प्रत्ययो थाय छे.

स्रुघ्ने कुशलः स्रौघ्नः। नद्यां कुशलः नादेयः।

कुशले ६।३।९५

४९ **अश्मन्** विगेरे शब्दोथी **क** थाय छे. **अश्मनि कुशलः अश्मकः** पत्थर फोरवामां कुशळ। **त्सरुकः। त्सरु** एटले तलवारनी मुंठ, ते पकडवामां कुशळ.

कोऽश्मादेः ६।३।९७

---

५० जात अर्थमां, सप्तम्यन्त नामथी यथा विहित (पूर्वे कह्या प्रमाणे) अण् विगेरे अने एयण् विगेरे प्रत्ययो थाय छे.
स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । माथुरः । बाह्यः । बाहीकः । कालेयः । आग्नेयः । स्रैणः । पौस्नः ।
नादेयः । राष्ट्र्यः । पारावारीणः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।
जाते ६।३।९८

५१ प्रावृष् शब्दथी इक थाय छे. प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ।
प्रावृष इकः ६।३।९९

५२ देय ऋण अर्थमां, सप्तम्यन्त कालविशेष वाचि नामथी यथाविहित इकण् प्रत्यय थाय छे. ६-३-८०
मासे देयम् ऋणम् मासिकम् । आर्धमासिकम् सांवत्सरिकम् । मासे सति देयमित्यर्थः ।
कालाद् देये ऋणे ६।३।११३

---

५३ साधु पुष्यत् अने पच्यमान अर्थमा, सप्तम्यन्त कालविशेष वाचि नामथी यथाविहित प्रत्ययो थाय छे.
हेमन्ते साधु हैमनम् अनुलेपनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् ।
वसन्ते पुष्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पाटलाः ।
शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । शैशिराः मुद्गाः ।
साधु-पुष्यत्-पच्यमाने ६।३।११७

---

५४ उप्त अर्थमां, सप्तम्यन्त कालविशेष वाचि नामथी यथाविहित प्रत्ययो थाय छे. शरदि उप्ताः शारदा यवाः ।
उप्ते ६।३।११८

---

૫૫ **भव अर्थभां, सप्तम्यन्त नामथी** पूर्वे કહ્યા પ્રમાણે **अण्** વિગેરે અને **एयण्** વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે. ભવ એટલે સત્તા-હોવું અને જાત એટલે જન્મેલ. **स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । माथुरः । बाह्यः । नादेयः । राष्ट्र्यः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।**

भवे ६।३।१२३

૫૬ **दिश्** વિગેરે શબ્દોથી અને **देह** ના અંશવાચક શબ્દોથી **य** થાય છે. **दिशि भवो दिश्यः । वर्ग्यः । रहस्यम् । आद्यः । अन्त्यः । वंश्यः । वेश्यः । काल्यः । देहांशः-मूर्धन्यः । दन्त्यः । कर्ण्यः । ओष्ठ्यः । तालव्यः । पाण्यः । पद्यः । मुख्यः । जघन्यः ।**

दिगादि-देहांशाद् यः ६।३।१२४

૫૭ **मध्य** શબ્દથી **दिनण अ[ण]** અને **ईय** પ્રત્યય થાય છે. અને **म्** આગમ થાય છે. **मध्ये भवो माध्यंदिनः । माध्यमः । मध्यमीयः ।**

मध्याद् दिनण्-णेया मोन्तश्च ६।३।१२६

૫૮ **जिह्वामूल, अङ्गुलि** અને **मध्य** શબ્દથી **ईय** થાય છે. **जिह्वामूले भवो जिह्वामूलीयः । अङ्गुलीयः । मध्योयः ।**

जिह्वामूला-ऽङ्गुलेश्चेयः ६।३।१२७

૫૯ **वर्ग** અંતે હોય એવા શબ્દથી **ईय** થાય છે. **कवर्गीयः । पवर्गीयो वर्णः ।**

वर्गान्ताद् ६।३।१२८

૬૦ **दति कुक्षि कलशि वस्ति** અને **अहि** શબ્દોથી **एयण्** થાય છે. **दतौ-चर्मखल्वायां भवं दार्त्तेयं जलम् । कौक्षेयो व्याधिः । कालशेयं तक्रम् । बास्तेयं पुरीषम् । आहेयं विषम् ।**

दति-कुक्षि-कलशि-वस्त्यहेरेयण् ६।३।१३०

६१ ग्रीवा शब्दथी अण् अने एयण थाय छे. ग्रैवम्। ग्रैवेयम्।

ग्रीवातोऽण् च ६।३।१३२

६२ चतुर्मास शब्दथी संज्ञामां अण् थाय छे. चतुर्षु मासेसु भवा चातुर्मासी आषाढी कार्तिकी फाल्गुनी च पौर्णमासी।

चतुर्मासाच्चाम्नि ६।३।१३३

६३ परिमुख विगेरे अव्ययीभाव समासथी य [ञ्य] थाय छे. परितः सर्वतो मुखं परिमुखम् मुखनी चारे तरफ। मुखात् परि परिमुखम् मुखने वळीने। परिमुखे भवः पारिमुख्यः। पारिहनव्यः।

परिमुखादेरव्ययीभावाद् (ञ्यः) ६।३।१३६

६४ अन्त शब्द पूर्वपद होय एवा अव्ययीभाव समासथी इकण् थाय छे. अगारस्यान्तः अन्तरगारम् तत्र भवः आन्तरगारिकः।

अन्तःपूर्वादिकण् ६।३।१३७

६५ परि अने अनु थी पर रहेल ग्राम शब्द अंते होय एवा अव्ययीभाव समासथी इकण् प्रत्यय थाय छे. ग्रामात्परि परिग्रामम् तस्मिन्भवः पारिग्रामिकः। ग्रामस्य समीपम् अनुग्रामम् तस्मिन्भवः आनुग्रामिकः।

पर्यनोः ग्रामात् ६।३।१३८

६६ उप थी पर रहेल जानु नीवि अने कर्ण शब्द अंते होय एवा अव्ययीभाव समासथी प्रायेण भव अर्थमां इकण् प्रत्यय थाय छे. औपजानुकः सेवकः ७-४-७१। औपनीविकं ग्रीवादाम। औपकर्णिकः सूचकः।

उपाज् जानु-नीवि-कर्णात् प्रायेण ६।३।१३९

૬૭ આગત અર્થમાં, પંચમ્યન્ત નામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અણ્ વિગેરે તેમજ યણ્ વિગેરે થાય છે. **स्रुघ्नात् आगतः स्रौघ्नः । माथुरः । गव्यः । स्त्रैणः । पौंस्नः । नादेयः । राष्ट्र्यः । ग्रामीणः । ग्राम्यः ।**

तत आगते ६।३।१४९

૬૮ વિદ્યાનો અને યોનિનોસંબંધ જે શબ્દોને છે, તે શબ્દોથી અકઞ્ થાય છે. **आचार्यादागतम् आचार्यकम् । पैतामहकम् ।**

विद्या-योनि-सम्बन्धाद् अकञ् ६।३।१५०

૬૯ पितृ શબ્દથી य વિકલ્પે થાય છે. **पितुरागतम् पित्र्यम्** १-२-२६ । પક્ષે **पैतृकम्** । ६-३-१५२, ७-४-७१

पितुः यो वा ६।३।१५१

૭૦ ઋકારાન્ત નામથી इकण् થાય છે.

हौतृकम् । मातृकम् । मातृकी विद्या । जामातृकम् ।

ऋत इकण् ६।३।१५२

૭૧ **आयस्थान** (સ્વામિ ગ્રાહ્ય ભાગ—આય, તે જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે તે.) વાચિ શબ્દથી **इकण्** પ્રત્યય થાય છે. **आतरः—नदीतीर्थम् ततः आगतम् आतरिकम् । शौल्कशालिकम् । आपणिकम् । दौवारिकम् ।** ७-४-६

आयस्थानात् ६।३।१५३

૭૨ नृ વાચિ શબ્દોથી અને **हेतु**वाचि શબ્દોથી રૂપ્ય અને मयट् વિકલ્પે થાય છે. **देवदत्तादागतम् देवदत्तरूप्यम् । देवदत्त-मयम्** પક્ષે **दैवदत्तम्** अण् । **पापादागतम् पापरूप्यम् । पापमयम् ।** પક્ષે **पापीयम्** ईय । ६-३-३२

नृ-हेतुभ्यो रूप्य-मयटौ वा ६।३।१५६

---

७३ **प्रभवति अर्थमां, पंचम्यन्त नामथी** यथा विहित प्रत्यय थाय छे. **हिमवतो प्रभवति हैमवती गङ्गा ।**

प्रभवति ६।३।१५७

७४ **त्यदादि** शब्दोथी **मयट्** थाय छे. **तस्मात् प्रभवति तन्मयम् । मन्मयी । भवन्मयम् ।**

त्यदादे र्मयट् ६।३।१५९

---

७५ **ईदम् अर्थमां, षष्ठ्यन्त नामथी** पूर्वे कह्या प्रमाणे **अण्** विगेरे अने **पयण्** विगेरे प्रत्ययो थाय छे. **स्रुघ्नस्येदम् स्रौघ्नम् । माथुरम् । पौंस्नम् । गव्यम् । नादेयम् । राष्ट्र्यम् । भानवीयः । ७-४-७०**

तस्येदम् ६।३।१६०

७६ **देवासुरादि** द्वन्द्व सिवाय अन्य द्वन्द्व समासथी वैर अर्थमां **अकल्** प्रत्यय थाय छे. **काकोलूकस्येदम् वैरम् काकोलूकिका । श्वावराहिका । अहिनकुलिका । दैवासुरम् अण् ।**

अदेवासुरादिभ्यो वैरे (अकल्) ६।३।१६४

७७ **रथ** शब्दथी तेमज **पूर्वपद** सहित **रथ** शब्दथी **वोढा** अने **अङ्ग** ओ बे अर्थमां य—

रथात् सादेश्च वोढ्रङ्गे ६।३।१७५

७८ य प्रत्यय थाय छे. **रथस्यायं वोढा रथ्योश्वः । रथस्येदं रथ्यं चक्रम् । द्वयो रथयो र्वोढा द्विरथः । ६-१-२४**

यः ६।३।१७६

---

७९ **प्रोक्त (व्याख्यात) अर्थमां, तृतीयान्त नामथी** यथा विहित प्रत्ययो थाय छे. **भद्रबाहुना प्रोक्तानि भाद्रबाहवानि**

उत्तराध्ययनानि । बार्हस्पत्यम् ।

तेन प्रोक्ते ६।३।१८१

८० उपज्ञात (प्रथमतः ज्ञातं कृतं वा) अर्थमां, तृतीयान्त नामथी यथा विहित प्रत्ययो थाय छे. पाणिनिना पाणिनेन वा उपज्ञातम् पाणिनीयम् अकालकं व्याकरणम् ।

उपज्ञाते ६।३।१९१

---

८१ कृत अर्थमां, तृतीयान्त नामथी पूर्वे कह्या प्रमाणे प्रत्ययो थाय छे. शिवेन कृतः शैवो ग्रन्थः । सिद्धसेनीयः स्तवः ।

कृते ६।३।१९२

८२ मक्षिका विगेरे शब्दोथी संज्ञामां यथा विहित प्रत्ययो थाय छे. मक्षिकाभिः कृतम् माक्षिकं मधु । सारघं मधु ।

नाम्नि मक्षिकादिभ्यः ६।३।१९३

८३ सर्वचर्म शब्दथी ईन अने ईनञ् प्रत्यय थाय छे. सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः सार्वचर्मीणो रथः ।

सर्व-चर्मण ईनेनञौ ६।३।१९५

८४ उरस् थी य अने अण् थाय छे. उरसा कृतः उरस्यः । औरसः ।

उरसो याणौ ६।३।१९६

---

८५ भजति अर्थमां, द्वितीयान्त नामथी—पूर्वे कह्या प्रमाणे प्रत्यय थाय छे. स्रघ्नं भजति स्रौघ्नः । नादेयः । राष्ट्रियः ।

(अमः) भजति ६।३।२०४

८६ तुल्यदिग् अर्थमां, तृतीयान्त नामथी, पूर्वे कह्या प्रमाणे प्रत्यय थाय छे. सुदाम्नाएकदिग् सौदामनी विद्युत् ।

सुदामा पर्वत જે દિશામાં છે, તે દિશામાં વિજળી છે તેથી તે સુદામા સાથે **तुल्यदिग्** (**एकदिक्**) કહેવાય છે. **त्रिककुदा एकदिक् त्रैककुदी लङ्का ।**

टस्तुल्यदिशि ६।३।२१०

८७ **तस्** (**तसि**) પ્રત્યય થાય છે, **सुदामतः । त्रैककुत्तः ।**

तसिः ६।३।२११

८८ **उरस्** શબ્દથી **य** અને **तसि** થાય છે. **उरसा एकदिग्** उरस्यः । उरस्तः

यश्च उरसः ६।३।२१२

८९ એનો નિવાસ અર્થમાં, પ્રથમાન્તનામથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રત્યયો થાય છે. **स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः ।** माथुरः । नादेयः । राष्ट्रियः ।

से निवासादस्य ६।३।२१३

षष्ठोऽध्यायः तृतीयः पादः

तद्धित-प्रकरणम् ३

[शेषसामान्यार्थे शेषार्थेषु च प्रत्ययाः]

१ शेषे ६।३।१

२ नद्यादेरेयण् ६।३।२ नादेयः । माहेयः । वानेयः

३ राष्ट्रादियः ६।३।३ राष्ट्र्यः

४ दूरादेत्यः ६।३।४ दूरेत्यः

५ उत्तरादाहञ् ६।३।५ औत्तराहः

६ पारावारादीनः ६।३।६ पारावारीणः

७ व्यस्त-व्यत्यस्तात् ६।३।७ पारीणः । अवारीणः

८ द्यु-प्रागपागुदक्-प्रतीचो यः ६।३।८ दिव्यम् । प्राच्यम्

९ ग्रामादीनञ् च ६।३।९ ग्रामीणः । ग्राम्यः । ग्रामेयकः

१० कुल-कुक्षि-ग्रीवात् श्वा-ऽस्यलङ्कारे (एयकञ्) ६।३।१२ कौलेयकः श्वा । कौक्षेयकोऽसिः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः

११ दक्षिणा-पश्चात्-पुरसः त्यण् ६।३।१३ दाक्षिणात्यः ।

१२ क्वेहा-ऽमा-त्र-तसस् त्यच् ६।३।१६ क्वत्यः । इहत्यः ।

१३ नेर्ध्रुवे ६।३।१७ नित्यं ध्रुवम्

१४ निसो गते ६।३।१८ निष्ट्यः चण्डालः

१५ ऐषमो-ह्यः-श्वसो वा ६।३।१९ ऐषमस्त्यम्, ऐषमस्तनम्

१६ रूप्योत्तरपदा-ऽरण्याण् णः ६।३।२२ आरण्याः

१७ भवतोरिकणीयसौ ६।३।३० भावत्कम्, भवदीयम्

१८ पर-जन-राज्ञोऽकीयः ६।२।३१ परकीयः । जनकीयः
१९ दोरीयः ६।३।३२ देवदत्तीयः । तदीयः । शालीयः
२० उष्णादिभ्यः कालात् ६।३।३३ उष्णकालीयः
२१ व्यादिभ्यो णिकेकणौ ६।३।३४ वैकालिकः वैकालिका
२२ काश्यादेः ६।३।३५ काशिका, काशिकी
२३ वाहीकेषु ग्रामात् ६।३।३६ सैपुरिका, सैपुरिकी
२४ वृजि-मद्रात् देशात् कः ६।३।३८ वृजिकः । मद्रकः
२५ ईतोऽकञ् (दोः प्राचः) ६।३।४१ काकन्दकः
२६ रोपान्त्यात् ६।३।४२ पाटलिपुत्रकः
२७ प्रस्थ-पुर-वहान्त-योपान्त्य-धन्वर्थात् ६।३।४३ मालाप्रस्थकः
२८ राष्ट्रेभ्यः ६।३।४४ आभिसारकः
२९ बहुविषयेभ्यः ६।३।४५ आङ्गकः
३० धूमादेः ६।३।४६ धौमकः
३१ कौपान्त्याच् चा-ऽण् ६।३।५६ ऐक्ष्वाकः । काच्छः
३२ वा युष्मदस्मदोऽञीनञौ युष्माका-ऽऽस्माकौ च अस्यैकत्वे तु तवक-ममकम् ६।३।६७ यौष्माकः, यौष्माकीणः, युष्मदीयः
३३ अमोऽन्ता-ऽवो-ऽधसः ६।३।७४ अन्तमः । अवमः
३४ पश्चादाद्यन्ता-ऽग्राद् इमः ६।३।७५ पश्चिमः । आदिमः
३५ मध्याद् मः ६।३।७६ मध्यमः
३६ अध्यात्मादिभ्य इकण् ६।३।७८ आध्यात्मिकम्
३७ समानपूर्व-लोकोत्तरपदात् ६।३।७९ सामानग्रामिकः । ऐहलौकिकः

३८ वर्षा-कालेभ्यः ६।३।८० वार्षिकः । मासिकः

३९ चिर-परुत्-पराराः त्नः ६।३।८५ चिरत्नम् । परुत्नम्

४० पुरो नः ६।३।८६ पुराणम्, पुरातनम्

४१ पूर्वाह्ण-ऽपराह्णात् तनट् ६।३।८७ पूर्वाह्णतनः, पूर्वाह्णेतनः

४२ सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगेऽव्ययात् ६।३।८८ सायन्तनम् । चिरन्तनम्

४३ भ-ऋतु-सन्ध्यादेः अण् ६।३।८९ पौषः । ग्रैष्मः । सान्ध्यः

४४ संवत्सरात् फल-पर्वणोः ६।३।९० सांवत्सरम् फलं पर्व वा

४५ हेमन्ताद् वा त-लुक् च ६।३।९१ हेमन्तम्, हैमनम्, हैमन्तिकम्

४६ प्रावृषः ण्यः ६।३।९२ प्रावृषेण्यः

---

४७ तत्र कृत-लब्ध-क्रीत-संभूते ६।३।९४ स्रौघ्नः । नादेयः

---

४८ कुशले ६।३।९५ स्रौघ्नः । नादेयः

४९ कोऽश्मादेः ६।३।९७ अश्मकः । त्सरुकः

---

५० जाते ६।३।९८ स्रौघ्नः । माथुरः । बाह्यः, बाह्किः

५१ प्रावृष इकः ६।३।९९ प्रावृषिकः

---

५२ कालाद् देये ऋणे ६।३।११३ मासिकम्

५३ साधु-पुष्यत्-पच्यमाने ६।३।११७ हैमनमनुलेपनम् । वासन्त्यः कुन्दलताः । शारदाः शालयः

---

५४ उप्ते ६।३।११८ शारदा यवाः

---

५५ भवे ६।३।१२३ स्रौघ्नः । माथुरः । ग्राम्यः । ग्रामीणः
५६ दिगादि-देहांशाद् यः ६।३।१२४ दिश्यः । वर्ग्यः । मूर्धन्यः
५७ मध्याद् दिनण्-णेया मोन्तश्च ६।१।१२६ माध्यंदिनः
५८ जिह्वामूला-ऽङ्गुलेश्चेयः ६।३।१२७ जिह्वामूलीयः । अङ्गुलीयः
५९ वर्गान्ताद् ६।३।१२८ कवर्गीयः । पवर्गीयः
६० दृति-कुक्षि-कलशि-बस्त्यहेरेयण् ६।३।१३० दार्त्तेयं जलम्
६१ ग्रीवातोऽण् च ६।३।१३२ ग्रैव्यम्, ग्रैवेयम्
६२ चतुर्मासान्नाम्नि ६।३।१३३ चातुर्मासो आषाढ्यादिः पौ.
६३ परिमुखादेरव्ययीभावाद् (ञ्यः) ६।३।१३६ पारिमुख्यः
६४ अन्तःपूर्वादिकण् ६।३।१३७ आन्तरगारिकः
६५ पर्यनोः ग्रामात् ६।३।१३८ पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः
६६ उपाज् जानु-नीवि-कर्णात् प्रायेण ६।३।१३९ औपजानुकः सेवकः

---

६७ तत आगते ६।३।१४९ स्रौघ्नः । माथुरः । गव्यः । स्रैणः
६८ विद्या-योनि-सम्बन्धाद् अकञ् ६।३।१५० आचार्यकम् । पैतामहकम्
६९ पितुः यो वा ६।३।१५१ पित्र्यम्, पैतृकम्
७० ऋत इकण् ६।३।१५२ हौतृकम् । मातृकम्
७१ आयस्थानात् ६।३।१५३ आतरिकम् । शौल्कशालिकम्
७२ नृ-हेतुभ्यो रूप्य-मयटौ ६।३।१५६ देवदत्तरूप्यम्—मयम्

---

७३ प्रभवति ६।३।१५७ हैमवती गङ्गा

७४ त्यदादे र्मयट् ६।३।१५९ त्यन्मयम् । तन्मयम् । भवन्मयम्

---

७५ तस्येदम् ६।३।१६० स्रौघ्नम् । माथुरम् । पौंस्नम्

७६ अदेवासुरादिभ्यो वैरे (अकल्) ६।३।१६४ काकोलूकिका

७७ रथात् सादेश्च वोढ्रङ्गे ६।३।१७५

७८ यः ६।३।१७६ रथ्योऽश्वः । रथ्यं चक्रम् । द्विरथः

---

७९ तेन प्रोक्ते ६।३।१८१ भ्राद्रबाहवानि उत्तराध्ययनानि

---

८० उपज्ञाते ६।३।१९१ पाणिनीयम् अकालकं व्याकरणम्

---

८१ कृते ६।३।१९२ शैवो ग्रन्थः । सिद्धसेनीयः स्तवः

८२ नाम्नि मक्षिकादिभ्यः ६।३।१९३ माक्षिकं मधु । शारघं मधु

८३ सर्वचर्मण ईनेनञौ ६।३।१९५ सर्वचर्मीणः सार्वचर्मीणोरथः

८४ उरसो याणौ ६।३।१९६ उरस्यः, औरसः

---

८५ (अमो) भजति ६।३।२०४ स्रौघ्नः । नादेयः । राष्ट्रियः

---

८६ टस्तुल्यदिशि ६।३।२१० सौदामिनी विद्युत्

८७ तसिः ६।३।२११ सुदामतः । त्रैककुत्तः

८८ यश्च उरसः ६।३।२१२ उरस्यः, उरस्तः

---

८९ से निवासादस्य ६।३।२१३ स्रौघ्नः । माथुरः

तद्धित प्रकरण ४

जित विगेरे अर्थोमां प्रत्ययो

१ अण् नो अवधि पूर्ण थाय छे, हवे- आ प्रकरण (पाद)मां बतावेला अर्थोमां, अपवाद सिवाय इकण् प्रत्यय थाय छे.

इकण् ६।४।१

तृतीयान्त नामथी—

२ जित जयति दीव्यति अने खनति अर्थमां, अक्षैर्जितम् आक्षिकम् । शालाकिकम् । अक्षै र्जयति आक्षिकः । शालाकिकः । अक्षैः दीव्यति आक्षिकः । अभ्रूया खनति आभ्रिकः । कौदालिकः ।

तेन जित-जयत्-दिव्यत्-खनत्सु ६।४।२

३ संस्कृत अर्थमां, दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । विद्यया वैद्यिकः ।

संस्कृते ६।४।३

४ संसृष्ट अर्थमां, दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । विषेण वैषिकम् ।

संसृष्टे ६।४।४

५ तरति अर्थमां, उडुपेन तरति औडुपिकः ।

तरति ६।४।९

६ नौ शब्द अने द्वि स्वर शब्दोथी इक प्रत्यय थाय छे. नावा तरति नाविका । बाहुभ्याम् बाहुकः-का ।

नौ-द्विस्वरादिकः ६।४।१०

७ चरति अर्थमां, हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः ।

दध्ना चरति-भक्षयति दाधिकः ।

चरति ६।४।११

૮ पादाभ्यां चरति पदिकः । इकट् પ્ર. पाद् નો पद् આદેશ.

पदिकः ६।४।१३

૯ जीवति અર્થમાં, वेतनादि શબ્દોથી, वेतनेन जीवति वैतनिकः । वाहेन वाहिकः । વિગેરે.

वेतनादेः जीवति ६।४।१५

૧૦ निर्वृत्त અર્થમાં, अक्षद्यूतादि શબ્દોથી, अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकम् वैरम् ।

निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादेः ६।४।२०

૧૧ ભાવવાચિ શબ્દોથી इम પ્રત્યય થાય છે. पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । कुट्टिमम् । संमूर्च्छिमम् ।

भावादिमः ६।४।२१

૧૨ याचित અને अपमित्य શબ્દથી कण् પ્રત્યય થાય છે. याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् । अपमित्य (प्रतिदानेन) निर्वृत्तमापमित्यकम् ।

याचिता-ऽपमित्यात् कण् ६।४।२२

૧૩ वर्तते અર્થમાં, ओजस् सहस् અને अम्भस् શબ્દથી, ओजसा (बलेन) वर्तते औजसिकः । साहसिकः । आम्भसिकः ।

ओजः-सहो-ऽम्भसो वर्तते ६।४।२७

द्वितीयान्त नामथी—

૧૪ वर्तते અર्थમાં, प्रातलोम अनुलोम प्रतीप अन्वीप प्रतिकूल અને अनुकूल શબ્દથી,

प्रतिलोमं वर्तते प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः ।
प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः ।
प्रतिकूलं वर्तते प्रातिकूलिकः । आनुकूलकः ।

} ક્રિયા વિશેષણ-દ્વિતીયા

तं प्रत्यनोः लोमेष-कूलात् ६।४।२८

१५ परिमुख अने परिपार्श्व शब्दथी, परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः पारिपार्श्विकः सेवकः ।

परेः मुख-पार्श्वात् ६।४।२९

१६ रक्षति अने उञ्छति अर्थभां, समाजं रक्षति सामाजिकः । सामवायिकः । नागरिकः । बदराणि उञ्छति बादरिकः । श्यामाकिकः । नैवारिकः ।

रक्षदुञ्छतोः ६।४।३०

१७ घ्नति अर्थभां, पक्षि मत्स्य अने मृग अर्थवाळा शब्दोथी,

पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः	मात्स्यिकः	मार्गिकः ।
शाकुनिकः	मैनिकः	हारिणिकः ।
मायूरिकः	शाफरिकः	सौकरिकः ।

पक्षि-मत्स्य-मृगार्थात् घ्नति ६।४।३१

१८ गच्छति अर्थभां, परदार विगेरे शब्दोथी, परदारान्गच्छति पारदारिकः । गौरुदारिकः । गौरुतल्पिकः । सभर्तृकां (सपत्नीं) गच्छति सामर्तृकिकः । विगेरे.

परदारादिभ्यो गच्छति ६।४।३८

१९ प्रतिपथ शब्दथी इक अने इकण् प्रत्यय थाय छे. पन्थानं २ प्रति, पथोऽभिमुखम् वा प्रतिपथम् । प्रतिपथं गच्छति प्रतिपथिकः प्रातिपथिकः ।

प्रतिपथादिकश्च ६।४।३९

२० पृच्छति अर्थभां, सुस्नात विगेरे शब्दोथी, सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखरात्रिक । सौखशायनिकः । विगेरे

सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ६।४।४२

२१ ब्रुवति अर्थभां, प्रभूत विगेरे शब्दोथी, प्रभूतं ब्रूते

प्राभृतिकः । पर्याप्तं ब्रूते पार्याप्तिकः । विगेरे.

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ६।४।४३

२२ **सभवेत (तादात्म्यात्तदेकदेशीभूत) अर्थभां,** समूहवाचि शब्दोथी, **समूहं समवैति सामूहिकः । सामाजिकः । सांसदिकः । सामवायिकः । गौष्ठिकः ।**

समूहार्थात् समवेते ६।४।४६

२३ **पर्षद्** शब्दथी **ण्य** थाय छे. **पर्षदं समवैति पार्षद्यः ।**

पर्षदो ण्यः ६।४।४७

२४ **सेना** शब्दथी **ण्य** विकल्पे थाय छे. **सैन्यः । सैनिकः ।**

सेनाया वा ६।४।४८

२५ **चरति अर्थभां, धर्म अधर्म** शब्दथी, **धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्मं चरति आधर्मिकः ।**

धर्माऽधर्मात् चरति ६।४।४९

प्रथमान्त नामथी—

२६ **अस्य पण्यम् अर्थभां, अपूपाः पण्यम् अस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । लावणिकः । गान्धिकः ।**

तदस्य पण्यम् ६।४।५४

२७ **किशरादि** शब्दोथी **इकट्** थाय छे. **किशरं पण्यमस्य किशरिकः । किंशारिकी । तगरिकः । तगरिकी ।**

किशरादेरिकट् ६।४।५५

२८ **अस्य शिल्पम् अर्थभां,** (शिल्प એટલે કુશળપણું–હોંશિયારીથી થતી ક્રિયા વિશેષ.) **नृत्तं शिल्पमस्य नार्त्तिकः । गैतिकः । वादनिकः । मृदङ्ग (मृदङ्गवादनम्) शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः । मौरजिकः । वैणिकः ।**

शिल्पम् ६।४।५७

२९ अस्य शीलम् अर्थभां, (शीलम् प्राणिनां स्वभावः) अपूपाः (अपूपभक्षणम्) शीलमस्य आपूपिकः । मौद्किकः । ताम्बुलिकः । विगेरे. परुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः । आक्रोशिकः ।

शीलम् ६।४।५९

३० अङ् प्रत्ययान्त (५-३-११०) स्था धातुथी तेमज छत्रादि शब्दोथी अञ् प्रत्यय थाय छे. आस्था शीलमस्य आस्थः । व्यवस्था शीलमस्य वैयवस्थः । निष्ठा शीलमस्य नैष्ठः । विगेरे. छत्रं (छादनक्रिया शीलमस्य) छात्रः । छात्री । चुरा शीलमस्य चौरः । चौरी । तपः शीलमस्य तापसः । तापसी । विगेरे.

अङ्स्था-च्छत्रादेरञ् ६।४।६०

३१ अस्य प्रहरणम् अर्थभां, असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । मौष्टिकः । धानुष्कः ७-४-७१ मौद्गरिकः । मौशलिकः ।

प्रहरणम् ६।४।६२

३२ परश्वध शब्दथी अण् विकल्पे थाय छे. परश्वधः (पर्शुः) प्रहरणमस्य पारश्वधः । पारश्वधिकः ।

परश्वधाद् वाऽण् ६।४।६३

३३ शक्ति अने यष्टि था टीकण् थाय छे. शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शाक्तीकी । याष्टीकः । याष्टीकी ।

शक्ति-यष्टेः टीकण् ६।४।६४

३४ इष्टि विगेरे शब्दोथी टीकण् विकल्पे थाय छे. इष्टिः प्रहरणमस्य ऐष्टीकः ऐष्टीकी । ऐष्टिकः । ईषा ,, ऐषीकः । ऐषीकी । ऐषिकः । दाण्डीकः । दाण्डिकः विगेरे.

वेष्टयादिभ्यः ६।४।६५

સપ્તમ્યન્ત નામથી—

૩૫ नियुक्त અર્થમાં, द्वारे नियुक्तः दौवारिकः ७ ४-६ आपणिकः। भाण्डशालिकः। आतरे नियुक्तः आतरिकः।

तत्र नियुक्ते ६।४।७४

૩૬ अगारान्त શબ્દથી इक थाय छे. भाण्डागारे नियुक्तः भाण्डागारिकः। भाण्डागारिका। आयुधागारिकः-का।

अगारान्ताद् इकः ६।४।७५

૩૭ वसति અર્થમાં, निकटे वसति नैकटिकः। वृक्षमूले वसति वार्क्षमूलिकः। श्मशानिकः। आवसथिकः।

निकटादिषु वसति ६।४।७७

૩૮ समानतीर्थ શબ્દથી य थाय छे. समानतीर्थे वसति सतीर्थ्यः। तीर्थमिहगुरुः, सामानस्य सः।

सतीर्थ्यः ६।४।७८

પંચમ્યન્ત નામથી—

૩૯ अभिगमार्ह અર્થમાં, क्रोशशत योजनशत अने योजन शब्दथी, क्रोशशतादभिगममर्हति क्रौशशतिकः। यौजनशतिकः। यौजनिको मुनिः।

क्रोश-योजन-पूर्वात् शताद् योजनाच्चाभिगमार्हे ६।४।८६

---

૪૦ અહીંથી આગળ 'अर्हद्' અર્થ પર્યન્ત, જે પ્રકૃતિ કહેવાશે તે પ્રકૃતિથી પ્રત્યય થશે અને સંખ્યા આદિવાળી પણ તે પ્રકૃતિથી પ્રત્યય થશે. द्विशतेन क्रीतम् द्विशतकम् ६-४-१३०

संख्यादेश्चाऽऽर्हद् अलुचः ६।४।८०

द्वितीयान्त नामथी—

४१ याति अर्थमां, क्रोशशत योजनशत अने योजन शब्दथी, क्रोशशतं याति-गच्छति क्रौशशतिकः। यौजनशतिकः। यौजनिको दूतः।

तद् यत्येभ्यः ६।४।८७

४२ पथिन् शब्दथी इकट् थाय छे. पन्थानं याति पथिकः।

पथ इकट् ६।४।८८

४३ नित्यं याति अर्थमां, पथिन् शब्दथी ण प्रत्यय अने पथिन् नो पन्थ आदेश थाय छे. पान्थः

नित्यं णः पन्थश्च ६।४।८९

तृतीयान्त नामथी—

४४ शोभमान अर्थमां, कर्णवेष्टकाभ्यां शोभते कार्णवेष्टकिकं मुखम्। वाल्लयुगिकं शरीरम्। औपानहिकौ पादौ।

शोभमाने ६।४।१०२

४५ कर्म अने वेष शब्दथी य प्रत्यय थाय छे. कर्मणा शोभते कर्मण्यं शौर्यम्। वेषेण शोभते वेष्यो नटः।

कर्म-वेषाद् यः ६।४।१०३

४६ निर्वृत्त अर्थमां, कालवाचि शब्दथी आह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम्। मासिकम्। वार्षिकम्। सांवत्सरिकम्।

निर्वृत्ते (कालाद्) ६।४।१०५

द्वितीयान्त नामथी—

४७ भावि अने भूत अर्थमां, मासं भावी मासिक उत्सवः

મહીના સુધી થવાનો ઉત્સવ. **मासं भूतः मासिकः व्याधिः** મહીના સુધી થયેલો વ્યાધિ. २-२-४२

तं भावि-भूते ६।४।१०६

४८ **प्राणी भूत अर्थभां, वर्ष** શબ્દ જેને અંતે છે એવા દ્વિગુ-સમાસથી **अ** પ્રત્યય થાય છે. **द्वे वर्षे भूतो द्विवर्षो दारकः । त्रिवर्षो वत्सः ।**

प्राणिनि भूते (वर्षाद् द्विगोः अः) ६।४।११२

४९ **मास** શબ્દ જેને અંતે છે એવા દ્વિગુસમાસથી **वय** ગમ્ય હોય તો **य** પ્રત્યય થાય છે. **द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः त्रिमास्यो दारकः ।**

मासाद् वयसि यः ६।४।११३

५० **मास** શબ્દથી **वय** ગમ્ય હોય તો **ईनञ्** અને **य** થાય છે. **मासं भूतो मासीनो मास्यो दारकः ।**

ईनञ् च ६।४।११४

५१ **षण्मास** શબ્દથી **वय** ગમ્ય હોય તો **य यण्** અને **इकण्** થાય છે. **षण्मासान्भूतः षण्मास्यः । षाण्मास्यः । षाण्मासिकः ।**

षण्मासाद् य-यणिकण् ६।४।११५

પ્રથમાન્ત નામથી—

५२ **अस्य प्रयोजनम् अर्थभां, जिनमहः प्रयोजनमस्य जैनम-हिकम् । दैपोत्सविकम् ।**

प्रयोजनम् ६।४।११७

५३ सोऽस्य प्राप्तः अर्थभां, समय शब्दथी, समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् ।

समयात्प्राप्तः ६।४।१२४

५४ ऋतु विगेरे शब्दोथी अण् थाय छे. ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवं पुष्पफलम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ।

ऋत्वादिभ्योऽण् ६।४।१२५

५५ काल शब्दथी य थाय छे. कालः प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापसः । काल्या मेघाः ।

कालाद् यः ६।४।१२६

५६ सोऽस्य दीर्घः अर्थभां, काल शब्दथी, दीर्घः कालोऽस्य कालिकं ऋणम्, वैरम् । कालिकी संपत् ।

दीर्घः ६।४।१२७

---

५७ आगळ कहेवाता क्रीत थी भांडीने अर्हत् पर्यन्त अर्थोभां- त्रिंशद् अने विंशति शब्दथी डक प्रत्यय थाय छे, प्रत्ययान्त शब्द कोईनी संज्ञा न होय तो. (कापवादः) त्रिंशता क्रीतम् त्रिंशकम् । विंशत्या क्रीतम् विंशकम् । त्रिंशतमर्हति त्रिंशकः । विंशकः । ७-४-६७

त्रिंशद्-विंशते र्डकोऽसंज्ञायामार्हदर्थे ६।४।१२९

५८ शत् ति अने ष्टि अंतवाळा सिवाय संख्या शब्दथी डति प्रत्ययान्त शब्दथी तथा त्रिंशत् अने विंशति शब्दथी क प्रत्यय थाय छे. (इकणोऽपवादः) द्वाभ्यां क्रीतम् द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । कतिभिः क्रीतम् कतिकम् । त्रिंशत्कम् । विंशतिकम् ।

संख्या-डतेश्चा-ऽशत्-ति-ष्टेः कः ६।४।१३०

૫૯ કેવલ **शत** શબ્દથી **य** અને **इक** પ્રત્યય થાય છે. પ્રકૃતિથી અર્થ अतद्-ભિન્ન હોય તો. **शतेन क्रीतम् शत्यम्। शतिकम्। शतमर्हति शत्यः। शतिकः। शतं वर्षाणि मानमस्य शत्यः शतिकः पुरुषः।** कापवादौ। ६-४-८०

शतात् केवलादतस्मिन् येकौ ६।४।१३१

तृतीयान्त मूल्यवाचि नामथी—

૬૦ क्रीत અર્થમાં यथा विहित **इकण्** विगेरे प्रत्ययो थाय छे.

१ प्रस्थेन क्रीतम् प्रास्थिकम्		
सप्तत्या ,, साप्ततिकम्। आशीतिकम्।	}	इकण्
निष्केण ,, नैष्किकम्। पादिकम्।		
२ त्रिंशता ,, त्रैंशकम्। वैंशकम्।		डक
३ द्वाभ्याम् ,, द्विकम्। त्रिकम्।		क
४-५ शतेन ,, शत्यम्। शतिकम्।		य इक

मूल्यैः क्रीते ६।४।१५०

षष्ठ्यन्त नामथी—

૬૧ સંયોગહેતુ અને ઉત્પાતહેતુ અર્થમાં, यथा विहित प्रत्यय थाय छे.

१ शतस्य हेतुः ईश्वरसंयोगः शत्यः शतिकः ईश्वरसंयोगः।

२ सोमग्रहणस्य हेतुः उत्पातः सौमग्रहणिको भूमिकम्पः।

संग्रामस्य	,,	,,	सांग्रामिकम् इन्द्रधनुः।
सुभिक्षस्य	,,	,,	सौभिक्षिकः परिवेषः।
शतस्य	,,	,,	शत्यं शतिकं दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्।

(तस्य) हेतौ संयोगोत्पाते ६।४।१५३

६२ पृथिवी अने सर्वभूमि शब्दथी अञ् प्रत्यय थाय छे.
पृथिव्या हेतुः संयोग उत्पातो वा पार्थिवः ।
सर्वभूमेः ,, ,, ,, सार्वभौमः ७-४-२७ ।
तथा ईश अने ज्ञात अर्थभां—
पृथिवी अने सर्वभूमि शब्दथी अञ् प्रत्यय थाय छे.
पृथिव्या ईशः ज्ञातो वा पार्थिवः ।
सर्वभूमेः ,, ,, सार्वभौमः ।

पृथिवी-सर्वभूमेः ईश-ज्ञातयोश्चाञ् ६।४।१५६

६३ ज्ञात अर्थभां,
लोक सर्वलोक शब्दथी यथाविहित इकण् प्रत्यय थाय छे.
लोकस्य ज्ञातः लौकिक । सार्वलौकिकः । ७-४-२७

लोक-सर्वलोकाद् ज्ञाते ६।४।१५७

प्रथमान्त नामथी—

६४ 'એનું માન' અર્થભાં, યથા વિહિત इकण् પ્રત્યય થાય છે.
१ प्रस्थो मानमस्य प्रास्थिको राशिः । द्रौणिकः ।
वर्षशतम् ,, वार्षशतिको देवदत्तः । वार्षसहस्रिकः ।

(सोऽस्य) मानम् ६।४।१६९

६५ सङ्ख्या वाचि शब्दथी यथाविहित प्रत्यय थाय छे, જેનું માન હોય તે જો સંઘ સૂત્ર અને પાઠ હોય તો.
पञ्च गावः मानमस्य पञ्चकः संघः । सप्तकः । ६-४-१३०
अष्टा अध्याया मानमस्य अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् ।
शतकं निदानम् ।
अष्टौ रूपाणि-वारा मानमस्य अष्टकः पाठेऽधीतः ।

संख्याया संघ-सूत्र-पाठे ६।४।१७१

૬૬ **પञ्चद्, दशद्** એ બે શબ્દ **वर्ग** અભિધેય હોય ત્યારે ડત્ પ્રત્યયાન્ત વિકલ્પે નિપાત થાય છે. પક્ષે **क** થાય છે.

पञ्च मानमस्य वर्गस्य पञ्चद् वर्गः । पञ्चको वर्गः ।
दश „ „ दशद् वर्गः । दशको वर्गः ।

पञ्चद्-दशद् वर्गे वा ६।४।१७५

૬૭ સંખ્યા વાચિ શબ્દથી સ્તોમ અભિધેય હોય તો ડટ્ પ્રત્યય થાય છે. (**ऋगादीनां समूहः स्तोमः**)

पञ्चदश मानमस्य पञ्चदशः स्तोमः
विंशतिः मानमस्य विंशः । पञ्चविंशः । त्रिंशः ।

स्तोमे डट् ६।४।१७६

દ્વિતીયાન્ત નામથી—

૬૮ **अर्हत्** અર્થમાં, **श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः । वैषिकः । वास्त्रिकः । वास्त्रयुगिकः । आभिषेचनिकः । बालीवर्दिकः । चामरिकः । शत्यः । शतिकः ।**

तमर्हति ६।४।१७७

૬૯ **दण्डादि** થી **य** થાય છે. **दण्डमर्हति दण्डयः । मुशल्यः ।**

दण्डादेर्यः ६।४।१७८

૭૦ **यज्ञ** થી **इय** થાય છે. **यज्ञमर्हति यज्ञियो देशः यजमानः ।**

यज्ञादियः ६।४।१७९

૭૧ **पात्र** થી **य** અને **इय** બે પ્રત્યય થાય છે.

पात्रमर्हति पात्र्यः । पात्रियः ।

पात्रात् तौ ६।४।१८०

૭૨ **छेदादि** થી **नित्यमर्हति** અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

छेदम् नित्यमर्हति छैदिकः । भैदिकः ।

छेदादे र्नित्यम् ६।४।१८२

षष्ठोऽध्यायः चतुर्थः पादः

तद्धित-प्रकरणम् ४

[जिताद्यर्थेषु प्रत्ययाः]

१ इकण् ६।४।१

२ तेन जित-जयत्-दिव्यत्-खनत्सु ६।४।२

आक्षिकम् । आभ्रिकः

३ संस्कृते ६।४।३ दाधिकम् । वैधिकः

४ संसृष्टे ६।४।४ दाधिकम् । वैषिकम्

५ तरति ६।४।९ औडुपिकः

६ नौ-द्विस्त्रादिकः ६।४।१० नाविका । बाहुकः-का

७ चरति ६।४।११ दाधिकः

८ पदिकः ६।४।१३

९ वेतनादेः जीवति ६।४।१५ वैतनिकः । वाहिकः

१० निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ६।४।२० आक्षद्यूतिकं वैरम्

११ भावादिमः ६।४।२१ पाक्किमम्

१२ याचिता-ऽपमित्यात् कण् ६।४।२२

याचितकम् । आपमित्यकम्

१३ ओजः-सहो-ऽम्भसो वर्तते ६।४।२७

औजसिकः । साहसिकः

---

१४ तं प्रत्यनोः लोमेष-कूलात् ६।४।२८ प्रातिलोमिकः

१५ परेः मुख-पार्श्वात् ६।४।२९ पारिमुखिकः पारेपार्श्विकः
सेवकः

१६ रक्षदुच्छतोः ६।४।३० सामाजिकः । नागरिकः । बादरिकः

१७ पक्षि-मत्स्य-मृगार्थात् घ्नति ६।४।३६
पाक्षिकः । मात्स्यिकः

१८ परदारादिभ्यो गच्छति ६।४।३८
पारदारिकः । सार्भतृकिकः

१९ प्रतिपथादिकश्च ६।४।३९ प्रतिपथिकः, प्रातिपथिकः

२० सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ६।४।४२ सौस्नातिकः ।
सौखरात्रिकः ।

२१ प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ६।४।४३ प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः

२२ समूहार्थात् समवेते ६।४।४६ सामूहिकः । गौष्ठिकः

२३ पर्षदो ण्यः ६।४।४७ पार्षद्यः

२४ सेनाया वा ६।४।४८ सैन्यः, सैनिकः

२५ धर्माऽधर्माच्च चरति ६।४।४९ धार्मिकः । आधर्मिकः

---

२६ तदस्य पण्यम् ६।४।५४ आपूपिकः । मौदकिकः

२७ किंशरादेरिकट् ६।४।५५ किंशरिकः । तगरिकी

२८ शिल्पम् ६।४।५७ नार्त्तिकः । गैतिकः । मार्दङ्गिकः

२९ शीलम् ६।४।५९ आपूपिकः । मौदकिकः

३० अङ्स्था-च्छत्रादेरञ् ६।४।६० आस्थः । छात्रः

३१ प्रहरणम् ६।४।६२ आसिकः । प्रासिकः । धानुष्कः
३२ परश्वधाद् वाऽण् ६।४।६३ पारश्वधः, पारश्वधिकः
३३ शक्ति-यष्टेः टीकण् ६।४।६४ शाक्तीकः । याष्टीकी
३४ वेष्टयादिभ्यः ६।४।६५ ऐष्टीको । ऐष्टिकी

---

३५ तत्र नियुक्ते ६।४।७४ दौवारिकः । आपणिकः
३६ अगारान्तादिकः ६।४।७५ भाण्डागारिकः

---

३७ निकटादिषु वसति ६।४।७७ नैकटिकः
३८ सतीर्थ्यः ६।४।७८

---

३९ संख्या-ऽऽदेश्चाऽऽर्हदलुचः ६।४।८० द्विशतकम्
४० क्रोश-योजन-पूर्वात् शताद् योजनाच्चाभिगमार्हे ६।४।८६ क्रौशशतिकः

---

४१ तद् यात्येभ्यः ६।४।८७ क्रौशशतिकः यौजनशतिकदूतः
४२ पथ इकट् ६।४।८८ पथिकः
४३ नित्यं णः पन्थश्च ६।४।८९ पान्थः । पान्था

---

४४ (तेन) शोभमाने ६।४।१०२ कार्णवेष्टकिकं मुखम्
४५ कर्मवेषाद् यः ६।४।१०३ कर्मण्यं शौर्यम् । वेष्यो नटः

---

४६ (कालाद्) निर्वृत्ते ६।४।१०५ आह्निकम् । मासिकम्

---

४७ तं भावि-भूते ६।४।१०६ मासिक उत्सवः । मासिको व्याधिः

४८ (वर्षाद् द्विगोः अः) प्राणिनि भूते ६।४।११२
द्विवर्षो दारकः

४९ मासाद् वयसि यः ६।४।११३ द्विमास्यः दारकः

५० ईनञ् च ६।४।११४ मासीनो मास्यो दारकः

५१ षण्मासाद् य-यणिकण् ६।४।११५ षण्मास्यः,
षाण्मास्यः । षाण्मासिकः

---

५२ (सोऽस्य) प्रयोजनम् ६।४।११७ जैनमहिकम् देवागमनम्

---

५३ समयात्प्राप्तः ६।४।१२४ सामयिकं कार्यम्

५४ ऋत्वादिभ्योऽण् ६।४।१२५ आर्त्तवं पुष्पफलम्

५५ कालाद् यः ६।४।१२६ काल्या मेधाः

---

५६ दीर्घः ६।४।१२७ कालिकम् ऋणम्

---

५७ त्रिंशद्-विंशते र्डकोऽसंज्ञायामार्हदर्थे ६।४।१२९ त्रिंशकम्

५८ संख्या-ऽतेश्चा-ऽशत्-ति-ष्टेः कः ६।४।१३० द्विकम् । त्रिकम

५९ शतात् केवलादतस्मिन् येकौ ६।४।१३१ शत्यं, शतिकम्

---

६० मूल्यैः क्रीते ६।४।१५१ प्रास्थिकम् । त्रिंशकम् ।

द्विकम् । शत्यम्

---

६१ (तस्य) हेतौ संयोगोत्पाते ६।४।१५३ शत्यः
शतिकः ईश्वरसंयोगः

६२ पृथिवी-सर्वभूमेः ईश-ज्ञातयोश्चाऽञ् ६।४।१५६ पार्थिवः।
सार्वभौमः।

---

६३ लोक-सर्वलोकाद् ज्ञाते ६।४।१५७ लौकिकः। सार्वलौकिकः

---

६४ (सोऽस्य) मानम् ६।४।१६९ प्रास्थिको राशिः।
वार्षशतिको देवदत्तः

६५ संख्यायाः संघ-सूत्र-पाठे ६।४।१७१ पञ्चकः संघः।
अष्टकम् सूत्रम्

६६ पञ्चद्-दशद् वर्गे वा ६।४।१७५ पञ्चद्, पञ्चको वर्गः

६७ स्तोमे डट् ६।४।१७६ पञ्चदशः स्तोमः

---

६८ तमर्हति ६।४।१७७ श्वैतच्छत्रिकः। वैषिकः। वास्त्रिकः

६९ दण्डादे र्यः ६।४।१७८ दण्ड्यः। मुशल्यः

७० यज्ञादियः ६।४।१७९ यज्ञियो देशः यजमानः

७१ पात्रात् तौ ६।४।१८१ पात्र्यः। पात्रियः

७२ छेदादे र्नित्यम् ६।४।१८२ छैदिकः। भैदिकः

इति सिद्धहेम-सारांश-संस्कृत-व्याकरणे
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः

तद्धित प्रकरण ५

वहति विगेरे अर्थोमां प्रत्ययो

१ अहीं थी आगळ आवता अर्थोमां-ईय ७-१-२८ प्रत्ययनी पहेलां, अपवाद सिवाय य प्रत्यय थाय छे.

यः ७।१।१

२ वहति अर्थमां-

द्वितीयान्त रथ, युग अने प्रासङ्ग शब्दथी. रथं वहति रथ्यः । द्वौ रथौ वहति द्विरथ्यः । युगं वहति युग्यः । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रसज्यते इति प्रासङ्गः, यत्काष्ठं वत्सानां दमनकाले स्कन्ध आसज्यते तत् ।

वहति रथ-युग-प्रासङ्गात् ७।१।२

३ धुर् शब्दथी य अने एयण् थाय छे. धुरं वहति धुर्यः २-१-६५ । धौरेयः । (अन्यमते धुरीणः)

धुरो यैयण् ७।१।३

४ हल अने सीर थी इकण् थाय छे. हलं वहति हालिकः । सैरिकः ।

हल-सीरादिकण् ७।१।६

५ शकट थी अण् थाय छे. शकटं वहति शाकटो गौः ।

शकटादण् ७।१।७

---

६ विध्यति अनन्येन (आत्मना) अर्थमां, द्वितीयान्त नामथी. पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । उरू विध्यन्ति उरव्याः कण्टकाः ७-४-७० । उरो विध्यन्ति उरस्या वाताः ।

शर्करादयस्तु न अन्येन करणेन विध्यन्ति अपि तु आत्मना ।

बिध्यति अनन्येन ७।१।८

---

७ लब्धरि अर्थभां, द्वितीयान्त धन अने गण शब्दथी. धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

धन-गणाल् लब्धरि ७।१।९

८ अर्थ विशेषभां हृद्य विगेरे शब्दो आ प्रमाणे सिद्ध थाय छे. हृदयस्य प्रियं हृद्यमौषधम् । हृद्यो देशः । हृदयस्य बन्धनः हृद्यो वशीकरणमन्त्रः । पदमस्मिन्दृश्यम् पद्यः कर्दमः । तुलया संमितं तुल्यं भाण्डम् । तुल्यः-सदृशः । मूलमेषामुत्पाट्यं मूल्या मुद्गाः । मूलेन (उत्पत्तिकारणेन) आनाम्यं (प्राप्यम्) मूल्यम् कीमत । मूलेन (उपादानेन) समः मूल्यः पटः, उपादानेन समानफलः । वशं गतः वश्यो गौः । पथोऽनपेतं पथ्यम् ओदनादि । वयसा तुल्यो वयस्यः सखा । धेनुरेव धेनुष्या, आऋणप्रदानात् दोहार्थं धेनु दीयते सा । गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्यः (एवं नामा कश्चिदग्निः) । जनीं (वधूम्) वहन्ति जन्याः जामातुः वयस्या उच्यन्ते । धर्मेण प्राप्यम् धर्म्यम् सुखम् । धर्मादनपेतं धर्म्यम् (यद् धर्ममनुवर्तते)

हृद्य-पद्य-तुल्य-मूल्य-वश्य-पथ्य-वयस्य-धेनुष्या-गार्हपत्य-जन्य-धर्म्यम् ७।१।११

---

९ तार्य अने वध्य अर्थभां, अनुक्रमे तृतीयान्त नौ अने विष शब्दथी. नावा तार्यम् नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । विषेण वध्यो वधार्हो विष्यः ।

नौ-विषेण तार्य-वध्ये ७।१।१२

१० अनपेत अर्थभां पंचम्यन्त न्याय अने अर्थ शब्दथी. न्यायादनपेतम् न्याय्यम् । अर्थादनपेतम् अर्थ्यम् ।

न्यायार्थाद् अनपेते ७।१।१३

---

११ साधु अर्थभां, (साधुः प्रवीणो योग्य उपकारको वा) सप्तम्यन्त नामथी. कर्मणि साधुः कर्मण्यः । सभायां सभ्यः । शरणे शरण्यः ।

तत्र साधौ-७।१।१५

१२ पथिन् अतिथि वसति अने स्वपति शब्दथी एयण् थाय छे. पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ।

पथ्यतिथि-वसति-स्वपतेरेयण् ७।१।१६

१३ भक्त शब्दथी ण थाय छे. भक्ते साधुः भाक्तः शालिः ।

भक्ताण् णः ७।१।१७

१४ पर्षद् शब्दथी ण्य अने ण थाय छे. पर्षदि साधुः पार्षद्यः । पर्षदि साधुः पार्षदः । अन्यमते परिषद् थी पण थाय छे. पारिषद्यः । पारिषदः ।

पर्षदो ण्य-णौ ७।१।१८

१५ सर्वजन शब्दथी ण्य अने ईनञ् थाय छे. सार्वजन्यः । सार्वजनीनः ।

सर्वजनाण् ण्येनञौ ७।१।१९

१६ प्रतिजन विगेरेथी ईनञ् थाय छे. प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । आनुजनीनः । इदंयुगे साधुः पेदंयुगीनः ।

प्रतिजनादेरीनञ् ७।१।२०

१७ कथा विगेरेथी इकण् थाय छे. कथायां साधुः काथिकः ।

विकथायां वैकथिकः ।

कथादेरिकण् ७।१।२१

---

१८ અહીંથી આગળ આવતા અર્થોમાં અપવાદ સિવાય **ईय प्रत्यय थाय छे.** ७-१-४४ सुधी.

ईयः ७।१।२८

१९ **हविर्भेद अन्नभेद** अने **अपूपादि** शब्दथी **य** विकल्पे थाय छे.

हविरन्नभेदा-ऽपूपादे र्यो वा ७।१।२९

२० **उवर्णान्त** अने **युगादि** शब्दोथी **य** थाय छे.

उवर्ण-युगादे र्यः ७।१।३०

२१ **हित अर्थभां, (हित उपकारकः)-**

चतुर्थ्यन्त नामथी यथा विहित प्रत्यय थाय छे. **वत्सेभ्यो हितः वत्सीयः । करभीयः । पित्रीयः । मात्रीयः । आमिक्ष्यः आमक्षीयः । ओदन्यः ओदनीयः । अपूप्यः । अपूपीयः ।** विगेरे. **युग्यः । हविष्यः ।** विगेरे.

तस्मै हिते ७।१।३५

२२ **प्राण्यङ्ग रथ खल तिल यव वृष ब्रह्म माष** थी **य** थाय छे. **दन्तेभ्यो हितम् दन्त्यम् । कर्ण्यम् । चक्षुष्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । नाभ्यम् । रथाय हिता रथ्या भूमिः । खलाय हितम् खल्यम् अग्निरक्षणम् । तिलेभ्यो हितः तिल्यो वायुः । यवेभ्यो हितः यव्यस्तुषारः । वृषाय हितम् वृष्यम् क्षीरपानम् । ब्रह्मणे हितः ब्रह्मण्यो देशः । माषेभ्यो हितः माष्यो वातः ।**

प्राण्यङ्ग-रथ-खल-तिल-यव-वृष-ब्रह्म-माषाय यः ७।१।३७

२३ **अवि** अने **अज** शब्दथी **थ्यप्** प्रत्यय थाय छे. **अविभ्यो हितम् अविथ्यम् यूथम् । अजेभ्यो हितम् अजथ्यम् ।**

પકારઃ પુંવદ્ભાવાર્થઃ–અજાભ્યો હિતા અજથ્યા યૂતિઃ । ૩–૨–૫૦

અવ્યજાત્ થ્યપ્ ૭।૧।૩૮

૨૪ **ભોગ** ઉત્તરપદ હોય એવા શબ્દોથી અને **આત્મન્** શબ્દથી **ઈન** થાય છે. **માતૃભોગાય હિતઃ માતૃભોગીણઃ** । **પિતૃભોગાય પિતૃભોગીણઃ** ૨–૩–૬૩ । **આત્મને હિતઃ આત્મનીનઃ** । ૭–૪–૪૮

ભોગોત્તર-પદા-ઽઽત્મભ્યામીનઃ ૭।૧।૪૦

૨૫ **કર્મધારય સમાસમાં, પઞ્ચ સર્વ વિશ્વ** શબ્દથી પર રહેલ **જન** શબ્દથી **ઈન** થાય છે. **પઞ્ચજનેભ્યઃ પઞ્ચજનાય વા હિતઃ પઞ્ચજનીનઃ** । **સર્વજનીનઃ** । **વિશ્વજનીનઃ** ।

પઞ્ચ-સર્વ-વિશ્વાજ્ જનાત્ કર્મધારયે ૭।૧।૪૧

૨૬ **મહત્** અને **સર્વ** થી પર રહેલ **જન** શબ્દથી **ઇકણ્** થાય છે. **મહતે જનાય હિતઃ માહાજનિકઃ** । **સર્વસ્મૈ જનાય હિતઃ સાર્વજનિકઃ** ।

મહત્-સર્વાદિકણ્ ૭।૧।૪૨

૨૭ **સર્વ** શબ્દથી **ણ** વિકલ્પે થાય છે. **સર્વસ્મૈ હિતઃ સાર્વઃ** । પક્ષે **સર્વીયઃ** । ૭–૧–૨૮

સર્વાણ્ ણો વા ૭।૧।૪૩

---

૨૮ **તદર્થ અર્થભાં, ચતુર્થ્યન્ત નામથી પરિણામિ**–કારણ દ્રવ્ય અભિધેય હોય તો, યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે. **અઙ્ગારેભ્ય ઇમાનિ અઙ્ગારીયાણિ કાષ્ઠાનિ અઙ્ગારાર્થાનીત્યર્થઃ** । **શઙ્કવે ઇદમ્ શઙ્કવ્યં દારુ** ૭–૧–૩૦ **આમિક્ષાયૈ ઇદમ્ આમિક્ષ્યમ્ આમિક્ષીયં દધિ । ઓદન્યા ઓદનીયાસ્તણ્ડુલાઃ** । **અપૂપ્યમ્ અપૂપીયમ્ પિષ્ટમ્** ।

પરિણામિનિ તદર્થે ૭।૧।૪૪

२९ परिणामि-कारण द्रव्य चर्म अभिधेय होय तो, अञ् प्रत्यय थाय छे. वर्ध्रायेदं वार्ध्रं चर्म ।

चर्मणि अञ् ७।१।४५

३० ऋषभ अने उपानह् शब्दथी ञ्य थाय छे. ऋषभायायम् ऋषभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः ।

ऋषभोपानहाञ् ञ्यः ७।१।४६

---

३१ क्रियारूप अर्ह अर्थमां, षष्ठ्यन्त नामथी वत् प्रत्यय थाय छे. राज्ञोऽर्हं=राजवत् वृत्तं राज्ञः राजानुं वर्तन राजाने योग्य छे. राजवद्वर्तत भरतः । एवं कुलीनवत् ।

तस्यार्हे क्रियायां वत् ७।१।५१

३२ क्रियारूप इव (सादृश्य) अर्थमां, स्याद्यन्त नामथी वत् प्रत्यय थाय छे. क्षत्रिया इव=क्षत्रियवद्युध्यन्ते ब्राह्मणाः । अश्ववद्धावति चैत्रः । देवमिव=देववत्पश्यन्ति मुनिम् । साधुनेव=साधुवदाचरितं मैत्रेण । ब्राह्मणवद्दत्तं क्षत्रियाय ।

स्यादेरिवे ७।१।५२

३३ इव (सादृश्य) अर्थमां, सप्तम्यन्त नामथी वत् प्रत्यय थाय छे. मथुरायामिव मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्रासादाः ।

तत्र ७।१।५३

३४ षष्ठ्यन्त नामथी वत् प्रत्यय थाय छे. चैत्रस्येव=चैत्रवद् मैत्रस्य गावः ।

तस्य ७।१।५४

---

३५ 'भाव' अर्थमां, षष्ठ्यन्त नामथी त्व अने त [तल्] प्रत्यय थाय छे. भवतोऽस्मात् अभिधान-प्रत्ययौ इति भावः-शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं द्रव्यसंसर्गी भेदको गुणः ।

જેનાથી **નામ** અને **ઓળખ** થાય છે તે-ભાવ, એટલે કે દ્રવ્યના શબ્દ (નામ)ની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત ભૂત, દ્રવ્યમાં રહેલ વિશેષ (તે દ્રવ્યને ઓળખાવનાર) ગુણ. **गोः भावः गोत्वम्। गोता । अश्वत्वम् । अश्वता । शुक्लत्वम् । शुक्लता । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । स्त्रैणम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंस्नम् ।**

भावे त्व-तल् ७।१।५५

३६ **पृथु** વિગેરે શબ્દોથી **इमन्** વિકલ્પે થાય છે તથા **त्व तल्.** **पृथो र्भावः प्रथिमा । पृथुत्वम् । पृथुता । पार्थवम् । मृदो र्भावः म्रदिमा । मृदुता । मार्दवम् ७-१-६९ अण् । बहुलस्य भावः बंहिमा ७-४-३८ । बहुलत्वम् । बहुलता । बाहुल्यम् ट्यण् ७-१-५९ । वत्सस्य भावः वत्सिमा । वत्सत्वम् । वत्सता । वात्सम् अञ् ७-१-६६ विगेरे.**

पृथ्वादेरिमन् वा ७।१।५८

३७ **वर्ण** વિશેષ વાચિ શબ્દોથી અને **दृढादि** શબ્દોથી **य (ट्यण्)** અને **इमन्** વિકલ્પે થાય છે તથા **त्व तल्. शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । कार्ष्ण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णता । शिते र्भावः शैत्यम् । शितिमा । शितित्वम् । शितिता । शैतम् अण् ७-१-६९ । ईत्यादि. दृढस्य भावः दार्ढ्यम् । द्रढिमा । दृढत्वम् । दृढता । विमते र्भावः वैमत्यम् । विमतिमा । विमतित्वम् । विमतिता । वैमतम् अण् । ई.**

वर्ण-दृढादिभ्यष् ट्यण् च वा ७।१।५९

ભાવ અને કર્મ (ક્રિયા) અર્થમાં-

३८ **पत्यन्त** શબ્દોથી **राजान्त** શબ્દોથી **गुणाङ्ग** (જે શબ્દોની પ્રવૃત્તિમાં ગુણ અંગ એટલે હેતુભૂત હોય તે) શબ્દથી અને

राजादि शब्दोथी य [ट्यण्] तथा त्व तल् प्रत्यय थाय छे. अधिपते र्भावः कर्म वा आधिपत्यम्। अधिपतित्वम्। अधिपतिता। अधिराजस्य भावः कर्म वा आधिराज्यम्। अधिराजत्वम्। अधिराजता। मौढ्यम्। मूढत्वम्। मूढता। मौखर्यम्। वैदुष्यम्। राज्यम्। राजत्वम्। राजता। काव्यम्। कवित्वम्। कविता ६. अबुधस्य भावः कर्म वा आबुध्यम्। अचतुरस्य आचतुर्यम्।

पति-राजान्त-गुणाङ्ग-राजादिभ्यः कर्मणि च ७।१।६०

३९ अर्हत् शब्दथी ट्यण् प्रत्यय थाय छे अने त् नो न्त् थाय छे तथा त्व तल् थाय छे. अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम्। ञित् होवाथी ङी आर्हन्ती २-४-८८। अर्हत्त्वम्। अर्हत्ता।

अर्हतस् तो न्त् च ७।१।६१

४० सहाय शब्दथी विकल्पे ट्यण् तथा त्व तल् थाय छे. सहायस्य भावः कर्म वा साहाय्यम्। साहायकम्। अकञ् ७-१-७२। सहायत्वम्। सहायता।

सहायाद् वा ७।१।६२

४१ सखि वणिज् अने दूत थी य तथा त्व तल् थाय छे. सख्यु र्भावः कर्म वा सख्यम्। सखित्वम्। सखिता। वणिज्यम्। वणिक्त्वम्। वणिक्ता। दूत्यम्। दूतत्वम्। दूतता। वाणिज्यम्। दौत्यम्। ट्यण् ७-१-६०

सखि-वणिग्-दूताद् यः ७।१।६३

४२ स्तेन शब्दथी य थाय छे अने न लोपाय छे तथा त्व तल् थाय छे. स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्। स्तेनत्वम्। स्तेनता। स्तैन्यम्। ट्यण् ७-१-६०

स्तेनान् न्-लक् च ७।१।६४

४३ कपि अने ज्ञाति थी एय [एयण्] तथा त्व तल् थाय छे. कापेयम्। कपित्वम्। कपिता। ज्ञातेयम्। ज्ञातित्वम्। ज्ञातिता।

कपि-ज्ञातेरेयण् ७।१।६५

४४ प्राणिजाति शब्दोथी अने वय वाचि शब्दोथी अ [अञ्] तथा त्व तल् थाय छे. आश्वम्। अश्वत्वम्। अश्वता। गार्दभम्। माहिषम्। हस्तिनो हास्तम्। ७-४-६१ कौमारम्। कुमारत्वम्। कुमारता। कैशोरम्। शावम्।

प्राणि-जाति-वयोऽर्थाद् अञ् ७।१।६६

४५ युवादि शब्दोथी अ [अण्] थाय छे. यूनो युवते र्वा भावः कर्म वा यौवनम्। युवत्वम्। युवता। यौवनिका अकञ् ७-१-७२। स्थाविरम्। स्थविरत्वम्। स्थविरता ई.। स्थावियम् श्रामण्यम् पैशुन्यम् ट्यण ७-१-६०

युवादेरण् ७।१।६७

४६ लघु स्वर आद्दिमां होय एवा इवर्णान्त अने उ वर्णान्त अने ऋ वर्णान्त शब्दोथी अण् तथा त्व तल् थाय छे. शुचे र्भावः कर्म वा शौचम्। शुचित्वम्। शुचिता। शकुनेः शाकुनम्। मुने र्भावः कर्म वा मौनम्। हरितक्या हारितकम्। तितउनस्तैतवम्। पृथोः पार्थवम्। पटोः पाटवम्। लाघवम्। वध्वा वाधवम्। पितुः पैत्रम्।

स्वृ-वर्णाल् लघ्वादेः ७।१।६९

४७ त्रण के तेथी वधारे स्वरवाळा शब्दोमां य उपान्त्य होय अने य् नी पूर्वे गुरु स्वर होय एवा शब्दोथी अकञ् तथा त्व तल् थाय छे. रामणीयकम्। रमणीयत्वम्। रमणीयता। दार्शनीयकम्। कामनीयकम्। औपाध्यायकम्। आचार्यकम्।

योपान्त्याद् गुरूपोत्तमाद् असुप्रख्याद् अकञ् ७।१।७२

४८ चौरादि शब्दोथी अकञ् तथा त्व तल् थाय छे. चौरस्य भावः कर्म वा चौरिका स्त्री. चौरकम् न. । धौर्तिका स्त्री. । धौर्तकम् न. । मानोज्ञकम् न. । प्रैयरूपकम् न. । चौरत्वम् । चौरता । चौर्यम् धौर्त्यम् ट्यण् ७-१-६०

चौरादेः ७।१।७३

---

४९ क्षेत्र अर्थभां, षष्ठ्यन्त नामथी शाकट अने शाकिन प्रत्यय थाय छे. इक्षूणां क्षेत्रम् इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलकशाकटम् । मूलकशाकिनम् ।

शाकट-शाकिनौ क्षेत्रे ७।१।७८

५० धान्य वाचि शब्दोथी ईन [ईनञ्] थाय छे. कुलत्थानां क्षेत्रम् कौलत्थीनम् । मौद्गीनम् । प्रैयङ्गवीणम् । नैवारीणम् । कौद्रवीणम् । २-३-६३

धान्येभ्य इनञ् ७।१।७९

---

५१ मूळ अर्थभां, कर्णादि शब्दोथी जाह प्रत्यय थाय छे. कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । अक्षिजाहम् । इत्यादि

कर्णादे-र्मूले जाहः ७।१।८८

५२ पक्ष शब्दथी ति प्रत्यय थाय छे. पक्षस्य मूलम् पक्षतिः प्रतिपत्तिथिः ।

पक्षात् तिः ७।१।८९

---

५३ 'सह' अर्थभां (१) षष्ठ्यन्त हिम शब्दथी एलु प्रत्यय थाय छे. हिमस्य सहः-हिमं सहमानः हिमेलुः ।

हिमादेलुः सहे ७।१।९०

५४ बल अने वात शब्दथी ऊल थाय छे. बलूलः । वातूलः ।

बल-वातादूलः ७।१।९१

---

५५ 'असह' अर्थभां शीत उष्ण अने तृप्र शब्दथी आलु थाय छे. शीतस्य असहः-शीतमसहमानः शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रालुः ।

शीतोष्ण-तृप्रादालुः असहे ७।१।९२

---

५६ 'तद् दृश्यतेऽस्मिन्' अर्थभां, प्रथमान्त यथामुख अने संमुख शब्दथी ईन प्रत्यय थाय छे.

यथामुखं दृश्यतेऽस्मिन् यथामुखीनः आदर्शादिः ।
संमुखं ,, संमुखीनः ,,

यथामुख-संमुखाद् ईनः तद् दृश्यतेऽस्मिन् ७।१।९३

५७ 'व्याप्नोति' अर्थभां, सर्व आदिमां छे जेने एवा द्वितीयान्त पथिन् अङ्ग कर्म पत्र पात्र अने शराव शब्दोथी ईन प्रत्यय थाय छे.

सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः ।
सर्वपथान् ,, सर्वपथीनमुदकम् ।
सर्वाङ्गाणि ,, सर्वाङ्गीणस्तापः ।
सर्वकर्माणि ,, सर्वकर्मीणः पुरुषः ।
सर्वपत्राणि ,, सर्वपत्रीणः सारथिः । पत्रम्-वाहनम् ।
सर्वपात्रम् ,, सर्वपात्रीणः ओदनः । पात्रम्-भाजनम् ।
सर्वशरावाणि ,, सर्वशरावीणः ओदनः ।

सर्वादेः पथ्यङ्ग-कर्म-पत्र-पात्र-शरावं व्याप्नोति ७।१।९४

५८ आप्रपद शब्दथी ईन प्रत्यय थाय छे. आ प्रपदात्-आप्रपदम् । आप्रपदं व्याप्नोति आप्रपदीनः पटः । पगना अग्रभाग सुधी लांबो पट.

आ-प्रपदम् ७।१।९५

५९ 'गामिन्' અર્થમાં, દ્વિતીયાન્ત, यथाकाम अनुकाम અને अत्यन्त શબ્દથી ईन પ્રત્યય થાય છે. यथाकामं गामी यथाकामीनः अनुकामीनः यथेच्छंगामीत्यर्थः। अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः भृशं गन्तेत्यर्थः ।

यथाकामा-ऽनुकामा-ऽत्यन्तं गामिनि ७।१।१००

६० पारावार पार अवार અને अवारपार શબ્દથી ईन પ્રત્યય થાય છે. पारावारं गामी पारावारीणः । पारंगामी पारीणः । अवारीणः । अवारपारीणः ।

पारावारं व्यस्त-व्यत्यस्तं च ७।१।१०१

---

६१ 'अलं गामिन्' અર્થમાં-अनुगु શબ્દથી ईन થાય છે. अनुगु अलंगामी अनुगवीनो गोपालकः । गवामनु अनुगु । अलम् पर्याप्तम् પૂરેપૂરું.

अनुगु अलम् ७।१।१०२

६२ अध्वन् શબ્દથી य અને ईन થાય છે. अध्वानमलंगामी अध्वन्यः । अध्वनीनः । ७-४-४८

अध्वानं येनौ ७।१।१०३

६३ अभ्यमित्र શબ્દથી ईय य અને ईन થાય છે. अभ्यमित्रमलं गामी अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः अमित्राभिमुखं भृशं गन्तेऽत्यर्थः ।

अभ्यमित्रमीयश्च ७।१।१०४

---

६४ समांसमीन अद्यश्वीन अद्यप्रातीन आगवीन અને सप्तपदीन શબ્દો ईन પ્રત્યયાન્ત નિપાતથી સિદ્ધ થાય છે. समां समां गर्भं धारयति समांसमीना गौः । समा-वर्षम् ।

अद्य श्वो वा विजनिष्यमाणा अद्यश्वीना गौः । अद्य श्वो वा भविष्यति अद्यश्वीनो लाभः । अद्यश्वीनं मरणम् । एवम् अद्यप्रातः शब्दात् अद्यप्रातीना गौः । अद्यप्रातीनो लाभः । अद्यप्रातीनं मरणम् ।

आ-गोप्रतिदानं कारी, आगवीनः कर्मकरः प्रतिदान-शब्दस्य लुप् । सप्तभिः पदैः अवाप्यम् साप्तपदीनं सख्यम् । साप्तपदीनः सखा अहीं ईनञ् छे माटे वृद्धि.

समांसमीना-ऽद्यश्वीना-ऽद्यप्रातीना-ऽऽगवीन-साप्तपदीनम् ७।१।१०५

६५ अषडक्ष आशितंगु अलंकर्म अने अलंपुरुष शब्दथी स्वार्थे भां ईन प्रत्यय थाय छे. अविद्यमानानि षडक्षीणि अस्मिन् अषडक्षीणो मन्त्रः । अषडक्षीणी क्रीडा, द्वाभ्यां साध्यत इत्यर्थः । अषडक्षीणः कन्दुकः येन द्वौ क्रीडतः । अदृश्यानि षडक्षीण्यस्य अषडक्षीणः चैत्रः पितुः पितामहस्य पुत्रस्य चाद्रष्टेत्यर्थः । इन्द्रियपर्यायो वाक्षशब्दः- अविद्यमानानि षडक्षीणि अस्य अषडक्षीणोऽमनस्कः । आशिता गावोऽस्मिन्निति आशितंगु तत ईनः आशितंगवीनमरण्यम् । अलं कर्मणे अलंकर्मीणः । अलंपुरुषाय अलंपुरुषीणः । ३-१-४७ समास पछी ईनः

अषडक्षा-ऽऽशितंग्वलंकर्मा-ऽलंपुरुषादीनः ७।१।१०६

६६ अञ्च् जेने अन्ते छे એવા नामथी ईन प्रत्यय स्वार्थे भां विकल्पे थाय छे, पण दिग्वाचि स्त्रीलिंगनामथी थतो नथी. प्राक् प्राचीनम् । प्रत्यक् प्रतिचीनम् । उदक् उदीचीनम् । अवाक् अवाचीनम् । सम्यङ् समीचीनः । प्राचीना शाखा । प्राची दिक् अहीं ईन नहि थाय.

अ-दिक्-स्त्रियां वा-ऽञ्चः ७।१।१०७

---

६७ 'तुल्य' अर्थमां-संज्ञा अने प्रतिकृतिमां क प्रत्यय थाय छे, अश्वस्य तुल्यः अश्वकः मैत्रः । अश्वकम् रूपम् ।

तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः ७।१।१०८

६८ शाखादि थी य थाय छे. शाखायास्तुल्यः शाख्यः । मुखस्य तुल्यः मुख्यः । जघन्यः ।

शाखादे र्यः ७।१।११४

६९ द्रु शब्दथी य थाय छे. भव्य होय तो. विशिष्टेष्टपरिणामेन भवतीति भव्यम्-अभिप्रेतानामर्थानां पात्रम् । द्रुतुल्यः द्रव्यम् अयं माणवकः । द्रव्यं कार्षापणम् । यथा द्रु अग्रन्थि अजिह्मं दारु उपकल्प्यमानं विशिष्टेष्टरूपं भवति तथा माणवकोऽपि विनीयमानो विद्यालक्ष्म्यादिभाजनं भवतीति ।

द्रोः भव्ये ७।१।११५

७० कुशाग्र शब्दथी ईय थाय छे. कुशाग्रस्य तुल्यं कुशाग्रीयं शास्त्रम् । कुशाग्रीया बुद्धिः तीक्ष्णत्वात् ।

कुशाग्रादीयः ७।१।११६

७१ शर्करादि थी अण् थाय छे. शार्करं दधि मधुरत्वात् ।

शर्करादेरण् ७।१।११८

७२ सपत्नी थी अ थाय छे. सपत्न्यास्तुल्यः सपत्नः शत्रुः ।

अः सपत्न्याः ७।१।११९

---

७३ 'विस्तृत' अर्थमां-वि शब्दथी शाल अने शङ्कट प्रत्यय थाय छे. विशालः । विशङ्कटः ।

वेः विस्तृते शाल-शङ्कटौ ७।१।१२३

७४ वि शब्दथी कट थाय छे. विकटः ।

कटः ७।१।१२४

७५ संकीर्ण प्रकाश आधिक्य अने समीप अर्थमां–अनुक्रमे सम् प्र उद् अने नि शब्दथी कट प्रत्यय थाय छे.
संकटः । प्रकटः । उत्कटः । निकटः ।
सं-प्रोद्-नेः संकीर्ण-प्रकाशा-ऽधिक-समीपे ७।१।१२५

---

७६ 'घटते' अर्थमां–सप्तम्यन्त **कर्म** शब्दथी ठ प्रत्यय थाय छे. कर्मणि घटते कर्मठः–कर्मशूरः ।
तत्र घटते कर्मणः ठः ७।१।१३७

---

७७ 'अस्य संजातम्' अर्थमां–प्रथमान्त तारकादि शब्दोथी इत प्रत्यय थाय छे. तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । पुष्पाणि संजातान्यस्य पुष्पितस्तरुः । पण्डा (सदसद्विवेकिनी बुद्धिः) संजातास्य पण्डितः । इत्यादि
तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतः ७।१।१३८

---

७८ 'अस्य प्रमाणम्' अर्थमां–प्रमाणवाचि प्रथमान्त शब्दथी मात्रट् थाय छे. आयाममानं प्रमाणम् લંબાઈનું માન તે પ્રમાણ. તે બે પ્રકારનું છે. ઉર્ધ્વમાન અને તિર્યગ્માન.
१ जानुनी प्रमाणमस्य जानुमात्रमुदकम् । जानुमात्री खाता ખાઈ । ऊरुमात्रमुदकम् । ऊरुमात्री खाता ।
२ रज्जुमात्री भूमिः । પ્રત्यय टित् હોવાથી ङी.
प्रमाणाद् मात्रट् ७।१।१४०

७९ हस्ति अने पुरुष शब्दथी विकल्पे अण् थाय छे. हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिदघ्नम् । हस्तिद्वयसम् उदकम् ७-१-१४२ । हास्तिनी । हस्तिमात्रो । हस्तिदघ्नी । हस्तिद्वयसी खाता । पौरुषम् ।

पुरुषमात्रम्। पुरुषदघ्नम्। पुरुषद्वयसमुदकम्। पौरुषी, पुरुषमात्री छाया।

हस्ति-पुरुषाद् वाऽण् ७।१।१४१

८० ऊर्ध्व प्रमाणवाचि शब्दथी **दघ्नट्** अने **द्वयसट्** विकल्पे थाय छे. **ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुदघ्नम्। ऊरुद्वयसम्। ऊरुमात्रमुदकम्।**

वोर्ध्वं दघ्नट्-द्वयसट् ७।१।१४२

---

८१ मानवाचि **शन्** अंतवाळा **शद्** अंतवाणा संख्या शब्दथी अने **विंशति** शब्दथी **डिन्** प्रत्यय थाय छे. **पञ्चदश परिमाणमस्य पञ्चदशी अर्धमासः। त्रिंशी मासः। त्रयस्त्रिंशिनो देवविशेषाः। विंशिनो भवनेन्द्राः।**

(मानात् शन्-शद्-विंशतेः) डिन् ७।१।१४७

---

८२ **'એનું' मान'** अर्थमां-प्रथमान्त **इदम्** अने **किम्** शब्दथी **अत्** [अतु] प्रत्यय थाय छे तथा **इदम्** नो **इय्** अने **किम्** नो **किय्** आदेश थाय छे.

चतुर्विधं मानम्—

प्रमाण-इदं मानमस्य **इयान्** पटः। **कियान्** पटः। परिमाण-**इयद्धान्यम्। कियद्धान्यम्।** उन्मान-**इयत्सुवर्णम्।** संख्या-**इयन्तो** गुणिनः। **कियन्तो** गुणिनः।

इदं-किमोऽतुः इय्-किय् चास्य ७।१।१४८

८३ **तद् यद्** अने **एतद्** था **आवत्** [डावतु] प्रत्यय थाय छे. **यावत्। तावत्। एतावत्। यावती। तावती।**

यत्तदेतदो डावादिः ७।१।१४९

૮૪ 'એનું સંખ્યામાન' અર્થમાં यत् तद् अने किम् थी अति [डति] प्रत्यय विकल्पे थाय छे. या संख्या मानमेषां यति यावन्तः । तति तावन्तः । कति कियन्तः ।

यत्तत्-किमः संख्याया डति र्वा ७।१।१५०

૮૫ 'એના અવયવ' અર્થમાં-સંખ્યા વાચી નામથી तयट् प्रत्यय थाय छे. चत्वारोऽवयवा अस्याः चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । पञ्चतयो यमः । सप्ततयी नयप्रवृत्तिः । दशतयो धर्मः । द्वादशतयः सिद्धान्तः ।

अवयवात् तयट् ७।१।१५१

૮૬ द्वि अने त्रि शब्दथी अयट् विकल्पे थाय छे. द्वौ अवयवावस्य द्वयं द्वितयं तपः । त्रयं त्रितयं जगत् । त्रयः त्रितयो मोक्षमार्गः । द्वयी द्वितयी रज्जुः ।

द्वि-त्रिभ्याम् अयट् वा ७।१।१५२

---

૮૭ 'संख्यापूरण' અર્થમાં-षष्ठ्यन्त संख्यावाचि नामथी अ [डट्] प्रत्यय थाय छे. एकादशानां पूरणः एकादशः एकादशसंख्यापूरण इत्यर्थः ।

संख्यापूरणे डट् ७।१।१५५

૮૮ विंशति विगेरेथी विकल्पे तमट् प्रत्यय थाय छे. विंशतेः पूरणः विंशतितमः, विंशः । विंशतितमी, विंशी । एकविंशतितमः, एकविंशः ।

विंशत्यादे र्वा तमट् ७।१।१५६

૮૯ शत विगेरे तथा मास अर्धमास अने संवत्सर शब्दथी तमट् थाय छे. शतस्य पूरणः शततमः । शततमी । एकशततमः । एकशततमी । सहस्रतमः । लक्षतमः ।

मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः ।

शतादि-मासा-ऽर्धमास-संवत्सरात् ७।१।१५७

९० संख्या आदिमां न होय तो **षष्टि** विगेरे शब्दोथी तमट् प्रत्यय थाय छे. **षष्टेः पूरणः षष्टितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः । एकषष्टितमः एकषष्टः** ७–१–१५६

षष्ट्यादेः असंख्यादेः ७।१।१५८

९१ संख्या आदिमां न होय तो **नञ्** सिवायना शब्दोथी **मट्** प्रत्यय थाय छे. **पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । पञ्चमी । सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः ।**

नो मट् ७।१।१५९

९२ **बहु गण पूग** अने **संघ** शब्दथी **तिथ** [**पित्तिथट्**] प्रत्यय थाय छे. **बहुतिथः । गणतिथः । पूगतिथः । संघतिथः । बहूनां पूरणी बहुतिथी ।** ७–२–५०।

पित्तिथट् बहु-गण-पूग-संघात् ७।१।१६०

९३ **अतु** अंतवाळा शब्दोथी **पित् इथट्** थाय छे. **इयतिथः । कियतिथः । इयतीनां पूरणी इयतिथी ।**

अतोरिथट् ७।१।१६१

९४ **षट्** कति अने **कतिपय** शब्दथी **पित् थट्** प्रत्यय थाय छे. **षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिथी । कतिपयथी ।**

षट्-कति-कतिपयात् थट् ७।१।१६२

९५ **चतुर्** शब्दथी **पित् थट्** प्रत्यय थाय छे. **चतुर्णां पूरणः चतुर्थः । चतसृणां पूरणी चतुर्थी ।**

चतुरः ७।१।१६३

૯૬ चतुर् શબ્દથી य અને ईय પ્રત્યય થાય છે અને च નો લોપ થાય છે. तुर्यः, तुरीयः । तुर्या, तुरीया ।

येयौ च-लुक् च ७।१।१६४

૯૭ द्वि શબ્દથી तीय થાય છે. द्वितीयः । द्वितीया ।

द्वेस् तीयः ७।१।१६५

૯૮ त्रि શબ્દથી तीय થાય છે અને तृ આદેશ થાય છે. तृतीयः । तृतीया ।

त्रेस् तृ च ७।१।१६६

---

૯૯ **કર્તાની તૃતીયાના અર્થમાં**– દ્વિતીયાન્ત, કેવલ पूर्व શબ્દથી અને આદિપદ સહિત पूर्व શબ્દથી इन् પ્રત્યય થાય છે. पूर्वमनेन (कटः कृतः) पूर्वी कटम् । पूर्वी ओदनम् । पूर्वी पयः । कृतः कटः पूर्वमनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । ઇત્યાદિ. २-२-९९

पूर्वमनेन सादेश्चेन् ७।१।१६७

१०० પ્રથમાન્ત इष्टादि શબ્દોથી इन् થાય છે. इष्टो यज्ञोऽनेन इष्टी यज्ञे । अधीती व्याकरणे । ઇત્યાદિ. २-२-९९

इष्टादेः ७।१।१६८

१०१ इन्द्र શબ્દને इय પ્રત્યય લાગીને इन्द्रिय શબ્દનો નિપાત થાય છે. इन्द्रः आत्मा तस्य लिङ्गम् इन्द्रियम् ।

इन्द्रियम् ७।१।१७४

१०२ **'वित्त' અર્થમાં**-તૃતીયાન્ત નામથી चञ्चु અને चण પ્રત્યય થાય છે. वित्तो ज्ञातः प्रकाशः इत्यर्थः । विद्यया वित्तः विद्याचञ्चुः । विद्याचणः । केशचञ्चुः । केशचणः ।

तेन वित्ते चञ्चु-चणौ ७।१।१७५

सप्तमोऽध्यायः प्रथमः पादः

तद्धित-प्रकरणम् ५

[वहत्याद्यर्थेषु प्रत्ययाः]

१ यः ७।१।१

२ वहति रथ-युग-प्रासङ्गात् ७।१।२ रथ्यः । द्विरथ्यः

३ धुरो यैयण् ७।१।३ धुर्यः । धौरेयः

४ हल-सीरादिकण् ७।१।६ हालिकः । सैरिकः

५ शकटादण् ७।१।७ शाकटो गौः

६ विध्यति अनन्येन ७।१।८ पद्याः शर्कराः

७ धन-गणाल् लब्धरि ७।१।९ धन्यः । गण्यः

८ हृद्य-पद्य-तुल्य-मूल्य-वश्य-पथ्य-वयस्य-धेनुष्या-गार्हपत्य-जन्य-धर्म्यम् ७।१।११

९ नौ-विषेण तार्य-वध्ये ७।१।१२ नाव्यमुदकम् । विष्यः

१० न्यायार्थाद् अनपेते ७।१।१३ न्याय्यम् । अर्थ्यम्

११ तत्र साधौ ७।१।१५ कर्मण्यः । सभ्यः । शरण्यः

१२ पथ्यतिथि-वसति-स्वपतेरेयण् ७।१।१६ पाथेयम् । आतिथेयम्

१३ भक्ताण् णः ७।१।१७ भाक्तः शालिः

१४ पर्षदो ण्य-णौ ७।१।१८ पार्षद्यः पार्षदः

१५ सर्वजनाण्ण्येनञौ ७।१।१९ सार्वजन्यः, सार्वजनीनः

१६ प्रतिजनादेरीनञ् ७।१।२० प्रातिजनीनः

१७ कथादेरिकण् ७।१।२१ काथिकः । वैकथिकः

---

१८ ईयः ७।१।२८

१९ हविरन्नभेदा-ऽपूपादे र्यो वा ७।१।२९ आमिक्ष्यम्

२० उवर्ण-युगादे र्यः ७।१।३० शङ्क्व्यं दारु । युग्यम्

---

२१ तस्मै हिते ७।१।३५ वत्सीयः । आमिक्ष्यः, आमिक्षीयः । ओदन्यः, ओदनीयः । अपूप्यः, अपूपीयः । युग्यः । हविष्यः

२२ प्राण्यङ्ग-रथ-खल-तिल-यव-वृष-ब्रह्म-माषाद् यः ७।१।३७ दन्त्यम् । रथ्या भूमिः ।

२३ अव्यजात् ष्यप् ७।१।३८ अविष्यम् । अजष्यम्

२४ भोगोत्तर-पदा-ऽऽत्मभ्यामीनः ७।१।४० मातृभोगीणः । आत्मनीनः

२५ पञ्च-सर्व-विश्वाज् जनात् कर्मधारये ७।१।४१ पञ्चजनीनः

२६ महत्-सर्वादिकण् ७।१।४२ माहाजनिकः

२७ सर्वाण् णो वा ७।१।४३ सार्वः, सर्वीयः

---

२८ परिणामिनि तदर्थे ७।१।४४ अङ्गारीयाणि काष्ठानि । शङ्क्व्यं दारु

२९ चर्मणि अञ् ७।१।४५ वार्ध्रं चर्म

३० ऋषभोपानहाञ् त्रः ७।१।४६ आर्षभ्यो वत्सः ।

---

३१ तस्यार्हे क्रियायां वत् ७।१।५१ राजवत्

३२ स्यादेरिवे ७।१।५२ क्षत्रियवद् युध्यन्ते ब्राह्मणाः

३३ तत्र ७।१।५३ मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्रासादाः

३४ तस्य ७।१।५४ चैत्रवद् मैत्रस्य गावः

---

३५ भावे त्व-तल् ७।१।५५ अश्वत्वम् । अश्वता
३६ पृथ्वादेरिमन् वा ७।१।५८ प्रथिमा पृथुत्वम् पृथुता पार्थवम्
३७ वर्ण-दृढादिभ्यष् ष्ट्यण् च वा ७।१।५९ शौक्ल्यम् शुक्लिमा । दार्ढ्यम् दृढिमा
३८ पति-राजान्त-गुणाङ्ग-राजादिभ्यः कर्मणि च ७।१।६० आधिपत्यम् । मौढ्यम्
३९ अर्हतस् तो न्त् च ७।१।६१ आर्हन्त्यम्
४० सहायाद् वा ७।१।६२ साहाय्यम्, साहायकम्
४१ सखि-वणिग्-दूताद् यः ७।१।६३ सख्यम् । वणिज्या
४२ स्तेनान् न-लुक् च ७।१।६४ स्तेयम्, स्तैन्यम्
४३ कपि-ज्ञातरेयण् ७।१।६५ कापेयम् । ज्ञातेयम्
४४ प्राणि-जाति-वयोऽर्थाद् अञ् ७।१।६६ आश्वम् । कौमारम्
४५ युवादेरण् ७।१।६७ यौवनम्, यौवनिका
४६ यु-वर्णाल् लघ्वादेः ७।१।६९ शौचम । मौनम्
४७ योपान्त्याद् गुरूपोत्तमाद् असुप्रख्याद् अकञ् ७।१।७२ रामणीयकम् । आचार्यकम्
४८ चौरादेः ७।१।७३ चौरिका । धौर्तिका

---

४९ शाकट-शाकिनौ क्षेत्रे ७।१।७८ इक्षुशाकटम्, इक्षुशाकिनम्
५० धान्येभ्य इनञ् ७।१।७९ कौलत्थीनम् । मौद्गीनम्

---

५१ कर्णादे र्मूले जाहः ७।१।८८ कर्णजाहम् । अक्षिजाहम्

५२ पक्षात् तिः ७।१।८९ पक्षतिः प्रतिपत्तिथिः

---

५३ हिमादेलुः सहे ७।१।९० हिमेलुः

५४ बल-वातादूलः ७।१।९१ बलूलः । वातूलः

---

५५ शीतोष्ण-तृप्रादालुः असहे ७।१।९२ शीतालुः

---

५६ यथामुख-संमुखाद् ईनः तद् दृश्यतेऽस्मिन् ७।१।९३
यथामुखीनः आदर्शादिः

---

५७ सर्वादेः पथ्यङ्ग-कर्म-पत्र-पात्र-शरावं व्याप्नोति ७।१।९४
सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणः तापः

५८ आ-प्रपदम् ७।१।९५ आप्रपदीनः पटः

---

५९ यथाकामा-ऽनुकामादत्यन्तं गामिनि ७।१।१००यथाकामीनः

६० पारावारं व्यस्त-व्यत्यस्तं च ७।१।१०१ पारावारीणः

६१ अनुगु अलम् ७।१।१०२ अनुगवीनो गोपालकः

६२ अध्वानं येनौ ७।१।१०३ अध्वन्यः, अध्वनीनः

६३ अभ्यमित्रमीयश्च ७।१।१०४ अभ्यमित्रीयः मित्र्यः मित्रीणः

---

६४ समांसमीना-ऽद्यश्वीना-ऽद्यप्रातीना-ऽऽगवीन-साप्त-
पदीनम् ७।१।१०५

---

६५ अषडक्षा-ऽऽशितंग्वलंकर्मा-ऽलंपुरुषादीनः ७।१।१०६
अषडक्षीणो मन्त्रः । आशितंगवीनमरण्यम्

६६ अ-दिक्-स्त्रियां वा-ऽञ्चः ७।१।१०७ प्राचीनम् । प्राक्

---

६७ तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः ७।१।१०८ अश्वकः । अश्वकं रूपम्

६८ शाखादे र्यः ७।१।११४ शाख्यः । मुख्यः

६९ द्रोः भव्ये ७।१।११५ द्रव्यमयं माणवकः स्वर्णादि च

७० कुशाग्रादीयः ७।१।११६ कुशाग्रीयं शास्त्रम् । कुशाग्रीया

७१ शर्करादेरण् ७।१।११८ शार्करं दधि मधुरत्वात्

७२ अः सपत्न्याः ७।१।११९ सपत्नः शत्रुः

---

७३ वेः विस्तृते शाल-शङ्कटौ ७।१।१२३ विशालः विशङ्कटः

७४ कटः ७।१।१२४ विकटः

७५ सं-प्रोद्-नेः संकीर्ण-प्रकाशा-ऽधिक-समीपे ७।१।१२५ संकटः । प्रकटः । उत्कटः । निकटः ।

---

७६ तत्र घटते कर्मणः ठः ७।१।१३७ कर्मठः कर्मशूरः

७७ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतः ७।१।१३८ तारकितं नभः

---

७८ प्रमाणाद् मात्रट् ७।१।१४० जानुमात्रमुदकम्

७९ हस्ति-पुरुषाद् वाण् ७।१।१४१ हास्तिनमुदकम्

८० वोर्ध्वं दघनट्-द्वयसट् ७।१।१४२ ऊरुदघ्नम् ऊरुद्वयसम्

८१ (मानात् शन्-शद्-विंशतेः) डिन ७।१।१४७ पञ्चदशी अर्धमासः

---

८२ इदं-किमोऽतुः इय्-किय् चास्य ७।१।१४८ इयान्। कियान्
८३ यत्तदेतदो डावादिः ७।१।१४९ यावत्। तावत्
८४ यत्तत्-किमः संख्याया डति र्वा ७।१।१५० यति यावन्तः
८५ अवयवात् तयट् ७।१।१५१ चतुष्टयी
८६ द्वि-त्रिभ्याम् अयट् वा ७।१।१५२ द्वयम्, द्वितयम्

---

८७ संख्यापूरणे डट् ७।१।१५५ एकादशः। एकादशी
८८ विंशत्यादे र्वा तमट् ७।१।१५६ विंशतितमः, विंशः
८९ शतादि-मासार्धमास-संवत्सरात् ७।१।१५७ शततमः
९० षष्ट्यादेः असंख्यादेः ७।१।१५८ षष्टितमः
९१ नो मट् ७।१।१५९ पञ्चमः
९२ पित्तिथट् बहु-गण-पूग-संघात् ७।१।१६० बहुतिथः
९३ अतोरिथट् ७।१।१६१ इयतिथः इयतिथी
९४ षट्-कति-कतिपयात् थट् ७।१।१६२ षष्ठः। कतिथः
९५ चतुरः ७।१।१६३ चतुर्थः। चतुर्थी
९६ येयौ च-लुक् च ७।१।१६४ तुर्यः, तुरीयः। तुर्या
९७ द्वेस् तीयः ७।१।१६५ द्वितीयः। द्वितीया
९८ त्रेस् तृ च ७।१।१६६ तृतीयः। तृतीया

---

९९ पूर्वमनेन सादेश्चेन् ७।१।१६७ पूर्वी कृतपूर्वी कटम्
१०० इष्टादेः ७।१।१६८ इष्टी यज्ञे। अधीती व्याकरणे
१०१ इन्द्रियम् ७।१।१७४
१०२ तेन वित्ते चञ्चु-चणौ ७।१।१७५ विद्याचञ्चुः

तद्धित प्रकरण ६

मत्वर्थ आदि अर्थोमां प्रत्ययो

१ 'ते એનું છે' 'ते એમાં છે' અર્થમાં प्रथमान्तः नामथी मत् [मतु] प्रत्यय थाय छे. गावोऽस्य सन्ति गोमान् । यवमान् । २-१-५५ वृक्षा अस्मिन् सन्ति वृक्षवान् । प्लक्षवान् पर्वतः । अस्ति-धनमस्यास्ति अस्तिमान्-धनवान् । स्वस्ति-आरोग्यमस्यास्ति स्वस्तिमान्-आरोग्यवान् । राजा अस्ति अस्य राजवान् देशः । २-१-५१

तदस्यास्त्यस्मिन् इति मतुः ७।२।१

२ य प्रत्यय सुधी मतु प्रत्यय थाय छे. ७-२-५४

आ-यात् ७।२।२

३ नौ विगेरे शब्दोथी इक प्रत्यय थाय छे. नौरस्यास्मिन्वास्तीति नाविकः । नौमान् । कुमारिकः । कुमारीमान् ।

नावादेरिकः ७।२।३

४ शिखा विगेरे शब्दोथी इन् थाय छे. शिखी । शिखावान् माली । मालावान् । ७-२-२

शिखादिभ्य इन् ७।२।४

५ व्रीहि विगेरे शब्दोथी इक अने इन् थाय छे. व्रीहयोऽस्यास्मिन्वा सन्ति व्रीहिकः । व्रीही । व्रीहिमान् । मायिकः । मायी । मायावान् । मायावी । विन् । ७-२-४७

व्रीह्यादिभ्यस् तौ ७।२।५

६ અનેક સ્વરવાળા અકારાન્ત શબ્દથી इक અને इन् થાય છે. दण्डिकः । दण्डी । दण्डवान् । छत्त्रिकः । छत्त्री । छत्त्रवान् ।

अतोऽनेकस्वरात् ७।२।६

७ व्रीहि વાચિ શબ્દો અને तुन्दादि શબ્દોથી इल તથા इक અને इन् થાય છે. कलमा अस्यास्मिन्वा सन्ति कलमिलः कलमिकः । कलमी । कलमवान् । शालिलः । शालिकः । शाली । शालिमान् । तुन्दादि-तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरिकः । उदरी । उदरवान् ।

व्रीह्यर्थ-तुन्दादेरिलश्च ७।२।९

८ विवृद्ध स्वांग વાચિ શબ્દથી इल इक અને इन् થાય છે. विवृद्धौ-महान्तौ कर्णौ अस्य स्तः कर्णिलः । कर्णिकः । कर्णी । कर्णवान् । ओष्ठिलः ओष्ठिकः । ओष्ठी । ओष्ठवान् ।

स्वाङ्गाद् विवृद्धात् ते ७।२।१०

९ वलि वटि અને तुण्डि શબ્દથી भ થાય છે. वलिभः । वलिनः ७-२-२९ । वलिवान् । वटिभः । वटिवान् । तुण्डिभः । तुण्डिलः ७-२-२१ तुण्डिवान् । प्रवृद्धा नाभिः तुण्डिः ।

वलि-वटि-तुण्डे भः ७।२।१६

१० ऊर्णा अहम् અને शुभम् શબ્દથી यु [युस्] થાય છે. ऊर्णायुः उरभ्रः । अहंयुः अहंकारी । शुभंयुः कल्याण-बुद्धिः ।

ऊर्णा-ऽहं-शुभमो युस् ७।२।१७

११ कम् अने शम् शब्दथी युस् ति यस् तु त व अने भ थाय छे. कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शंतिः । कंयः । शंयः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंवः । शंवः । कंभः शंभः । यस् अने युस् प्रत्ययमां स् ईत्, नामनी पद संज्ञा थवा माटे छे.

कं-शंभ्यां युस्-ति-यस्-तु-त-व-भम् ७।२।१८

१२ बल वात दन्त अने ललाट शब्दथी ऊल थाय छे. बलूलः । वातूलः । दन्तूलः । ललाटूलः । बलवान् । वातवान् । दन्तवान् । ललाटवान् ।

बल-वात-दन्त-ललाटाद् ऊलः ७।२।१९

१३ प्राणिना अंगवाचि अकारान्त शब्दथी ल थाय छे. चूडालः । जङ्घालः । शिखालः । चूडावान् । जङ्घावान् । शिखावान् ।

प्राण्यङ्गाद् आतो लः ७।२।२०

१४ सिध्म विगेरे शब्दोथी, क्षुद्रजन्तुवाचि शब्दोथी अने रुग्वाचि शब्दोथी ल थाय छे. सिध्मान्यस्य सन्ति सिध्मलः । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् । तुण्डिलः । क्षुद्रजंतु–यूकालः । यूकावान् । रुग्–मूर्च्छालः । मूर्च्छावान् ।

सिध्मादि-क्षुद्र-जन्तु-रुग्भ्यः ७।२।२१

१५ वाच् शब्दथी निंदामां आल अने आट थाय छे. वाचालः । वाचाटः । यो बहु निःसारं भाषते स एवं निन्द्यते ।

वाच आलाटौ (क्षेपे) ७।२।२४

१६ वाच् शब्दथी ग्मिन् थाय छे. वाग्मी । वाग्वान् ।

ग्मिन् ७।२।२५

१७ मधु विगेरे शब्दोथी र थाय छे. मधुरो रसः । मधुरं मधु । मधुरं क्षीरम् । मधुमान् घटः । खं-महत्कण्ठविवरमस्यास्ति खरः गर्दभः । खवानन्यः । मुखं सर्वस्मिन्वक्तव्ये यस्यास्ति मुखरः वाचालः । मुखवानन्यः ।

मध्वादिभ्यो रः ७।२।२६

१८ कृषि विगेरे शब्दोथी वल [वलच्] थाय छे. कृषीवलः कुटुम्बी ३-२-८२ । कृषिमत्क्षेत्रम् । आसुतीवलः कल्यपालः । आसुतिमान् । रजस्वला स्त्री । रजस्वान् ग्रामः । पितृवलः ।

कृष्यादिभ्यो वलच् ७।२।२७

१९ लोम विगेरे शब्दोथी श अने पिच्छ विगेरे शब्दोथी इल थाय छे. लोमशः । लोमवान् । पिच्छिलः । पिच्छवान् ।

लोम-पिच्छादेः शेलम् ७।२।२८

२० अङ्ग विगेरे शब्दोथी न थाय छे. अङ्गानि अस्याः सन्ति अङ्गना कल्याणाङ्गी । अङ्गवती अन्या ।

नोऽङ्गादेः ७।२।२९

२१ प्रज्ञा श्रद्धा अर्चा अने वृत्ति शब्दथी अ [ण] थाय छे. प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्राद्धः । श्रद्धावान् । आर्चः । अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् । स्त्री तु प्राज्ञा । ४.

प्रज्ञा-श्रद्धा-ऽर्चा-वृत्ते र्णः ७।२।३३

२२ ज्योत्स्ना विगेरे शब्दोथी अण् थाय छे. ज्योत्स्ना अस्मिन्नस्ति ज्यौत्स्नः पक्षः । ज्यौत्स्नी रात्रिः । तमिस्रमस्त्यस्य तामिस्रः पक्षः । तामिस्री रात्रिः । तमिस्रं तमःसमूहः । ज्योत्स्नावान् । तपोऽस्यास्ति तापसः ।

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ७।२।३४

२३ सिकता अने शर्करा शब्दथी अण् थाय छे. सैकतः । सिकतावान् देशः । शार्करः शर्करावानोदनः ।

सिकता-शर्करात् ७।२।३५

२४ कच्छू शब्दथी उर [डुर] थाय छे. कच्छुरः । कच्छूमान् ।

कच्छ्वा डुरः ७।२।३९

२५ उन्नत दन्त शब्दथी डुर थाय छे. उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः । अन्यो दन्तवान् ।

दन्ताद् उन्नताद् ७।२।४०

२६ अभ्र विगेरे शब्दोथी अ थाय छे. अभ्राण्यस्मिन्सन्ति अभ्रं नभः । अर्शांस्यस्य सन्ति अर्शसो देवदत्तः । उरसः उरस्वान् ।

अभ्रादिभ्यः (अः) ७।२।४६

२७ अस् अन्तवाळा शब्दोथी तपस् माया मेधा अने स्रज् शब्दथी विन् थाय छे. यशस्वी । यशस्वान् । सरस्वी । सरस्वान् । सरस्वती । तेजस्वी । वर्चस्वी । तपस्वी ७-२-३४ मायावी । मायावान् । मेधावी । मेधावान् । स्रग्वी । स्रग्वान् ।

अस्-तपो-माया-मेधा-स्रजो-विन् ७।२।४७

२८ गुण विगेरे शब्दोथी य थाय छे. गुण्यः पुरुषः । गुणवान् । हिम्यः पर्वतः । हिमवान् ।

गुणादिभ्यो यः ७।२।५३

२९ प्रशस्त अने आहत रूप शब्दथी य थाय छे. प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यो गौः । रूप्यः पुरुषः । रूपवान् । आहतं रूपमस्यास्ति रूप्यः कार्षापणः ।

रूपात् प्रशस्ता-ऽऽहताद् ७।२।५४॥

---

३० पूर्णमास् शब्दथी अण् थाय छे. पूर्णा माश्चन्द्रमा अस्या-मस्ति पौर्णमासी ।

पूर्णमासोऽण् ७।२।५५

३१ वात अतिसार अने पिशाच शब्दथी इन् प्रत्यय थाय छे. अने क उमेराय छे. वातकी । अतिसारकी । पिशाचकी ।

वाता-ऽतिसार-पिशाचात् (इन्) कश्चान्तः ७।२।६१

३२ पूरण प्रत्ययान्त शब्दथी वय गम्य होय तो इन् प्रत्यय ज थाय छे. पञ्चमो मासः संवत्सरो वास्यास्ति पञ्चमी बालः ।

पूरणाद् वयसि ७।२।६२

---

३३ 'એનો પ્રકાર' અર્થમાં, પ્રથમાન્ત નામથી जातीयर् પ્રત્યય થાય છે. पटुः प्रकारोऽस्य पटुजातीयः । मृदुजातीयः । यज्जातीयः । तज्जातीयः । नानाभूतः प्रकारोऽस्य नाना-जातीयः । एवंजातीयः ।

प्रकारे जातीयर् ७।२।७५

३४ भूतपूर्व અર્થમાં, નામથી चरट् [प्चरट्] પ્રત્યય થાય છે. पूर्वं भूतः भूतपूर्वः । भूतपूर्व आढ्यः आढ्यचरः । आढ्यचरी । दर्शनीयचरः । दर्शनीयचरी ।

भूतपूर्वे प्चरट् ७।२।७८

३५ षष्ठ्यन्त नामथी रूप्य अने प्चरट् प्रत्यय थाय छे. देव-दत्तस्य भूतपूर्वः देवदत्तरूप्यो गौः । देवदत्तचरः ।

षष्ठ्याः रूप्य-प्चरट् ७।२।८०

---

३६ षष्ठ्यन्त नामथी व्याश्रय गम्य होय तो, तस् [तसु] प्रत्यय थाय छे. नानापक्षाश्रयो व्याश्रयः । देवा अर्जुनतो-ऽभवन् । आदित्यः कर्णतोऽभवत् । अर्जुनस्य पक्षे देवाः

कर्णस्य पक्षे आदित्योऽभवदित्यर्थः । त्वत्तोऽभवत् । मत्तोऽभवत् ।

व्याश्रये तसुः ७।२।८१

३७ सर्व अने उभय अर्थमां अनुक्रमे वर्तमान परि अने अभि थी तसु थाय छे. परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः उभयत इत्यर्थः ।

पर्यभेः सर्वोभये ७।२।८३

३८ आदि विगेरे शब्दोथी तसु प्रत्यय थाय छे. आदौ आदेर्वा आदितः । एवं मध्यतः । अन्यतः । अग्रतः । वक्षस्तः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । मुखतः । सर्वतः । इतः । प्रमाणेन प्रमाणाद्वा प्रमाणतः । पृष्ठेन पृष्ठतोऽर्कं सेवेत ।

आद्यादिभ्यः ७।२।८४

३९ अपादान पंचमी वाळा नामथी तसु प्रत्यय थाय छे. ग्रामत गच्छति । चौरतो बिभेति । त्वत्तः । मत्तः ।

अ-हीय-रुहो-ऽपादाने ७।२।८८

४० पंचम्यन्त किम् थी तथा द्वि युष्मद् अस्मद् अने भवतु सिवाय सर्वादि शब्दोथी अने अवैपुल्यार्थ-अनेकार्थ बहु थी तस् [पित्तस्] थाय छे. सर्वतः । यतः । ततः । बहुतः ।

किमद्व्यादि-सर्वाद्यवैपुल्यबहोः पित्तस् ७।२।८९

४१ तस् के तसु ७-२-८४,८८,८९ पर छतां इदम् नो इ, एतद् नो अ अने किम् नो कु थाय छे. इतः । अतः । कुतः ।

इतोऽतः-कुतः ७।२।९०

४२ **ततोभवान्** । **इतोभवान्** । **कुतोभवान्** । विगेरे शब्दो पूज्य अर्थमां वपराय छे. अे प्रमाणे **आयुष्मद्** । **दीर्घायुस्** । अने **देवानांप्रिय** पूर्वे पण **ततः इतः कुतः** विगेरे जोडाय छे. **ततआयुष्यमान्** विगेरे

भवत्वायुष्मद्-दीर्घायु-र्देवानांप्रियैकार्थात् ७।२।९१

४३ **तत्र** पण जोडाय छे. **तत्रभवान्** । **तत्रायुष्मान्** विगेरे.

त्रप् च ७।२।९२

४४ **त्रप्** प्रत्यय पर छतां, **किम्** नो **क्व** अने **कुत्र**, **एतद्** नो **अत्र** अने **इदम्** नो **इह** निपात थाय छे. ७-२-९४ थी **त्रप्**, **कस्मिन् इति क्व कुत्र** । **एतस्मिन् इति अत्र** । **अस्मिन् इह** । **क्वभवान्** । **कुत्रभवान्** । **अत्रभवान्** । **इहभवान्** । **क्वायुष्मान्** विगेरे.

क्व-कुत्रा-ऽत्रेह ७।२।९३

४५ **सप्तम्यन्त किम्** शब्दथी तथा **द्वि युष्मद् अस्मद्** अने **भवतु** सिवाय **सर्वादि** शब्दोथी अने अनेकार्थ **बहु** शब्दथी **त्रप्** प्रत्यय थाय छे. **सर्वत्र** । **तत्र** । **बहुषु-बहुत्र** ।

सप्तम्याः ७।२।९४

४६ **सप्तम्यन्त किम् यत् तद् सर्व एक** अने **अन्य** शब्दथी **काल** वाच्य होय त्यारे **दा** प्रत्यय थाय छे. **कस्मिन् काले कदा** । **यदा** । **तदा** । **सर्वदा** । **एकदा** । **अन्यदा** ।

किम्-यत्-तत्-सर्वैकान्यात् काले दा ७।२।९५

४७ **सदा अधुना इदानीम् तदानीम्** अने **एतर्हि काल** मां निपात छे. **सर्वस्मिन् काले सदा**। **अस्मिन्काले अधुना इदानीम् एतर्हि** । **तस्मिन् काले तदानीम्** ।

सदा-ऽधुनेदानीं-तदानीमेतर्हि ७।२।९६

४८ **सद्यस्** अद्य અને **परेद्यवि** अहन् વાચ્યમાં નિપાત છે. **समानेऽह्नि सद्यः । अस्मिन् अहनि अद्य । परस्मिन् परेद्यवि ।**

सद्यो-ऽद्य-परेद्यवि अह्नि ७।२।९७

४९ **पूर्व अपर अधर उत्तर अन्य अन्यतर** અને **इतर** શબ્દથી **अहन्** વાચ્ય હોય ત્યારે **एद्युस्** પ્રત્યય થાય છે. **पूर्वस्मिन् अहनि पूर्वेद्युः । अपरेद्युः । अधरेद्युः ।** ઇત્યાદિ.

पूर्वा-ऽपरा-ऽधरोत्तरा-ऽन्या-ऽन्यतरेतराद् एद्युस् ७।२।९८

५० **उभय** શબ્દથી **अहन्** વાચ્યમાં **द्युस्** અને **एद्युस्** થાય છે. **उभयस्मिन्नहनि उभयद्युः । उभयेद्युः ।**

उभयाद् द्युश्च ७।२।९९

५१ **ऐषमस्** परुत् અને **परारि वर्ष** વાચ્યમાં નિપાત છે. **अस्मिन् वर्षे ऐषमः । पूर्वस्मिन् परस्मिन् वर्षे परुत् । पूर्वतरस्मिन् परतरस्मिन् वर्षे परारि ।**

ऐषमः-परुत्-परारि वर्षे ७।२।१००

५२ **अनद्यतन** કાલમાં यथा સંભવ **हिं** પ્રત્યય થાય છે. **कस्मिन्नद्यतने काले कर्हि । यर्हि । तर्हि ।**

अनद्यतने र्हिः ७।२।१०१

---

५३ પ્રકારમાં વર્તમાન **किम्** અને **द्व्यादि** સિવાય સર્વનામથી **था** પ્રત્યય થાય છે. **सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । यथा तथा ।**

प्रकारे था ७।२।१०२

५४ **कथम्** અને **इत्थम्** પ્રકારમાં નિપાત છે. **केन प्रकारेण कथम् । अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् ।**

कथमित्थम् ७।२।१०३

૫૫ પ્રકારમાં વર્તમાન **સંખ્યા** વાચિ નામથી **धा** થાય છે. **एकेन प्रकारेण एकधा । द्विधा । त्रिधा । बहुधा । कतिधा ।**

संख्याया धा ७।२।१०४

૫૬ **विचाल** ગમ્ય હોય ત્યારે **સંખ્યા**વાચિ નામથી **धा** પ્રત્યય થાય છે. વિચાલ એટલે એકનું અનેક થવું અને અનેકનું એક થવું. **एको राशि द्वौ क्रियते द्विधा क्रियते । त्रिधा क्रियते एको राशि द्वौ भवति । द्विधा भवति । त्रिधा भवति । अनेकः एकः क्रियते एकधा क्रियते ।**

विचाले च ७।२।१०५

૫૭ **एक** શબ્દથી પ્રકાર અને વિચાલમાં **धम्** [**धमञ्**] વિકલ્પે થાય છે. **एकेन प्रकारेण ऐकध्यम् एकधा भुङ्क्ते । अनेकमेकं करोति ऐकध्यं करोति एकधा करोति ।**

वैकाद् धमञ् ७।२।१०६

૫૮ **द्वि** અને **त्रि** શબ્દથી પ્રકાર અને વિચાલમાં **धम्** [**धमञ्**] અને **एधा** વિકલ્પે થાય છે. **द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वैधम् त्रैधम् द्वेधा त्रेधा द्विधा त्रिधा भुङ्क्ते। एकं राशिं द्वौ करोति द्वैधम् त्रैधम् द्वेधा त्रेधा । द्विधा त्रिधा करोति ।**

द्वि-त्रेः धमञैधौ वा ७।२।१०७

૫૯ **द्वि** અને **त्रि** શબ્દથી **પ્રકારવત્** અને **વિચાલવત્** અર્થમાં **धण्** પ્રત્યય થાય છે. **द्वौ प्रकारौ विभागौ वा एषां द्वैधानि । त्रैधानि ।** આ અવ્યય નથી. ૧-૧-૩૨ જુઓ.

तद्वति धण् ७।२।१०८

૬૦ **વાર અર્થમાં**-સંખ્યાવાચિનામથી **વાર અર્થમાં**, **कृत्वस्** પ્રત્યય થાય છે. **पञ्च वारा अस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते**

देवदत्तः । षट्कृत्वः । शतकृत्वः । सहस्रकृत्वोऽधीते । बहुकृत्वः ।

वारे कृत्वस् ७।२।१०९

६१ द्वि त्रि अने चतुर् थी स् [सुच्] प्रत्यय थाय छे द्विः । त्रिः । चतुर् भुङ्क्ते ।

द्वि-त्रि-चतुरः सुच् ७।२।११०

६२ एक थी सुच् थाय छे अने एक नो सकृत् थाय छे. सकृत् भुङ्क्ते ।

एकात् सकृच् चास्य ७।२।१११

६३ आसन्न वारमां वर्तमान बहु शब्दथी धा थाय छे. बहव आसन्ना वारा अस्य बहुधा भुङ्क्ते । उपरा उपर ज्यारे छे.

बहो र्धा ऽऽसन्ने ७।२।११२

---

६४ दिग् देश अने काळमां वर्तमान-(१) प्रथमा पंचमी अने सप्तम्यन्त दिक् शब्दथी स्वार्थमां धा प्रत्यय थाय छे.

प्राची दिग् रमणीया प्राग् रमणीयम् । (अव्यय होवाथी प्राग् देशो रमणीयः ,, ,, नपुंसक थाय छे.)
,, कालो ,, ,, ,,
प्राच्या दिश आगतः प्रागागतः ।
प्राचः देशाद् ,, ,,
प्राचः कालाद् ,, ,,
प्राच्यां दिशि वसति प्राग् वसति ।
प्राचि देशे ,, ,, ,,
प्राच काले ,, ,, ,,

दिक्शब्दाद् दिग्-देश-कालेषु प्रथमा-पञ्चमी-सप्तम्याः ७।२।११३

६५ ऊर्ध्व थी रि अने रिष्टात् थाय छे अने उप आदेश थाय छे.
ऊर्ध्वा दिग् देशः कालो वा रमणीयः उपरि रमणीयम्।
,, ,, ,, ,, ,, उपरिष्टाद् रमणीयम्।
એવं– उपर्यागतः। उपरिष्टादागतः।
उपरि वसति। उपरिष्टाद् वसति

ऊर्ध्वाद् रि-रिष्टातौ उपश्चाऽस्य ७।२।११४

६६ पूर्व अवर अने अधर शब्दथी अस् अने अस्तात् प्रत्यय थाय छे अने अनुक्रमे पुर् अव् अने अध् आदेश थाय छे.
पुरो रमणीयम् पुरस्ताद् रमणीयम्। पुर आगतः पुरस्ताद् आगतः। पुरो वसति पुरस्ताद् वसति। એવं अवः। अवस्ताद्। अधः। अधस्ताद्।

पूर्वा-ऽवरा-ऽधरेभ्यो असस्तातौ पुरवधश्चैषाम् ७।२।११५

६७ पर अवर थी स्तात् थाय छे. परस्ताद्। अवरस्ताद्

परावरात् स्तात् ७।२।११६

६८ दक्षिण उत्तर तेमज पर अने अवर थी अतस् थाय छे.
दक्षिणतः। उत्तरतः। परतः। अवरतः।

दक्षिणोत्तरात् चाऽतस् ७।२।११७

६९ अधर अने अपर थी तथा दक्षिण अने उत्तर थी आत् थाय छे. *अधरात्। पश्चात् ७–२–१२४। दक्षिणात्। उत्तरात्।*

अधरा-ऽपराच् चाऽऽत् ७।२।११८

७० प्रथमा अने सप्तम्यन्त दक्षिण थी आ विकल्पे थाय छे.
दक्षिणा रमणीयम्। दक्षिणा वसति। पक्षे अतसातौ।

वा दक्षिणात् प्रथमा-सप्तम्या आ ७।२।११९

७१ दूर २हेल दक्षिण शब्दथी आ अने आहि थाय छे. ग्रामाद् दूरा दक्षिणा दिग् देशो वा रमणीयः— ग्रामाद् दक्षिणा

दक्षिणाहि रमणीयम् । ग्रामाद् दक्षिणा दक्षिणाहि वसति । दक्षिण शब्द કાલમાં વપરાતો નથી.

आ-ऽऽही दूरे ७।२।१२०

७२ उत्तर શબ્દથી आ અને आहि વિકલ્પે થાય છે. उत्तरा । उत्तराहि । પક્ષે उत्तरतः । उत्तरात् ।

वोत्तरात् ७।२।१२१

७३ अदूर (નજીક) પ્રથમા–સપ્તમ્યન્ત दिक् શબ્દથી एन થાય છે. अस्माद् अदूरा पूर्वा दिग् रमणीया देशः कालो वा पूर्वेणास्य रमणीयम् वसति । એવં अपरेण । दक्षिणेन । उत्तरेण । अधरेण । २–२–११७

अदूरे एनः ७।२।१२२

७४ अञ्च् અન્તવાળા શબ્દથી धा અને एन ७–२–१२२ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. અને લોપ થયા પછી સ્ત્રી પ્રત્યયનો પણ લોપ થાય છે. प्राची दिग् दूरादूरा वा रमणीया देशः कालो वा प्राग् रमणीयम् प्रागागतः । प्राग् वसति ।

लुप् अञ्चेः ७।२।१२३

७५ आत् પર છતાં अपर નો पश्च् આદેશ થય છે. पश्चात् ।

पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति ७।२।१२४

---

७६ कृ તેમજ भू અને अस् ધાતુ સાથેના યોગમાં कर्म અને કર્તાથી 'પહેલાં તે નથી તેનું તે થવું' ગમ્ય હોય ત્યારે ० [च्वि] પ્રત્યય થાય છે.

प्राग् अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति पटम् ।
,, अशुक्लः शुक्लो भवति शुक्लीभवति पटः ।
,, ,, शुक्लः स्यात् शुक्लीस्यात् पटः ।

कृ-भ्वस्तिभ्यां कर्म-कर्तृभ्यांप्रागतत्-तत्त्वे च्विः ७।२।१२६

७७ व्याप्ति होय तो **स्सात्** थाय छे.

सर्वं काष्ठं प्राग् अनग्निमग्निं करोति अग्निसात्करोति काष्ठम् । अग्निसाद् भवति । अग्निसात्स्यात् ।

प्रत्ययमां ऽमल **स्** होवाथी **स** ज रहेशे. मूर्धन्य **ष्** थशे नहिं

व्याप्तौ स्सात् ७।२।१३०

७८ अव्यक्त शब्दना अनुकरण रूप अनेकस्वरवाळा शब्दथी **कृ भू** अने **अस्** साथेना योगमां **इति** पदमां न होय तो **आ** [**डाच्**] प्रत्यय थाय छे अने ते शब्द ऽमल थाय छे.

पटत् करोति पटपटाकरोति भवति स्यात् ।

दमत् करोति दमदमाकरोति भवति स्यात् ।

अव्यक्ता-ऽनुकरणादनेकस्वरात् कृ-भ्वस्तिना अनितौ द्विश्च ७।२।१४५

७९ आदिमां **पटत्** नो **त्**, **डाच्** पदछतां लोपाय छे. **पटपटा-करोति** ।

डाच्यादौ ७।२।१४९

८० **बहु** अर्थवाळा अने **अल्प** अर्थवाळा **कारक** वाचिनामथी अनुक्रमे **इष्ट** अने **अनिष्ट** विषयमां **शस्** [**ष्शस्**] थाय छे.

१ **ग्रामे बहवो ददति बहुशो ददति ।**

बहुं धनं ददाति बहुशो धनं ददाति ।

विवाहे बहुभिर्भुक्तमतिथिभिः बहुशो भुक्तमतिथिभिः ।

बहुभ्योऽतिथिभ्यो ददाति बहुशोऽतिथिभ्यो ददाति ।

बहुभ्यो ग्रामेभ्य आगच्छति बहुशो ग्रामेभ्य आगच्छति ।

बहुषु ग्रामेषु वसति बहुशो ग्रामेषु वसति ।

एवं भूरिशः । प्रभूतशः । गणशः ।

२ **अल्प आगच्छति अल्पश आगच्छति** । इत्यादि

बहुल्पार्थात् कारकाद् इष्टा-ऽनिष्टे ष्शस् ७।२।१५०

८१ संख्या वाचि કારક નામથી અને એકવચનાર્થ કારક નામથી वीप्सामां शस् થાય છે.
१ एकैकं ददाति एकशो ददाति । द्वौ द्वौ द्विशः । त्रिशः । एकैकेन दीयते एकशो दीयते । द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्विशः । त्रिशः । २ माषं माषं देहि माषशो देहि । पादशः । अर्धशः । वनशः प्रविशति । क्रमेण क्रमेण क्रमशः ।
संख्यैकार्थाद् वीप्सायां शस् ७।२।१५१

---

८२ स्वरूप અર્થમાં વર્તમાન वर्ण અને अव्ययथी स्वार्थमां कार થાય છે. अकारः । इकारः । ककार । खकारः । ओंकारः । नमस्कारः । चकारः । एवकारः । हुंकारः ।
वर्णाव्ययात् स्वरूपे कारः ७।२।१५६

८३ र थी एफ પણ થાય છે. रेफः । रकारः ।
रादेफः ७।२।१५७

८४ नामन् रूप અને भाग शब्दथी धेय प्रत्यय थाय छे. नामैव नामधेयम् । रूपधेयम् । भागधेयम् ।
नाम-रूप-भागाद् धेयः ७।२।१५८

८५ *मर्त* विगेरे शब्दोथी य प्रत्यय थाय छे. मर्त एव मर्त्यः । सूर एव सूर्यः । भाग एव भाग्यम् ।
मर्तादिभ्यो यः ७।२।१५९

८६ नव शब्दथी ईन तन त्न अने य थाय छे. अने नू आदेश थाय छे. नवमेव नवीनम् । नूतनम् । नूत्नम् । नव्यम् ।
नवाद् ईन-तन-त्नं च नू चास्य ७।२।१६०

८७ पुराण અર્થમાં વર્તમાન प्र शब्दथी न ईन तन अने त्न थाय छे. प्रणम् । प्रीणम् । प्रतनम् । प्रत्नम् पुराणम् ।
प्रात् पूराणे नश्च ७।२।१६१

८८ देव शब्दथी तल् थाय छे. देव एव देवता ।

देवात् तल् ७।२।१६२

८९ भेषज विगेरे शब्दोथी य [ट्यण्] प्रत्यय थाय छे.
भेषजमेव भैषज्यम् । अनन्त एव आनन्त्यम् । चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् । त्रैलोक्यम् ।

भेषजादिभ्यः ट्यण् ७।२।१६४

९० प्रज्ञ विगेरे शब्दोथी अण् थाय छे. प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी कन्या । वणिगेव वाणिजः । ४.

प्रज्ञादिभ्यो ऽण् ७।२।१६५

९१ संदेशो आपवो એવા અર્થમાં वर्तमान कर्मन् शब्दथी अण् थाय छे. कर्मैव कार्मणं करोति।

कर्मणः संदिष्टे ७।२।१६७

९२ वाच् शब्दथी इकण् थाय छे. वागेव वाचिकं कथयति ।

वाच इकण् ७।२।१६८

९३ विनय विगेरे शब्दोथी इकण् थाय छे.
विनय एव वैनयिकम् । समय एव सामयिकम् । समाय एव सामायिकम् ६.

विनयादिभ्यः ७।२।१६९

९४ उपाय एव औपयिकम् । उपाय नो पा ह्रस्व थाय छे.

उपायाद् ह्रस्वश्च ७।२।१७०

९५ मृद् थी तिक थाय छे. मृदेव मृत्तिका ।

मृदः तिकू ७।२।१७१

९६ प्रशस्त अर्थमां मृद् थी स अने स्न थाय छे.
मृत्सा । मृत्स्ना

स-स्नौ प्रशस्ते ७।२।१७२

सप्तमोऽध्यायः द्वितीयः पादः

तद्धित-प्रकरणम् ३

[मत्वर्थाद्यर्थेषु प्रत्ययाः]

१ तदस्त्यास्त्यस्मिन् इति मतुः ७।२।१ गोमान्

२ आयात् ७।२।२

३ नावादेरिकः ७।२।३ नाविकः, नौमान्

४ शिखादिभ्य इन् ७।२।४ शिखी, शिखावान्

५ व्रीह्यादिभ्यस् तौ ७।२।५ व्रीहिकः, व्रीही, व्रीहिमान्

६ अतोऽनेकस्वरात् ७।२।६ दण्डिकः, दण्डी, दण्डवान्

७ व्रीह्यर्थ-तुन्दादेरिलश्च ७।२।९ कलमिलः । तुन्दिलः

८ स्वाङ्गाद् विवृद्धात् ते ७।२।१० कर्णिलः, कर्णिकः, कर्णी

९ वलि-त्रटि-तुण्डे भः ७।२।१६ वलिभः

१० ऊर्णाहं-शुभमो युस् ७।२।१७ ऊर्णायुः । अहंयुः । शुभंयुः

११ कं-शंभ्यां युस्-ति-यस्-तु-त-व-भम् ७।२।१८ कंगुः । शंयुः

१२ बल-वात-दन्त-ललाटाद् ऊलः ७।२।१९ बल्वलः

१३ प्राण्यङ्गाद् आतो लः ७।२।२० चूडालः

१४ सिध्मादि-क्षुद्र-जन्तु-रुग्भ्यः ७।२।२१ सिध्मलः

१५ वाच आलाटौ (क्षेपे) ७।२।२४ वाचालः, वाचाटः

१६ ग्मिन् ७।२।२५ वाग्मी, वाग्वान्

१७ मध्वादिभ्यो रः ७।२।२६ मधुरो रसः

१८ कृष्यादिभ्यो वलच् ७।२।२७ कृषीवलः

१९ लोम-पिच्छादेः शेलम् ७।२।२८ लोमशः । पिच्छिलः

२० नोऽङ्गादेः ७।२।२९ अङ्गना कल्याणाङ्गी
२१ प्रज्ञा-श्रद्धा-ऽर्चा-वृत्ते र्णः ७।२।३३ प्राज्ञः । श्राद्धः
२२ ज्योत्स्नादिभ्यो ऽण् ७।२।३४ ज्यौत्स्नः पक्षः
२३ सिकता-शर्कराद् ७।२।३५ शैकतः । शार्करः
२४ कच्छ्वा डुरः ७।२।३९ कच्छुरः
२५ दन्ताद् उन्नताद् ७।२।४० दन्तुरः
२६ अभ्रादिभ्यः (अः) ७।२।४६ अभ्रं नभः
२७ अस्-तपो-माया-मेधा-स्रजो विन् ७।२।४७ यशस्वी
२८ गुणादिभ्यो यः ७।२।५३ गुण्यः
२९ रूपात् प्रशस्ता-ऽऽहताद् ७।२।५४ रूप्यो गौः

---

३० पूर्णमासोऽण् ७।२।५५ पौर्णमासी
३१ वाता-ऽतिसार-पिशाचात् (इन्) कश्चान्तः ७।२।६१ वातकी
३२ पूरणाद् वयसि ७।२।७२ पञ्चमी बालकः

---

३३ प्रकारे जातीयर् ७।२।७५ पटुजातीयः
३४ भूतपूर्वे ष्चरट् ७।२।७८ आढ्यचरः
३५ षष्ठ्याः रूप्य-ष्चरट् ७।२।८० देवदत्तरूप्यः । चरो गौः

---

३६ व्याश्रये तसुः ७।२।८१ देवा अर्जुनतोऽभवन्
३७ पर्यभेः सर्वोभये ७।२।८३ परितः सर्वतः । अभित उभयतः
३८ आद्यादिभ्यः ७।२।८४ आदितः । मध्यतः
३९ अ-हीय-रुहो ऽपादाने ७।२।८८ ग्रामत आगच्छति

४० किमद्वयादि-सर्वाद्यवैपुल्यबहोः पित्तस् ७।२।८९ सर्वतः
४१ इतोऽतः-कुतः ७।२।९०
४२ भवत्त्वायुष्मद्-दीर्घायु-देवानांप्रियैकार्थात् ७।२।९१
स भवान् । ततोभवान्
४३ त्रप् च ७।२।९२ स भवान् । तत्रभवान्
४४ क्व-कुत्रा-ऽत्रेह ७।२।९३
४५ सप्तम्याः ७।२।९४ सर्वत्र । तत्र । बहुत्र
४६ किम्-यत्-तत्-सैवैकान्यात् काले दा ७।२।९५ कदा । यदा
४७ सदाधुनेदानीं-तदानीमेतर्हि ७।२।९६ सदा । अधुना
४८ सद्यो-ऽद्य-परेद्यवि अह्नि ७।२।९७ सद्यः । अद्य
४९ पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतराद् एद्युस् ७।२।९८ पूर्वेद्युः
५० उभयाद् द्युश्च ७।२।९९ उभयद्युः, उभयेद्युः
५१ ऐषमः-परुत्-परारि वर्षे ७।२।१००
५२ अनद्यतने र्हि ७।२।१०१ कर्हि । यर्हि । तर्हि
५३ प्रकारे था ७।२।१०२ सर्वथा । यथा । तथा
५४ कथमित्थम् ७।२।१०३
५५ संख्याया धा ७।२।१०४ एकधा । द्विधा
५६ विचाले च ७।२।१०५ द्विधा क्रियते । द्विधा भवति
५७ वैकाद् ध्यमञ् ७।२।१०६ ऐकध्यम् एकधा भुङ्क्ते
५८ द्वित्रेः धमञेधौ वा ७।२।१०७ द्वैधं द्वेधा भुङ्क्ते
५९ तद्वति धण् ७।२।१०८ द्वैधानि । त्रैधानि
६० वारे कृत्वस् ७।२।१०९ पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते

६१ द्वि-त्रि-चतुरः सुच् ७।२।११० द्विः त्रिः चतुः भुङ्क्ते

६२ एकात् सकृत् चास्य ७।२।१११ सकृद् भुङ्क्ते

६३ बहो धा ऽऽसन्ने ७।२।११२ बहुधा भुङ्क्ते

६४ दिक्शब्दाद् दिग्-देश-कालेषु प्रथमा-पञ्चमी-सप्तम्याः ७।२।११३ प्राग् रमणीयम्

६५ ऊर्ध्वाद् रि-रिष्टातौ उपश्चास्य ७।२।११४ उपरि

६६ पूर्वापराधरेभ्यो असस्तातौ पुरवधश्चैषाम् ७।२।११५ पुरः, पुरस्ताद् रमणीयम्

६७ परावरात् स्तात् ७।२।११६ परस्ताद् । अवरस्ताद्

६८ दक्षिणोत्तरात् चाऽतस् ७।२।११७ दक्षिणतः । उत्तरतः

६९ अधरापराच् चात् ७।२।११८ अधरात् । पश्चात्

७० वा दक्षिणात् प्रथमा-सप्तम्या आः ७।२।११९ दक्षिणा

७१ आ-ऽऽही दूरे ७।२।१२० ग्रामाद् दक्षिणा, दक्षिणाहि

७२ वोत्तरात् ७।२।१२१ उत्तरा उत्तराहि

७३ अदूरे एनः ७।२।१२२ पूर्वेणास्य रमणीयम्

७४ लुब् अञ्चेः ७।२।१२३ प्राग् रमणीयम्

७५ पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाऽऽति ७।२।१२४ पश्चात्

---

७६ कृ-भ्वस्तिभ्यां कर्म-कर्तृभ्यांप्रागतत्-तत्त्वे च्विः ७।२।१२६ शुक्लीकरोति पटम्

७७ व्याप्तौ स्सात् ७।२।१३० अग्निसात् करोति काष्ठम्

७८ अव्यक्तानुकरणादनेकस्वरात् कृ-भ्वस्तिना अनितौ द्विश्च ७।२।१४५ पटपटा करोति

७९ डाच्यादौ ७।२।१४९ पटपटा करोति

८० बहल्पार्थात् कारकाद् इष्टा-ऽनिष्टे प्रशस् ७।२।१५० बहुशो ददति । अल्पश आगच्छति

८१ संख्यैकार्थाद् वीप्सायां शस् ७।२।१५१ एकशो ददाति । माषशो देहि

---

८२ वर्णा-ऽव्ययात् स्वरूपे कारः ७।२।१५६ अकारः । ओंकारः

८३ रादेफः ७।२।१५७ रेफः, रकारः

८४ नाम-रूप-भागाद् धेयः ७।२।१५८ नामधेयम्

८५ मर्तादिभ्यो यः ७।२।१५९ मर्त्यः । सूर्यः

८६ नवाद् ईन-तन-त्नं च नू चाऽस्य ७।२।१६० नवीनम्

८७ प्रात् पूराणे नश्च ७।२।१६१ प्रणम् । प्रीणम् । प्रतनम् । प्रत्नम्

८८ देवात् तल् ७।२।१६२ देवता

८९ भेषजादिभ्यः ट्यण् ७।२।१६४ भैषज्यम् । आनन्त्यम्

९० प्रज्ञादिभ्यो ऽण् ७।२।१६५ प्राज्ञः । प्राज्ञी कन्या

९१ कर्मणः संदिष्टे ७।२।१६७ कार्मणं करोति

९२ वाच इकण् ७।२।१६८ वाचिकम् कथयति

९३ विनयादिभ्यः ७।२।१६९ वैनयिकम् । सामयिकम्

९४ उपायाद् ह्रस्वश्च ७।२।१७० औपयिकम्

९५ मृदः तिकू ७।२।१७१ मृत्तिका

९६ स-स्नौ प्रशस्ते ७।२।१७२ मृत्सा, मृत्स्ना

तद्धित प्रकरण ७

प्रकृत विगेरे अर्थोमां प्रत्ययो अने समासान्त प्रत्ययो

१ **प्रकृत (प्रचुर अथवा प्रधान) अर्थमां** वर्तमान नामथी **स्वार्थमां मयट्** थाय छे. **अन्नं प्रकृतम् अन्नमयम्** प्रचुर अन्न अथवा प्रधान अन्न। **घृतमयम्। दधिमयम्।**

प्रकृते मयट् ७।३।१

२ **प्रकृत अर्थमां** वर्तमान नामथी **अस्मिन्** अर्थमां **मयट्** थाय छे. **अन्नं प्रकृतमस्मिन् अन्नमयम् भाजनम्। अपूपमयं पर्व। वटकमयी यात्रा।**

अस्मिन् ७।३।२

३ **प्रकृते अने अस्मिन्** ओ बे **विषयमां** बहुवचनमां वर्तमान नामथी **समूहवत्** प्रत्ययो थाय छे. अने **मयट्** प्रत्यय थाय छे. **अपूपाः प्रकृताः आपूपिकम्। अपूपमयम्। मौदकिकम्। मोदकमयम्। शाष्कुलिकम्। शाष्कुलिमयम्। धैनुकम्। धेनुमयम्। अपूपाः प्रकृता अस्मिन् आपूपिकम्, अपूपमयम् पर्व। मौदकिकी, मोदकमयी पूजा। गणिकाः प्रकृता यस्यां यात्रायां गाणिक्या गणिकामयी यात्रा** (६-२-१४, १५, १७) **अश्वीया अश्वमयी यात्रा।** ६-२-१८

तयोः समूहवच् च बहुषु ७।३।३

४ **निन्द्य अर्थमां,** वर्तमान नामथी स्वार्थमां **पाश** [पाशप्] थाय छे. **निन्द्यो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः। छान्दसपाशः।**

निन्द्ये पाशप् ७।३।४

५ **प्रकृष्ट अर्थमां (प्रकर्षवत् अर्थमां)** नामथी **तमप्** थाय

छे. प्रकर्ष—अतिशय. सर्वे इमे शुक्लाः अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमः ।

प्रकृष्टे तमप् ७।३।५

६ બે માં-प्रकृष्ट અર્થમાં અને વિભાગ કરવા યોગ્ય प्रकृष्ट અર્થમાં નામથી **तरप्** થાય છે. द्वाविमौ पटू अयमनयोः प्रकृष्टः पटुः पटुतरः । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका प्रकृष्टा आढ्या आढ्यतराः । २-२-१०९

तयो र्वि(विभज्ये) च तरप् ७।३।६

७ स्वार्थमां क्वचित् **तरप्** થાય છે. अभिन्नमेव अभिन्नतरकम् । स्वार्थमां क ७-३-१५

क्वचित् स्वार्थे ७।३।७

८ किं तथा **त्याद्यन्त, एकारान्त** અને **अव्यय** शब्दथी પર રહેલ **तमप्** અને **तरप्** પ્રત્યયના અંતનો **आम्** થાય છે. **तमप्** અને **तरप्** सत्व-द्रव्यमां वर्तता न होय तो. **इदमनयोः अतिशयेन किं पचति किंतरां पचति । इदमेषामतिशयेन किं पचति किंतमां पचति ।** त्याद्यन्त थी પણ **तरप्** *तमप् थाय छे-द्राविमौ पचतः अयमनयोरतिशयेन पचति* **पचतितराम् । सर्वे इमे पचन्ति अयमेषां प्रकृष्टं पचति** *पचतितमाम् ।* **पूर्वाह्णेतराम् भुङ्क्ते । पूर्वाह्णेतमाम् भुङ्क्ते । नितराम् । नितमाम् । सुतराम् सुतमाम् ।**

किं-त्याद्ये-ऽव्ययाद् असत्त्वे तयोः अन्तस्याऽऽम् ७।३।८

९ જે शब्दनुं प्रवृत्तिनिमित्त गुण होय, तेवा शब्दथी **तमप्** અને **तरप्** ना અર्थमां विकल्पे **इष्ठ** અને **ईयसु** થાય છે. **अयमेषामतिशयेन पटुः पटिष्ठः । पटुतमः । अयमनयोरतिशयेन पटुः पटीयान् । पटुतरः ।**

गुणा-ऽङ्गाद् वेष्ठेयसू ७।३।९

૧૦ પ્રશસ્ત અર્થમાં ત્યાદ્યન્ત થી અને નામથી રૂપ [રૂપપ્] પ્રત્યય થાય છે. प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । पण्डितरूपः ।

त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् ७।३।१०

૧૧ ईषदसमाप्त (કાંઈક-ઓછું असमाप्त) અર્થમાં, तमप् વિગેરે અન્તે નથી એવા त्याद्यन्त થી અને નામથી कल्पप् देश्यप् અને देशीयर् થાય છે. प्, र् ઇત્ છે. ईषदसमाप्तं पचति पचतिकल्पम् । पचतिदेश्यम् पचतिदेशीयम् । ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । પૂરેપૂરો પટુ નથી-થોડોક ઓછો છે-પટુ જેવો છે.

अतमबादेः ईषदसमाप्ते कल्पप्-देश्यप्-देशीयर् ७।३।११

૧૨ નામથી પૂર્વે बहु પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ईषदसमाप्तः पटुः बहुपटुः । बहुगुडो द्राक्षा । बहुचन्द्रो मुखम् । बहुभुक्तम् પક્ષે पटुकल्पः ઈ. પટુ જેવો

नाम्नः प्राग् बहु वा ७।३।१२

૧૩ સ્વાર્થમાં यावादि શબ્દોથી क પ્રત્યય થાય છે. याव-અળતો. याव एव यावकः । भिक्षुरेव भिक्षुकः । ઇત્યાદિ

यावादिभ्यः कः ७।३।१५

૧૪ असहाय અર્થમાં, एक શબ્દથી आकिन् અને क પ્રત્યય થાય છે. एकाकी । एककः એકલો-બીજો સાથે ન હોય તેવો.

एकाद् आकिन् (कः) चा-ऽसहाये ७।३।२७

---

૧૫ હવે આગળ કહેવાતા (૭-૩-૫૮ ની પહેલાંના) અર્થોમાં, નામથી क [कप्] પ્રત્યય થાય છે. ૭-૩-૩૩

प्राग् नित्याद् कप् ७।३।२८

१६ त्याद्यन्त अने सर्वादि ना स्वरोमां अन्त्य स्वरनी पूर्वे अक् प्रत्यय थाय छे. (कप् नो अपवाद) ७-३-३३

त्यादि-सर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वोऽक् ७।३।२९

१७ सकारादि ओकारादि अने भकारादि वर्जित स्याद्यन्त युष्मद् अने अस्मद् ना स्वरोमां अन्त्य स्वरनी पूर्वे अक् थाय छे.

युष्मदस्मदोऽसो-भादि-स्यादेः ७।३।३०

१८ अव्ययना स्वरोमां अन्त्य स्वरनी पूर्वे अक् थाय छे अने अव्ययना अन्त्य क् नो द् थाय छे. ७-३-३३

अव्ययस्य को द् च ७।३।३१

१९ कुत्सित, अल्प अने अज्ञात अर्थमां, उपर कह्या प्रमाणे कप् विगेरे प्रत्यय थाय छे.

(१) कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वाश्वः अश्वकः । गर्दभकः ।

(२) कुत्सितमल्पमज्ञातं वा पचति पचतकि ।

सर्वके । विश्वके । सर्वकस्मै । विश्वकस्मै ।

(३) त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि । पण युष्मकासु ।

युवकयोः । आवकयोः । युवकाभ्याम् । अस्मकाभिः ।

(४) कुत्सितमल्पमज्ञातं वा उच्चैः उच्चकैः । नीचकैः ।

धिक्-धकिद् । पृथक्-पृथकद् ।

कुत्सिता-ऽल्पा-ऽज्ञाते ७।३।३३

२० બેની મધ્યમાં નિર્ધારવું હોય એવા અર્થમાં, एक शब्दथी [विकल्पे अतर [डतर] थाय छे. एकतरो भवतोः पटुः पक्षे-एकको भवतोः पटुः । अक् ७-३-२९

वैकाद् द्वयोः निर्धार्ये डतरः ७।३।५२

२१ यत् तत् किम् अने अन्य शब्दथी डतर थाय छे. यतरो भवतोः पटुः ततर आगच्छतु । कतरः । अन्यतरः ।

यत्-तत्-किमन्यात् ७।३।५३

૨૨ બહુની મધ્યમાં નિર્ધારવું હોય એવા અર્થમાં, यत् तत् અને अन्य શબ્દથી તથા किम् શબ્દથી પ્રશ્નના વિષયમાં डतम અને डतर વિકલ્પે થાય છે. यतमो यतरो वा भवतां पटुः ततमः ततरो वा आगच्छतु । कतमः कतरो वा भवतां पटुः ? । अन्यतमोऽन्यतरो वा भवतां पटुः । પક્ષે-अक्-यको भवतां पटुः सकः आगच्छतु । ઇ. कतमः कतरो वा भवतां देवदत्तः ? । પ્રશ્ન किम् નિંદ્યમાં પણ વપરાય છે. को भवतां देवदत्तः ।

बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ७।३।५४

૨૩ एक શબ્દથી डतम પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. एकतमो भवतां दण्डी । પક્ષે एककः । अक् ७-३-२९

वैकाद् ७।३।५५

---

૨૪ અહીંથી આગળ જે પ્રત્યયો છે તે, **સમાસ**ના અન્ત એટલે અવયવ થાય છે.

समासा-ऽन्तः ७।३।६९

૨૫ નિંદ્યમાં વર્તમાન किम् થી પર જે ऋग् વિગેરે શબ્દો તદન્ત સમાસથી સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. का (कुत्सिता) धूः किंधूः ७-३-७६ । किंसखा ७-३-१०६ ।

न किमः क्षेपे ७।३।७०

૨૬ नञ्-तत्पुरुष સમાસથી સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો નથી. न ऋक् अनृक् । अपन्थाः । अराजा । असखा ।

नञ्-तत्पुरुषात् ७।३।७१

૨૭ પૂજ્યર્થ सु અને अति થી પર જે ऋग् વિગેરે શબ્દો તદન્ત સમાસથી ट ७-३-१२५ ની પહેલાંનો સમાસાન્ત પ્રત્યય થતો

नथी. शोभना धूः सुधूः । अतिधूरियम् । सुराजा

पूजा-स्वतेः प्राक् टात् ७।३।७२

२८ युद्ध अर्थमां थयेल समासथी इ [इच्] थाय छे.

केशाकेशि । ७-४-६८

इच् युद्धे ७।३।७४

२९ द्विदण्डि विगेरे समासो इजन्त सिद्ध छे. द्वौ दण्डौ अस्मिन् प्रहरणे द्विदण्डि प्रहरति । उभादन्ति । ३-१-३६ थी समास.

द्वि-दण्डचादिः ७।३।७५

३० ऋच् पुर् पथिन् अप् अन्तवाळा समासथी अ थाय छे. ऋचोऽर्धम् अर्धर्चः । ऋचः समीपम् उपर्चम् । श्रियाः पूः श्रीपुरम् । जलस्य पन्थाः जलपथः । मोक्षपथः । विशालाः पन्थानः यस्मिन् विशालपथम् नगरम् । बहवः आपः यस्मिन् बह्वपं तडागम् ।

ऋक्-पूः-पथ्यपोऽत् ७।३।७६

३१ अक्ष सिवायना धुर् अन्तवाळा समासथी अ थाय छे. राज्यस्य धूः राज्यधुरा । रणधुरा । महती धूरस्य महाधुरं शकटम् ।

धुरोऽनक्षस्य ७।३।७७

३२ सम् अने कट पछी अक्षि शब्दथी अ थाय छे. संगतमक्ष्णा अक्ष्णो वा समीपम् समक्षम् । कटस्याक्षि कटाक्षः ।

सं-कटाभ्याम् (अक्ष्णः) ७।३।८६

३३ प्रति परस् अने अनु पूर्वे छे अने अक्षि अन्ते छे एवा अव्ययीभावथी अ थाय छे. अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षम् । अक्ष्णोः परम् परोक्षम् । अक्ष्णोः समीपम् अन्वक्षम् ।

प्रति-परोऽनोरव्ययीभावात् ७।३।८७

૩૪ **अन्** અન્તવાળા અવ્યયીભાવથી **अ** થાય છે. **राज्ञः समीपम् उपराजम्** । **आत्मनि अध्यात्मम्** ।

अनः ७।३।८८

૩૫ **अन्** અન્તવાળું નામ નપુંસક હોય તો વિકલ્પે **अ** થાય છે. **उपचर्मम्** । **उपचर्म** । **अहः अहः प्रति प्रत्यहम्** । **प्रत्यहः**

नपुंसकाद् वा ७।३।८९

૩૬ **गिरि नदी पौर्णमासी आग्रहायणी** અન્તે હોય એવા અને પંચમ સિવાય વર્ગ્યવ્યંજનાન્ત શબ્દ અન્તે હોય એવા **अव्ययीभाव** સમાસથી **अ** વિકલ્પે થાય છે.
अन्तर्गिरम् । **अन्तर्गिरि** । **उपनदम् उपनदि** । **उपकुम्भम्, उपकुम्भ्** ઇ૦

गिरि-नदी-पौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चम-वर्ग्याद् वा ७।३।९०

૩૭ **शरदादि** અન્તે હોય એવા અવ્યયીભાવ સમાસથી **अ** થાય છે. **शरदः समीपम् उपशरदम्** । **प्रतिशरदम्** । ઇ.

शरदादेः ७।३।९२

---

૩૮ **च** વર્ગ અને **द् ष् ह्** અન્તે હોય એવા સમાહાર દ્વન્દ્વથી **अ** થાય છે. **वाक्त्वचम्** । **संपद्विपदम्** । **वाक्त्विषम्** । **छत्रोपानहम्** ।

च-वर्ग-द-ष-हः (द्वन्द्वात्) समाहारे ७।३।९८

૩૯ **अन्नन्त** અને **अहन्नन्त** સમાહાર દ્વિગુથી **अ** [**अट्**] થાય છે. **पञ्चानां तक्ष्णाम् समाहारः पञ्चतक्षी**, સ્ત્રી. **पञ्चतक्षम्** ન. **सप्तानां अह्नाम् समाहारः सप्ताहः** પું, **द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः** ન.

द्विगोरनह्नोऽट् ७।३।९९

४० गो अन्तवाळा तत्पुरुषथी अ [अट्] थाय छे. राज्ञो गौः राजगवः राजगवी । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ।

गोस्तत्पुरुषात् ७।३।१०५

४१ राजन् अने सखि अन्तवाळा तत्पुरुषथी अ [अट्] थाय छे. देवानां राजा देवराजः । महांश्चासौ राजा च महाराजः (७-४-६१) राज्ञः सखा राजसखः ।

राजन्-सखेः ७।३।१०६

४२ अहन् अंतवाळा तत्पुरुषथी अ [अट्] थाय छे. परमं च तदहश्च परमाहः पुं. । उत्तमाहः पुं. । पुण्यं अहः पुण्याहम् ।

अह्नः ७।३।११६

४३ सर्व शब्दथी, अंश वाचक शब्दोथी, संख्या वाचक शब्दोथी अने अव्ययथी अहन् शब्द होय એવા તત્પુરુષથી અ [અટ્] થાય છે. અને अहन् નો अह्न આદેશ થાય છે. अह्न પુંલિંગ છે. सर्वमहः सर्वाह्नः । पूर्वमह्नः पूर्वाह्नः । अपराह्नः २-३-७५ । मध्याह्नः । सायाह्नः । द्वे अहनी जातस्य द्व्यह्नजातः । अहः अतिक्रान्ता अत्यह्नी कथा ।

सर्वांश-संख्या-ऽव्ययात् (अह्नश्च) ७।३।११८

४४ संख्यात एक पुण्य वर्षा दीर्घ अने ७५२ બતાવેલા શબ્દ પછી रात्रि હોય એવા તત્પુરુષથી अ થાય છે. पुण्या चासौ रात्रिश्च पुण्यरात्रः पुं. । वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः । रात्रेः पूर्वम् पूर्वरात्रः । अर्धरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारः द्विरात्रः । रात्रिमतिक्रान्तः अतिरात्रः ।

संख्यातैक-पुण्य-वर्षा दीर्घाच् च रात्रेरत् ७।३।११९

४५ संख्या अने अव्ययथी ५२ रहेल अङ्गुलि शब्दान्त तत्पुरुष समासथी अ [ड] प्रत्यय थाय छे. द्वयोरङ्गुल्योः

समाहारः द्वयङ्गुलम् ।

संख्या-ऽव्ययाद् अङ्गुलेः (ङः) ७।३।१२४

---

૪૬ सक्थि અને अक्षि અંતવાળા બહુવ્રીહિથી अ [ट] થાય છે. दीर्घं सक्थि यस्य स दीर्घसक्थः । स्त्री. दीर्घसक्थी । विशाले अक्षिणी यस्य यस्या वा विशालाक्षः, विशालाक्षा । कमले इव अक्षिणी यस्य यस्या वा कमलाक्षः, कमलाक्षी ।

सक्ष्यक्ष्णः स्वाङ्गे (बहुव्रीहेः टः) ७।३।१२६

૪૭ સંખ્યાવાચક શબ્દ જેને અંતે હોય એવા બહુવ્રીહિથી अ [ड] થાય છે. द्विः दश द्विदशाः । એ પ્રમાણે द्वित्राः । द्विचताः । पञ्चषाः]

प्रमाणी-संख्याड् डः ७।३।१२८

૪૮ પૂરણ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રી લિંગ શબ્દ અન્તે હોય એવા બહુવ્રીહિ થી अ [अप्] પ્રત્યય થાય છે. પૂરણીનું પ્રાધાન્ય હોય તો, कल्याणी पञ्चमी रात्रिः यासां रात्रीणां ताः कल्याणी-पञ्चमा रात्रयः ।

पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽप् ७।३।१३०

૪૯ न सु वि उप અને त्रि શબ્દની પછી चतुर् શબ્દ હોય એવા બહુવ્રીહિથી अ [अप्] થાય છે.

अविद्यमानानि चत्वारि यस्य सोऽचतुरः ।
शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः ।
विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः ।
उप-समीपे चत्वारो येषां ते उपचतुराः ।
त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः ।

नञ्-सु-ऽव्युप-त्रेश्चतुरः ७।३।१३१

५० न सु अने दुर्‌नी पछी प्रजा होय એવા બહુવ્રીહિથી अस् थाय छे. न विद्यन्ते प्रजा अस्य, अप्रजाः, अप्रजसौ, अप्रजसः । सुप्रजाः । दुष्प्रजाः ।

प्रजाया अस् ७।३।१३७

५१ न सु दुर् तथा मन्द अने अल्प नी पछी मेधा होय એવા બહુવ્રીહિથી अस् थाय छे. अमेधाः । मन्दमेधाः विगेरे.

मन्दा-ऽल्पाच् च मेधायाः ७।३।१३८

५२ धर्म अंते होय એવા द्विपद બહુવ્રીહિથી अन् थाय छे, समानो धर्मो यस्य स सधर्मा, सधर्माणौ, सधर्माणः ।

द्विपदाद् धर्माद् अन् ७।३।१४१

५३ सु पूति उद् अने सुरभि नी पछी गुणमां वर्तमान गन्ध शब्द होय એવા બહુવ્રીહિથી इ थाय छे. सुगन्धिः कायः ।

सु-पूत्युत्-सुरभे र्गन्धाद् इद् गुणे ७।३।१४४

५४ सु पूति उद् अने सुरभि शब्दथी ५२ रहेल आगन्तु (આહાર્ય) गुणमां वर्तमान गन्ध शब्दान्त બહુવ્રીહિ સમાસથી इ [इत्] समासान्त विકલ્પે थाय छे. सुगन्धि सुगन्धम् शरीरम् । उद्गन्धि उद्गन्धं पलम् ।

वाऽगन्तौ ७।३।१४५

५५ અલ્પ અર્થમાં वर्तमान गन्ध शब्दान्त बहुव्रीहिथी इत् समासान्त विકલ્પે थाय छे. सूपस्य गन्धो-मात्राऽस्मिन् सूपगन्धि सूपगन्धं भोजनम् ।

वाऽल्पे ७।३।१४६

५६ उपमान नी पछी गुणमां वर्तमान गन्ध शब्द होय એવા બહુવ્રીહિથી इ विકલ્પે थाय छे. उत्पलस्येव गन्धोऽस्य उत्पलगन्धि, उत्पलगन्धम् मुखम् ।

वोपमानात् ७।३।१४७

५७ બહુવ્રીહિમાં धनुष् નો धन्वन् થાય છે. शार्ङ्गं धनुरस्य शार्ङ्गधन्वा ।

धनुषो धन्वन् ७।३।१५८

५८ બહુવ્રીહિમાં जाया નો जानि થાય છે उमा जायाऽस्य उमाजानिः ।

जायाया जानिः ७।३।१६४

५९ इन् અંતવાળા સ્ત્રીલિંગ બહુવ્રીહિથી क [कच्] થાય છે. बहवो दण्डिनोऽस्यां बहुदण्डिका सेना । बहुस्वामिका पुरी । १-१-२१, २-१-६१.

इनः (स्त्रियाम्) कच् ७।३।१७०

६० ऋકારાન્ત નામો તેમજ જે નામોથી ऐ आस् आस् અને आम् પ્રત્યયો (१-४-२६) નિત્ય થતા હોય એવાં નામો જેને અંતે હોય એવા બહુવ્રીહિથી क [कच्] થાય છે. बहु-कर्तृकः । बहुनदीको देशः । सवधूकः । २-४-१०५

ऋद्-नित्य-दितः ७।३।१७१

६१ न પછી अर्थ હોય એવા બહુવ્રીહિથી क [कच्] થાય છે. न विद्यतेऽर्थो यस्य तद् अनर्थकं वचः ।

नञोऽर्थाद् ७।३।१७४

६२ શેષ—બાકી રહેલાઓ બહુવ્રીહિથી વિકલ્પે क [कच्] થાય છે. वीरपुरुषको वीरपुरुषो ग्रामः । बहुस्वामि, बहुस्वामिकं नगरम् । सह कर्मणा वर्तते सकर्मकः, सकर्मा । सपक्षकः, सपक्षः ।

शेषाद् वा ७।३।१७५

सप्तमोऽध्यायः तृतीयः पादः

तद्धित-प्रकरणम् ३

[प्रकृताद्यर्थेषु प्रत्ययाः समासान्त-प्रत्ययाश्च]

१ प्रकृते मयट् ७।३।१ अन्नमयम्

२ अस्मिन् ७।३।२ अन्नमयं भोजनम्

३ तयोः समूहवच् च बहुषु ७।३।३ आपूपिकम् । अपूपमयम्

---

४ निन्द्ये पाशप् ७।३।४ वैयाकरणपाशः

---

५ प्रकृष्टे तमप् ७।३।५ शुक्लतमः

६ तयो र्विभज्ये च तरप् ७।३।६ पटुतरः । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका आढ्यतराः

७ क्वचित् स्वार्थे ७।३।७ अभिन्नतरकम्

८ किं-त्याद्ये-ऽव्ययाद् असत्त्वे तयोः अन्तस्याऽऽम् ७।३।८ किंतरां पचति

९ गुणाङ्गाद् वेष्ठेयसू ७।३।९ पटिष्ठः । पटीयान्

---

१० त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् ७।३।१० पचतिरूपम् । वैयाकरणरूपः

---

११ अतमबादेः ईषदसमाप्ते कल्पप्-देश्यप्-देशीयर् ७।३।११ पचतिकल्पम्

१२ नाम्नः प्राग् बहु वा ७।३।१२ बहुपटुः । पटुकल्पः

---

१३ यावादिभ्यः कः ७।३।१५ यावकः

१४ एकाद् आकिन् (कः) चासहाये ७।३।२७ एकाकी, एककः

---

१५ प्राग् नित्याद् कप् ७।३।२८

१६ त्यादि-सर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वोऽक् ७।३।२९

१७ युष्मदस्मदोऽसो-भादि-स्यादेः ७।३।३०

१८ अव्ययस्य को द् च ७।३।३१

१९ कुत्सिताऽल्पाऽज्ञाते ७।३।३३ अश्वकः पचतकि । सर्वके । त्वयका । उच्चकै । धकिद्

२० वैकाद् द्वयोः निर्धार्ये डतरः ७।३।५२ एकतरः एकको भवतोः पटुः

२१ यत्-तत्-किमन्यात् ७।३।५३ यतरो भवतोः पटुः ततर आगच्छतु

२२ बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ७।३।५४ यतमो यतरो वा भवतां पटुः ततमः ततरो वा आगच्छतु

२३ वैकाद् ७।३।५५ एकतम एकको वा भवतां दण्डी

---

२४ समासाऽन्तः ७।३।६९

२५ न किमः क्षेपे ७।३।७० किंधूः । किंसखा

२६ नञ्-तत्पुरुषात् ७।३।७१ अश्वं शकटम्

२७ पूजा-स्वतेः प्राक् टात् ७।३।७२ सुधूः
२८ इच् युद्धे ७।३।७४ केशाकेशि
२९ द्वि-दण्डयादिः ७।३।७५ द्विदण्डि प्रहरति
३० ऋक्-पूः-पथ्यपोऽत् ७।३।७६ अर्धर्चः । श्रीपुरम् । जलपथः । बह्वपम्
३१ धुरोऽनक्षस्य ७।३।७७ राज्यधुरा
३२ सं-कटाभ्याम् (अक्ष्णः) ७।३।८६ समक्षम् । कटाक्षः
३३ प्रति-परोऽनोरव्ययीभावात् ७।३।८७ प्रत्यक्षम् । परोक्षम्
३४ अनः ७।३।८८ उपराजम्
३५ नपुंसकाद् वा ७।३।८९ उपचर्मम्, उपचर्म
३६ गिरि-नदी-पौर्णमास्याग्रहायण्यपश्चम-वर्ग्याद् वा ७।३।९० अन्तर्गिरम्-गिरि
३७ शरदादेः ७।३।९२ प्रतिशरदम्
३८ च-वर्ग-द-ष-हः (द्वन्द्वात्) समाहारे ७।३।९८ वाक्त्वचम्
३९ द्विगोरनह्नोऽट् ७।३।९९ पञ्चतक्षी, पञ्चतक्षम्
४० गोस्तत्पुरुषात् ७।३।१०५ राजगवः । राजगवी
४१ राजन्-सखेः ७।३।१०६ देवराजः । राजसखः
४२ अह्नः ७।३।११६ परमाहः । पुण्याहम्
४३ सर्वांश-संख्या-ऽव्ययात् (अह्नश्च) ७।३।११८ सर्वाह्नः ।
४४ संख्यातैक-पुण्य-वर्षा-दीर्घाच् च रात्रेरत् ७।३।११९ पुण्यरात्रः

४५ संख्या-ऽव्ययाद् अङ्गुलेः (डः) ७।३।१२४ द्व्यङ्गुलम्
४६ सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे (बहुव्रीहेःटः) ७।३।१२६ दीर्घसक्थः
४७ प्रमाणी-संख्याड् डः ७।३।१२८ द्विदशाः
४८ पूरणीभ्यस्तत्प्रधान्येऽपू ७।३।१३० कल्याणीपञ्चमा रात्रयः
४९ नञ्-सु-व्युप-त्रेश्चतुरः ७।३।१३१ अचतुरः । विचतुरः
५० प्रजाया असू ७।३।१३७ अप्रजाः अप्रजसौ
५१ मन्दा-ऽल्पाच् च मेधायाः ७।३।१३८ अमेधाः
५२ द्विपदाद् धर्माद् अन् ७।३।१४१ सधर्मा सधर्माणौ
५३ सु-पूत्युत्-सुरभेर्गन्धाद्इद्गुणे ७।३।१४४ सुगन्धिः कायः
५४ वाऽगन्तौ ७।३।१४५ सुगन्धि, सुगन्धं शरीरम्
५५ वाऽल्पे ७।३।१४६ सूपगन्धि, सूपगन्धं भोजनम्
५६ वोपमानात् ७।३।१४७ उत्पलगन्धि, उत्पलगन्धं मुखम्
५७ धनुषो धन्वन् ७।३।१५८ शार्ङ्गधन्वा
५८ जायाया जानिः ७।३।१६४ उमाजानिः
५९ इनः (स्त्रियां) कच् ७।३।१७० बहुदण्डिका सेना
६० ऋद्-नित्यदितः ७।३।१७१ बहुकर्तृकः । बहुनदीको देशः
६१ नञोऽर्थाद् ७।३।१७४ अनर्थकं वचः
६२ शेषाद् वा ७।३।१७५ वीरपुरुषको वीरपुरुषो वा ग्रामः

तद्धित प्रकरण ८

तद्धित-विधि, द्विरुच्चारण, प्लुत अने परिभाषा

१ ञित् अने णित् तद्धित पर छतां, शब्दना स्वरोमां आदि स्वरनी वृद्धि थाय छे. दक्षस्यापत्यम् दाक्षिः । इञ् प्रत्यय । उपगोरपत्यम् औपगवः । अण् प्रत्यय

वृद्धिः स्वरेष्वादेः ञ्णिति तद्धिते ७।४।१

२ ञित् अने णित् तद्धित पर छतां, पदान्त य् अने व् नी पूर्वे ऐ अने औ आवे छे. व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः । नैयायिकः । स्वागमं वेत्ति अधीते वा सौवागमिकः ।

यवः पदान्तात् प्राग् ऐदौत् ७।४।५

३ ञित् अने णित् तद्धित पर छतां, द्वार विगेरे शब्दोना य् अने व् पहेलां ऐ अने औ थाय छे. द्वारे नियुक्तो दौवारिकः ।

द्वारादेः ७।४।६

४ जङ्गल धेनु अने वलज उत्तरपद होय एवा शब्दोना पूर्वपदनी नित्य अने उत्तरपदनी विकल्पे वृद्धि थाय छे. कुरुजङ्गलेषु भवः कौरुजङ्गलः, कौरुजाङ्गलः । वैश्वधेनवः, वैश्वधैनवः । सौवर्णवलजः, सौवर्णवालजः ।

जङ्गल-धेनु-वलजस्य उत्तरपदस्य तु वा ७।४।२४

५ हृद् भग अने सिन्धु उत्तरपद होय एवा शब्दोना पूर्वपदनी अने उत्तरपदनी वृद्धि थाय छे. सुहृदः भावः कर्म वा सौहार्दम् । ७-१-६७ (सौहृदम् पण थाय छे.) सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । सक्तुसिन्धुषु भवः साक्तुसैन्धवः ।

हृद्-भग-सिन्धोः ७।४।२५

६ **ञित् णित्** तद्धित પર છતાં. **अनुशतिक** વિગેરે શબ્દોના પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદના સ્વરોમાં **आदिस्वर**ની વૃદ્ધિ થાય છે. **अनुशतिकस्येदम् आनुशातिकम्** । **आधैनवम्** । **ऐहलौकिकः** । **पारलौकिकः** । **सार्वलौकिकः** । **सार्वभौमः** ।

अनुशतिकादीनाम् ७।४।२७

---

७ **णि इष्ठ** અને **ईयसु** પ્રત્યય પર છતાં—

विन् અને **मतु** નો લોપ થાય છે. **स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति** । **अयमेषां स्रग्विणामतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः** । **अयमनयोः स्रजीयान्** । **त्वग्वन्तमाचष्टे त्वचयति** । **त्वचिष्ठः** । **त्वचीयान्** ।

विन्-मतोः णीष्ठेयसौ लुप् ७।४।३२

८ **अल्प** અને **युवन्** નો **कन्** વિકલ્પે થાય છે. **कनयति** । **कनिष्ठः** । **कनीयान्** । પક્ષે **अल्पयति** । **अल्पिष्ठः** । **अल्पीयान्** । **यवयति** । **यविष्ठः** । **यवीयान्** । ७-४-४२

अल्प-युवोः कन् वा ७।४।३३

९ **प्रशस्य** નો **श्र** થાય છે. **श्रयति** ४-३-८२ । **श्रेष्ठः** । **श्रेयान्** ।

प्रशस्यस्य श्रः ७।४।३४

१० **वृद्ध** અને **प्रशस्य** નો **ज्य** થાય છે. **ज्ययति** । **ज्येष्ठः** ।

वृद्धस्य च ज्यः ७।४।३५

११ **ज्य** આદેશથી **ईयसु** ના **ई** નો **आ** થાય છે. **ज्यायान्** ।

ज्यायान् ७।४।३६

१२ **बाढ** અને **आन्तक** નો **साध** અને **नेद** થાય છે. **साधयति** । **साधिष्ठः** । **साधीयान्** । **नेदयति** । **नेदिष्ठः** । **नेदीयान्** ।

बाढान्तिकयोः साधनेदौ ७।४।३७

---

१३ इमन् णि इष्ठ अने ईयसु पर छतां—

प्रिय नो प्रा, प्रेमा । प्रापयति । प्रेष्ठः । प्रेयान् । स्थिर नो स्था, स्थेमा । स्थापयति । स्थेष्ठः । स्थेयान् । स्फिर नो स्फा × स्फापयति । स्फेष्ठः । स्फेयान् । उरु नो वर् वरिमा । वरयति । वरिष्ठः । वरीयान् । गुरु नो गर्, गरिमा । गरयति । गरिष्ठः । गरीयान् । बहुल नो बंह्, बंहिमा । बंहयति । बंहिष्ठः । बंहीयान् । तृप्र नो त्रप्, त्रपिमा । त्रपयति । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । दीर्घ नो द्राघ्, द्राघिमा । द्राघयति । द्राघिष्ठः । द्राघीयान् वृद्ध नो वर्ष्, वर्षिमा । वर्षयति । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । वृन्दारक नो बृन्द्, वृन्दिमा वृन्दयति वृन्दिष्ठः वृन्दीयान् ।

प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-वृन्दारकस्य इमनि च प्रा-स्था-स्फा-वर-गर-बंह-त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम् ७।४।३८

१४ पृथु विगेरे शब्दोना ऋ नो र् थाय छे.

पृथु, प्रथिमा । प्रथयति ७–४–४३ । प्रथिष्ठः । प्रथीयान् । मृदु, म्रदिमा । म्रदयति । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् । भृश, भ्रशिमा । भ्रशयति । भ्रशिष्ठः । भ्रशीयान् । कृश, क्रशिमा । क्रशयति । क्रशिष्ठः । क्रशीयान् । दृढ, द्रढिमा । द्रढयति । द्रढिष्ठः । द्रढीयान् । परिवृढ, परिव्रढिमा । परिव्रढिष्ठः परिव्रढीयान् ।

पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः ७।४।३९

१५ बहु नो णि अने इष्ठ पर छतां, भूय् थाय छे.

भूययति । भूयिष्ठः ।

बहोः णीष्ठे भूयू ७।४।४०

१६ बहु नो ईयसु अने इमन् પર છતાં, भू थाय छे. अने प्रत्ययना इ वर्णनो लोप थाय छे. भूयान् । भूमा ।

भू र्लुक् चेवर्णस्य ७।४।४१

१७ स्थूल विगेरे शब्दोना अन्तस्थादि अवयवनो लोप अने नामिनो गुण थाय छे. स्थूल, × । स्थवयति । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर, × । दवयति । दविष्ठः । दवीयान् । युवन्, × । यवयति । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व, ह्रसिमा ह्रसयति ह्रसिष्ठः ह्रसीयान् । क्षिप्र, क्षेपिमा । क्षेपयति । क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षुद्र, क्षोदिमा । क्षोदयति । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् ।

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्याऽन्तस्थादेः गुणश्च नामिनः ७।४।४२

१८ तृ प्रत्ययनो अने अन्त्य स्वरादि अवयवनो लोप थाय छे. कर्तृमन्तमाचष्टे करयति । कर्तारमाचष्टे करयति । पटु, पटिमा । पटयति । पटिष्ठः । पटीयान् । लघु, लघिमा । लघयति । लघिष्ठः । लघीयान् । विमनस्, विमनिमा ।

त्रन्त्य-स्वरादेः ७।४।४३

१९ એકસ્વરવાળા શબ્દના અન્ત્ય સ્વરાદિ અવયવનો લોપ થતો નથી. स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । स्रजिष्ठः । स्रजीयान् ७-४-३२ । श्रेष्ठः । श्रेयान् । ७-४-१८

नैकस्वरस्य ७।४।४४

---

२० ईन પ્રત્યય પર છતાં, अध्वन् અને आत्मन् શબ્દના અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ થતો નથી. ७-४-११ अध्वानमलंगामी अध्वनीनः । आत्मने हितः आत्मनीनः ।

ईनेऽध्वात्मनोः ७।४।४८

२१ अन् अंतवाळा नामना अन्त्यस्वरादिनो ट्य सिवाय य प्रत्यय पर छतां, लोप थतो नथी. **मूर्धनि भवः मूर्धन्यः ।**

अनोऽटचे ये ७।४।५१

२२ अन् अंत नामना अंत्य स्वरादिनो **अण्** पर छतां, लोप थतो नथी. **सुत्वनोऽपत्यम् सौत्वनः । पर्वणि भवः पार्वणः ।**

अणि ७।४।५२

२३ संयोगथी **इन्** होय એવા इन् अंत नामना अन्त्य स्वरादिनो **अण्** पर छतां, लोप थतो नथी. **शङ्खिनोपत्यं शाङ्खिनः ।**

संयोगादिनः ७।४।५३

२४ अपद नकारान्त नामना अन्त्य स्वरादिनो तद्धित पर छतां लोप थाय छे. **मेधाविनोऽपत्यम् मैधावः । अग्निशर्मणः आग्निशर्मिः । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः । त्र्यहः** ७–३–५९

नोऽपदस्य तद्धिते ७।४।६१

२५ अपद **अश्मन्** शब्दना अन्त्य स्वरादिनो, विकार अर्थमां तद्धित पर छतां, विकल्पे लोप थाय छे. **अश्मनो विकारः आश्मः आश्मनो वा ।**

वाऽश्मनो विकारे ७।४।६३

२६ अपद अव्यय नामना अन्त्य स्वरनो तद्धित पर छतां प्रायः लोप थाय छे. **बहिर्जातो बाह्यः । बाहीकः । शश्वद् भवः शाश्वतिकः शाश्वतः** अहिं लोप थयो नथी, तथा ६–३–८०, ८९ **इकण्** अने **अण्** थयो छे.

प्रायोऽव्ययस्य ७।४।६५

२७ **ईन अत् अट्** सिवाय तद्धित पर छतां अपद **अहन्** ना **अ** नो लोप थाय छे. **अह्नां समूह आह्नम् ।** ६–२–२६

अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् ६-४-१०५

अनीना-ऽदट्यङ्ङोऽतः ७।४।६६

२८ अपद विंशति शब्दना ति नो, डित् प्रत्यय पर छतां लोप थाय छे. विंशत्या क्रीतः विंशकः । विंशतेः पूरणः विंशः ।

विंशतेः तेः डिति ७।४।६७

२९ अपद अ वर्णान्त अने इ वर्णान्त शब्दना अ वर्णनो अने इ वर्णनो तद्धित पर छतां लोप थाय छे. दक्षस्यापत्यम् दाक्षिः । नाभेरपत्यम् नाभेयः ।

अवर्णेवर्णस्य ७।४।६८

३० कद्रू अने पाण्डु सिवाय उवर्णान्त शब्दना उ वर्णनो एय पर छतां लोप थाय छे. कमण्डलवा अपत्यम् कामण्डलेयः ।

अकद्रू-पाण्ड्वोः उवर्णस्यैये ७।४।६९

३१ स्वयंभू सिवाय अपद उ वर्णान्त शब्दना उ वर्णनो तद्धित पर छतां अव् थाय छे. उपगोरपत्यम् औपगवः ।

अस्वयंभुवोऽव् ७।४।७०

३२ ऋवर्णान्त उवर्णान्त दोस् इसन्त अने उसन्त शब्दथी तेमज शाश्वत् अने अकस्मात् सिवाय त् कारान्त शब्दथी पर रहेल इक प्रत्ययना इ नो लोप थाय छे. मातुरागतम् मातृकम् । पैतृकम् । निषादकर्षावं भवः नैषादकर्षुकः २-४-१०४ दोर्भ्याम् तरति दौष्कः । सर्पिः पण्यमस्य सार्पिष्कः । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः । उदश्विता संस्कृतः ओदनः औदश्वित्कः । शाकृता संसृष्टः पादः शाकृत्कः । शाश्वद्-भवं शाश्वतिकम् । अकस्माद् भवम् आकस्मिकम् ।

ऋवर्णोवर्ण-दोसिसुसशश्वदकस्मात्तः इकस्येतो लुक् ७।४।७१

૩૩ ભય વિગેરે કારણો વડે ચિત્ત ડોળાઈ જવાથી બોલનારને ઉતાવળ થઈ જાય છે, ત્યારે બોલનાર માણસ **પદ કે વાક્ય અનેકવાર** બોલે છે. **गच्छ गच्छ । मा जल्प मा जल्प । अहिरहिरहिः ।**

असकृत्संभ्रमे ७।४।७२

૩૪ **भृश आभीक्ष्ण्य** અને **अविच्छेद** જણાતો હોય ત્યારે **પદ કે વાક્ય બેવાર-ડમલ** બોલાય છે, પણ અતિશય અર્થમાં આવતા **तमप्** આદિ પ્રત્યયની પહેલાં જ ડમલ થાય છે અને પછી **तमप्** વિગેરે થાય છે.

૧ ભૃશ સંપૂર્ણપણે કે અતિશયથી કરવું તે.

लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । ૫-૪-૪૨

૨ આભીક્ષ્ણ્ય-પુનઃ પુનઃ કે વારંવાર કરવું તે **भोजं भोजं व्रजति ।** ૫-૪-૪૮

૩ **અવિચ્છેદ**-સતત કરવું તે. **पचति पचति । अधीते अधीते । कुरुते कुरुतेतमाम् ।** પહેલાં **દ્વિત્વ** પછી **तमप्**

भृशा-ऽभीक्ष्ण्या-ऽविच्छेदे द्विः प्राक् तमबादेः ७।४।७३

૩૫ **નાના**-અનેકમાંના એક બે વિગેરેનું **અવધારણ**-નક્કી કરવું હોય ત્યારે બે વાર બોલાય છે. **अस्मात् कार्षापणाद् इह-भवद्भ्यां माषं माषं देहि, द्वौ द्वौ देहि ।** આ તોલા સુવર્ણમાંથી બે પૂજ્યોને માષો માષો સોનું આપ. બે બે માષા આપ.

नाना-ऽवधारणे ७।४।७४

૩૬ અધિકતામાં અને અનુક્રમમાં જે શબ્દ હોય છે તે બે વાર બોલાય છે. **नमो नमः अधिकं नम इत्यर्थः ।**

मूले मूले स्थूला अनुक्रमेण मूले स्थूलाः ।

आधिक्या-ऽऽनुपूर्व्ये ७।४।७५

૩૭ બીજાથી અતિશય જણાતો હોય ત્યારે **पूर्व** અને **प्रथम** બે વાર બોલાય છે. **पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ति** પહેલાં પહેલાં ખીલે છે. **प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते** પહેલાં પહેલાં પાકે છે.

पूर्व-प्रथमावन्यतोऽतिशये ७।४।७७

૩૮ સમીપ અર્થમાં **अधस्** **अधि** અને **उपरि** બે વાર બોલાય છે. **अधोऽधो अध्यधि उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः** । ૨-૨-૩૪ ગામની નજીક નજીક ગામો છે.

सामीप्येऽधोध्युपरि ७।४।७९

૩૯ **वीप्सामां** બે વાર બોલાય છે. **वीप्सा**-ક્રિયા ગુણ દ્રવ્ય કે જાતિવડે દરેકને વ્યાપી જવાની ઇચ્છા. **वृक्षं वृक्षं सिञ्चति** । **ग्रामो ग्रामो रमणीयः** । **गृहे गृहे अश्वाः** । **योद्धा योद्धा क्षत्रियः** ।

वीप्सायाम् ७।४।८०

૪૦ વીપ્સામાં બે વાર બોલાયેલા **एक** શબ્દનાંના આદિમાં રહેલ **एक** શબ્દના સ્યાદિનો લોપ થાય છે અને પુંવત્ થાય છે. **एकैकः** । **एकैका** । **एकैकस्याः** । **एक, एका** । **एक, एकस्याः** ।

प्लुप् चादौ एकस्य स्यादेः ७।४।८१

૪૧ વીપ્સામાં બે વાર બોલાયેલા **द्वि** શબ્દનું વિકલ્પે **द्वन्द्वम्** બને છે. **द्वन्द्वं तिष्ठतः द्वौ द्वौ तिष्ठतः** । **द्वन्द्वं हीनानि, द्वाभ्यां द्वाभ्यां हीनानि** । **द्वन्द्वं युद्धम्, द्वयोः द्वयोः युद्धम्** । **द्वन्द्वं स्थितम्, द्वयोः द्वयोः स्थितम्** ।

द्वन्द्वं वा ७।४।८२

૪૨ બોલનારના મનને પીડા (આબાધ) થતી હોય તે વખતે બોલનાર બે વાર બોલે છે અને પૂર્વપદના સ્યાદિનો

लोप अने पुंवत् थाय छे. **ऋक् ऋक्** । **पूः पूः** । **गतगतः** । **गतगता** । ३-२-५०

आबाधे ७।४।८५

४३ **सदृश** अर्थमां गुण शब्द विकल्पे ऽमल थाय छे अने पूर्वपदना **स्यादि**नो **रित्** लोप थाय छे એटले पुंवत् थाय छे. **शुक्लशुक्लं रूपम्** । **शुक्लशुक्लः पटः** । **कालक-कालिका** । शुक्लादि **सदृश**-अपरिपूर्ण गुणवाळुं, એ प्रमाणे બોલાય છે. પક્ષે-**शुक्लजातीयम्** । ७-२-७५, ३-२-५८

नवा गुणः सदृशे रित् ७।४।८६

---

४४ क्षिया-आचारभ्रष्टता, आशीः-प्रार्थना विशेष अने प्रेष-तिरस्कार पूर्वक प्रेरणा જણાती होय त्यारे, वाक्यना स्वरोमां अन्त्य स्वर, બીજાવાક્યની આકાંક્ષાવાળા त्याद्यन्त पद संबंधी, **प्लुत** विकल्पे थाय छे. **स्वयं ह रथेन याति ३ याति वा उपाध्यायं पदातिं गमयति । सिद्धान्तमध्येषीष्ठा३ः अध्ये-षीष्ठा वा व्याकरणं च तात । कटं च कुरु३ कुरु वा ग्रामं च गच्छ ।**

क्षिया-ऽऽशीः-प्रैषे (वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः त्यादेः साकाङ्क्षस्य प्लुतः) ७।४।९२

४५ **प्रत्यभिवादमां**-गुरुना आशीर्वादमां वाक्यना स्वरोमां आमन्त्र्य **भोः गोत्र** अने **नामनो** अन्त्य स्वर **प्लुत** विकल्पे थाय छे, पण स्त्री अने शूद्रना विषयमां थतो नथी. **अभिवादये मैत्राऽहं भोः, आयुष्मानेधि भोः ३ भो वा ।**
,, **गार्ग्योऽहं** ,, **कुशल्यसि गार्ग्य ३ गार्ग्य वा ।**
,, **मैत्रोऽहं** ,, **आयुष्मान्नेधि मैत्र ३ मैत्र वा ।**

अ-स्त्री-शूद्रे प्रत्यभिवादे (आमन्त्र्यस्य) भो-गोत्र-नाम्नो वा ७।४।१०१

---

४६ આદેશ સ્થાની જેવો થાય છે, વર્ણવિધિ સિવાય. ધાત્વાદેશ ધાતુવત् **भव्यम्** ४-४-१. ५-१-२८। પ્રકૃત્યાદેશ પ્રકૃતિવત् **कस्मै** २-१-४०. १-४-७। વિભક્ત્યાદેશ વિભક્તિવત् **राजा** १-४-४५. १-४-८५। કૃત્આદેશ કૃત્વત् **प्रकृत्य** ३-२-१५४. ४-४-११३। અવ્યયાદેશ અવ્યયવત् **प्रस्तुत्य** ३-२-१५४. ३-२-७। પદાદેશ પદવત् **धर्मो वो रक्षतु** २-१-२१. २-१-७२.

स्थानीवाऽवर्णविधौ ७।४।१०९

४७ પર નિમિત્તક **स्वर** નો આદેશ પૂર્વવિધિ કરવી હોય તો સ્થાની જેવો થાય છે. **कथयति**। **स्पृहयति**। ४-३-८२

स्वरस्य परे प्राग्-विधौ ७।४।११०

४८ પ્રત્યયનો લોપ (**लुप्**) થયો હોય તો તે સ્થાની જેવો થતો નથી–એટલે કે એને નિમિત્ત માનીને પૂર્વકાર્ય થતુ નથી, **ण्वुत्** **ल्** અને **एनद्** સિવાય **तद्** १-४-५९. २-१-४१, ४२। **लुप्** માં થતું નથી. એમ કહ્યું એટલે **लुक्** માં થાય છે. **गोमान्** १-४-८५।

(न)लुप्य-ण्वुल्-लेनत् ७।४।११२

४९ પ્રત્યય **प्रकृति** પછીજ થાય છે. **अज्ञा**। **वृक्षः**। **जुगुप्सते**।

परः ७।४।११८

५० પદ વિધિ સમર્થ જાણવો **धर्मं श्रितः धर्मश्रितः**। અહીં બન્ને પદોના અર્થનો સંબંધ–આકાંક્ષા છે, માટે સમાસ થશે. **पश्य धर्मं श्रितो मैत्रो गुरुकुलम्** અહીં સમાસ નહિ થાય.

समर्थः पदविधिः ७।४।१२२

सप्तमोऽध्यायः चतुर्थः पादः

तद्धित-प्रकरणम् ८

[तद्धित-विधिः द्विरुच्चारणं प्लुतः परिभाषा च]

१ वृद्धिः स्वरेष्वादेः ञिणति तद्धिते ७।४।१ दाक्षिः । औपगवः

२ यवः पदान्तात् प्राग् ऐदौत् ७।४।५ वैयाकरणः । सौवागमिकः

३ द्वारादेः ७।४।६ दौवारिकः

४ जङ्गल-धेनु-वलजस्य उत्तरपदस्य तु वा ७।४।२४ कौरुजाङ्गलः । कौरुजङ्गलः

५ हृद्-भग-सिन्धोः ७।४।२५ सौहार्दम् । सौभाग्यम्

६ अनुशतिकादीनाम् ७।४।२७ आनुशातिकम्

---

७ विन्-मतोः णीष्ठेयसौ लुप् ७।४।३२ स्रजयति । स्रजिष्ठः । त्वचयति

८ अल्प-युवोः कन् वा ७।४।३३ कनयति । कनिष्ठः । अल्पयति । यवयति

९ प्रशस्यस्य श्रः ७।४।३४ श्रयति । श्रेष्ठः । श्रेयान्

१० वृद्धस्य च ज्यः ७।४।३५ ज्ययति । ज्येष्ठः

११ ज्यायान् ७।४।३६

१२ बाढान्तिकयोः साधनेदौ ७।४।३७ साधयति । साधिष्ठः ।

१३ प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-वृन्दारकस्य इमनि च प्रा-स्था-स्फा-वर-गर-बंह-त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम् ७।४।३८ प्रेमा । प्रापयति । प्रेष्ठः

१४ पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः ।७।४।३९ प्रथिमा । प्रथयति । प्रथिष्ठः ।

१५ बहोः णीष्ठे भूयू ७।४।४० भूययति । भूयिष्ठः

१६ भू र्लुक् चेवर्णस्य ७।४।४१ भूयान् । भूमा

१७ स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्याऽन्तस्थादे र्गुणश्चनामिनः ७।४।४२ स्थवयति । स्थविष्ठः । पटयति । पटिमा । पटिष्ठः

१८ त्रन्त्य-स्वरादेः ७।४।४३ करयति ।

१९ नैकस्वरस्य ७।४।४४ स्रजयति । स्रजिष्ठः । श्रेष्ठः

२० ईनेऽध्वात्मनोः ७।४।४४ अध्वनीनः

२१ अनोऽटचे ये ७।४।५१ मूर्धन्यः

२२ अणि ७।४।५२ सौत्वनः । पार्वणः

२३ संयोगादिनः ७।४।५३ शाङ्खिनः

२४ नोऽपदस्य तद्धिते ७।४।६१ मैधावः

२५ वाऽश्मनो विकारे ७।४।६३ आश्मः, आश्मनः

२६ प्रायोऽव्ययस्य ७।४।६५ बाह्यः । बाहीकः

२७ अनीना-ऽदटचह्नोऽतः ७।४।६६ आह्नम्

२८ विंशतेः तेः डिति ७।४।६७ विंशकः । विंशः

२९ अवर्णेवर्णस्य ७।४।६८ दाक्षिः । नाभेयः
३० अकद्रू-पाण्ड्वोः उवर्णस्यैये ७।४।६९ कामण्डलेयः
३१ अस्वयंभुवोऽव् ७।४।७० औपगवः
३२ ऋवर्णोवर्ण-दोसिसुस-शश्वदकस्मात्तः इकस्येतोलुक् ७।४।७१ मातृकम्

---

३३ असकृत्संभ्रमे ७।४।७२ गच्छ गच्छ
३४ भृशा-ऽभीक्ष्ण्या-ऽविच्छेदे द्विः प्राक् तमबादेः ७।४।७३ लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । भोजं भोजं याति । पचति पचति
३५ नानाऽवधारणे ७।४।७४ माषं माषं देहि
३६ आधिक्यानुपूर्व्ये ७।४।७५ नमो नमः । मूले मूले स्थूलाः
३७ पूर्व-प्रथमावन्यतोऽतिशये ७।४।७७ पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ति
३८ सामीप्येऽधोध्युपरि ७।४।७९ अधोऽधो ग्रामं ग्रामाः
३९ वीप्सायाम् ७।४।८० वृक्षं वृक्षं सिञ्चति
४० प्लप् चादौ एकस्य स्यादेः ७।४।८१ एकैका, एक एका
४१ द्वन्द्वं वा ७।४।८२ द्वन्द्वं तिष्ठतः, द्वौ द्वौ तिष्ठतः
४२ आबाधे ७।४।८६ ऋक् ऋक् । पूः पूः । गतगता
४३ नवा गुणः सदृशे रित् ७।४।८६ शुक्लशुक्लं रूपम्

---

४४ क्षिया-ऽऽशीः-प्रैषे (वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः त्यादेः साकाङ्क्षस्य प्लुतः) ७।४।९२ स्वयं ह रथेन याति ३ याति वा

४५ अ-स्त्री-शूद्रे प्रत्यभिवादे(आमन्त्र्यस्य)भो-गोत्र-नाम्नो वा ७।४।१०७ आयुष्मान् एधि भोः ३ भो वा

४६ स्थानीवाऽवर्णविधौ ७।४।१०९ भव्यम्

४७ स्वरस्य परे प्राग्-विधौ ७।४।११० कथयति

४८ (न)लुप्यव्वृल्-लेनत् ७।४।११२ तद्

४९ परः ७।४।११८ वृक्षः । अजा

५० समर्थः पदविधिः ७।४।१२२ धर्मश्रितः

इति सिद्धहेम-सारांश-संस्कृत-व्याकरणे
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः

एवं च श्रीमद्-नेमचन्द्रात्मज-पण्डितशिवलाल विरचितम्
सिद्धहेम-सारांश-संस्कृत-व्याकरणम् सानुवाद-विवरणम्
विषयवार प्रकरणक्रम(अष्टाध्यायी)रूपम् विक्रमार्क
संवत् २०४३ तमेऽब्दे वैशाख-शुक्लैकादशी-
वासरे पत्तने समाप्तम् शिवमस्तु ।

પરિશિષ્ટ

૧ **गवि** અને **युधि** થી પર **स्थिर** ના **स्** નો **सभासभां ष** થાય છે, સંજ્ઞામાં. **गविष्ठिरः** । **युधिष्ठिरः** ।

गवि-युधेः स्थिरस्य (नाम्नि) २।३।२५

૨ નામ્યન્ત ઉપસર્ગ પછી **स्वञ्ज्** ધાતુના **स्** નો **ष्** થાય છે, દ્વિત્વમાં પણ અને **अट्** માં પણ થાય છે, પરોક્ષામાં તો દ્વિત્વ થાય છે ત્યારે આદિ **स्** નો જ **ष्** થાય છે.

परिष्वजते । परिषिष्वङ्क्षते । प्रत्यष्वजत । परिषस्वजे ।

स्वञ्जः च (परोक्षायां त्वादेः) २।३।४५

---

૩ **अजिरादि** સિવાય **बहुस्वर**વાળા અને **शरादि** નો **मतु** પર છતાં સંજ્ઞામાં **दीर्घ** થાય છે. **उदुम्बरावती । शरावती ।**

अनजिरादि-बहुस्वर-शरादीनां मतौ ३।२।७८

૪ પ્રકાશન અથવા શપથ અર્થમાં **शप्** ધાતુથી આત્મનેપદ થાય છે. **मैत्राय शपते** મૈત્રને જણાવે છે. અથવા માતાદિના શરીરના સ્પર્શવડે મૈત્રને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

शप उपलम्भने ३।३।३५

૫ **परा** અને **उप** થી પર **क्रम्** ધાતુથી 'પસરવું' 'ઉત્સાહ કરવો' 'વધવું' અર્થોમાં આત્મનેપદ થાય છે. **पराक्रमते । उपक्रमते ।**

परोपात् ३।३।४९

૬ **त्यज यज्** અને **प्र+वच्** નો **क्** **ग्** થતો નથી. **त्याज्यः ।**

त्यज-यज-प्रवचः ४।१।११८

---

૭ એક ઉપસર્ગવાળા અથવા એકલા **छद्** નો **णि** પછી **घ** પરછતાં હ્રસ્વ થાય છે, **प्रच्छाद्यतेऽनेन प्रच्छदः । उरश्छदः ।**

(छदेः) एकोपसर्गस्य च घे ४।२।३४

પ્રશસ્તિ

'સિદ્ધહેમ સારાંશ સંસ્કૃત વ્યાકરણ' એ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનો સાર ભાગ છે, સિદ્ધહેમ મહા વ્યાકરણ કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે પૂર્વે ૮૫૦ વર્ષે રચ્યું હતું, હાલમાં આ 'સિદ્ધહેમ સારાંશ સંસ્કૃત વ્યાકરણ' ટૂંકમાં ગૂજરાતી ભાષામાં રચવામાં આવ્યું છે, સિદ્ધહેમમાંથી આ સાર ભાગ લીધો છે, માટે અહીં ભગવાન્ હેમચન્દ્રાચાર્યનું કૃતજ્ઞ ભાવે અનુસ્મરણ કરું છું.

શ્રીમદ્યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા મહેસાણામાં રહી મેં સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો છે તેથી તે સુવિશાલ અનુપમ પાઠશાલાનું અને સિદ્ધહેમના મારા આદ્ય અધ્યાપક પ્રકાંડ પંડિત વર્ય શ્રી પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ હતા, પછી પં. વર્ષાનંદજી ધર્મદત્તજી મિશ્ર હતા, ત્યારબાદ પ. પૂ. વ્યાકરણ વાચસ્પતિ આચાર્ય વર્ય શ્રીમદ્ વિજય લાવણ્યસૂરિ મહારાજ હતા તથા સહાધ્યાયી છબીલદાસ હતા તેઓ સર્વેનું અહીં કૃતજ્ઞ ભાવે અનુસ્મરણ કરું છું.

મારા પિતાશ્રી સુશ્રાવક નેમચંદભાઈ, મયાચંદભાઈ યાદવીય તથા માતુશ્રી સુશ્રાવિકા રાઈબેન તેઓશ્રીનો મહાન્ ઉપકાર છે કે– મહેસાણાની પવિત્રતમ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા મોકલી નવ નવ વર્ષ પર્યન્ત મને અભ્યાસ કરવા ધીરજ આપી છે તથા વડીલ બંધુ જેઠાલાલભાઈ, લઘુબંધુ જયચંદભાઈ તથા ધર્મપત્ની કંચનમાલા, પુત્રીઓ સુમતા હંસા સુધા મદન અને ધારિણી તથા પુત્રો દિનેશ શ્રેણિક અને કૌશિક તથા તેઓની પત્નીઓ અનુક્રમે નલિની હંસા અને ઉષા તથા દિનેશના પુત્રો શ્રીપાળ અને નિરવ તથા શ્રેણિકના પુત્રો પ્રણવ અને અભય તેઓ સર્વે પણ આ કાર્યમાં સહાયક રહ્યા છે, તેથી તેઓ દરેકનું પણ કૃતજ્ઞ ભાવે અહીં અનુસ્મરણ કરું છું, એ પ્રકારે આ સુકૃતની હું અનુમોદના કરું છું.

શિવલાલ નેમચંદ શાહ.

